

83,
Аҳмад Алиев

ИСТИҚЛОЛ ВА АДАБИЙ МЕРОС

ВАТАН
ФИДОЙИЛАРИ

“ЎЗБЕКИСТОН”

..УЗБЕНИСТОН

Уз 83 3
А-119

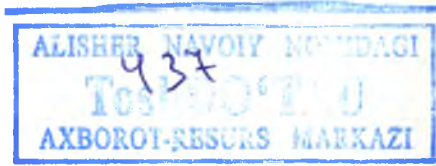
АҲМАД АЛИЕВ

1997
IV A

ИСТИҚЛОЛ ВА АДАБИЙ МЕРОС

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги*

*Олий ўқув юрғларининг филология факультетлари
талабалари, мактаб ўқитувчилари, аспирантлар,
илмий ходимлар учун қўлланма сифатида
тавсия этгил*

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»

1997

ЎЗБЕКИСТОН
1997

Тақризчи ва сўз боши муаллифи — Иззат СУЛТОН,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги

Муҳаррир — Зуфаржон ЖУРАЕВ

Ўзбекистон Республикаси
Фанлар Академияси
Ўзбекистон Республикаси
Фанлар Академияси

5-640-02-32-9-X

0106—28
(04) 97 97

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1997.

*«У, ер юзида юрган не-не кимсаларни биз
тирик санаймиз, аслида улар ўлик. Ер ос-
тида ётган не-не зотларни ўлик санаймиз,
аслида улар тирик»*

Абул Ҳасан Ҳарақоний

КИТОБ ҲАҚИДА БИР НЕЧА СЎЗ

Сўз боши ўрнида

Абдулла Қодирий ва унинг сафдошлари ҳақидаги бу китоб адабиётшунослигимизда ва умуман маданият тарихимизда ҳамон кам ўрганилган муаммога — сталинизм қурбонлари бўлган буюк маданий сиймоларимизнинг ҳаёти, ижоди ва илмий фаолиятини ўрганишга бағишланган.

Бинобарин, шахсга сизғиниш фош этилган 50-йилларнинг ўрталаридан кейин Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Элбек, Ғози Юнус, Боту сингари адибларимиз ҳаёти ва ижоди билан узлуксиз шуғулланиб келаётган адабиётшунос Аҳмад Алиев бу соҳада ўнлаб тадқиқот, рисола ва мақолалар эълон қилди. Қўливиғиздаги китоб ана шу тадқиқотлар заминида яратилган.

Демак, китоб муаллифи Аҳмад Алиев шу мураккаб муаммони ўрганишни бизда биринчи бўлиб бошлаб берган ва бу ишга катта ҳисса қўшган олимлардан биридир. Ушбу йирик муаммони ўрганишда қўйилган илк қадамларда ҳамма мутахассисларда бўлганидек, Аҳмад Алиевнинг илк ишларида ҳам анча нуқсонлар бўлди ва вақт ўтиши билан тадқиқотчи бу нуқсонлардан холи бўла олди. Аммо муаммони ўрганишнинг ҳозирги босқичида ҳам ҳали бутун адабиётшунослигимизда бўлганидек, Аҳмад Алиевнинг бу китобига кирган ва кўп жиҳатдан янгиланган асарларида ҳам айрим нуқсонлар мавжуд. Улардан энг кўзга ташланиб тургани ҳали ҳануз буюк адабий ва маданий сиймоларимиз ҳаёти ва ижоди мукаммал манзарасининг яратилмаганлигидир.

Мазкур китоб — ана шу йўлдаги ижобий қадамларнинг бири. Унда муаллиф томонидан узоқ йиллар мобайнида чуқур тадқиқотлар олиб борилиши натижасида йиғилган қимматли фактик материал ва фикрлар мавжуд. Бу китоб ана шу фазилати билан адабиётшуносларимизга, адабиёт ва маданият тарихи бобида ихтисос эгаллаётган барча кишиларга ва маданиятчимизнинг ҳамма муҳибларига катта фойда етказиши шубҳасиздир. Ҳар бир илмий ишда бўлганидек, бу ишда ҳам мунозарали фикрлар мавжуд, аммо уларнинг бўлмаганидан бўлгани яхши: зеро, ҳақиқат фақат мунозаралардагина ойдивлашади.

*Иззат СУЛТОН,
академик*

МУАЛЛИФ ДАН

адабиёт оламига 30-йилларнинг ўрталарида — Тош-
евлат педагогика институти тил ва адабиёт факультетига
киришдан бошлаб қадам қўйганман... Аммо адабиётшу-
а фақат 50-йилларнинг ўрталари ва иккинчи ярмидан
Қодирий (Жулқунбой)нинг тарихий романларини тад-
шдан бошлаб киришганман. Унгача айрим лавҳалар,
лар ёзиш, ўрис ёзувчилар ва бошқа халқлар бадиий
идан бир мунча таржималар қилганман-у, лекин адаби-
сликка оид бирор жиддийроқ мақола ёзган эмасман. Бир-
итобларга ёзган сўз бошларим бор, кўп эмасди, унча жид-
хам эмас эди. А. Қодирий романлари, кейинчалик бошқа
ичик асарлари, шеър, ҳикоя, пьеса, публицистик мақола-
, адабий-танқидий маҳсулотларидан фелъетонларигача
иб чиқиш — менга янги бир маънавий дунёни очиб берди...
ар 1953 йилда Сталин вафотидан кейин Ўзбекистон зиёли-
нг 1956 йилда ўтказилган қурултойи шарофати билан
бўлди... Ўша вақтда шахсга сизгиниш фош этилиб, бир
эркин нафас олишдан зукколик билан фойдаланиб қолган
артия Марказқўмига раҳбарлик қилаётган ҳурматли
Н. А. Муҳиддинов кўпгина масалалар қаторида халқимиз-
маънавий меросига муносабатларимизни қайта кўриб чиқиш,
ий, Фитрат, Чўлпон каби буюк зотларимиз ижодини холис
ш, асарларини нашр этиш масаласини дадил кўтариб чиқ-

дилар. Шу муносабат билан Абдулла Қодирий романлари 1958 йиллардан нашр этила бошлади, кейинчалик бошқа асарлари ҳам бирин-кетин чиқарилаверди.. Шундан буён мен А. Қодирий ва унинг сафдошлари ҳаёти, ижодини ва умуман 20-30- йиллар ўзбек адабиёти муаммоларини ўрганаман, шу мавзуларда 10 га яқин китоб, 300 дан ортиқ мақолалар эълон қилдим... Бу иш ҳамон давом этади... Бироқ то 80-йилларгача ёзган китобу мақолаларимда ўша давр адабиёти ва ёзувчилари ижодиётига қарашда, баҳо беришда эскича усул — социалистик реализм, партиявийлик, синфий курашга муносабатлар-у, уларни қандай тасвирла-нишига эътибор бериш руҳи бор эди... Аммо бирон китобим ёки мақоламда Қодирий ва унинг сафдошлари ижодий маҳсулотларини ерга уриш, инкор этишга ўхшаш бирор нуқта бўлган эмас, ҳатто Қодирий романларига ўша давр қарашларидан келиб чиқиб, танқидий фикрлар айтилганда ҳам ёзувчига нисбатан ҳурмат-иззат сақланиб қолган, буни кузатганлар англаб оли-шади... Бу борадаги яна бир муҳим омил шулки, ҳали респуб-ликамызда мустақиллик эълон қилинмасдан илгари — Москва, Кремль тўла ҳоқимлик қилиб турган йиллардаёқ Ўзкомпартия Марказқўмига раҳбар бўлиб келган Ислон Каримов маънавий меросимизга янгидан муносабат масаласини ўртага қўйди, миллий қадриятларимиз, анъаналаримиз, тарихимизнинг ҳа-қиқий-илмий тадқиқотларини яратишга эътиборимизни жалб отди...

Кўриниб турибдики, бу гаплар тарихда шахснинг роли маса-ласини эндиликда тамоман янгидан ишлаб чиқишни кун тарти-бига қўяди; тарихчи, файласуф, адабиётшунослар бу вазифани илмий, назарий жиҳатдан пухта ўйлаб ҳал этишлари шу кун-нинг тақозосидир.

Худога минг шукурлар бўлсинки, янгиланиш даври — буюк Истиқлолимиз барча соҳаларидаги миллий қадриятларимизни, ўзимизнинг ҳақиқий тарихимизни, хуллас, бутун маънавий хази-намизни қайта тиклаш имкониятини берди. Бу мўътабар, беба-ҳо бойлигимиз рақибларини ҳаётнинг ўзи улоқтириб ташлади. Бизга эркин фикрлаш мумкин бўлиб қолди... Энди ўйлаб қарасак, илгариги ёзганларимизнинг деярли ҳаммасини қайтадан кўриб, янгидан ёзиб чиқишга тўғри келди. Бу мулоҳазалар билан маз-кур китобга киритилган Фитрат, Қодирий, Чўлпон ва уларнинг барча сафдошлари, 20-30- йиллар ўзбек адабиёти, жадиҳчилик моҳияти ва ҳоказолар ҳақида энди эркин, дадил, тамоман ян-гича, яъни тарихни бузмай кўрсатишга ҳаракат қилдим. Абдулла

ҳақидаги 1967 йилда чиққан йирик ҳажмли адабий-очерким, 1976 йилдаги «Ижод ва изланишлар» китобим ундан кейинги — 1983 йилда чиққан «Адабий мерос ва йлик» рисоламдаги фикрлардан то ўшангача эълон мақолаларгача тамоман қайтадан янги ҳужжатлар асо-ланди. Абдулла Қодирий сафдошларидан ўнга яқин аёти ва ижодий фаолияти, алоҳида-алоҳида, яна бошқа р уларга замондош шоир, ёзувчилар ҳам йўл-йўлакай йирага тортилди. Буларнинг кўплари ҳақида 1988 йилдан покланиш давридан бошлаб яна оммавий ахборот воси-мақолалар эълон қилиб келаётирман. Ушбу китобга я янгидан ишланган ҳолда киритилди.

аждодларимизнинг жойлари жаннатда бўлсин! Бизга уганмас бой маънавий хазинани меросга қолдириб ўзлари о кўлида қатл этилдилар... Минг афсус!.. Энди биз — о лоақал уларнинг номларини эҳтиром билан тилга олиб, кларини шод этайлик!.. Бундай маънавиятимизни бизга б бераётган буюк Истиқлолимизни сақлаш ва уни мус-аш учун олиб борилаётган курашларга бутун борлиғи-ффарбар этайлик!...

АБДУРАУФ ФИТРАТ

(1886—1938)

1. ФИТРАТНИНГ ИЖТИМОИЙ ФАОЛИЯТИ

Сталинчи қотилларнинг қора қовга бўялган жирканч қўлларидида қатл этилган бегуноҳ, энг покиза аждодларимиз орасида Абдурауф Фитрат ҳам бор эди.

Фитрат асримизнинг бошлари, яъни 1910 йиллардан то 1937 йилларгача узлуксиз ижод қилиб, ўзбек адабиётида шоир, олим, наср устаси ва драматург сифатида танилди. У талай шеър, ҳикоя, пьеса, адабий-танқидий мақолалари, қўлланмалар, тил-адабиётни ўрганишга оид дарсликлар ёзди. Бедил, Умар Ҳайём каби классиклар асарларидан таржималар қилди, уларнинг илмий-фалсафий, поэтик таълимотларини чуқур ўрганди. Ўргандигина эмас, уларнинг буюк мактабларидан ижодий фойдаланди. Бундай ғайрат ва шижоат билан ўқиш, ўрганиш Фитратни катта шоир, ёзувчи ва олим даражасига кўтарди. Зотан, Ўрта Осиё олимлари ва ёзувчилари орасида биргина Фитрат Ленинград (аввалги ва ҳозирги Санкт-Петербург) Давлат университети томонидан 20-йиллардаёқ профессорлик унвонини олишга муяссар бўлди.

Кўриниб турибдики, Фитратнинг олимлигини 20-йиллардаёқ Россия шарқшунослари тан олганлар. Бугина эмас, Фитратнинг номи хорижий Шарқ мамлакатларида ҳам танилган ва тан олинган эди. Туркияда таълим олиб, Шарқ халқлари тарихи, адабиёти соҳасида йирик мутахассис даражасига кўтарилган Фитрат 20-йиллар ўзбек адабиёти ривожига ҳисса қўшган деярли ҳамма ёзувчиларимиз қатори бизга жуда бой ва ўлмас мерос қолдирди.

Фитрат, Чўлпон, Ғози Юнус, Абдулла Қодирий, Беҳбудий, Тавалло каби шоир ва ёзувчиларимиз адабиёт оламига илк қадам қўйганларида Ўрта Осиё ўлкаларида миллий-озодлик ҳаракатлари етилиб келаётган, чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатига қарши курашлар авж олаётган, янгича дунёқараш шакл-

лаётган бир давр эди. Ўзбек зиёлилари 1905—10-йилгича дунёқарашни худди шу йўлларда авж олган жадид-б аталган ҳаракат тарафдорларига эргашшдан бошла-ейилса хато бўлмайди. Чунки бу ҳаракатнинг ўрта етакчилари — Беҳбудий, Фитрат, Файзулла Хўжаев-дчилик ҳаракатини тобора кенг кўламда ривожлан-этибор берган эдилар. Фитратнинг ҳаёти ва ижодий дастлаб мана шу ҳаракат билан маҳкам боғлиқ ҳолда эди.

ат дастлабки таълимотни Бухорода олгандан кейин Тур-тиб, Истамбул дорилфунунида ўқийди. Фитрат айти шу — йигитлигида Ёш турклар ҳаракати таъсирида бўлди. тда Ёш турклар ҳаракати номи билан кенг тарқалиб в буржуа-демократик инқилобий кучлари таъсири эн-бошқа томонларга ҳам тарқалмоқда, халқ оммаси-рли қатламларини эргаштирмоқда эди. Мазкур ҳаракат ири ўз фаолиятларини ўрта асрчилик биқиқлигига — я-килик зулмига қарши — «Хуррият, мусовот, қардошлик ат», деган шиорлардан бошлаб, демократик эркинлик-й этишга, халқ оммасининг аҳволини яхшилашга ваъда ир. Шунинг учун ҳам халқ оммаси уларга ишонади ва сувватлайди. 1908 йилда Ёш турклар ҳаракатининг раҳ-ҳокимиятни олишга муяссар бўладилар. Уларнинг дастури Усмоний империясига ислоҳ киритиш, якка-лик ўрнига конституцияли буржуа-демократик давлати ни кўзда тутарди. Фитрат Истамбул дорилфунунида таъ-ётган ёш йигитлик чоғларида худди мана шу ҳаракат-сирида бўлди ва халқ оммасини бахтли қиладиган йўл билди.

емик Иззат Султоннинг гувоҳлик беришлари ва тасдиқ-гича, Фитрат Қоҳира университетига доимий ишлаш учун қилинган. Аммо у ўз ватанини тарк этишни истамай, ии рад этган. Бу воқеа 30-йилларнинг биринчи ярмида ган — шу йилларда Иззат Султон аспирантурада ўқиёт-р бўлиб, Фитрат унга илмий раҳбар бўлган эди.

зат 1910 йиллардаёқ Ёш бухороликлар — Жаидлар (ян-арафдорлари) ҳаракатига қўшилди ва унинг фаолиятида аол иштирок этиб, бу ҳаракатнинг етакчи энг кўзга в арбобларидан бири даражасига кўтарилди. Шунинг им Фитратнинг илк ижодий фаолияти жадидчилик ҳара-нёқарашларини ёрқин ифода этади.

ро жаидлари ҳам дастлаб худди Ёш турклар, Ёш эро-сингари амирлик усул-идорасига ислоҳ киритиш, яъни давлат бошқариш усулининг ўзини конституцион монар-йлантириш, ана шу йўл билан европача илм-маърифатни антириш, янги усул мактаблари очиш, унда дунёвий зи кенг жорий қилиш шиорлари билан майдонга чиқдилар. ҳаракат дастурлари кенг омма, айниқса қуйи табақа ва

зиёлиларга маъқул келиб, тез орада бутун Ўрта Осиёга ёйилиб кетди. Даврнинг илғор зиёлилари бу ҳаракатга кун сайин кўп-лаб қўшилаверди. Ниҳоят, янгича фикрловчи, янгилик тарафдорлари — тараққийпарвар шахсларни халқ ўртасида «Ҳадидлар», эскилик тарафдорларини эса «Ҳадимлар» деб аталадиган бўлди.

Файзулла Хўжаев ҳадидларнинг таркиби ва мақсади ҳақида шундай деб ёзади: «Демократия ва савдо капиталининг идеологлари бўлган ҳадидлар дастлаб янги усул мактаблари очиш, европача таълим бериш ва лоақал чекланган тарзда бўлса ҳам матбуот эркинлиги бериш керак деган талабларни кўтариб чиқдилар. Улар мана шу зарур шарт-шароит бўлгандагина озодликка эришиш мумкин деб ўйлар эдилар... Ҳадидлар ташкилоти асосан шаҳар майда буржуазиясидан ташкил топган эди. Қуйида унинг дастлабки ташкилотчиларидан баъзиларининг номлари ва социал келиб чиқишларини кўрсатиб ўтаман: Садриддин Айний — мадраса талабаси; деҳқон Абдувоҳид Бурхонов — мирза бўлиб ишлаган, кейин майда савдогарчилик билан шуғулланган; Фитрат — шаҳар савдогарининг ўғли, мадраса талабаси, шоир; Усмои Хўжаев — мулла ва унчалик катта бўлмаган савдогарнинг ўғли; Ҳўрабоев — вобкентлик деҳқон, ўзининг қишлоғида биринчи бўлиб янги усул мактаби очган киши.¹» Фитрат илк ижодий фаолиятини бошлаган дастлабки муҳит шундай эди.

1917 йилги февраль буржуа инқилоби натижасида Россияда юз берган воқеаларга ҳадидлар жуда қизиқиб қарайдилар, муваққат ҳукуматга катта умид боғлайдилар, ўз мақсадлари йўлида ундан мадад олмоқчи бўладилар. Ҳадидлар ишни янада кенгроқ миқёсда жонлантиришни кўзлаб ўз ичларида Марказий Қўмита ташкил этишади. Қўмитага Абдувоҳид Бурхонов раис, Фитрат саркотиб, Файзулла Хўжаев ва бошқа бир қатор фаоллар аъзо қилиб сайланадилар. Қўмита номидан ёрдам сўраб Муваққат ҳукуматга махсус (махфий) телеграмма юборилади. Телеграммага ҳам бир аъзо билан бирга Фитрат имзо чекади. Марказий Қўмита ўз режаларини амалга оширишни тезлаштириш ва бу ишга Россиядаги бошқа мусулмонларни ҳам жалб этишга қарор қилади. Бу ишларни амалга ошириш жараёнида Бухоро амири билан тўқнашиши муқаррар деб ҳисоблаб Қўмита Петроградга ёрдам сўраб делегация юборишга қарор қилади. Икки кишидан иборат мазкур делегатнинг бири Фитрат эди. Ҳадидлар Қўмитаси Ёш бухороликларнинг ислоҳотлар дастури лойиҳасини тузишни ҳам Фитратга топширади.

Фитрат лойиҳани ишлаб чиқади. Мазкур лойиҳанинг энг асосий қисми — Бухорода давлатнинг феодал-монархия усул-идорасини ўзгартирмай туриб, унга маърифатни сингдириш, яъни

¹ Танланган асарлар, уч томлик. I-т. Т., «Фан» нашриёти, 1976, 89—94-бетлар.

монархияни маърифатли, адолатли монархияга айлантиборат деган ғояни ифодалайди.

Ҳада ер-сувга муносабат, вақф ерлари, солиқларни тартиб, деҳқонлар ва умумхалқ оммаси аҳволини яхширатилган бир қатор тадбирлар кўзда тутилган. Бироқ кўзланган тадбирларнинг ҳаммаси ҳам амалга ошаверинобарин, унинг туб негизи чекланганди. Яъни жадидаб амирлик тузумига ислоҳ киритишни кўзда тутганжуд тузумда туриб уларнинг ниятлари амалга ошмасди. лик буни ўзлари ҳам тушуниб етадилар ва ҳаракат фаоини ўзгартириб, уни сиёсий ҳаракатга айлантирадилар, қилобийлаштирадилар. Демак, бундан келиб чиқадиган ду бўладики, Фитрат ижодиёти ҳақида гап кетганда, уни лик билан маҳкам боғлаган ҳолда тасаввур қиламиз, инг асарларига тўғри баҳо бериб бўлмайди. Фитратнинг ларда ёзган дастлабки асарлари «Мунозара», «Ҳинд ҳамда 20-йилларда ёзган «Бедил» (Бир мажлисда). хтилолчилари», «Чин севиш», «Форс шоири Умар Ҳайём» тарда илк дунёқарашдаги биз юқорида таъкидлаб ўтган р аниқ ифодаланган.

брий тўнтаришигача муайян бир йўналишда турган зиёли шларини бирданига, бир кунда ўзгартириб юбора олмас трат ва унинг ҳамфикрлари воқеаларни фалсафий идрок билардилар. У ҳам барча жадидаб сингари дастлаб маданиятига, дунёвий илм-фанга ҳавас билан қарайди, иб шуни тарғиб қилади. Янги ҳаёт қуриш учун ёшларни қишга, ҳаракатга даъват этади.

жумладан, Фитрат ҳам насрий ва драматик асарларидан я, шеърларида ҳам юқоридаги ғояни ўз сафдошларига зг бўлиб тарғиб қилади. Масалан, унинг «Ўгут» шеъундай сатрларни ўқиймиз:

Оғир йигит! Сенинг гўзал, нурли кўзингда
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқидим.
Ўйлашинг-да, туришинг-да, ҳамда ўзинг-да
Бу юрт учун қутулишинг борлигин кўрдим
Турма, югур, тинма, букулма, юксал;
Хурма, кириш, қўрқма, ёпиш, юрма, қўзғол,
Эл йўлини тўсиб тургон эски булутларни
Ендириб қўй, йиртиб ташла, барчасин йўқ эт;
Қила олмасанг шу ишларни
Сенинг учун хўрликдир бу!..
Йиқил, йўқол, кет!

юқорида Фитратнинг ижтимоий фаолиятида европачаърифатни зўр бериб тарғиб қилиш ҳақида қисман тўхтаб Фитрат бу қарашларни илмий, бадий асарларида ҳам фақият билан давом эттиради. Бухоро амирлиги ҳузури-

даги айрим манфаатпараст муллаларнинг хурофий қарашларини, тескари хатти-ҳаракатларини, умуман, тараққиётга зид қилмишларини аёвсиз танқид қилади, айниқса, уларнинг янги усул мактабларига (усули жаҳид деб номланган мактабларга), дунёвий фанларни ўқитишга қарши туришлари билан халққа қанчалик зарар келтираётганларини кескин фош қилиб ташлайди. Фитратнинг «Қиёмат», «Меърож», «Қийшиқ эшан», «Зайнаб ва Зайид», «Оқ мозор» каби ҳикоялари, «Бедил», «Форс шоир Умар Ҳайём» сингари илмий-бадий асарларида, «Рўзалар», «Шайтоннинг Тангрига исёни», «Ҳинд ихтилолчилари» каби драмаларида юқоридаги ғояни ифодалашга катта эътибор берилади.

Биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Фитрат 20—30-йилларда талай шеър, ҳикоя, адабий-танқидий, публицистик мақолалар, тарихий ва замонавий мавзуларда ўнлаб драматик асарлар ёзиб, адабий жараёнга, кўплаб ҳамкасабалар ижодига катта таъсир кўрсатди. 20-йилларнинг бошларидаёқ анча юқори мавқега эга бўлган шоир Чўлпон 1910-йилларни кўзда тутиб: «У вақтларда биз ҳамма ўзбек ёш ёзувчилари Фитрат таъсирида эдик» — деган эди 1933 йилда В. Ян билан Москвада учрашиб қилган суҳбатларидан бирида.

Фитрат ижодий фаолияти ҳақида ўзбек маданиятининг буюк арбоблари Файзулла Хўжаев, Назир Тўрақулов, Садриддин Айний, Комил Алиев ва бошқалар анча-мунча илмий назарий, танқидий мақолалар эълон қилдилар. Булар орасида Чўлпон Фитрат ижодига ғоят ҳурмат ва эҳтиром билан қарashi эътиборни тортади. Фитратнинг «Чин севиш» пьесаси саҳнага қўйилиши билан Чўлпон у ҳақда тақриз ёзади. Тақризда Чўлпон асардан жуда мамнун бўлганини, бу асар ёшларни эстетик тарбиялашда катта роль ўйнашини таъкидлайди. Унда ниҳоятда катта завқ билан ёзилган шундай сатрларни ўқиймиз: «Яқинда ўзбек саҳнаси улуғ ва улуғлиги қадар юсак ва гўзал тамоша (пьеса) кўрди... Асар тўғрисида фикр юритувдан қочмоққа ва ўзимни тортишга мажбурман... Тегишинча тақриз қилувни мен бажара олмайман», — дейди. («Иштирокиюн», 1920 йил 25 ноябрь). Бу фикрни Вадуд Маҳмуд ҳам қувватлаб ёзган эди: «Ўзбек саҳналарида шу кунгача ўйналиб келган пьесаларнинг энг кучлиси, энг буюги ўткур ёзувчимиз Фитратнинг ҳинд турмушидан олиб ёзган «Чин севиш» пьесаси эканлигини ҳамма пқрор этса керак», («Қизил байроқ» газетаси, 1920 йил 12 декабрь).

Шу йилларда Фитрат ижодий фаолияти ҳақида нуқул айбонма руҳида мақола ёзган шахслар ҳам бор эди. Булар Бойбўлатов, Абдурахмон Саъдий, Ҳамид Олимжон ва бошқалардан иборат бўлиб, мазкур шахслар Фитратнинг бутун ижодини зарарли қилиб кўрсатдилар, ниҳоят, уни бутунлай совет тузумига қарши қўйиб, охири инкор этиш даражасига бориб етдилар. Бундай хатти-ҳаракатлар оқибат натижада Фитратни қаматиш ва

гашлаш билан якунландики, тарихимиздаги бу бедод-лодларимиз умр бўйи лаънатлаб ўтса, не ажаб...

т асарлари ва ижодий фаолиятига 1970 йилларнинг га келиб бир қадар тўғрироқ баҳо беришга уришиб кў-итратдек серқирра ижодкорнинг мураккаб йўли ҳақида арқшунос олим Л. Климович «Наследство и современ-изд. СП. М., 1975), йирик шарқшунос олим ва ёзувчи иш «Глазами совести» китобларида, ўзимизнинг етук унос олимларимиздан Э. Каримов, Т. Собиров, Б. Наза-ўсқораев ва бошқаларнинг илмий ишлари, мақолалари илибиб, Фитрат асарларига анча тўғри ва холис баҳо ошланди.

мики, Фитрат ижоди саксон йилдан буён адабиётшунос-зиқтирар, мунозараларга тортар экан, демак, у асос эъти-ан тарихимизда салмоқли ўрин тутади.

ўринда ушбу сатрлар муаллифига маълум бўлган мана ларни ҳам таъкидлаб ўтиш жоиздир: кейинги бир-икки да АҚШ, Япония, Туркияда ёш адабиётшунослар Фит-ги ва ижоди ҳақида илмий тадқиқот — махсус диссертат-тарини бошлаб юборишган. Шулардан айримлари камир-рожаат қилиб, баъзи ишлардан нусхалар олиб кетишди.

2. «ҲИНД САЙЕҲИ»

сар 1913 йилда яратилган.

ий Европа маданияти билан жуда яхши таниш, етук индистонлик сайёҳ Бухоро вилоятлари билан танишиш гада Қарши, Шаҳрисабз, Самарқанд, Қашқадарё вилояти-ир қатор ерлари, аҳолиси ҳаёти, касби, ҳунари, тирикчи-ашғулоти билан танишади, ҳатто давлатни бошқаришда а иштирок этаётган маҳаллий амалдорларнинг фаолиятла-ҳам бир қадар хабардор бўлади, ўз таассуротларини ерли ўртасида ҳикоя қилиб, жуда очиқкўнглик билан ўртоқ-и. Ўлкадаги одамларнинг қолюқлиги, жаҳон аҳволидан олиги, ҳатто келажаги тўғрисида ўйламаётганлиги туфайли бўлаётганини ҳам пайқамаетганлигини чуқур идрок эта-арга бу аҳволдан қутулишнинг ягона йўли тараққий этган мамлакатларидаги илм-фанни эгаллаш, техникани, санов-ивожлантириш, бунинг учун ёшларни етук мутахассислар исига кўтарадиган янги мактаблар очиш, уларнинг сонини приш каби бир қатор чора-тадбирларни баён қилади. Шу бирга, ҳар қанча қолюқ бўлганлиги билан Туркистон халқ-расида ғоят қобилиятли, ҳар ишни эплайдиган шахслар и, фақат уларни катта йўлга олиб чиқишга ундовчи, бош-ар йўқлигини ҳам алоҳида таъкидлайди. Зотан, Фитрат гада шахснинг роли моҳиятини чуқур идрок этарди.

Сайёҳ шунчалик танқид қилгани билан ижобий нуқталарни, Қарши аҳолиси орасидаги энг қобилиятли шахсларни ҳам кўра билганди, уларнинг фаолиятидан мамнун бўлиб, фойдали маслаҳатлар беради. Қаршиликларнинг ҳунармандлигига қойил қолиб, «Обдаста яшаш ва гилам тўқишда тенги йўқдир. Бироқ шу нарсаларни эски усулда тайёрлайдилар, яъни корхоналарнинг барчасида қўл меҳнатидир. Машина билан ишловчи корхоналарга эга эмаслар ва ҳатто уни яратиш хаёли ҳам йўқ», дейди. Сайёҳ Қаршида тўқилган олачани Россиянинг ипак матоларига нисбатан пишиқ ва нозик деб баҳолайди, ҳатто, Одессадаги рус божхонаси ходимлари олачани кўриб, уни «Фарангистон моли» деб атайдилар. Бу молнинг Бухоро вилоятларидан бирида тўқилганига ишонмайдилар.

Сайёҳ шундай нодир ҳунарни илм-фан, техника асосида ривожлантириш ҳақида ўйлайди, бу фикрини қаршиликларга уқдиrhoчи бўлади, ammo усталар фақат бугунни ўйлашдан у ёгини хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Шунда сайёҳ куйиб-пишиб айтади: «Ҳурматли уста, Европа халқлари агар бирон ишга қўл урсалар, шу ишларининг ўн йил, йигирма йил, ҳаттоки, юз-икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутадилар. Сиз қаршиликлар ҳам бугун шунчалик юксак ҳунарга эгасизлар. Ана шу ҳунарингизнинг келгуси тақдирини ҳеч ўйлайсизларми?» Шунча гапдан кейин ҳам уста ўзининг қотиб қолган фикридан силжймайди. «Ўн йилдан кейин ким тиригу, ким ўлик», деб қўя қолади.

Сайёҳ ўз фикрини уқдиришдан сира эринмайди. Келажакни ўйламаган ҳар қандай кимса, ҳалокатга маҳкумлиги муқаррарлигини тушунтиришга интилади: «Фараз этайлик, сизнинг умрингиз охирига етмоқда, бироқ фарзандларингиз ва набираларингиз нима билан шуғулланишади? Уста жаноблари, сиз келажак ҳақида фикр юритишни унутманг, чунки дунёда ҳар бир киши ўз ишининг келажаги билан боғлиқ. Келажакни ўйлаш оламнинг ободонлиги боисидир...» Ҳинд сайёҳи мана шу тарзда алоҳал ўз фикрини устага аста-секин, жуда қийинчилик билан бўлса ҳам тушунтиради. Шундан кейин фикрини яна давом эттириб, илм-фанга, техника тараққиётига эътиборини тортиб, халқнинг келажаги, тақдири фақат шунга боғлиқ эканини, агар тараққиётга эриша олмаса, инқирозга учрашидан ҳеч ким ва ҳеч нарсa қутқариб қола олмаслигини ўткир далиллар билан исботлаб беради. Бухоро халқи, ҳунармандлари ҳаётидан бунга аниқ мисоллар, сира рад этиб бўлмайдиган ҳамманинг кўз ўнгидa бўлиб турган, ammo буни идрок эта олмаётганларнинг фожиаларини изоҳлаб, устанинг кўзини очади, қалбига таъсир ўтказади. Жумладан, Бухоро халқининг мустамлакачилик гирдобига қандай тортилгани-ю, қай аҳволга тушиб қолганини аини уста савиясида тушунадиган бир бадий шаклда, гоят ширали ва ифодали тил билан тасвирлаб беради. Сайёҳ яна Бухоронинг ўтмишидан мисоллар келтириб туриб, бундан юз йиллар илгари

а зарур бўлган кийим-кечак, идиш-товоқларни халқнинг ҳир усталар фақат қўлда ясаб берганликларини устатидан талай далиллар келтириб туриб, тасдиқлашиб иҳоят, ўша усталарнинг ҳозирги аҳволини ҳам унинг ўрсатади. Ҳамма нарсани фақат қўлда бажариб келган нима сабабдан хароб бўлганларини Сайёҳ қуйидагича айтиди: «Кўрдингизми, ўша вақтлар туркистонликлар зарур оллари ўзлари тайёрлар эдилар, пулни ўз чўнтакларига қўриб, ўз чўнтакларига солар эдилар. Ҳатто бир чақани бегона фабрикантилар чўнтагига солмаганлар. Бироқ фабрикантилари бирин-кетин нозик сурп, ҳарир докалар оли, гулли чинни товоқлар ишлаб чиқариб, бутун Турозорларини тўлдирдилар. Аҳоли бирдангина бундай серларга қараб интилди ва дока, карвос ва ўзларининг иллий товарларига қарамай қўйди. Оқибат шу бўлдики... дўконлар... корхоналар тўхтаб қолди, уларнинг эгалари стамаса ишларидан қўл узиб, айримлари ҳаммолик пуғулландилар, бошқа бировлари эса, хизматкор бўлиб, ва надомат билан бу дунёдан кўз юмдилар...»

Ҳақ шайхона-шайхона кезишни изчил давом эттиради, хил-амалдор, қози, уламо, оддий халқ вакиллари, усталар, шайхонлар, деҳқонлар билан учрашади, уларнинг ҳаёти чуқур танишибгина қолмай, ҳар қайсиси, билан фикрлаётгани — уларнинг шахсий ҳаётини дунё воқеалари билан муносиб бўлишига ўзларига тушунтириб беради. Баътушунади, баъзилари тушунмайди, тушунганини истаҳам. Биз асарда мазкур табақа вакиллари образлари чуқур танишиб оламиз. Қозилар орасидаги бир муттаҳамларини Сайёҳ жуда усталик билан фош этиб ташлайди. Юлғичликдаги қилмишларини Қуръонда нақадар қоранини, шариатда бундайлар жазоланиши лозимлигини муноинг ўзига исботлаб беради. Иккинчи бир шайхона қозиси р ози инсоф-виждон деган тушунчаларга эга эканини ҳам кўради ва бундай инсофли қозининг бутун муҳити қабобилан ўраб олинганини қозининг ўзига чуқур таҳлил беради. Амалдорлардан биронтаси эл тақдирини, мамлакатини, келажак тараққиёти ҳақида ўйлашга ўрганиб ингидан донишманд қози қаттиқ шикоят қилади, бир ўзи-ўзи ҳеч қачон етолмаслигини изҳор этиб, изтиробга туллкадаги бу аҳволдан қаттиқ афсусланади.

Им замонлардан Китобнинг олачаси ва проқдўзлиги жуда р бўлганини муаллиф алоҳида таъкидлаб туриб, ҳамонлар ҳам эскича усулда давом этаётгани сабабли таназюз тутганини исботлаб беради. Шундай қилиб, фақат яшашдан нари ўтолмаётганлиги туфайли бутун мусулмаами хароб бўлиб кетаётганини зўр дард билан талқин эта муаллиф Сайёҳ тилидан бу оғир тангликдан қутулишини ҳам айтиб беради. Инсон бирор нарсага эришаман

деса, интилиш керак, «Ўгут» шеърида ҳам худди шу гоя ифода этилганини юқорида кўрдик, интилмас экан, ҳеч нарсага эриша олмайди, деган мазмундаги Қуръон оятидан мисоллар келтириб, барча мусулмонларни ҳаракатга, излашга, ўқиш-ўрганишга, ғайрат билан ишлашга даъват этади, бу жиҳатдан европаликларни ибрат қилиб кўрсатади: «...Агар сиз Европа мактабларида ўқиганингизда ва европаликлар телефон, темир йўли, ҳаво кемаларини қайси йўл билан ва қандай яратганликларини билсангиз эди... мусулмонлар қанчалик неъматларни оёқ ости қилганлигидан огоҳ бўлиб, тушуниб етардингиз...»

Сайёҳ Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Самарқанд ва бошқа жойларни кўриб, нақадар завқланса, унда яшаётганларнинг ғафлатдан уйғонолмаётганлигидан куйиб кетади. «...Қарши ва Китобнинг бирон-бир олача тўқувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан оёқ зар-зеварларга ботар эди...», — дейди Сайёҳ. «Бу бечораларнинг нега ейишга нони йўқ? Агар шу Шаҳрисабз ерлари Японияда бўлганида эди, зар экиб, зар ундирар эди. Бу ерлар нега шўразорга айланган? Бу саволларнинг ҳар бири ҳар қандай мутафаккирнинг юрагини эзади. Фақат шунини тушунмайман, нега бу масала сизларнинг хаёлларингизга келмайди?» (Асардан келтирилган парчалар «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1989 йил 4 август сонисида эълон қилинган Ҳасан Қудратиллаев таржимасидан олинди.)

Фитрат Ҳинд Сайёҳи қиёфаси ва фаоляти орқали айни ўз қиёфасини яратган дейиш мумкин. Сайёҳ бутун хатти-ҳаракатлари билан Фитратнинг худди ўзгинасини кўз олдимизга келтириб кўради. Мазкур асарда Фитрат дунёқарашининг илк даври, янгилик, тараққиёт, Европа маданиятига эргашиш, ўлкадаги ғафлатга қарши кураш, ўқишга, ишлашга, ғайрат ва шижоатга даъват этиш, эркин, мустақил ҳаракат қилиш, шу билан юртни обод, халқни бахтиёр қилишга жамият эътиборини тортиш — бош мақсад қилиб қўйилиши билан ҳамон ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Фитрат ўз халқи, миллати, ватани тақдири ҳақида ўйлаш, унинг истиқболи учун қайғуришдан сира толмайди, барча асарларида мазкур фикр ҳаминша етакчилик қилади. Унинг мустамлакачилик сиёсатига қарши ғоялари ҳам, тараққиёт ва мустақилликка интилиш борасидаги фаоллиги ҳам асли худди шу негиздан келиб чиқади.

«Маданият деган ғарбли алвасти», «Шўр сувлардан чиқиб келган бир маймун», «Инглиз» сингари ибораларга қараб айрим калтабин танқидчилар Фитрат Шарқни Ғарбга қарама-қарши қўяди, деган фикрларни 80-йилларда ҳам айтиб юришди. Фитрат ва умуман жадидлар миллатларни ҳеч қачон бир-бирига қарши қўйган эмас. Фақат мустамлакачиликка қарши бўлганлар. Маданиятдан ўрнак олиш — ривожланган хорижий мамлакатларга ем бўлиш деган сўз эмаслигини барча асарларида уқтириб борганлар.

3. «БЕДИЛ» («БИР МАЖЛИСДА»)

сар 1924 йилда Москвада араб алифбосида чоп этилган. Инг бу асари муаллифнинг умуман аждодлар қолдирган меросга ғоят катта ҳурмат ва эҳтиром билан қарашини ўрсатиб туради. Шу билан бирга мазкур асар ўтмишдан маданий мерос замонавий муаммоларни ҳал қилишда каноксак роль ўйнаяжagini Фитрат чуқур идрок этганли м тасдиқлайди. Негаки, 20-йиллардаги мураккаб шароит-олеткултчилар бутун маданий меросга қарши ўт очар вазиятда ўтмиш меросига ҳурмат билан қараш лозим-илмий-бадий шаклда исботлаш учун ҳам катта журъат, илим, юксак даражада онг ва маданият керак эди, Фит-эфасида бу фазилатлар тўла мавжуд эди.

ро зиёлилари ҳаёти ва фаолияти, оддий халқ оммаси ари билан уларнинг муносабатлари ва ҳоказо — талай арга бағишланган бу асарда умуман Бухоро халқи ҳаё-свирлашга интилиб, Фитрат жуда кўп долзарб масала-қўзғаб юборади. Аксар шу кунларда халқ ҳаётига оид муаммоларни ҳал этишда ўтмишдан қолган маданий н, жумладан, Бедил фалсафий таълимотларидан фойда-борасида муаллиф ўз мулоҳазаларини катта санъаткор-ан баён қилади. Асос эътибори билан фалсафий қараш-шарҳлашга бағишланган бу асар — росмана бадий асар сига кўтарилган деса бўлади. Зотан, унда бир қатор рнинг характерлари — ички, ташқи дунёси, қиёфаси корона тасвирлаб берилади.

за Москвада таълим олаётиб, ёзги таътилда ўз шаҳри га келган ёш, серғайрат, бутун қалби энг яхши орзу-ир билан тўлиб, қайнаб турган Қутлуғ исмли бир йигит унинг тенгдошлари, дўстлари орасида тўсатдан қизиб кет-юзаралардан бошланади.

луғ Москвада ўқиб анча билим, онг, тушунчага эга бўл-нё воқеаларидан хабардор ёш зиёли йигит. Энди ҳар бир ўз қарашлари бор. Унинг юриш-туриши, кийим-кечак-им шунга яраша, ўзгарган. Бухородаги тенгқурлари ҳамон га бўлганлари туфайли Қутлуғ улардан ҳар томонлама бб туради. Шаҳар айланиб юрган Қутлуғ ёшлиқдан бирга тенгдош дўсти Рустам билан учрашиб қолади. Рустам унга ам: «Қутлуғга айтиб қўй, Бухорода салла-чопон қилсин, рнинг ихлосини қайтармасин; Масков борганда яна ихтиёр , деганини айтади. Шу ондаёқ Қутлуғ Рустамга кескин, , жиддий жавоб беради:

Сиз унга айтинг, эл ихлосини ўзларидан қайтаришни ис-лар, элга фойда етказиш йўлини топсинлар. Ожиз одам-г ўзлари нимани истамасалар, «афкор оммага тўғри кел-», деб қутуладилар, Мантиқ билан гапирсанг, ясама гап-

лар келтирадилар. «Афкор умумий» деган ясама жумла бизда ҳозир йўқ.

Мана шу ердаёқ Фитрат ёш бухороликлар зиёлиларнинг қизгин изланишларини, эл бахтини таъмин этадиган йўлни ахтариб топиш иштиёқи билан яшаётганини образли ифода қилади.

Қутлуғ ўз эл-юртининг қолоқлиги, ўрта асрчилик турмуш тарзига энди сира ҳам тоқат қилолмайди. Москвада бутун дунё аҳволдан хабардор бўлиб турди. Россия тарихидаги воқеа-ҳодисалар, ундаги инқилобий ўзгаришларни ўз кўзи билан кўради, ўрганади. Барча янгиликларга ҳавас, зўр ихлос билан қарайди; халқ озодлиги йўлида олиб борилаётган курашлар уни жуда қизиқтиради. «Русиянинг ишчи халқи,— дейди Қутлуғ Рустамга қараб,— ижтимоий инқилоб фикри умумиясини майдонга қўймоқчи бўлди.

Бутун Оврупо, Америка жаҳонгирларининг ҳийлалари, тadbирлари, кучларига қарши турди, кўкрак берди, йўққа чиқарди-да, ўз фикрини яшатди, ўз тилаklarига эришди... Бухородаги одамларнинг ҳеч нарсани ўйламай, элни алдаб, салла-чопон қилиб, тасбеҳ қайтариб юрсинлар. Менинг энг сўнгги фикрим шу: инсон ўзини бўлғони каби кўрсатсин» («Бедил», 6-бет). Кўри-ниб турибдики, асарнинг бошланишидаёқ биз ёш бухоролик зиёлиларнинг энг илғор, типик вакили образи хатти-ҳаракатлари билан танишамиз. Қутлуғ ўз юртида авж олган мунофиқлик, фитна-фасодлар билан авомни алдаб юрган кимсаларга энди лоқайд қаролмайди. Улардан жирканади, нафратланади, эл-юрт бахти учун уларга қарши ўт очишга тайёр туради.

Асардаги бутун воқеалар жараёни асос-эътибори билан унда қўйилган бош ғояни — илм-маърифат, европача маданият тараққиёти учун курашга бел боғлаган ёш бухоролик-зиёли билан ўрта асрчилик қолоқлиги тарафдорлари ўртасидаги қаттиқ ғоявий курашларни ифодалашга қаратилади.

Қутлуғ анча вақт Москвада ўқиб юриб, юртидан узоқланиб қолган эди, таътил фурсатларидан фойдаланиб ўз юртининг тарихи, иқтисоди, маданияти, адабиёти билан танишиб олмоқчи бўлади. У Бухорога келиш билан ёш зиёли дўстлари иштирокида — Ҳамиднинг уйида уюштирилган адабий кечага таклиф этилади. Кечада ҳар хил касб эгалари, форсча шеърлар ёзиб турадиган Қурбон, тараққийпарвар ёшлардан Ҳалимбой, янги усулдаги мактаб ўқитувчиси Шариф, Эгамберди, яна бир-икки танбурчи, рубобчи, доирачилар бор эди. Адабий кеча бир ниёла чойдан кейин танбурда «Ироқ» куйини тинглашдан бошланди. Чолгучи-санъаткор «Ироқ»ни шу қадар нозик қочириқлар билан ижро этардики, танбур гўё ажойиб бир бадий, ишқий романи ҳикоя қилаётгандай қалбларни ром этди, ром этдигина эмас, куй беихтиёр тингловчилар қалбига қўйилганда эди...

Фитрат ўзбек мумтоз мусиқа тарихидан ҳам билимдон ва бу ҳақда махсус илмий асар ёзган зукко, нозиктаъб санъаткор

да ҳозирги ижро этилаётган куйни шарҳлар экан, унинг ари моҳиятидан, мазмунидан ёш зиёлиларнинг дардларини и, топади... Танбурнинг «титрак товуши ёлғиз ҳавони йналарни-да, юракларни-да, титратиб, оининг соф, тиниқ аралашиб йўқолар эди... Авж — романнинг фожиаи — рбига ўхшарди. Танбур ўзини бутунлай йўқотди, қайнади, и, олпинди, ёлпинди... Кейин юқори пардаларга чиқди-да, бир оз овутиди. Букилган бошлар кўтарилди, юмилган кўз-лди. Ҳамма раҳмат айтди. Муסיқа Шарқнинг қайғусида ви-қорида ҳасрат борлигини англатарди...»

бухороликлар ҳаммаша Шарқнинг қолоқлигидан куйиниб лари учун ҳар бир ишда, ҳатто куй тинглашда ҳам бу гани унута олмайдилар, куйдан ҳам ўзлари учун зарур маъноларни ахтариб топадилар. Чиндан ҳам яхши муси-евиб, тушуниб, ҳис қилиб тинглай оладиган ҳар бир шахс ўзбек ва умуман Шарқ куйларини тинглаш жараёнида глида қайнаб юрган дардларини янгидан ҳис этади, қал-туб негизидан ётган муаммолар бирин-кетин қўзғалаётган-тади. Қутлуғ «Ироқ»ни тинглаганда кўнглида кўндан унга к бермай келаётган дардлари қўзғалиб кетади.

луғ танбур ижросидаги куй сеҳрини, унда ифодаланган ни ўз юртидаги воқеа-ҳодисалар ва шахсий дард-алам-илан ҳамоҳанг бир тарзда ҳаяжонланиб тинглайди. Қут-мсоли қиёфасида шу мазмун айниқса яққол намоён бў-сейинги қисмларда мунозара, муҳокама қизгин тус олади, ташади. Қутлуғ билан атрофдагиларнинг дунёқарашлари, ашқи қиёфалари — маънавий оламию характерлари очила тафовутлар, мулоҳазалар ўртасидаги зиддиятлар аниқ ди. Муаллифнинг Қутлуғ ички дунёсига кириб бориши Самад, Рустам, Ҳамид, Қурбон, Ҳалимбойларнинг ички та кириб боришида фарқ бор, бу унинг позициясидан эилиб туради. Муаллифнинг бутун меҳру муҳаббати Қут-сонда.

бий кечада бедилхонлик қилинади. Бедилни ўқиш бош-г биланоқ Қутлуғ мажлис аҳлидан уни шунчаки эшитиш едилнинг биз учун энг зарур фикрларини тушуниб олиш, и чақиш, муҳокама қилиш ва ниҳоят, бу тўғрида ҳамма лосага келишини талаб қилади. Мазкур тақлиф мажлис ьтиборини тортади-ю, ҳайратга ҳам солиб қўяди. Хуллас, да бир одам Бедилдан ўқийди, бошқалар шарҳлайди, ҳар рнинг мағзини чақиб, изоҳлашади. Аммо Қутлуғ ўқил-ни изоҳлашда бошқалардан кўра фаолроқ иштирок этади. лнинг ҳар бир сатридан ҳозирги тараққиётга тўсиқ бўлиб эскилик, қолоқлик зулматларини фош этиш, европача ятни жорий қилиш, айрим дин арбобларининг тилёғлама-лан содда авомни чалғитишини элга тушунтириб бериш ойдаланишни тавсия қилади. Бу ғоялар аслида 1910-йил-қ жадинлар ҳаракатининг туб моҳиятини ифодалар эди.

Фитрат «Бедил» асарида инсонни улуглашнинг энг нозик нуқталарини Бедил ижоди, таълимотига суяниб, рубойларидаги фалсафий мантиқни шарҳлаш воситасида ёшлар қалбига — онгига сингдиришга интилади... Ҳар бир инсон ўзлигини, ўз улуглигини сақлаш ва ривожлантириш учун аввало ҳар бир ишни кўр-кўрона бажаришдан қутилиши, ҳозирги тил билан айтилса, манқуртликдан сақланиши лозим деб ҳисоблайди... Қутлуғ Бедилдан ўқилган бир парчани изоҳлаб айтади: «Бедил тақлидга, яъни инсонларнинг ҳар масалада ўзларидан юқорироққа эргашиб борғонлариға қаршидир. Шунга ҳужум этмак истайдир. Айтадирким, «инсонларнинг табиатларинда ерлашиб қолғон бир-бирларига эргашмак ҳақиқат йўлининг қароқчисидир». «Расм одатларига бўйсунмоқ эса, тилакларнинг тўсуғидир.» («Бедил, 13-бет).

«Дайрчилар — (ҳеч нарсани) ўзларига тушунмай кўнғироқ товушига ботмоқдалар» (14-бет). «Мачитчилар ўз виждонлари билан ҳисоблашмай тасбеҳ санамоққа осилмоқдадирлар» (14-бет). «Шайх муридларининг бориш-келиш балосидан қутилмайдирким, кўнгил каъбасидаги толпинишлардан чиққан «лаббайлик» товушларининг ҳитобини англасин. У билан-да гапирма, бундаи-да қоч. Ўзинг ўз виждонинг билан тушин. Мана шу вақтда ҳақиқатга эришасан... Ёлғизгина ўз кўнглингга қайт. Бошқа ҳеч бир нарсани қабул этма, ҳаммасидан тон. Сенинг учун тасдиқ-да шул, тавсиф-да шулдир. Одамларга эргашавериб ҳақиқатдан узоқлашдинг. Энди бошқаларга эргашмакни қўй, ҳақиқат шулдир....» (14-бет). Бу фикрларни Қутлуғ «Энг буюк Шарқ шоирининг биз учун энг кераклик фикрларидир», деб ҳисоблайди ва ўз қарашларида маҳкам туриб олади.

Бир қарашда гуё бошбошдоқликни тарғиб қилаётгандай туюладиган мазкур мисоллар билан Қутлуғ инсонларни бир-биридан ажратиш ғоясини илгари сураётгани йўқ. Аксинча, юқори поғонадагилар нимаики деса, шунга кўр-кўрона эргашиб кетаверишга қарши кураш ғоясини кўтариб чиқмоқда. Кўр-кўрона эргашиб, онгсиз итоат этавериш инсонни ерга уради, таҳқирлайди, хор қилади, ундаги инсонлик фазилатларини — ақл-идрок, тафаккур, онглилик тушунчаларини йўққа чиқаради, деган ғояни куйиб-пишиб ўтказишга интилади. Бедилдан инсон шахсини улугловчи қатор далиллар келтиради. Қутлуғ инсон шахсини ғоят улуглайди, дунёда энг буюк нарса инсон, у ўзини ҳар кимларга тақлид қилиш орқасида хароб қилаётир, деб фарёд чекади. Қутлуғ бу фикрларни айтар экан, бутун вужуди қалтирайди, ҳаяжонини босолмайди, ҳар бир жумлани ҳароратсиз талаффуз қилолмайди. Ана шу саъй-ҳаракати билан Қутлуғ ёш дўстларини, зиёдиларни мустақилликка, дадил ҳаракат қилишга, ғайрат-шижоатга чорлайди. Катта мақсадларни амалга ошириш учун қай йўсинда яшаш ва ўзини қандай тутиш керак деган саволни ўртага ташлаб, Қутлуғ унга Бедилдан жавоб топади: «Инсон ўзига ишонса, ўз виждонига эргашса, ҳар ишни қилар, ҳар ҳақиқатга, ҳар

эришадир... Ҳазрати инсонга топинмоғон кимса ким а, малъундир», — дейди Бедил.

рат «Ҳинд сайёҳи» да илғор фикрли сайёҳнинг тараққиёт, уни ривожлантириш бобига барча мулоҳазаларини оятларидан мисоллар келтириб далиллаб беради. «Безас, дин ва диний ақидалар, уламо, мулла, эшонлар тўғнуқул салбий фикрларни баён қилади, 20-йиллардан эзилган деярли барча асарларида мана шу руҳ яққол кўгурибди. Қутлуғ Бедилга таяниб туриб шундай фикрни гладыки, гўё тақлидчиликнинг инсон руҳига шу қадар чуғиб кетишига сабаб — диндир. «Ҳақ», «ботин» сўзларини эшита қулоқлар кар бўлди...»

ллийнинг даҳрийча қарашларини фақат замонасозлик ш ҳам мумкин, чунки айнан шу даврда мамлакатда диндорларга қарши аёвсиз уруш очилган ва диний ақидаларга эм эълон қилинган эди. Шунинг оқибати ва комфирқабу соҳадаги кўр-кўрона сиёсати туфайли динга қармаъни кураш бизнинг кунларимизга қадар ҳам давом

ю асарда гарчи баъзан дин қораланса ҳам гап бошқа ёқда сувчи Қутлуғ образи орқали ва шу билан бирга Бедилларини шарҳлаш баҳонасида, биринчидан, ҳур фикрлик ёнкорлик ғоясини илғари сурса, иккинчидан, зоҳидликни йди. Бинобарин, Бедил асарларида, умуман Шарқ мумбиётида зоҳидлик ҳамиша қораланиб, маърифат биринчи й ўринга қўйилган.

луғ бутун эътиборини Бедил таълимоти, фалсафасидаги тараққиёти ва инсонни улуғлаш концепциясига қаратотан, бу концепция Шарқ тафаккур тарихида чуқур илган. Жумладан, Жалолиддин Румий инсонни борлиқни гаҳсули деб, уни ҳамма нарсадан устун қўяди ва буни элмаганларга қарата: «сен самовий ва заминий икки оламбарсан. Аммо ўз баҳонингни билмасанг — на чора?!» — деймийнинг устози Шамсиддин Табрзий мазкур фикрни чуқур мантиқ билан шундай изоҳлайди: «Бутун олам қудлоҳийнинг намоишидир. Инсонни комил — мақсад, оламултождир ўз-ўзини англаган ва ўз-ўзини унутиб, дунё бириккан инсон тангрига баробардир. О, сиз худоталабудони излаш на ҳожат, худо — ўзингиз!»

лолиддин Румий, Шамсиддин Табрзий инсон ва унинг ятига ғоят катта баҳо бериб, ҳамиша яшаш, ишлаш, обод қилишга даъват этадилар. «Ўз-ўзини билган инсон нарсани билгай», деган ақидани муттасил кишилар қалингдириб боришга ҳаракат қиладилар.

рқ ўлкаларидаги инсонларнинг тубанлашиб кетаётгани ари саводсизлик, жоҳиллик, қоқоқлик, онгсизликдан деб

Еш бухороликлар фикрини Қутлуғ тобора чуқурроқ уқга бор кучи билан интилади.

Фитратнинг таъкидлашича, Бедил ўзидан олдин Ҳиндистонда яшаб ўтган Файзийнинг «Маърифати нафис» китобини зўр ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олади. Ундан инсонни улуғловчи байтларни келтиради. Жумладан, бир байтнинг маъноси шундай: «Э, инсон, Сенда кўтарилмак учун-да, тушиб қолмоқ учун-да, истеъдод бор! Истасанг кўк бўл, истасанг ер бўл, ихтиёр ўзингдадир» (16-бет).

Фитрат Қутлуғ мулоҳазалари, Бедил таълимоти асосида инсоният қудратини, қадриятини тушунишга даъват қилади, бу унинг асил инсонпарварлик мақсадларидан келиб чиқади. Фақат ожиз, ўз қадр-қимматини, иззат-нафси-ю, қудратини англамаган инсон хор бўлишга маҳкум деб ҳисоблайди. Ожизлик эса, бутун балолар бошига ёғилишига олиб келади. Ожизликка олиб келадиган нарса кўр-кўрона тақлид, яъни ҳеч нарсани ўйламай-нетмай бировларга эргашиб кетаверин деб ҳисоблайди.

Қутлуғ ўз ўлкаси тараққиётига тўсиқ ҳам халқ оммаси онгида мустаҳкам ўрнашиб қолган қоқоқлик, ожизлик, қарамлик тушунчалари ҳам фақат диний расм-русумлардан деб билади: «Тангрига эришмак учун каъба, бутхона ўйинларига берилиб, қачонгача ҳар томонга югурамиз?! Ўйиннинг қаерда эканини унинг ўзи ҳам билмайдир», деб юборади. Бу ўта қалтис гап мажлис аҳлини ҳайратга солади. Ҳамма ҳаяжонланиб, шошиб қолади. Кўзлар олазарак... Говур-ғувур бошланади. Рустам ғазаб билан Қутлуғни койиб ташлайди: «Эски ҳукумат даври бўлса, сени худди шу ерда уриб ўлдирад эдим. Бедилингни ҳам ўлдирад эдим... Онгладик, маърифатингни, бас!»

Фитрат бу асарида Ёш бухороликлар ҳаётидаги мураккабликлар, зиддиятларни кўрсата билган. Қутлуғ қанча қаршиликка дуч келмасин, бўшашмайди, таҳдидлардан чўчимади, ўз мақсади, гоъларини қаттиқ туриб ҳимоя қилаверади.

Сухбатдошларидан кўллари Қутлуғнинг гапларига эътироз билдиради, баъзилари у билан танишиб қолади, мунозара қилади, баъзилари баҳс оловини ўчиришга интилади. Аммо Қутлуғ энди ҳозирги халқаро аҳвол, жаҳондаги империалистик кучларнинг Шарққа таҳдид солиб тургани, бунга бепарво қараш оқибатида қандай фожиалар рўй бериши мумкинлиги ҳақида қуйиб-нишиб сўзлайди. Дунё воқеаларини ўзича изоҳлайди, таҳлил қилади, баҳолайди. Мана шу ўринда Қутлуғ бугунги йилги-лишдан мақсад нимадан иборат эканини яна аниқроқ баён қилади. Қутлуғ жуда ғайратли, серфикр зиёли; яна янги гап бошлайди: Кейинги асрда Оврупонинг бойлиги ўз уясига сиемади. Унинг товарига бозор керак эди, излади, дастлаб биз мусулмонларни кўрди. Бу дунёнинг хом молларини, маъданиларини қўлга олгач, ўз ишларининг йўлга қўйилишини ўйлайди. Тўилари, милтиқлари, бомбалари, бутун жаҳаннамлари билан бирга юзланди. Биз эсак, бунинг маъносини англамадик. Биз нега ва қандай куч билан келаётганини ҳам, кейин нима бўлишини ҳам, уни қандай куч билан тўхтатишни ҳам онглай олмадик.

иб, кўз юмиб, кутиб ўтирдик. Келдилар ўлкалар олдилар, р очдилар, табиий хазиналар таладилар, охири бу ҳам ик қилди. Кўзлари қонга тўлди, Шарқни ўзаро бўлишмак, к устида келиша олмадилар. Жанжал чиқди. Умумий чилди. 3—4 йил уруш бўлди, биз бундан бир нарса онг-тадик. Бир ёқ енгди, бир ёқ енгилди, охири ярашдилар. Инг «тиш ост иринни яралайди», деган сўзи тўғрилигини сатди. Ярашгандан сўнг бутун оғирлик мусулмон шарқя тушди. Чунки мусулмон Шарқи кучсиз эди. Умумий енгилганлар ҳаммадан олдин Шарқни таламоқ, чайнатмоқ планини чиздилар... Ишга ҳам киришган эдилар. Ана ҳисоблари янглиш чиқди. Бу кураш Оврупонинг бойам бойлик ҳукуматларига қарши уларнинг қўл остида қолган меҳнаткашлар томонидан чиқди. Бу курашнинг гич ҳаракатлари Оврупонинг ҳар томонида қайнаб турса ҳам энг кучли иш майдони Русиядир. Русия меҳнати Русияда қурилган бойлик ҳукуматыни бутун қуйруқлан, қолдиқлари билан, излари билан супуриб ташлади-рупонинг жаҳонгирлик, бойлик ҳукуматларига қарши... р йўл тутдилар. Кураш давом этмакдадир...»

туғ Бедил фалсафасини изоҳлаш воситаси билан ўз давжаҳон аҳволини шарҳлаб беради. Биз асардан бир оз катарчани атайин келтирдик. Зотан, ана шу кўчирмада асарг мураккаб нуқталари, моҳияти очилади, дейиш мумкин.

парчада 10—20-йиллардаги курашлар — жаҳон капитанг империалистик босқичига кўтарилиши ва ундан кезаҳвол-руҳиятлари 10—20-йиллар қараши билан шарҳлабди.

иллардаги бизнинг сиёсий қарашларимиз айни шундай апитализм тараққиёти бора-бора бутун дунёни урушга, мақсад бозор, ер талаш, бойлик орттириш... Бундан кезадиган хулоса — кучли ожизни енгади. Демак ким ожизпу енгилади, деган ғояни Қутлуғ ғафлатдагиларни уйғоқсадида ёқлайди. Шу билан бирга Қутлуғ жамиятда уриб дунё воқеаларидан четда туриш мумкин эмаслиги, им истайди, ким истамайди, аҳамияти йўқ, ер юзидаги инсонлар тақдири бир-бирига боғлиқ эканлигини илмий-и жиҳатдан чуқур мантиқ ва далил билан асослаб бе-

ерда бир нуқтани айтиб ўтиш керак, Фитрат чор Россияасримиз бошидаги аҳволи ҳақида айни шу даврдаги а ақидага таяниб, бу даврда Россия империализмибарча хусусиятларини ўзида акс эттирган қабилидаги баён қилади. Шунинг учун ҳам у, дунёда империалистик лакачилик сиёсатига қарши курашлар кучайиб бораётгану курашларда Россия меҳнаткашларининг етакчи роль ўйлабага эришаётганлиги ҳақида 20-йиллардаги қарашларша даврдаги пролетариат раҳбарлари сингари изоҳлаб

беради. Бинобарин, Қутлуғ жамиятда яшаб туриб, ундан бўлак туриш мумкин эмаслигини шундай изоҳлайдики, бу бухоролик зиёлиларнинг, умуман жадидчилик тарафдорларининг энг илғор қарашлари негиздан келиб чиқарди: «Бутун ер юзига, бутун жамиятга боғлиқ бўлган масалалардан қочиб чиқишимиз билан бизни қўймайдилар. Ё инсоний масалаларга қотишамиз, ё инсонлик ҳуқуқидан айриламиз. Туяқуш каби туяда эмас, қушда эмасмиз, деб юришимизга бундан сўнгра йўл йўқ... Ҳаёт — денгиз. Кун сайин тўлқинланиб, кенгайиб борғони учун бутун қирғоқларини, соҳилларини ютиб юборган. Эмди кемани синдириб тўлқинлар орасига кирмак, тўлқинларга аралашмакдан бошқа нажот соҳли йўқдир...» (24—25-бетлар).

Фитрат дунё халқларининг ўзаро муносабатлари инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат эканини тушунтиришда ҳам Туркистон халқларини ана шу муносабатга тайёрлашни кўзда тутди, яшаш учун бундан бўлак йўл йўқлигини уқдиради, ривожланган Оврупонинг босиб олишига қарши курашга даъват этади. Мустамлакачиликка қарши туриш эса миллат тақдири тўғрисидаги ғамхўрлик қилишининг олий мақсади деб билади. Жадидларнинг асосий шиорларидан бири ҳам шу эди.

Жадидлар дунёда рўй бермоқда бўлган рақобатларга дош бериш учун қудратли давлат даражасига ўсиб чиқишни орзу қилардилар. Фитрат «Бедил» асарининг етакчи ғояси шундан иборат эди.

Шу ўринда Фитратнинг панисломизмга муносабати ҳақида ҳам икки оғиз гап айтиш керакка ўхшайди, чунки «Бедил» асарида мазкур йўналишга Фитратнинг ўз қарашлари ҳам акс этади. Панисломистлар ислом динини қурол қилиб, барча мусулмонларни бирлаштириш ва ягона, қудратли мусулмон давлати тузишни тарғиб қилганлар. Мана шу шиор остида Оврупо мамлакатларининг босқинчилик сиёсатига қарши курашадилар. Фитрат панисломизмдаги мусулмонларни бирлаштириш ғоясини ёқлайди-ю, лекин ундаги айрим диний таълимотни рўкоч қилиб одамларни ҳаётий воқеалардан чалғитадиган, узоқлаштирадиган хурофотчиларни қоралайди. Кейинчалик ҳатто рад этадиган эмас, диний ақидачилар ва унинг баъзи нопок арбобларига қарши кескин кураш олиб боради. «Бедил» асарида мазкур ғоя етакчилик қилади. Айрим дин арбоблари оммани кундалик ҳаётий вазифалардан чалғитади, деб изоҳлайди, улар халқни ишга эмас, хаёлга судраётгани, охират, жаннат, жаҳаннам хаёлларига ботириб, ҳақиқатдан узоқлашишга олиб бораётир, бу эса, тараққиётни жуда мураккаблаштирамоқда, халқ онгини кўтаришга халал бераётир, деб уқтиради. Фитрат авомга қарата ёзади: «Бу жамиятнинг нариги томонида «мавҳумот»дан бошқа нарса йўқдир. Кўр эмассан, кўзинг бор, бошқа олам қайда?..» Фитрат ҳар бир воқеа-ҳодиса ҳақида фикр юритар экан, ҳамиша бир нуқта унинг барча мулоҳазалари марказида туради, у ҳам бўлса — эркинлик, озодлик ғоясидир. Ҳатто у дунё-бу дунё ҳақидаги мулоҳазаларини

идай якунлайди: «Жаннат шу кунларки, эрк, озодликдан арса эмасдир».

ниб турибдики, Фитрат дунёқарашидаги панисломизм ва унга муносабат ҳам ўзига хос йўсинда намоён бўлакур йўналишдаги мусулмонларнинг тотувлигига қўшилмо унинг исломни жамият тараққиётига қарши байроқга эса қўшилмайди.

ил» асаридаги энг кўп саҳифалар илм, маърифат, мада-айниқса, аниқ фанларни ривожлантириш, Оврупо тарақ-н ибрат олишни уқдиришга бағишланади. Туркистондаги к, гумроҳликдан фарёд чекади. Бинобарин, бу оғир вадан чиқиш учун журъатли бўлишга, кескин курашга и. У бу борадаги фикрини жуда образли шундай ифода «Хўкиз билан эшак бир оз «воқиф» бўлмоқлик билан ин-масалар-да, инсон бир оз хабарсизлик билан эшак бў- (31-бет).

рат 20-йиллардаги дунёқарашида асос-эътибори билан тутафаккир сифатида яққол кўринади. «Инсон жаннатдан шмади,— деб ёзади Фитрат.— У букунги ҳолига кирмас-рун ҳайвонлар қаторида худди шулар каби юргучи бир маймун эди. Чунки табиатда ҳар бир шакл модданинг гиши керак... Энг қадим замонларда (ҳали бор бўлмоқ ҳа-тушунчамиз йўқлигида) табиат боқчасида одамнинг уру-ири бор эди. Майдонда бир изи йўқ, хаёл билангина қай-турар эди. Унинг ул чоқдаги борлиги жим турғон бир фарёднинг борлиги каби эди... Фан, ҳунарнинг баҳори одам энг сўнг табиат юзасига ёғоч уруғидан чиққан каби .» (35-бет).

рат, инсон моддий оламнинг олий маҳсули ҳақидаги тардаги ҳукмрон материалистик фалсафанинг туб асосла-қимоя қилади. Бу билан чекланмай, жамиятдаги синфий ланиш, унинг дастлабки пайдо бўлиш даври, шаклланиш, ланиши — оқибатда нималарга олиб келгани ҳақида фикр б, ҳоким синфларнинг текинхўрлик кирдикорларини айни лардаги шўро сиёсатида мос ҳолда ифода этган. Мана бу изаларга эътибор қилинг:

нсон озиқ ишқи билан экинчилик топди. Уюшган ялқовлар юзасидан ҳужум этдилар, экин ерларига (кўпдан ёққан таби) тушиб хароб этдилар. Экин ерларини таладилар. Бе-қўшчининг унумлари зиёнга айланди. Қўшчининг бутун ллари унумсиз қолди. Ўтли фарёдлари тутундан бошқа арса келтирмади. Бундай қулай, енгил бир фойдани кўргач, лши буларга қўшилди. Кўз очлигининг фатвоси билан ҳар ана шундай талаб емакни ўзларига ҳақ, ҳалол кўрганлар дилар. Қўшчининг бир йил тер тўкиб тўплаган ҳосиллари-р дақиқалик ҳаракатлари билан «солуг» деб ола бошлади- (35-40-бетлар).

итрат текинхўрлар ҳақидаги, меҳнаткаш халқнинг пешона

тери билан вужудга келтирилган моддий неъматнинг талон-торој қилиниши бобидаги фикр-мулоҳазаларини изчил давом эттиради, чуқурлаштиради. Ундаги кўпгина мулоҳазалар ҳозирги ҳаётимизда учраб турувчи текинхўрлик, ўғрилик, юлғичликлар ҳатто уюшган ўғриликнинг қилмишларини тасвир этаётганига ҳам ўхшаб кетади. Яъни бу нуқталар ҳозирги нуқсонларимизга қарши курашда бемалол қўл келади, дейиш мумкин.

«Кўшчидан солиқ олиб яшамоқ учун беклар бирикиб, қўшчини талаб, тиркчиликларини тузатиб, безадилар... Тинчгина яшай бошладилар. Қоринлари тўйгач, киссаларига ошди. Киссалари тошиб, хазиначарига оқа бошлади...»

Фитрат текинхўрликни шу тарзда тасвирлаб бориб, айти шу ҳолат жамият ҳаётидаги зиддиятларнинг туб негизи эканини таъкидлайди. Меҳнаткаш билан текинхўр ўртасида пайдо бўлган дастлабки зиддиятлар кейинчалик бориб, талончиларнинг ўзлари ўртасига ҳам ёйилади. Бора-бора талончиларнинг ўзлари «орасида зиддият, ҳасад кучайди»,— деб изоҳлайди Фитрат,— ҳар бири ўзгасидан ортиқроқ мол тўпламоқ савдосига тушади. Шундай қилиб, ханжар пайдо бўлди. Қўшинлар тўпланди. Бир-бирлари устига юриш бошланди. Тарафкашлик бўлди, ёлғизини талади, мол-жонини олди. Кичкина беклар чиндан тиришдилар, бир-бирлари билан курашдилар. Енганлар енгилганларни ютдилар. Бир неча бекликни ютган бир беклик кенгайиб бориб султонлик бўлди...»

Фитрат Бедил таълимотини шарҳлар экан, султонлар — шоҳларнинг ўз истақларини амалга оширишдаги ниқобларини йиртиб ташлайди, ясама шиорларини шарманда қилади, ҳокимларнинг «адолат» деб атаганлари — аслида адолатсизликдан иборатлигини исботлайди. Подишоҳлар меҳнаткаш халқ елкасида турганларини яхши тушунганлари ҳолда унинг топган-тутганини тарқатмасдан, эҳтиёт қилиб, ўз хазиначарига оқиб тушаверши чорасини кўрадилар. Аммо бу ниятларини ҳамisha ёлғон, ясама шиорлар, қонун-қоидалар билан ниқоблаб турадилар.

«Хирслари қайнади — адолат деб атадилар. Ўзларини қўшчининг қоровули тарзида кўрсатдилар... Оч табиатлик, очкўзлик бир мушук бир харобада пусиб турган экан. Бир киши уни бу ҳолда кўргач, нима қилиб турганини сўраган. Мушук: мунда кучсиз, кимсасиз, ожиз сичқонлар бор, шуларни қарга тутмасин деб қоровуллик қиламан. Бу ерда уларнинг мендан бошқа ҳомийлари йўқ деган» (41-бет). Ҳокимларнинг халқнинг ҳимоя қилиш тўғрисидаги сафсаталари, тахминан ана шу мушукнинг сичқонга кўрсатаётган «гамхўрлиги»нинг ўзгинаси. Ҳокимлар ўз бойликларини ҳимоя қилишни халқни ҳимоя қилиш деб овоза қилдилар. Чиқарган қонунлари-чи? Меҳнаткашларга «ҳеч ким зулм қилмасин», деган гандан бошланади. Бироқ «буларнинг чин маъноси подишоҳ киссасига тушадирган молларни бошқалар олмасинлар демак эди» (43-бет).

Фитрат асарнинг бошидан охиригача эзувчи билан эзилувчи

атлари тўғрисида анча кенг қўламда мулоҳаза юритади шунинг мазлумни ҳушёр бўлишга, ғафлатдан уйғонишга, ўз ни англаш ва шунга ишониб ҳаракат қилишга чақиради. имаси қудратига юксак баҳо беради. Курашлар давом натижасида оқибат ғалаба меҳнаткаш халқ томонида бў- эб билади. Буни тушуниб етмаганлар хор бўлаётир, деган ни уқтиради.

ратнинг «Бедил» асари бир қарашда диққатни олис ўт- қаратаётганга ўхшайди. Талай қадимий ҳикоятлар, риво- телтиради. Лекин ҳаммаси замонавий масалаларни, ҳатто илган 20-йиллардагина эмас, ҳозирги кунларда — 90-йил- кун тартибига чиқаётган муаммоларни ҳал этишга ҳам қилади, десак эҳтимол муболага бўлмас. Зотан, Фитрат тардаёқ тарихий ўтмишнинг, маданий мероснинг замона- рақийёт учун аҳамиятини етук зиёли сифатида тўғри ту- . Мана шу тушунча унинг қатор тарихий асарлар — илмий отлар, драмалар ижод қилишига рағбат берган бўлса, не

4. ФОРС ШОИРИ — УМАР ҲАЙЁМ

рат ўзига хос илмий-тарихий асарини ёзишдан илгари «қалам» тўплами учун Умар Ҳайём тўғрисида бир мақола эди. Мақолани тўпламга топширгандан бир оз кейин Умар тўғрисида янги бир маълумотни қўлга киритади. Бу му- нинг ғоят ҳурмат билан таъкидлашича, Хоразмда араб и Имом Заҳириддин Абул Ҳасан ал-Байҳақий ёзган «Нат- Саванул ҳикма» китобида ҳижрий VII асргача машҳур и Шарқ файласуфларидан юз кишининг таржимаи ҳоли ган. Шунда 53-бўлиб Умар Ҳайём туради. Фитратнинг тас- а кўра, мазкур китобнинг муаллифи «Умар Ҳайёмга замон- уни кўрган киши эди». Гап шундаки, Фитрат мазкур китоб танишган онда, унғача ёзиб, тўпламга топширган мақола- қайтариб олмоқ ниятида «Қизил қалам» тўплами таҳри- га югуради, бироқ қайтариб олиш имкони бўлмайди, чун- қола босмахонага топширилган ва териб бўлинган экан. Фитрат илмий иш одобига риоя қилган ҳолда мавзуга қай- ёндашади ва шу йўсин «Форс шоири Умар Ҳайём» китоби га келади.

итрат бу китобни ёзишдан кўзда тутган ниятини баён қи- кан, сўзбошида уни шундай изоҳлайди: «... Мақсадим Ғарб тарини бу янги манбадан хабардор қилишдир».

итрат Умар Ҳайёмнинг оламга машҳур шоир, олим, жуда кааб ва буюк шахс эканлигини таъкидлаб, унинг ижоди и мутахассислар шуғулланганини эслатиб, улар билан об- аҳсага киришади. Шу муносабат билан Умар Ҳайёмнинг тар- и ҳолига оид бир қатор маълумотларни келтиради. Бугина Умар Ҳайём ҳаёти ва ижодий фаолияти муносабати билан

унинг даври адабиёти, тарихи ҳақида ҳам анча батафсил тухтайд.

Китобда қисқача сўз бошидан кейин «Форс адабиётига умумий бир қараш» сарлавҳаси остида ёзилган кириш қисми бўлиб, унда Эрон адабиётининг араблар истилосидан кейинги даври ҳақида умумий маълумот берилади. Таъкидланишича, ҳарбий саркарда Абомуслим Хуросоний бошчилигида араб истилосига қарши кўтарилган исён ғалаба қозонади. Исломдан сўнг форс адабиётида маснавий, қасида, рубоий, ғазал каби шеърий шакллар ривожланади. Муаллиф тилга олган шеърий шакл ва услубларга изоҳ бериб, уларни Умар Ҳайём рубоийлари билан муносабатлари — боғланишларини ҳам изоҳлайди, қасида араб шеъриятида исломдан ҳам илгари мавжуд бўлгани айтилади. Форс адабиётида бу жанрларнинг вужудга келиши ҳақида фикр юридилар экан, «Форс шоирлари қасида билан ғазал шаклларини араблардан олдилар. Маснавий билан рубоийни эса миллий адабиётлардан такмил қилдилар...», деб ёзилади ва рубоий шаклига содда, ҳамма тушунадиган даражада таъриф берилади: «Рубоийда тўрт мисра энг гўзал ва энг кучли бўлади, мақсади ҳам худди шунда айтилади. Рубоий билан дунёга тапчилган Умар Ҳайём бунинг энг устаси бўлиб қолди» (Ўша китоб, 16—18-бет).

Фитрат ўз асаридида Ҳаким Абулфатҳ Умар ибн Иброҳим Ҳайём ҳақида бир қатор Шарқ ва Ғарбий Европа олимларининг хилма-хил фикр-мулоҳазаларини келтиради. Ҳайёмнинг шахсий ҳаётига оид айрим қарашлар билан қаттиқ мунозара қилади. Бундан аввало биз Фитратнинг мазкур мавзуга нақадар жиддий ёндашганини билиб олсак, муаллифнинг ғарб олимлари қарашларидан ҳам кенг кўламда билимга эга бўлганлигидан хабардор бўламиз. Фитрат мулоҳазаларида Ҳайём иборасини луғовий маъносидан тортиб, шоир ҳаёти ва ижодий фаолияти борасида қанчалик батафсил маълумот бергани ҳақида тасаввур ҳосил қиламиз.

Ҳайём сўзи — арабча бўлиб «ҳаймачи» — «чодирчи» демакдир. Тахаллусга ота касбини олган. Эронда бу ҳол кўб учрайди (28-бет).

Фитрат Умар Ҳайёмнинг рубоийларидаги умумий руҳга сиртдан ёндашиб, шоир дунёқарошига тўғри баҳо беролмаган айрим шарқшунос олимларнинг мулоҳазаларини шартли равишда учга бўлади ва ҳар учаласидаги камчиликларни аниқ далиллар билан исботлайди. Баъзида Ҳайёмнинг май ҳақидаги кўп рубоийларига қараб оддий майхўр дейдилар. Учинчи хиллари Ҳайёмни муҳитдан, жамиятдан юқори турган дейдилар. Фитрат бу қарашларга муносабат билдириб, бу уч хил фикрда бир хиллик борлигини таъкидлаб, уларга жавоб бериш билан бирга Ҳайёмнинг шахсий ҳаётига оид маълумотлардан ҳам бериб ўтади. (42-бет).

Ҳайём саройда табиб, ўткур мунажжим бўлиб, ҳукмронларнинг иш соатини белгилаб турган, бундай одам майхўр бўлиши мумкин эмас эди. У сўфий бўлган ва майни худонинг иши деб

дилган дейиш сира мумкин эмас, чунки унда шундай руборки, тасаввуф орасини улар билан келиштиришнинг йўқи. Яна бир далил шуки, «тасаввуфнинг энг катта имом-бўлган Нажмиддин Розий тасаввуфни ҳимоя қилиб, йёмни сўкади» (42—43-бетлар).

ақда яна бир тарихий далилни келтириб, Фитрат Ҳайём-завуф билан муносабатлари ҳақидаги ўз қарашларини имлайди. Машҳур Имом Муҳаммад Ғаззолий Ҳайём билан н, тасаввуф ҳақида суҳбатлашган. Ҳайёмнинг фикрлари дан кейин жаҳл билан ташлаб чиқиб кетган. Ниҳоят, и ўз муҳитидан ажралган ёки мустасно деб изоҳлаш ҳа-ни айтиш мумкинки, «муҳитдан бир турли таъсирланма-исуб бўлгани синфнинг талабларидан бир қисмига жавоб и ўз устига олмоғон бир адибнинг, бир адабиётнинг бў-умкин эмас. Ҳайём... санъат доҳийсидир. Унинг катта ичида яшаган жамиятнинг, мансуб бўлган синфнинг са-асида яшаганларнинг, ғазналари олтиндан тўлган феодал-талабларини санъатнинг энг юқори даражасига чиққан лик билан майдонга қўйишдан иборатдир...»

ат Ҳайём рубоийларининг бутун бир яхлит ғоявий мун-лини белгилагандан кейин, ўз фикр-мулоҳазаларини та-юқеалар, аниқ далиллар билан асослаб исботлашни ҳам иди; унинг таъкидлаб айтишича, Ҳайём Салжуқийлар нинг истиқболи фақат ҳалокат эканлигини жуда яхши эди. Ҳайём вафотидан 25—30 йиллар ўтиши билан маз-латдан ном-нишон ҳам қолмади.

ат катта зиёли, машҳур олим сифатида ҳамиша ўз қа-ида классикларимизнинг маънавий хазиналарига ҳурмат қарашни узлуксиз тарғиб қилиб келган. Шу жиҳатдан Умар Ҳайём ижодининг биз учун аҳамиятига келганда, нг ва батафсилроқ тўхтайди. Бу борада ҳам Фитрат ўзи ррган давр тақозаси билан Ҳайём дунёқарашларидан ав-ржуазия мафкурасига қарши курашиш учун фойдаланиш ини биринчи ўринга қўяди, биз бу ҳақдаги фикрни кел-

Шуни ҳам айтиш керакки, инқилобдан кейинги биринчи бошлаб бизнинг миямизга фақат буржуазияга қарши ку-иложи борича уни тезроқ гўрга тиқиш керак, деган ғояни иб келишган. Шу қараш билан қулоқлар, бойлар, савдо-хусусий мулкчилар, дўкандорлар, ақли-ҳушини таниган рнинг ҳаммаси «халқ душмани» деб эълон қилинди, ом-қирғин бошланди, хунрезлик то миллий истиқлол кунла-узлуксиз давом этди. Мамлакатнинг тараққиётиётиё иқти-утуп маънавиятимиз шу йўсинда барбод бўлди. Аммо бу фожиаларни етти ухлаб тушига ҳам келтирмас, истиқ-османа ишонар, келажакни порлоқ деб биларди. Шунинг ам сира иккиланмай ўз қарашларини баён қиларди. Клас-мизга бўлган ҳурматини ҳар қандай вазиятларда ҳам и. Классикларнинг бадий маҳоратларидан қандай фойда-

ланиш, уларнинг энг илғор анъаналарини ижодий ривожлантиришни чуқур тушунарди.

Фитрат классиклар меросидан қандай фойдаланиш лозимлиги ва унинг адабиёт ривожига аҳамияти масалаларига жуда катта эътибор бераётган бир даврда бизда ҳар хил иғволар билан барча маънавий меросимизга қарши курашни иложи борича кўпайтиришга ҳаракат қилинмоқда эди. Собиқ Иттифоқ миқёсида бошланган бу аксил ҳаракат бизда дўппининг ўрнига ҳам бош олиб келиш даражасига етди.

Фитрат Ҳайём рубойларидаги маҳорат масалалари устида фикр юритиб туриб, бу соҳада унга яқин келадиган шоир фақат Бобур деб таъкидлайди. Шу билан бирга улар ўртасидаги яқинликни ҳам, тафовутни ҳам кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Фитратнинг фикрича, Бобур рубойларидаги очиқлик, гўзаллик, соддалик Ҳайёмга ўхшайди, лекин Ҳайёмдаги ҳикмат, фалсафий фикрларни бадиий ифодалашга келганда Бобур ундан кейинда туради, деган хулосага келади.

Фитрат Ҳайёмнинг бошқа илмий фаолиятлари жумладан, риёзиёт, табиёт, фалсафа, табобат, мунажжимлик бобидаги фаолиятларини ҳали ўргана олмаганини айтиб, бу соҳаларни ўрганиш фан тарихининг вазифаси, уларни ҳам ўрганиб, тадқиқ қилиб, Ҳайёмнинг бутун бир серқирра сиймо, ўз даврининг буюк бир қомусий алломаси эканини илмий равишда исботлаш масаласини олға суради. Шундай қилиб, Фитрат Умар Ҳайёмга ўзининг буюк ихлосини билдиради. Унинг рубойларидан таржималар қилиб, ўзи изоҳлаб беради.

Фитрат 20-30-йиллар адабий жараёнида ўзининг деярли ҳамма жанрдаги ижодий фаолияти билан бадиий тараққиётимизга катта таъсир кўрсатгани ҳақида юқорида бир қадар таъкидланган эди. Бундай сиймо ҳақида кўплаб олимлар ва танқидчилар хилма-хил фикр билдирганларки, биз буларнинг ҳаммасини эмас, айримларини ўрни билан айтиб ўтаётимиз. Фитрат шеърият, наср, адабиётшунослик соҳасида қатор асарлар ёзиш билан бирга, айниқса тарихий мавзуларда ёзган ўнлаб драма асарлари билан ўзбек адабиётида мазкур жанрнинг ҳамда театр санъатининг ривожига ҳаммадан кўпроқ ҳисса қўшди, дейилса, хато бўлмас. Зотан, 20-йилларда Фитрат яратган драма асарларининг гоёвий ва бадиий жиҳатдан баробар етуклиги уни шундай деб аташга ҳуқуқ беради. Фитратнинг 20-йиллардаги бундай серқирра фаолияти даврнинг энг илғор ёзувчи ва олимлари, умуман раҳбар арбобларидан тортиб барча зиёлиларни қизиқтиради. Жумладан, Назир Тўрақулов, Файзулла Ҳўжаев, Чўлпон, Садриддин Айний каби давлат ва адабиёт арбоблари Фитрат ҳақида бир қатор илмий, танқидий, назарий мақолалар ёздилар. 30-йилларда Ҳамид Олимжон, тожик адабиётшуносларидан Ҳ. Мирзасода, энг кейинги йилларда машҳур шарқшунос олим Л. Климович, Э. Каримов ва бошқа бир қатор олимлар Фитратга нисбатан бир даража ҳурмат билан асарлар бағишлаганлар. Албатта, булар орасида Ҳамид

а алоҳида йўл тутади, унинг Фитрат ҳақидаги ишида
рдаги шахсга сиғиниш даврининг бутун иллатлари ўзи-
га аксини топди.

Ғи шундаки, Фитратнинг ижодий фаолияти қанчалик му-
зиддиятли бўлса, олимларнинг унга бағишланган ишла-
м шунча хилма-хиллик ва зиддиятли фикрлар кўзга таш-
Агар уларга яхлит баҳо берилгудай бўлса, 20—30-йил-
ишларда Фитратга фақат ҳужум ва тухматлар қилинди,
заёти ва ижодий фаолиятидан, бирорта илмий ишидан
дий асаридан ҳам ижобий нуқта топилмайди, ҳаммаси
тилади. Фитратни бизга ёт деб эълон қилинади, оқибат
м уни қатл этишигача бориб етди. Бу бутун ўзбек ада-
а маданияти тарихига сира ўрнини тўлдириб бўлмайди-
ажда зарар келтирди.

5. «ҚИЁМАТ» ҲИКОЯСИ

асар 20-йиллар бошларида жамоатчилик эътиборини торт-
анча-мунча мунозаларга сабаб бўлгани ҳам маълум. Асар
1 марта 1923 йилда Москвада босилиб чиққан ва унга
имзоси билан бир шахс сўз боши ёзади. Сўз боши муал-
Қиёмат» ҳикоясининг ўз давридаги атеистик аҳамиятини
а кўтариб, айни замонда бундай асарлар жуда зарурлиги-
сидлаб ўтади: «Бу ҳикоянинг амалий фойдаси шулки, ха-
зал ва мафтун кўринган бу «бино»ни энг қулги ва энг
қдан кўрсатиб, хаёлга мойил кишиларнинг ҳафсалаларини
иб қўядир...»

боши охирида Дарвеш ўз мулоҳазаларини атеистик тар-
г моҳиятини иложи борича юқори кўтаришга интилади,
обларининг шу чоққача авом халқни охират, дўзах, жан-
трисидаги ақидалар билан чалғитиб келаётган ҳавойи таъ-
арни ўйлаб топганлар деб қаттиқ танқид қилади. Мазкур
ларга қаттиқ зарба беражагини, мамнуният билан қайд
«барча диний ақидалар илм йўлида мағлубдирлар — бас,
сўз йўқ. Дин арбоблари бу ҳикояни кўриб фиғон қилади-
лаверсинлар...», деган жумлалар билан ўз мулоҳазаларини
йди.

ёмат» ҳикоясининг таҳлилига ўтишдан аввал Фитратнинг
илдаги «Раҳбари нажот» рисоласидаги бир жумлага эъти-
жалб қилмоқчимиз. Инсоф қилинсинки, дунё юзида тижо-
ўнчалик юқори даража берган ислом дини каби дин йўқ.
қандай бахтсизликдирки, букун бизнинг орамизда эъти-
қолган ишларнинг бири-да тижоратдир. Буни ҳам билув
и, тижорат қилишдан мақсад фойда қидиришдир, ёлғиз
отиш эмас. Букун тижоратнинг яхши фойда беруви учун
ча илм керак. Минг йиллик чирик одат ва қоида бўйича
т қилиб фойда олув мумкин эмас...» (Фитрат, «Раҳбари
, 1915, 187-бет).

рат бутун ижодий фаолиятида бойларни олға интилишга

ундайди, уларнинг ҳушёр бўлишларини уйқудан бошқа вақтда кўролмайман, шекилли» («Раҳбари нажот», 187-бет), — деб қай-гуради.

Бу ерда Фитрат дунёқарашининг кўп жиҳатлари бор ва уларни кенг изоҳлаш лозим. Лекин биз, бошлаган фикримиздаги бир нуқтага ҳозирча урғу бериб турамиз. У ҳам бўлса Фитратнинг динга муносабатидаги зиддиятлар ва эволюция масалалари.

Ган шундаки, Фитрат ва унинг замондошлари фаолиятларидаги хилма-хил зиддиятли қарашлар уларнинг ўзбек адабиёти тараққиётидаги буюк хизматларини йўққа чиқара олмайди, камсита олмайди ҳам. Изланишларсиз ижод қилган бирор ёзувчи ҳеч қачон муваффақиятга эриша олмаган бўлмаса керак. Юксакларга кўтарилиш учун изланиш хилма-хил тўсиқларга қарши курашиш, халқ оммаси, эл-юрт манфаати йўлида, унинг бахтга эришуви учун кураш йўлида виждон билан ҳаракат қилган шахс зиддиятларга дуч келиши, машаққатлар, ранж-аламлар чекиши муқаррардир.

6. ТАРИХИЙ ДРАМАТИК АСАРЛАР

Фитрат 10-йилларда Туркияда олий маълумот олгандан кейин ва ўқиб юрган кезларида ҳам Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ҳаётида рўй бермоқда бўлган янгиликлар, ўзгаришлардан муттасил хабардор бўлиб туради. Айниқса бизга яқин афғон, ҳинд халқлари ҳаётига ҳаддан ташқари қизиқиб қарайди, уларнинг тақдирига жаҳон халқларининг тақдири билан, шу жумладан Туркистон халқлари тақдири билан боғлиқ тарзда қарайди. Шарқ ўлкаларида мустамлакачилик сиёсати зулми давом этаётганини гоят ғазаб ва изтироб билан фош этади, қоралайди, унга қарши курашга даъват этади. Фитрат ўзининг бундай қарашларини дастлаб 1918—1919 йилларда ёзган «Шарқда инглизлар», «Шарқ сиёсати», «Афғонистон ишлари» каби публицистикаларида баён қилади, ундан кейин эса, янгиликдан доимо хабардор бўлишга, бир ерда депсиб-қотиб қолмасликка, ҳамиша изланишга даъват этади, ўсиш-ўрганишдан маҳрум бўлиш бутун ҳаётдан, тирикчиликдан маҳрум бўлиш, деб уқдиради. Биз келтирган кўчирмада Фитрат жадидлар оқимининг ватан, миллат тараққиёти тўғрисида ғамхўрлик қилишни мақсад қилиб олган давр қарашларини акс эттиради, аммо янгиликка даъват этиш етакчи фикр экани билан ҳам эътиборини тортади. «Минг йиллик чирик одат» билан энди яшаб бўлмаслигини уқдириб, «Мана шу сабабдан бизнинг тижоратимиз кундан-кунга орқага қараб борадир, — деб давом эттиради ўз фикрини, — мен қаттиқ ишонаманки, миллатнинг ҳаёт ва мамоти бизнинг ўз савдогарларимиз қўлидадир. Тўғри, бундан бир неча йил бурун бизнинг идорамиз уламолар қўлида эди. Лекин улар бизга раҳбарлик қилишга ожизлик қилдилар. Унинг учун истар-истамас бу муқаддас вазифа, яъни миллатга раҳбарлик қилиш уларнинг қўлларидан замонанинг тақозоси бўйича бойларнинг қўлларига ўтди...» Фитрат айтиб бериши билан динни

уриб, мамлакатнинг келажакги ҳам савдо-сотиқда деган алоҳида урғу беради. Зотан, жадидлар дастлаб фақат савдо-сотиқ мафкурачилари сифатида майдонга чиққан эат худди шу йўналишнинг илк тарғиботчиларидан бири ўз фикрларини давом эттириб яна шундай дейди: «Бу билан (яъни, элни бошқаришни қўлга олиш билан — букун бойларимизнинг вазифалари жуда каттадир. Улар-аражалари ислом қошида баландлашади. Бойларимизга и, вазифаларини таниб раҳбарликка муҳтож бўлган аларимизга ёрдам ва раҳбарлик қилсинлар. Бойларимиз арини замоннинг тақозосига қараб тузатмасалар, бу ва-адо этолмайдилар. Мана шу сабабдан мен уч йилдан арёд қилиб, бойларни огоҳ бўлишга чақираман».

«Севиш» (1920 йил) Ҳинд ихтилолчилари турмушидан 5 пардали ишқий ҳиссий фожиадир. Ношири Ғози Юнус. 11 март, деб ёзиб қўйилган асар муқовасида. Нашриёт эга-и Юнус асарга ёзган «Тарқатучидан бир-икки сўз» сарлав-и/з бошисида 20-йиллар ўзбек адабиётини ривожлантириш, салқин маданиятини кўтаришдаги театр санъати ва драма-инг роли ҳақида анча юқори савияда фикр баён қилади. 1 Юнус мана шу сўз бошидаёқ инқилоб ғалабаси туфайли да халқимиз катта бахтга эришади, деган ғояни катта умид пундай изоҳлайди: «Юксалишнинг биринчи босқичини бос-ўлимиздан қайтмасак, ё қайтарилмасак, юксалган усуслар та киргумиз кўб узоқ эмасдир».

1 Юнус инқилобдан кейинги йилларга катта умид боғла-анчалик равшан бўлса, «йўлимиздан қайтмасоқ, ё қайта-оқ» деб худди шахсга сиғиниш давридаги тўғри йўлдан чи-арни олдиндан башорат қилгандай туюлади. Кейинги и сахна ва театр санъатининг тарбиявий аҳамияти ҳақида шундай дейилади: «Юксалиш кунларимизда болаларимиз-икчилик йўлини кўрсаткучи мактаб... қанча керакли эса, эшигига кира олмоғон катталаримиз учун тиётирув...—»лари шунга тейишдир...»

«Севиш» Ҳинд халқининг мустамлакачилик зулмига қар-ашларини сахнада жонлантириб беришга бағишланган би-драматик асар сифатида 20-йиллардаёқ жамоатчилик эъти-и жалб этади, айниқса илғор ўзбек зиёлилари уни яхши олганликлари Ғози Юнус фикрларидан ҳам кўриниб тура-уаллифнинг таъкидлашича, воқеа Ҳиндистоннинг Деҳли да бўлиб ўтади. Фитрат мазкур асар қаҳрамонларини асо-қул ўқимишли кишилардан — зиёлилардан танлайди. Етак-азларни ташкил этган — Нурулдинхон, Аҳмадхон, Раҳмат, , Зулайҳо ва бошқалар ҳаммаси ўқимишли, билимли шахс-либ, мамлакат ҳаёти ва тақдири ҳақида муттасил ўйлаб иш-лар. Айниқса, Нурулдин жуда дардли йигит, шоир. Зиёли-нинг ҳаммаси ўз юртини мустамлакачиликдан озод қилиш билан яшайди. Ўзаро суҳбатда ҳам энг кўп мулоҳазалар,

фикрлашувлар асосан Овруполиларнинг фан техникаси-ю, маданияти юксаклиги ва уларнинг мустамлака халқларига бўлган муносабатларини таҳлил қилиш ҳақида боради. Ана шундай суҳбатлардан бирида Карим:

«— Қани, ўғлим, нима хабарлар бор? Инглиз газеталарида бирор нарса ёзгонми? Бизнинг Ҳиндистон тўғрисида нималар дейдилар?— деб сўрайди.

Раҳмат бу саволга мамнуният билан жавоб беради:

Раҳмат:— Аҳвол кўб яхши борадир... Ҳиндистонга эрк бермакчи эканлар...

Карим:— Ў... Кўз тегмасин. Яна бирор ёмон тушми кўрдилар?

Раҳмат:— Овруполиларда адолат тушунчаси кучлидир. Ҳиндистон эркина қарши турмаслар деб ўйлаймиз.

Карим:— Янглишасиз, ўғлим. Адолат тушунчаси деган нарса Оврупо юрагина сиғмас...

Раҳмат:— Оврупода билим ошиб кетгандир. Билими шунча ошган улуснинг юрагинда адолат яшамасми?

Сардорхон:— Оврупода билимнинг ошқонини билмаган борми?

Оврупода билим бор, лекин инсоф йўқ. Оврупонинг билими — қоплоннинг тиши, тирноғи каби бир нарсадир. Кучсизларни йиртиб мана шу диалогларда «Чин севиш» асарининг бутун ғоявий мундарижаси акс этган. Асар бошидан охиригача инглизларнинг ва умуман Европа мамлакатларининг тараққиёти-ю, уларнинг кам ривожланган мамлакатларни босиб олишга бўлган интилишлари, босиб олган ерларида, жумладан, Ҳиндистонда ўтказётган сиёсатлари, кирдикорларини бадий тадқиқ этишга қаратилган.

Фитрат «Чин севиш» қаҳрамонлари тилидан Ўрта Осиё жадидлари ва жадид зиёлиларнинг ўлкадаги қолақликдан қутулишнинг бирдан-бир йўли аҳолига билим бериш, ривожланган ғарб мамлакатлари маданиятидан ўрнак олиш деб олға сурган ғояларига алоҳида урғу беради. Аммо бошқалардан ўрнак олиш уларга бутун ватанин, халқни қул қилиб беришдан иборат бўлмаслиги кераклиги чуқур изоҳлаб берилади. Бу ғояни Сардорхон жуда яхши ифода этади: «Овруподан ўрганиб келганимиз билимларни кишилик дунёсининг юксалиши ва тинчлиги йўлида ишлатмоғимиз қулайдир... Аммо у бутун Оврупони мусулмонларнинг душмани қилиб кўрсатади ва ниҳоят «ёвларнинг энг буюги, энг қўрқинчлиси инглиздир. Бунни билмак — ҳар бир мусулмон учун керакдир»,— дейди.

Фитрат бу ўринда қитъаларни бир-бирига қарши қўйишгача бориб қоладиган шахслар образини ҳам яратади, аммо бу қараш фиқат мустамлакачиликни, шовинизмни қоралаш заманидан келиб чиқади. Мустамлакачиларнинг найранглар, ҳийлалар билан иш кўришларини, ўз манфаатлари йўлида нозик, оддий кўз илганмайдиған усуллар билан бировларни қандай талаётганларини

тишга муайян бадийй воситалар топа олади. Бу Фитратнинг реалистик фазилати эди.

инглизларга муносабат масаласида Карим Раҳмат, Сардор пқалар ўртасида қаттиқ талаш ва мунозара узоқ давом эта-Айниқса Карим бу борада шундай далиллар келтирадики, қандай мустамлакачиликнинг ҳийла-найранглари турлилардан фoш қилиб ташлайди.

гар бадийй асарнинг жони дастлаб сўз санъати бўлса, Фитру фазилатга 20-йиллардаёқ эришган эди. Бу жиҳатдан Раҳимлан Карим ўртасидаги суҳбат айниқса қизиқарлидир. Раҳинглизларни ҳимоя қилиб, улар мусулмонларга ёмонлик майдилар деб ўзича далиллар келтиради, ҳар йили инглизнинг пойтахтида бир-икки инглиз катталари мусулмон динига б, ҳатто ўзлари учун мачит солдираётганларини айтади ва ай бир халқ ноинсоф бўлмас деб туриб олади. Аммо бу ишқаммаси мустамлакачиларнинг найранги — «хўжа кўрсинга» ни очиб ташловчи қатор далилларни келтирган Карим Раҳинг бутун гапларини рад қилиб ташлайди.

Инглишасиз, ўғлим,— дейди Карим,— инглизларнинг мачит оқлари — Каъбани бузмоқ учундир. Кўб олдонманг! Йилда икки улуғ инглизнинг мусулмон бўлиши ҳам ёлгондир. Бунбир неча йил бурун... бир инглиз Истамбулга келмиш. Муон бўлмиш. Ва «Лондон шайхулисломии» деган ном олиб кетэди. Биз у вақт «бундай шайхулислом вакил кимга керак?» деб кулган эдик. Сўнгра онглодиқким, бу-да ўйин эмиш...» Карим ўз ҳамфикрлари билан сўзлашганда мустамлакачиларайёрлиги, тобёларнинг эса соддалигидан бутун вужуди паб гапиради. Халқининг оммавий равишда савиясини баландра олмаётганидан куяди, барча ҳақоратлар, очлик-яланиклар, хўрликлар, ҳуқуқларнинг поймол бўлаётгани фақат гатда ётганидан деб билади. Ҳиндистондек буюк бир мамлабутун дунёни боқиш имкони бўла туриб ўз халқининг очдан ётганига чидолмайди, фарёд қилади. Бор кучи, ғайрати, би ва қобилиятини халқни мустамлакачиларга қарши курашга отиш йўлида сарфлаш иштиёқи билан яшайди. Ўз фикрини дн Ҳиндистон халқига англатиш, унинг миллий озодлик ҳарини кенг кўламда авж олдириб юборишга интилади. Мустамачиларнинг газеталарида тез-тез чиқиб турган «эрк», «озод», «мустақиллик» каби муқаддас иборалар фақат одамларни аш ва чалғитиш учун ёзпаётганини, мустамлакачилар ҳеч эн ўз билгилари билан қўл остиларидаги халқларга эрк берликларини асар қаҳрамонлари тилидан очиб ташланади. Бу заралар тасвири қизил империянинг мустамлакачилик сиёсаа тегисли эмас деб ким айтаолади?!

«Чин севиш»даги севги-муҳаббат ғоялари, инсоний ҳис-туйғу, рли барча фазилатлар ўлчови ҳам халқ озодлиги, босқинчилар сатига қарши кураш миллий мустақилликка нисбатан муноатлар билан белгиланади. Ҳинд ватанпарвари Каримнинг гў-

зал қизи Зулайҳони шоир Нуrolдинхон билан Раҳмат иккаласи севиб қолади. Нуrolдин инқилобчи шоир, серфикр ватанпарвар, камтар йигит, дарди кўп. У ҳам Зулайҳо ишқида, ҳам ватан тақдири ҳақида ўйлаш билан эзилади, куяди, шеърлар ёзади...

Зулайҳонинг кўнгли ҳам шу йигитда, отаси ҳам шуни ёқтиради. Аммо онаси Фотимахоним эса, Оврупода ўқиб келган бойначча Раҳматга қизини бермоқчи эди. Мана шу заминда ватанпарвар инқилобчи йигитлар билан мустамлакачиларга сотилган Раҳмат, Ғуломҳайдар, Аюбхонлар ўртасидаги зиддият тобора авж олади. Раҳмат Зулайҳони тортиб олиш учун ҳатто Нуrolдинни ҳукуматга қарши кайфиятдаги хавфли одам деб инглизлар турмасига қаматиб юборади. Ҳатто одам ёллаб, уни қамоқхонада заҳарлаб ўлдирмоқчи бўлади. Ҳинд инқилобчилари бирга ҳаракат қилиб, Нуrolдинни қамоқдан озод қиладилар ва Каримнинг уйига яширадилар. Бу ҳол Зулайҳо билан Нуrolдин ўртасидаги севги-муҳаббатнинг янада кучайишига шаронт туғдиради. Ҳар доим улар ғоят ибo ва иффат билан ўзарo шоирoна суҳбатлар қуришади, дардлашадилар. Шу кезларда Карим уйида ҳинд инқилобчилари қўмитаси марказлашиб, бир қатор мажлислар ўтказишади, ниҳоят Ҳинд халқига мурожаат қабул қилиниб, бутун халқни инқилобга — озодлик ва мустақиллик учун курашга даъват этилади. Шу вақтда Каримлар уйига Раҳмат ва инглиз полициячилари бостириб кирадилар. Зулайҳон ҳам асирга олиб кетмоқчи бўладилар. Раҳмат «Бу менинг севгилим,— бунга тегманглар», деб буюради полициячиларга. Бирдан отишма бошлаиб кетади. Полициячи Зулайҳони ҳам отиб ташлайди... Фитрат ҳинд ватанпарварлари билан инглиз мустамлакачилари ўртасида сира келиштириб бўлмайдиган даражада қарама-қаршилик мавжудлиги ва бу зиддият ҳаёт-мамот кураши сифатида яқунлашничи ғоясини олға суради, мустамлакачилик сиёсатини ҳар тарафлама чуқур фош этади. Бу борада бир қитъани иккинчисига титоман қарши қўйишгача бориб қолиши ҳам истиқлол дарди билан уйғунлашиб кетади. Шу билан мусулмон мамлакатлари ожизлиги туфайли Оврупога ем бўлмақда, деган хулоса чиқаради. Фитрат мустамлакачилик, мустақиллик масалаларини илгари сўришда «Чин севиш», «Бедил» асарлари билан чекланмайди, бу мавзуда «Ҳинд ихтилолчилари» номи билан яна бир катта драма ёзади. Бу асар бундан рошпа-роса 73 йил илгари Германия пойтахти — Берлинда ўзбек тилида араб алифбосида босилиб чиқди.

Фитрат «Чин севиш»да бошлаган ижодий ишини «Ҳинд ихтилолчилари»да давом эттиради, янада мукаммаллаштиради, риноклантиради. Бу даврда Фитрат ижодий фаолияти янада камолга етган эди.

«Ҳинд ихтилолчилари» асарида Фитрат яна ўша илгари тилга олган — империалистик давлатларнинг боқсинчилик сиёсатини фош этиш масаласини мавзу қилиб олади. Энди бу масалани янада кенг кўламда ифодалайди. Етакчи ғоя бу асарда — боқсинчилик тарихан ҳалокатга маҳкум, мазкур сиёсат ҳар қанча қудрат-

ишонмаслик ва худди шу ишончсизлик туйғуси элни асо-
солаётганини уқдириш асарнинг етакчи ғояларидан бирини
этади.

кучига ишонмайдиган элнинг кураш майдонидаги тақдири
а муаллиф шундай фикрни баён қилади: ўз кучига, қудра-
шонмаган эл кураш майдонига киролмайди, кирганда ҳам
ади, ишонмаганлар ишонганларни ҳеч қачон енголмайди-

орасидаги келишмовчиликларни бартараф қилиб, уларни
лий равишда бирлаштириб, ҳаракат қилишга даъват этиш
а ҳам чуқур бир мулоҳазага дуч келамиз. «Улусимиз зулм
дир,— дейди инқилобчилардан бири.— Бирлашмак қийин
Зулм мазлумларни билаштирмак учун энг буюк бир қурол-

ар тарихга назар солинса, ҳақиқатда ҳам ҳамиша халқлар
а четдан кулфат ёғдирилган кезларда ҳар қандай диний,
авий, миллий тафовутлардан қатъий назар, улар умумий
анга қарши курашда бирлашиб кетганларини кўрамиз. Ра-
хш ўз даврининг етук қаҳрамони сифатида бу ҳолни тўғри
этади. Шунинг учун ҳам мустамлакачиларга қарши кураш-
тобланиб халқ ичидан чиққан буюк шахс даражасига кўта-
и. Ўз ватани, улуси, унинг кайфияти, аҳвол-руҳияси ҳақида
фалсафий мулоҳаза юрита олади. Бундай фазилатга эга
й туриб халққа етакчилик қилиш мумкин эмас эди. Бундай
ага эришувда унга Оврупада ўқиб орттирган маълумотлари,
гасининг жанговар ҳаёт йўли (отаси ҳам миллий озод-
курашчиларидан эди) буюк донишманд Лолаҳардиёл ақи
и (буюк шарқ даҳолари таълимоти) катта таъсир кўрса-

итрат дунёқарашларида умуминсоний фазилатлар анча-
а бор эди. У 20-йилларда ёзган асарларидаёқ яхши ёки буюк
и бўлиши учун диний мазҳаб, миллий, қабилавий тафовут-
инг ҳеч қандай аҳамияти йўқ деган ғояни асослаб беради.
байналмилалчилик деб шуни айтилса керак. Маъжусийлар-
иққан Лолаҳардиёл — буюк шахс. Мусулмонлар кўзига баъ-
эриш туюлади. Гуё маъжусийлардан ҳам буюк одам
э экан-да, дегандай савол туғилади. Бу саволга «инсонлик
услик ё мусулмонликка қарамайди. Лолаҳардиёл — инсон-
деб жавоб беради инқилобчилардан бири.

)-йиллардаёқ мураккаб, қайноқ курашлар авжга минган бир
итда меҳнаткаш халқ вакилларининг босқинчилар сиёса-
қарши жанговар кайфиятларини саҳнада жонлантириш
ай сиёсий, тарбиявий аҳамият касб этишини ортиқ изоҳлаб
ашга ҳожат бўлмаса керак.

итрат «Хинд ихтилолчилари»да шунча бисёр муаммоларни
ганки, биз унинг ҳаммасини санаб ўтирганимиз йўқ, албат-
оқорида келтирилганлар билан уларни чеклаб бўлмайди.

Асарнинг бош ғояси юқорида таъкидлаб ўтганимиздай, шахс эркинлиги, ўзлигини англаш даражасига ўсиб чиқиши, инсоннинг ўз ватани ва халқи манфаатлари йўлида хизмат қилиш, бутун ҳаёт ва фаолиятини шунга бағишлаш — дунёда энг буюк иш эканлигини тасдиқлашдан иборат эди. Бу ғояни муаллиф етук реалистик омиллар заминида кенг ва чуқур бадий ифода эта олган. Бу билан Фитрат фақат драматург эмас, йирик шоир, олим, файласуф шахс сифатида ҳам ўзини кўрсатади. Айрим қаҳрамонларнинг (Дилнавоз ва Раҳимбахшларнинг) энг нозик дил сўзлари гўзал шеърий мисраларда берилади; ҳар бир сўзларда чуқур билимдонлик билан зўр мантиқий фикр-мулоҳазалар уйғувилашиб кетиши — бизга Фитратнинг мана шу сифатларини намоён қилади. Яна айрим образларнинг оддий — насрий сўзларида ҳам кўпинча шеърий, оҳанг, саъжга хос муסיқий бир услуб жаранглаб туради ва улардан ҳамиша юракларни жизиллатадиган бир бадий мантиқ келиб чиқади. Бир-икки мисол келтирамиз: «Эски-чурук дунёмизнинг тартибини билмасдан кеча-кундуз туғулларин санамоқдан ўсандим». «Ҳиндистоннинг ишчиси, савдогари, экинчиси, муллasi — ҳаммаси... (мустамлакачиликка) очиқ душман кесилган...» «Ёмонлардан қўрқмоқ унумсиздир. Улар итга ўхшайдилар — қочсанг қувлар, қувласанг — қочарлар». «Душман «илон»га ўхшайдир. Оғзини бол билан ювганда ҳам оғуси кетмас, унинг бошини тош билан эзмак керак». «Ҳақ мендан шу еримизнинг ҳолларини сўради: Менга ондин тортиқ қилиб нелар келтирдинг, — деди. Дедим: Онда йўқдир сира сенга тортиқ қилгудек бир сўз, бир иш, бир нарса... Бироқ мен: бир кичкина шиша ичра бир томчи қон кетирдим. Кўб баҳсли бир ормугон кетирдим — бунда сенинг хазинангда топилмас, бу муқаддас қон, ай, ҳақ».

Фитрат 20-йилларнинг бошлари ва ўрталарида мамлакатимизда қурилмоқда бўлган янги ҳаёт қандай бўлишини, ҳамма қатори, аниқ тасаввур қила олмасди ва бундан кейинги ҳаётда ўтмиш нуқсонларининг такрорланишини олдини олишни истарди. «Абулфайзхон» драмаси мамлакатни идора қилишда ўз шахсий манфаати-ю, маишатидан бошқани билмайдиган ҳоким тўраларнинг тарихий тақдири фақат инқироздан иборат эканини юксак ғоявий ва бадий савияда тасвирлаб беради.

«Абулфайзхон» ёзилиб, саҳнага қўйилган йиллари бизда қўлланган сиёсат таҳминан шундай эди: келажагимиз порлоқ, бахтсаодатга тўла... Лекин унга эришишнинг бирдан-бир йўли жамиятда бир-бирига қарама-қарши турган табақалар ўртасидаги курашларнинг қанчалик кескин бўлишига боғлиқ деб, тушунтирилар, буни синфий курашнинг асил моҳияти қилиб шарҳланар эди. Модомики, синфий кураш қизигандан-қизиб борар экан, унинг қурбонлари ҳам бўлиши керак; қурбонларни изласа «топилаверади». Сталинчи қотилларнинг жамиятимизга етказган энг катта фожиалари шу йўсинда юзага келаверарди. Курашни кун сайин кескинлаштириб боришни комфирқа талаб қиларди. Ҳамма

и душманларни таг-томири билан қуритмай туриб, социал-коммунизмни қуриб бўлмайдиган деган ақидани жамият ҳаётишилар онгига оммавий равишда сингдириб юбориш учун воситалар ишга солинади. Фитрат мазкур асарини ёзаётганининг жамиятимизда амалга оширилаётган бу сиёсатнинг бошига қандай фожияларни солиши мумкинлигини жўли ҳис этмаслиги мумкин эмас эди, зотан, у гоёт билимдон, акни муайян тасаввур эта биладиган даражада буюк дандан эди. «Абулфайзхон»ни ўқиган ёки томоша қилган ҳаргли шахс Фитрат қалбидаги бу дардни дарров идрок этади. иф Абулфайзхоннинг бутун фожияли ҳаёти, фаолияти ва охирги тақдири — фақат ўз қилмишларидан келиб чиқитакидлаш учун унинг тилидан шундай гапни айтади: и тинчгина турайин деб акамни ўлдирдим. Яна бузуқбошиқиб тинчлигини бузмоқчи. ... Бутун жанжалларни ўлимиди... Бир душманим қони қуримайин яна бири чиқиб қо.. ўлдираман, ўлдираман, дунёда битта душман қолмагунча ўкаман». (Абулфайзхон. Самарқанд, 1924 йил. 16—17-бет-

24—1925-йилларда мамлакатимизда оғир иқтисодий тангилан бирга партия аппаратларида, айниқса марказий партия аппаратларида фитна ва ҳар хил чақимчилик авж олган, бу табиий равишда рўй бериши лозим бўлган бир қонуният рурут тарзида изоҳланадиган бўлди. Бунга биргина мисоллиб ўтиш кифоя қилади: партиянинг 1925 йилда бўлиб ўтган IV съездида ленинградлик депутатлар «партия ичидаги доғар (чақимчилар) ёки маълумот ташувчилар»ни чеклаб қўақида масала кўтарганларида ўша вақтдаёқ сиёсий бюрода м таъсирга эга бўлган Шикрятов бунга дарҳол зарба берабу маълумот ташиш эмас, бу ҳар бир партия аъзосининг аси» бўлмоғи керак, деган гаини айтади. Худди шу жавоб мазкур қалтис масала ҳал этилган ҳисобланиб: фитна ва чилик қонунлаштириб қўйилади, ҳаммага шубҳа билан қавж олади. Бугина эмас, чақимчиларнинг сафлари кенгайди, уларни ҳар тарафлама рағбатлантирилади — мукофотлар, лар, юқори лавозимлар — ҳаммаси шуларники бўла бошди. Бундай даҳшатли воқеалар 20-30-йилларда бизнинг ўлда қандай кечгани маълум. Фитрат «Абулфайзхон»да давбошқаришдаги бундай даҳшатли усулнинг тарихий ўтаги туб асосларини очиб ташлайди.

арнинг таҳлилига киришмасдан олдин унга мавзу қилиб ан давр тарихий воқеалари аслида қандай бўлгани, Абул-он тахтга ўтирган 1711—1747 йиллардаги Бухоро хонлиоз берган ҳақиқий тарихий вазиятлар ҳақида қисқача тўхтсак-да, сўнгра мазкур воқеалар саҳнада қандай бадий иштирилгани ҳақида фикр юритсак дуруст бўлса керак. «Ўзбекистон тарихи» (бир томлик, Т., ЎзФА нашриёти, да берилган айрим маълумотларга қараганда, Абулфайзхон

илгари Бухоро тахтида ўтирган акаси Убайдуллахон давридаёқ ўлкада ғоят танглик авж олган эди. Саройда фитначилик, гуруҳ-бозлик кучайган, хонлик томонидан ўтказилган ер ислоҳотида вилоятдаги барча ерлар катта ер эгалари қўлига ўтиб кетади. Бу ҳол аҳоли ўртасида норозиликни баттар кучайтирди. Айти даврда қалмоқлар қозоқ ва қирғизларга қарши ҳужум бошлаб, Бухоро хонлигини катта ташвишга солиб қўяди. Хонлик ҳузуридаги ҳарбий феодал доиралари орасида эса айти шу вақтда хонликдан ажраб чиқиш учун кураш бошланиб кетади. Хонликдаги ички зиддиятлар баттар кескинлашади. Ҳали у ер, ҳали бу ерда кетма-кет исёнлар кўтарилади, хонлик нуқул исёнларни бостиришдан бўшамай қолади. Хонликдан ажраш ҳаракати Фарғона водийсида кенгроқ миқёсда бошланиб, XVII асрнинг охирида хўжалар ўзларини мустақил деб эълон қиладилар. Фарғона ҳаракатининг етакчиларидан — минг уруғи вакили Қўқон хонлигига асос солади. Бу ҳаракатлардан чўчиган Убайдуллахон дарҳол уруғ-қабилла бошлиқларини маъмурий ишлардан четлаштириб, уларнинг ўрнига шу вақтгача сиёсий ишларга мутлақо аралашмаган, ҳатто энг оддий, қуллар авлодидан чиққан кишилардан сарой ишларига торта бошлайди. Ўша даврда буларни «Хўжасаройлар» номи билан аталадиган бўлди. «Убайдуллонома»да таъкидланишича, Хўжасаройлардан чиққан Меҳтаршафи исмли бир шахснинг ўзи бир йўла 17 мансабни эгаллаб олган.

Меҳтаршафи исёнчи феодаллардан, ҳатто шайхлардан ҳам ерларни тортиб олиб Хўжасаройларга бера бошлади. Бу ҳол тангликни баттар кучайтиради, тарафкашлик, ички қарама-қаршиликлар тобора кенгайиб бораётган бир вазиятда — Абулфайзхон тахтга чиқади. Аҳволни тузатишга унинг кучи етмайди, хонликдаги бутун ҳуқуқ манғит уруғидан чиққан Муҳаммад Ҳакимбой оталиқ қўлига ўтади. Вазият ҳар томонлама кескинлашиб бораётган бир даврда (XVII асрнинг 40 йилларида) Бухоро ва Хива хонлигига қарши Эрон шоҳи — Нодиршоҳ ҳужум қилади.

Фитрат Бухоро тарихидаги худди шу воқеаларни асарига мавзу қилиб олиб, унинг чинакам бадийий ифодасини беришга, яъни тарихий ҳақиқатнинг бадийий ҳақиқатига эришди десак хато қилмасак керак.

Саҳнада парда очилиши билан Абулфайзхоннинг қанчалик дабдабали, шоҳона уйи ва ундаги аллақандай ташвишли, ҳатто жуда аянчли вазият руҳи сезилиб турган бир манзарага кўзимиз тушади. Хон атрофида ўралашиб юрганларнинг хатти-ҳаракатлари аҳволнинг тапглигини ҳар нафасда билдириб туради. Хоннинг яхши хизматкорларидан — Улфат ҳар сўзи ва ҳаракатида хонга қилаётган мунофиқлигини унга бўлган «садоқати»нинг ифодаси тарзида кўрсатишга интилади. Улфат қуюқ таъзим билан дейди: «Ҳоқонимизга маълумки подшоҳлик қон билан суғорилган бир ёғочдир. Қон оқиб турмаган ерда бу ёғочнинг қуриб қолиши аниқдир».

ат Абулфайзхонга гўё меҳр кўрсатиб, аслида бадтарроқ шикларга солиш ниятида кўпроқ қон тўкиш узоқроқ инг гаровидир деб уқдиради. Хон бунга ишонади ва шунга илади. Шу ондаёқ хон Улфатга «Беш дақиқадан кейин оталиқнинг бошини келтирасан!», деб буйруқ қилади. май Улфат саҳнага оппоқ, соқол-мўйлаблари қоп-қора, қонган бир бошни лаганга солиб келиб, хонга кўрсатади — ҳод оталиқнинг — бутун умри хонга садоқат билан хизмат бир софдил шахснинг боши эди. Хон бу ғалабасидан ҳулиб ёввойиларча кулиб қўяди. Аммо Фитрат хоннинг бу ти «хўжа кўрсин»га эканини ифодалаш учун унинг ички бутун таҳликалар билан, қўрқув, ваҳималар билан тўлиб ни Абулфайзхоннинг ўз тилидан айтдиради, зотан у бошкўзига қудратли бўлиб кўринишга урингани билан атропитначилар ўраб олганини, бирор ишончли дўсти қолмаётгабу билан таназзулга гирифтор бўлаётганини ҳар қадамида гузар ва ич-ичидан эзиларди.

юнинг боши Улфат хон вужудида кечаётган ваҳималарни ҳис этади, унга тобора суйкалаверади, энг яхши одамлар н туҳматлар уюштириб, қон тўкишга ундайди. Аслида бутун с тагига сув қуяётган ҳам, хоин ҳам Улфат эканини хон эди. Улфат хонга «Яқинда ҳамма душманларингизни бити» деб тасалли бериб қўяди. Хон бир оз мизғиб олай деб а кириши билан кўзи илинади-ю, дод-фарёд қилиб уйғониб и. Кўзи кетиши билан ўлдирган акасининг арвоҳи қонли каплан унга қараб келаверади. Яна бир чиройли хотин шарбўйида арқон билан келиб хонни бўғмоқчи бўлади... Бир Фарҳоднинг қоп-қора қонга беланиб ётган бошини олиб хонга яқинлашади ва ҳоказо... Хон қаттиқ чўчиб: «Йўқол!» деб бақирса, уччала шарна бирлашиб хонга ҳужум қилди. Хон додлаб, ўз товушидан ўзи чўчиб уйғонади. Хуллас, байзхонда бир нафас ором йўқ. Донм жон уйноғида яшайди. Булфайзхон эл-юрт фаровонлиги, ободончилиги, фуқаронинг и нима кечаётганлиги ҳақида бир нафас ҳам ўйламайди. фақат душманлари кўпайиб кетаётган бўлиб туюлаверади. рни қириб битириш-у, атрофидаги гўзал қизларни қўлга и, маншат қилиш тўғрисидагина ўйлайди.

булфайзхон атрофини қуршаб олган бек ва сарой амалдор-ҳар бири ўзича мақсад ва манфаатини кўзлашдан бошқа и йўқ. Бир-бирига муомала-ю, тавозеъ, дуч келган жойда ўта млозамат ва «одоб» кўрсатишга тиришиши, аслида эса бирининг тагига етиш, иложи борича тезроқ орадан кўтариш учун қандай қабихликни бемалол қилавериш сарой амалдорлари-оддий кундалик яшаш тарзига айланиб қолган эди. Абулхон гангиб қолган, қай бирига ишонишини ҳам билмасди. лаб у ўз атрофига одам тўплаб, акасини ўлдириб хонликни и. Кейин эса ўзига ёрдам берган бекларни бирин-кетин қириб иди. Фарҳод оталиқни ўлдириб, қизини олди. Ҳакимбекни

равжитиб аввал Иброҳимни оталиқ қилди, кейин уни ҳам ўлдирадиган бўлганда Иброҳим Кармана томонларга қочиб кетиб жон сақлади ва қўшин тўилаб Бухорога ҳужум қилди. Хуллас, ҳамма ёқда чексиз-чегарасиз танглик. Абулфайзхон ўзини фақат душманлар қуршовида ҳис этади. Ҳақиқатда ҳам сарой аҳлидан тортиб бутун аҳоли табақалари Абулфайзхондан безган. Фақат айрим маккор шахслар, жумладан, Улфат, Ҳакимбек: «Яқинда ҳамма душманларингизни битирамиз», деб хонни то Нодиршоҳга топширгунча алдаб тасалли бериб туришади.

Фитрат драматург сифатида саҳна санъатининг энг нозик ва муҳим нуқталарини яхши билади, шунинг учун ҳам образларининг ички ва ташқи қиёфаларини чуқур оча олади, томошанин саҳнада жонлантирган инсон шахси қалбининг ич-ичигача кўриб туради. Бу албатта драматургнинг энг юксак маҳорат мактаби ҳисобланади. Биз Эрондан бостириб келаётган Нодиршоҳнинг ўз ўғли билан қилган кичик бир суҳбатида — унинг қандай маккорлигини, усталлигини, таъмагир босқинчилигини онглаш билан чекланмай, балки Бухоро хонлиги теварагидаги мансаб ва манфаат деб ўз эл-юртига, маҳаллий фуқаросига хонлик қилаётган сотқин, тубанларнинг ҳам ифлос башарасини кўрамиз. Ахир тарихий асарлардаги бундай ҳаётий муҳим нуқталар ҳозир ҳам бизга ғоят катта ва қимматли ибрат эмасми? Замоналар ўтаверади, ҳокимлар келиб кетаверади, атрофида Улфат, Раҳим, Ҳакимбек сингари хонлар доим шаклланиб туришини ўзимиз ҳам кўриб келаётирмиз-ку! Фитрат ва унинг сафдошлари асарларининг эскирмаслиги сири ҳам худди шунда бўлса керак. Мана энди Нодиршоҳнинг қиёфасини бир кўриб қўйинг: «Кўрдингми, ўғлим, ҳар ўлкани урушиб олмоқ учун энг яхши чора шул ўлканинг ўзидан дўстлар топмоқ, шуларни ишлатмакдир... Биз Қаршида қайтгандан бери... тиришдик. Ҳакимбекни қўлга олдик. Унинг қўли билан Бухорони Хивадан узоқлаштирдик. Бухоро бугун бизники. Эртага Хивани ҳам ёлғизгина ёқалаб бўғишимиз қулай бўлади» (43-бет).

Нодиршоҳ шунча садоқат кўрсатган Ҳакимбек ҳақида: «Биламан, у биздан нима истайди. Бухоро хонлигини ўғлига олиб беришни истайди», деб қўяди. Драматург умуман сарой аҳли амалдорлари ўртасидаги бир-бирига ҳурмат ва дўстлик тушунчаларида бирор самимият йўқлигини жуда ишонарли қилиб бера олади; бу ғояни ҳар қадамда, жуда кўп мисолларда тасдиқлаб боради. Асардаги энг фожиали вазиятлар рўй бериши жараёни — сотқинлар, хонлар, мунофиқлар қиёфасини аянчли, жуда даҳшатли инсон қиёфаларини чуқур оча боради. Шундай вазият тасвирларидан бири Нодиршоҳнинг Бухоро ерига кириб келиши ва Абулфайзхон ўз ихтиёри билан унга асир бўлиши... Шу ондаёқ, илгари ҳар нафасда Абулфайзхонга «садоқат» кўрсатиб юрган беклар Нодиршоҳга қараб туриб, ҳатто ким ўзарга мадҳия ўқий бошладилар. Чунки аслида Абулфайзхонни таслим бўлишигача сургаб келганлар ҳам Нодиршоҳ эмас, шуларнинг ўзлари эди.

поҳга дуч келиши билан Улфат ҳаммадан олдин унга ўз тарини билдиради:

«Қонимиз бир замонлар дунёни титратган Чингизхон-Влодидан эрурлар. Туркистоннинг бутун хонлари, беклар-қонимизга бўйсундилар. Жонларини, молларини аямай...»

Ҳимбекка бу гап малол келади ва дарҳол сўзни тортиб ола-енг ўлкаларни олиб бошқармоқ учун дунёга ора-сира онг-чли қаҳрамонлар келадилар. Биз уларни «Соҳибқирон», . Бундай қаҳрамонларни тутмоқ истаганлар эзилиб қолур-ана, бизнинг замонамизда етишган соҳибқирон — сиз ша-х ҳазратларидирсиз...»

Ҳимбек ўз сўзларини тасдиқлаш учун ҳатто Абулфайзхон-ин ҳам шундай буюк, олийжаноб соҳибқиронга ўзини ўз их-билан топширганидан гоят «миннатдордирлар» деб юбора-нинг гапларини Қозинизом ва бошқа беклар ҳам дарҳол-қувватлайдилар.

Диршоҳ Бухоро ҳокимиятини Ҳакимбекка топшириб, ҳам-г унга бўйсунини таъкидлайди. Бинобарин яхши-ёмон-нинг рўйхатини тузиб беришни сўрайди.

Диршат маҳорати Ҳакимбек, Раҳимбек. Улфат, Нодиршоҳ об-и қиёфасидаги гоят мураккаб нуқталарни очишда айниқса кўринади. Жумладан, Нодиршоҳ характерига онд хусуси-а бир эътибор беринг: у Бухорога кириши билан ҳамма-га, ҳатто Абулфайзхонга ҳам изҳор қилаётан миннатдор-қанчалик сохта, ёлғон бўлишига қарамай, худди дилдан бончилик кўрсатаётганга ўхшайди. Нодиршоҳ: «Бухорога-и армуғонимиз» деб гоят қимматбаҳо тошлар билан беа-ажойиб чопонни Абулфайзхонга ўз қўли билан кийгиза-га қимматбаҳо бир қурол — олтин қинли қилич ҳам совға-и ва тахтга Абулфайзхоннинг ёшгина ўгли Абдумўмин-ўтқазини буюради. Аммо барча ҳокимиятни Ҳакимбек-лаб, яна унга юз минг рупия пул ҳам беради. Гуё ҳамма-ийида, беозор, тинчгина ҳал этилаётгандай... Аммо Ҳаким-ўгли Раҳимбек даврида фитна-фасод янада авжга чиқади. Абулфайзхонни қамоқда жаллодларга буюриб, ўлдириб юбо-унинг яқинларидан ҳам кўпларини қириб ташлайди. Асар-ёешинчи кўринишида парда очилиши билан томошабин Ҳа-к ва Раҳимбек — қилмишларининг яна бир даҳшатли-расни кўриб эти жимирлаб кетади: Чилдухтарон зиндони. Улфат, Давлат ва бошқа бир неча бекларнинг ўликлари-ин, қопқора қонига беланиб ётибди...

Зойидаги адолатсизликлардан гоят тоқати битгаф Иброҳим-ларнинг фақат бирини бири қириш-у, айш-ишратдан бош-и ўйламаётганларини дангал танқид қилади, қаттиқ қора-и. Абулфайзхонни тахтдан туширилгандан кейин қурултой-иб, мамлакатни демократик асосда бошқариш масалаларини-ни талаб қилади. Абулфайзхон билан уришиб қолгани учун

хон унинг кўзларини ўйдириб ташлаган эди. Аммо у ҳамон ўз қарашларини очиқ айтишдан тап тортмайди. Айрим бекларнинг мунофиқлиги ва хоинликларини очиб ташлайди, ҳатто қилмишларини уларнинг юзига солиб шарманда қилади. Жумладан, Бухоронинг қозикалони — Қозинизом билан бўлган бир суҳбатида шундай дейди: «Туновкун Абулфайзхонни» «сояйи худо» деб ўлмаган эдингизми?! Хон хотинлар билан ичишиб ётган кечанинг эртасига олдига келиб, бу кеча тушимда пайғамбарни кўрдим, сизни сўраб юбордилар, деб чонон кийганингизни унутдингизми? Тунов кун сизга чопон берган сояйи худонинг ўлимига бугун фатво берасиз. Ҳеч уялмайсизми? Тушингизда Абулфайзхонни сўраган пайғамбар яна бир йўл тушингизга кириб, уни сўрасалар нима дейсиз?» (81-бет). Иброҳимбек мамлакатни идора қилишни ягона тўғри йўлни топиш учун қурултой чақириб ва катта кўнчилик билан маслаҳат қилиш ҳақидаги фикрини қаттиқ ёқлайди ва ўз йўлидан сира чекинмайди. «Ишингизни тўғриламақчи бўлсангиз, қурултой чақирасиз?», деб туриб олади. Фитрат бутун воқеликда якка ҳокимлик давлат усул-идораси халқимиз тарихида энг чиркин давр бўлганлигини тасдиқлайди. Эл-юртини вайрон қилаётган бу идора усулидан қутилиш — уни ўзгартиришдан иборат деган ғоя «Абулфайзхон» фожиясининг бутун бир етакчи мазмунини ташкил этади.

20-йилларда ва ундан кейинги даврларда ҳам мазкур ғоя замонамизнинг энг буюк мақсади бўлиб келаётганини ҳисобга олсак, Фитрат ижодининг аҳамияти яна яққолроқ намоён бўлади.

* * *

Фитрат ва унинг сафдошлари яшаб ижод қилган инқилобдан кейинги дастлабки ўн-ўн беш йиллар қанчалик зиддиятли, мураккаб кечганлигини, фожиялар, қонли воқеалар билан тўлиб тошганлигини бир кўз олдимизга келтирсак, бу буюк аждодларимиз руҳлари олдида абадий сажда қилсак арзийди, деб ҳисоблаймиз. Бу жумлалар — янгиланиш ва покланиш деб аталмиш эркин фикрлаш даври рақиблари кўнглида ғазаб, ғашлик туғдириши турган гап, яна ўтмиш, унда ижод қилганлар фаолиятини идеаллаштириш бошланди, дея оқ уришлари мумкин. Аммо бундай ғаразлар энди ҳалокатга маҳкум этилган, шу боис унга қайтишнинг иложи ҳам йўқ.

Биз мазкур фикрни Фитратнинг яна бир саҳна асар — «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924 йил) ҳақида фикр юритишдан олдин айтаётганимизнинг боиси бор. Асар босилиб чиққан 20-йилларнинг ўрталари бизда қандай давр эди? Биз илгариги саҳифаларда бу тўғрида йўл-йўлакай айрим фикрларни айтиб ўтганмиз. Ҳозир Фитратнинг биз тилга олган асарига тегишли айрим масалалар устидагина фикр юритамиз. Бутун мамлакат миқёсида дин ва диний ақидаларга, диний арбоблар ва муассасаларга, ма-

адресларга қарши ўт очилгани тарихдан маълум ва бу гсизлик жамиятимизга нақадар катта зарар келтирганини из. Компартияни, бутун совет халқини динга қарши ку-сафарбар этишга шахсан Ленин қон тўкиб, раҳбарлик, унинг вафотидан кейин эса Сталин худди шу йўлдан бо-у хунрезликни яна баттарроқ авжга чиқарди, миллион-мил-одамларнинг қонини оқизди, минглаб тарихий ёдгорликлар, маданияти намуналарини вайрон қилди.

лқ оммасининг динга муносабатини қай йўсинда бошқариб тўғрисида «доҳий» бундай деган эди: «Энг муҳими—қолоқ и диний масалаларга онгли равишда қараш ва динларни он-вишда ташкил қилиш билан қизиқтира билишдир. Ҳолбуки, нг марксистман деб юрадиган, ҳақиқатда эса марксизмни қ қиладиган коммунистларимиз ана шунинг эсдан чиқариб лар». Кўряисизми, динга қарши курашни жиддий эътибор-чиришни «марксизмни чўлтоқ қиладиган»лар деб атайди в. «Марксизмни чўлтоқ қиладиган»ларни эса аёвсиз қи-ашлаш қонунлаштириб қўйилади. Хуллас, гап шундаки, т 20-йилларнинг ўрталарида авж олган динга қарши ку-р ҳаракатига қўшилишга мажбур бўлади. Бу ғояни қўллаб-тлаш учун айни даврда бир қатор бадий асарлар

Дайтоннинг тангрига исёни» асари бошидан оёқ шеър билан ан ва бу Фитратнинг шоирлик фаолияти, қобилиятини ҳам иш қилади (Зотан, Фитрат, ўз адабий фаолиятини дастлаб дан бошлаган).

арда Фитрат шайтон билан тангри ўртасида бўладиган бе-а баҳслар тарзидаги жуда жўшқин, қизғин мунозаралар да воқеликни баён қилади.

уаллиф Шайтон билан тангри ўртасидаги тортишувлар жа-ни ифода этишда 20-йилларнинг ўрталаридаги ва ундан ке-ҳамма даврларимизда мамлакатимизда авж олдирилган фан динни қарама-қарши қўйиш усулини бадий ифода этишга гади. Шайтон тангрининг ҳар бир даъвосига фан оламидаги й ютуқларни рўкач қилиб қарши чиқаверади. Масалани шу а қўйиб, бадий ҳал этиш осон эмас. Бунинг учун диний лардан ҳам ва жаҳондаги мавжуд фан ютуқларидан ҳам дор бўлиш ва ўз фикр-мулоҳазаларини бадий тарзда шеъ-билан ифода эта билиш ҳам керак эди; Фитрат бунинг удда-чиқади. Албатта, Фитрат замон талабларидан келиб чиқиб, он тилидан диний ақидаларни қаттиқ танқид қилади, рад, унинг барча таълимотлари бўш, охирида сароб бўлиб чи-деган ғояни акс эттиради. Шу қарашлари туфайли шайтон арнинг неча минг йиллардан буён худога сажда қилиб, ўз-ни продасиз, ночор бир қул тарзида ҳис этишлари нодонлик-илмсизликдан, дунёни билмасликдан деб баҳолайди. Ўз фик-исботлаш учун шайтон ҳатто Худонинг ўзи «йўқдан бор им, одамни тупроқдан ясадим», дейди бу ёлгон, ахир туп-

роқ йўқ нарса эмас-ку, бор нарса-ку дея моддий дунёқараш ғояларини қувватлайди Фитрат бу асариди. Яна шайтон исённи давом эттириб, ўз фикр-мулоҳазаларини қизгин исботлайверади. Диний ривоятларда айтилишича, ҳурлар, малаклар, фаришталар нурдан яратилган эмиш. Аммо ўзлари жуда ночор, мутеъ аҳволда яшайдиган бу мавжудотлардан нима манфаат бор, деб яна бош кўтаради, фикрини шундай баён қилади шайтон:

Нечун эмиш бу тубанлик, бу хўрлик,
Бу онгсизлик, бу жонсизлик, бу кўрлик?!
Миллионларча ихтиёрсиз махлуқлар,
Мияг йиллардан бери мана шундайин,
Юммиш кўзин, ерга қўймиш манглайин,
«Субҳон-субҳон»— сайрамоқдир ишлари,
Кимга қандай фойда бордир бу ишдан,
Бир турлидир баҳорлари, қишлари,
Кўкармайлар, очилмайлар, сўлмайлар,
Юксалмайлар, яратмайлар, ўлмайлар —
«Йўқлик» эмас бундай «борлик»дан ёмон...

Мазкур мисраларда Фитрат умуман жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўзи мансуб бўлган жамиятга бирон-бир фойдаси тегиши, инсоният ҳаёти-ю, унинг бутун тараққиётида фаол иштирок этиши шарт, деган муҳим бир ақидани илгари суради ва бу фикр-мулоҳазаларини фанни ҳаётга татбиқ этиш билан амалга ошириш лозимлигини уқдиради. Муаллифнинг бу фикри ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотмаслиги маълум. Аммо мазкур фикрни Фитрат айни даврдаги етакчи «шиор» руҳида ифода этади.

Шайтон ўз мулоҳазаларини ҳаммаша илм-фанга суяниб исботлайди. Ҳатто Жаброил ҳам унга дуч келганда эътироз билдирилмай қолади ва Шайтонга хитоб қилади: «Э олами ирфон... Кўнгли маориф билан тўлгон... Чиқ минбарингга, элга хитоб эт!»— дея мурожаат қилади. Шайтон ерга боқувчиларни қаттиқ таҳқирлайди, қоралайди, мутеълик устидан қаттиқ кулади. Уларга қарата: «Фақат ерга боқасиз», «Ёритолдик, яшаймиз», деб бош қўясиз, ётасиз ё, юқорига қаролмасдан тубанликка ботасиз», дея танқид қилади.

Шуни айтиш керакки, Фитрат бутун ижодий ва ижтимоий фаолиятида одамларни онг билан, чуқур идрок ва билим билан яшашга, мардликка, ҳаётдаги қийинчиликлар олдида сира тиз чўкмасдан уларни енгил учун ҳаракатда бўлишга даъват этади. Бу ғоя унинг барча драмаларида ҳам, шеърий асарлари ва ҳикояларида ҳам изчил равишда етакчи фикр бўлиб келган. «Шайтоннинг тангрига исёни»да эса бу жиҳат айниқса бўртиб кўрилади.

Шайтон фан ютуқларига суянган ҳолда ўз мулоҳазаларини рад этиб бўлмайдиган даражада исботлагач, Жаброил, Микоил ва

галакларни ҳам мот қилади. Охири улар ҳаммаси шайтонга б, одамларни худодан бездирмасликни илтижо қилиб сўра- Аммо шайтон ўз билганидан қолмайди, фикрини мантиқ иллар билан исботлашда давом этади, илгаригидан кўра учли эҳтирос ва жасорат билан ҳаракат қилади. Шай-

Кўк йўқ эмиш, ер йўқ эмиш, қуёш билан юлдуз йўқ,
Ой йўқ эмиш, замон-да йўқ, кеча билан кундуз йўқ.
Йўқ бир нарса, йўқ бир кимса, йўқ бир сифат, йўқ бир исм.
Йўқ бир нисбат, йўқ бир ҳолат, йўқ бир маъно, йўқ бир жисм.
Бор йўқ эмиш, борлиқ-да йўқ, мумкин каби имкон йўқ,
Ҳаво-да йўқ, фазо-да йўқ, малак каби шайтон йўқ.
Бу йўқликда бизнинг тангри бир сир каби турармиш.
Истамишқим: бу йўқликдан биз «бор»ларни яратмиш.
Сўнг ўзига ҳаммамизни топиндурсун, қаратсун.
Одамликдан йўқлик сари бурмуш кейин бор бўлмиш,
Дунё унинг йўқдан чиққан махлуқлари-ла тўлмиш!

глас, асарда ажиб бир услуб мавжуд бўлиб, диний ақида- г турли ривоятлари, қонун-қоидалари ҳақида яна шайтон, ил, малаклар ўртасидаги мунозара узоқ давом этади. Ҳар ари ўз фикрларини қўлдан кўлганча исботлайдилар, шу воқеа тугуни ечила боради. Аммо ҳар қандай тортишув ва зларда Шайтоннинг жасорати ва қаҳрамонлиги ортиб бо-)хирида шайтон яна тангрига хитоб қилиб: «Сенга топин- з, нима истасанг шунини қил, балоларингдан қўрқмаймиш!» ил бош кўтаради. Шу онда бирдан ҳаммаёқни қоронғилик момақалдирок гумбуралиди, чақмоқ чақади, ер-кўк ларзага , ҳаммаёқни ваҳима босиб кетади... Бир оздан кейин тин- аммо минбар олдида йиқилиб ётган шайтон секин ўрнидан . Тожи, қанотлари, таёғи йўқ. Малаклар саждадан бош кў- Шайтоннинг ҳолини кўрадилар ва яна тангрига илтижо лар:

ўзинг омон бер... Бизга имон бер!»
йтон қилмишларига гўё кўргизлик сифатида рўй берган ва- р, Шайтоннинг қанотлари, шоҳлари таёқлари йўқолиб и каби мўъжизалар маъносига тўла тушуниш қийин, гала- рамзий маънолар ифодаси бўлса керак... Аммо бу жазолар нинг ўжарлиги ва ўз билармонлигидан, йўлидан қайтмас- , ҳар қандай табиий офатлар рўй берганда ҳам барчасига ўз ишнини давом эттиришини кўрсатиш учун бўлса, ажаб Пайтон ҳамон исенда давом этади. Ҳар қандай вазиятда ўзини ростлаб ола билади ва яна хитоб қилади:

«Лавхул маҳфуз» сўзларини бошдан ўқиб чиқсангиз,
У сўзларнинг бир-бирига ўймоғинини кўрсангиз,

Сиз ҳам мендай тушуварга бир мажбурлик кўрарсиз,
Тушунмайин, ўйламайин, топинмоқдан безарсиз...

Жаброил ва Микоил иккаласи ҳам мот бўлиб, «Устодин, оширдинг, фикримни қочирдинг!..» дейди ниҳоят Жаброил. Буларнинг аҳволи — мот бўлиб қолганлиги боиқаларнинг руҳига яна қаттиқроқ таъсир этади, ҳамма Шайтоннинг олдида бўшашиб қолади. Азроил ғазаб билан, Тангрига хитоб қилиб, «Амр эт, бунга ўлим оловини сочай, йўқса йўл бер, сабогингдан-да кечай!» дейиши билан Шайтон жуда шодланиб кетади:

Узоқ бўлсин, мен юраман букув шод,
Тутқувликдан, қулликлардан-да озод.
Раҳбарим фан, пайгамбарим билимдир,
Муовиним миям билан тилимдир.
Топинғумдир ёлғизгина ўзимга,
Ишонғумдир икки очиқ кўзимга.
Елғиз ўзим қутулдим деб турмайман,
Бошқалардан хабар олмай қўймайман.
Буни доғи қутқарғумдир қўлингдан,
Чиқарғумдир сенинг янглиш йўлингдан.
Бундан сунгра сени ҳеч ким юксакдан
Изламасун, йиқилиб туш фалақдан!
Йўқол эмди, ҳикматинг-ла, аршинг-ла!
Қудратинг-ла, жалолинг-ла, фаршинг-ла!

Асарда энг муҳим ва етакчи ғоя Фитратнинг бутун фаолиятига хос маърифатпарварликни тарғиб қилишдир. Фитрат қайси мавзуга қўл урмасин, ҳаммаси унинг мана шу қарашларини баён этиш учун танланган бадиий восита бўлиб қолаверади. Бошқа саҳна асарлари, шеърлари, ҳикоялари, публицистик асарларида ҳам — ҳаммасида илм, маърифат, онгли ҳаёт кечиришга даъват, қоқоқликдан, қўрқоқликдан, журъатсизликдан, маърифатсизликдан нафратланиш доим биринчи ўринда туради. «Шайтоннинг тангрига исёни»да эса бу ғоя асарнинг бошидан охиригача тарғиб қилинади, инсон шахсини улуғлаш, ҳар қандай вазиятда ҳам қаддини кўтариб инсоний ғурурини ерга урмай яшашга одатланиш уқдирилади. Қаддини букиб, ночор ва иродасизларча яшагандан кўра ўлимни афзал кўради. Дин ва диний ақидалар, Шайтоннинг унга қарши исёни-ю, хатти-ҳаракатлари биз айтган туб ғояларнинг бадиий талқини учун бир шакл-восита вазифасини ўтайди. Бинобарин, Фитратнинг бу асари — бутун борлиғи билан 20-йиллардаги ҳокимларимизнинг талабларига мос келар эди. Агар Фитрат ҳаёт бўлганда айни мавзуда айни шу асарини бошқачароқ йўсинда ёзар эди, аммо маърифатни ҳимоя қилиш йўли унда абадий сақланиб қоларди. Фитрат, олдинги саҳифаларда таъқидлаганимиздек, гарчи ислом инсонни билим олиш, дунёни обод қилишга даъват этганлигини чуқур тушунган ҳолда, динни

анга қарама-қарши қўйишга мажбур бўлади. Шайтон тилин-
инга хитоб қилиб: «...Билим сенга тутош душмандир! Томуғ-
г, оловларинг, газабинг, ваҳималар, жаннатларинг ёлғондир.
«ул маҳфуз» деган буюк китобинг уйдурмалар, ёлғонлар-
дир...» деган фикрларни ифода этади, бундан бошқа йўл
ўқ эди. Бари бир у замонга боққан билан замон унга боқ-
садоқатлари, билимлари, ҳалол меҳнатлари, қобилиятлари —
қомусий қиёфасини ер билан яқсон қилиб ташлади... Аф-

«Арслон» драмаси.

«Арслон» драмаси, ер ислоҳоти ҳамиша деҳқоннинг ҳаёт-момоти бў-
лмай, балки бутун мамлакатнинг ҳам ҳаёт-момоти бўлиб
ди. Бу соҳада инсоният тарихида ҳамиша гоят катта му-
тарга дуч келиб турилади. Фитрат бошқа асарларидаги каби
салага бўлган муносабати ва унинг моҳиятини бадиий ра-
қиб очиб бериш учун яна ўтмишга мурожаат қилади.

«Арслон» драмаси ислоҳоти бутун халқимиз ҳаётида катта воқеа бўлгани
ди. Ерсиз деҳқон ерли бўлди, бу ҳол қишлоқ меҳнаткашлар-
муҳаббатини Совет ҳокимияти томонига тортди. Худди ўша
қаторда бу воқеликка бағишлаб Ҳамзадан тортиб Ойбек, Ғай-
ларгача қатор асарлар ёзишди, ҳаммалари мазкур тадбирни
қўллашди. Шулар қаторида Фитрат ҳам «Арслон»
драмасини ёзиб, ҳукуматнинг бу сиёсатини маъқуллади ва инқи-
лобга қўллашди, батракка нима берганлигини санъаткорона
лаб беришни мақсад қилиб олди ва бунга эришди. Фитрат,
ёзувчилар асарларидаги каби, ҳукумат деҳқонга уни берди,
берди сингари яланғоч фикр айтиш йўлидан бормади. У
қаддини камбағал деҳқон батракнинг инқилобдан илгариги
га бугунгисини қиёслаш йўли билан янги ҳаёт тадбирлари-
қўллади. Бунда ёзувчи ҳар икки давр ҳаётини худди 20-йил-
лик ҳукуматимиз ўтказётган сиёсат нуқтаи назаридан баҳо-
лаётди.

«Арслон»даги воқеалар Бухоро амирлиги даврида кечади.
Камбағал деҳқон — Арслон, батрак — Ботир, судхўр — Мансур-
қўллоқ ҳокими — Бек, қишлоқ оқсоқоли — Аҳмад оқсоқол,
деҳқон — Қўрҳасан, унинг оила аъзолари, бир қатор амир-
қўрларини ўртасида рўй берган қизғин муносабатлар, кескин-
ликлар жараёнида асарнинг моҳияти очилади.

«Арслон»нинг бош қаҳрамони Арслон — Бухоро камбағал деҳқон-
қўллоқ орасида эндигина уйғониб келаётган ва ҳаётдаги ўрнини
қўллоқ етаётган, истиқболга катта умид билан боқаётган шахс.
1917 йили, Октябрь тўнтариши биринчи галда камбағал табақанинг
қўллоқ орасида катта умид туғдирган энг катта воқеа эди. Арслон ма-
мури табақанинг типик вакили сифатида, ҳатто оилавий ҳаёт
да ҳам уни ўз мақсадлари, умидлари амалга ошишига бир-
инчиси деб билади. У севгилиси Тўлғунга муҳаббат изҳор қилган-
қўллоқдай дейди: «...Тўйимизни қиламиз. Сени уйимга келтира-
ди. Икки уй бирлашгач, кучимиз ортадир, яшашимиз энгилла-

шадир... Умримиз шу ариқнинг сувига ўхшаб соф, тиниқ, тоза, кирсиз бўлиб оқадир... Тер тўкамиз. Ишлаймиз-да, яшаймиз... Кимсага топинмаймиз, кимсадан тиланмаймиз...»

Ўз кучи ва меҳнатига, самимий муҳаббатига бутун вужуди билан ишонган анча етук, софдил деҳқон йигит, энди бахтли ҳаёт қуришига, бунинг учун курашиш кераклигига қаттиқ ишонади, яхши ҳаётга эришиш иштиёқи билан ёнади.

Арслон Ботир, Тўлғунларнинг ҳаммаси ўз олдига ана шундай жанговар мақсад қўйган, эндигина шаклланиб келаётган янгича кишилар дунёқарашини акс эттирувчи шахслар эди. 20-йилларда синфийлик ва **синфий курашлар** ҳақида юргизилган сиёсат, халқлар ҳаётида шундай даҳшатли фожиаларни келтириб чиқардики, ҳозир биз адабий асардагина эмас, айти ҳақиқий ҳаётда рўй берган бир мудҳиш тақдирни эслаб ўтамиз.

Мазкур воқеа ҳақидаги маълумот «Ёш ленинчи» рўзномасининг 1991 йил 23 январь сониди «Советский патриот» ҳафталигидан олиб босилган «Бухоро амирининг ўғли» сарлавҳали мақоладан олинди. Мақола муаллифи М. Горбачев. Бунда «Бухоро амири Олимхон тахтдан ағдарилгандан сўнг ўзи Афғонистонга қочиб кетганлиги, оила аъзоларининг айримлари, шу жумладан ёш-ёш уч ўғли ҳам бизда қолиб кетиб, уларнинг бошидан кечган воқеалар айтилади. Амирнинг уч ўғли — Султон, Шоҳмурод ва Раҳим ёшгина бола бўлганидан, етимхонада қолишади. Раҳим 12 ёшга тўлганда Олимхон одамлари яширинча ўғирлаб олиб кетишади. Султон вояга етиши билан сталинчи жаллодлар қамоққа оладилар, ёш йигит бу ноҳақликдан норози бўлиб очлик эълон қилади ва қамоқхонада ҳалок бўлади. Энди ёлғиз Шоҳмурод ўз туғишганлари фожиасини кўргач, ундан сақланиб қолиш учун отасидан воз кечиш ҳақида унга очиқ хат ёзиб «Известия»да эълон қилади. Хатнинг қисқача мазмунидан кичик бир парча келтирамиз: «Мен ўз ҳаётимда сенга биринчи ва сўнгги марта хат ёзаяпман. Мен ўртамиздаги қандайдир алоқаларнинг яхшила-ниб кетишини истамайман... 1917 йилда инсоният тарихида дунё биринчи марта иккита лагерга — капитализм ва социализм лагери-га бўлинди. Биз ота ва бола бўла туриб, сен билан йилига бир мартагина учрашардик. Бошқа вақтда эса уч ака-ука, ўз оналаримиз билан хоинлар орасида яшардик. Мен ҳозиргача онамнинг нолишларини эсдан чиқарганим йўқ. Мана неча йилдан буён бутун Иттифоқнинг иқтисодий ва сиёсий маркази бўлган Москвада ўқияпман... Дўстларим ва ўртоқларим жамоасида яшаб, сен қанчалик бағритош ва ўз ҳаракатларингда ноҳақ бўлганингни англадим. Сендан нафратлана бошладим. Менинг отам йўқ, деб ҳисоблайман ва сенга ўз ўғлини ёддан чиқаришингни маслаҳат бераман. Сенга менинг охириги сўзларим шундай: Сен билан бир умрга хайрлашамиз. Агар тақдир бизларни учраштира, у вақтда душманлар сифатида дуч келамиз. Собиқ ўғлинг Шоҳмурод («Ёш ленинчи», 1991 23 январь).

Ўз отасига ўзини очиқ душман деб эълон қилган Шоҳму-

ҳарбий академия эшикларигача очилди, у катта ҳарбий да, генерал даражасигача кўтарилш имкониятига эга бўл-на, сизга «синфийлик» деб юргизилган сиёсатнинг миллион-литирган фожиаларидан бир намуна. Фитрат «Арслон» дра-га ёзган пайтдаги жумҳуриятимизнинг вазияти айни мана й эди. Фитрат ва бошқа ёзувчилар бу сиёсатга бўйсунишга р эдилар.

рдаги образларнинг хатти-ҳаракатлари, диалогларидан кў-турибдики, 20-йиллар ўзбек адабиётида (бошқаларда ҳам) дёт, унинг учун кескин курашлар руҳини бадий ифода инқилобгача мавжуд бўлган барча воқеа-ҳодисаларни рад уларга қарши ўт очиш ва парчалаб ташлаш билангина таъ-нади деб ҳисобланар эди. Бу йўналиш 80-йилларга келиб кенг миқёсда авжга мьнди. Бора-бора инсон бир-бири-қул хато, нуқсон, айб, жиноят ахтариб топадиган, ҳеч ишонмайдиган, ҳатто бир қориндан талашиб тушганлар би-тагига бири сув қуядиган «нарс»га айлана борди. Инсон даги асил одамийлик, унга хос барча фазилатлар тобора суриб кўрсатила бошлади. Шу даврларда яратилиб кенг а тарғиб қилинган асарларни кўз олдимизга келтириб кў-Гулсарани отаси бўғиб ташласа, Нурхонни акаси ўлди-бир асарда колхоз ичидаги душман ахтариб топилса, иккин-илмий текшириш институтидан зараркунандалар топиб гилади. Бу даврда яратилган асарларнинг номларига бир р беринг: бирини «Ёндирамиз» деб аталса, иккинчиси «Ни-ртилди», учинчиси «Ўқонли кун», яна бири «Қотил» деб ном-. Бу номларнинг ўзиёқ доим бир фожиали воқеадан дарак туради. Шундай қилиб, инсонларни оқибатсизликка, ҳеч ишонмасдан, доим кўрқиб, ҳадискираб яшашга ўргатиб қў-Адабиётнинг улуғвор вазифаси — инсондан инсоний фази-ни ривожлантиришдай олпй мақсад орқага суриб ташлан-дабиётимиз тарихида (айниқса 20—30-йиллар ўзбек ада-а) қайта кўриб чиқишга оид бундай муаммолар тўлиб . Мана «Арслон»даги батрақлар. Ўз ерига эга бўлишдан аттароқ орзу йўқ уларда. Шунинг учун ҳам ер-сув исло-ларни роса қувонтирди. Ер олиш учун жон деб ишга ки-лар. Кейин уларнинг тақдири нима бўлди? 30-йилларга кел-лхоз-совхоз тузила бошлади. Катта ер эгалари-ю, кўплаб деҳқонлар «қулоқ қилиш» маросимида вайрон қилинди. ерлар яна тортиб олиб, колхозники, совхозники бўлиб қол-қон яна ердан маҳрум бўлди. Энг даҳшатлиси — ер уму-асиз бўлиб қолди. Деҳқон ердан совуди. Олинган ҳосилдан тирикчилиги учун етарли миқдорда унга ҳақ берилмади. да одамлар қишлоқдан иложи борича қочиб кетадиган бўл-жараён 30-йилларда бошланган ва ҳозиргача давом этади. , мана шу аҳволда ердан унум камайиб, бутун мамлакат да иқтисодий танглик рўй берганини энди ҳамма билади.

20—30-йиллар ўзбек адабиёти ҳақида гап кетганда, у даврда яратилган асарларга баҳо берганда бундай воқеаларни кўзда тутмай туриб илмий тарихни яратиб бўлмайди. Фитрат «Арслон» драмасидаги ижобий қаҳрамонлар қиёфаси ва дунёқарашини чизар экан, камбағал деҳқон тақдиридаги ҳақиқий истиқболни — аянчли келажакни ҳаёлига келтира олмаган, уларнинг келажаги фақат порлоқ бўлади, деган ақидага шак келтирмаган эди. Яна бу асар ёзилган даврда партиянинг 1925 йилда адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида машҳур ҳужжати эълон қилинган ва бунда асарни қандай ёзиш ҳақида аниқ қолип намунаси кўрсатиб берилган — адабиётни ёт элементлардан тозалаш, пролетариат ғоявийлигининг етакчи эканлигини исботлаш топширилган эди. Фитрат мазкур кўрсатмага амал қилади, асарнинг сиёсий жиҳати тўғри бўлишига интилади: бой — эзувчи, камбағал — эзилувчи. Бой — ноинсоф, камбағал — инсофли. Бойда бирорта тўғрилиқ, самимият йўқ, камбағал ҳаминша тўғри ва самимий. Бойнинг хотинлари-ю ўғил-қизлари нопоқ, шалоқ, бузуқ. Камбағалнинг хотини, ўғил-қизлари пок, садоқатли, ақлли, гўзал. Бўйига етган қизлар фақат камбағал йигитни севади: гарчи яхши уй-жой, овқати, кийим-кечаги бўлмаса ҳам унга содиқ бўлиб қолаверади, ҳеч қандай бойликка учмайди. Фитрат сиёсатда хато қилмаслик учун 20-йилларнинг ўрталарида, айниқса, «Арслон» драмасида худди шу йўлдан бориб, кўрсатмани бажарди. Зотан, 20—30-йиллардаги асарларнинг кўпчилиги шу руҳ билан суғорилган ва биз уларни то кейинги йилларгача мақтаб келдик.

20-йилларда бизнинг келажакимиз, бахтимиз-истиқболимизнинг қандай порлоқ бўлиши жамиятимиздаги бир-бирига қарама-қарши турган табақалар ўртасидаги кескин курашларга боғлиқ, синфий кураш деб ана шунга айтилади, деб ҳисобланади. Шу йўсинда табақалар ўртасидаги зиддият, очиқ ва ёпиқ кураш кун сайин қизитилади, кескинлаштирилади, душман қидириш авж олади, топилади, қаматилади, отилади, сургун қилинади, турма ва даҳшатли маҳбусхоналарда миллионлаб одамлар ғайриқонуний азоб-уқубатда чиритиб юборилади. Бу фожияларни «ҳамма душманларимизни синф сифатида тугатмай туриб социализм, коммунизм қуриб бўлмайди», деб изоҳланади. Мана бу бошқарув усули айли бизда — бизнинг ватанимизда инсонни бир-бирига нафрат руҳида шакллантиришга ўргатади. Бу билан ёвузлик душманчилик ортиб боради, ҳаёт шубҳалар, ҳадиксирашлар билан тўлиб кетади. Одамлар ўртасида ўзаро муносабатлар аксари ёлгондакам, ясама, сунъийликка айланади. Тўй-томшаларда, дастурхон атрофида бугун мақтов гапни айтган одам эртага ўша «дўсти»га қарши бемалол — ҳеч қандай виждон азоби деган нарсани билмайдиган бир малъун сифатида чуқур кавлайдиган бўлиб қолди. Бир қаторда бир неча йилдан буён ёнма-ён турган қўшни бир-бирдан шубҳа қиладиган, кирди-чиқди қилмайдиган бўлди... Биз «Арслон»да ва ундан кейин яратилган қатор асарларда (буларнинг баъзиларини мисол тариқасида юқорида санаб ўтдик)

тимизда сунъий равишда юзага келтирилган мазкур ҳолат-кўрамиз. Ҳаётимизга тобора чуқур кириб борган ана шу «ай кураш» тушунчалари «Арслон» драмасидаги қаҳрамон-тараф-тараф бўлиб кетишларига олиб келади. Арслон — уларнинг оила аъзолари, деҳқонлар — Яраш, Боймурод, сан ва бошқаларнинг фожиалари ҳам шу жараёнда рўй. Мансурбой, Домла, Имом, Бек, Оқсоқоллар — ёвуз шахс-ифатида бирлашиб, ҳаётни фожиадан фожиага сургайвера-

ди бир-икки сўз «Арслон» драмасининг 20—30-йиллар ўзабиётига таъсири ҳақида. Одатда адабий жараёнда бир асардаги айрим нуқталар бирор ёзувчида фикр уйғотади ва ян-асарнинг яратилишига сабабчи бўлади. Зотан, ҳар бир (шайдими йўқми, адабий жараёндан беихтиёр таъсирла-ижодий фойдаланади. Бусиз мумкин эмас. Бу адабиёт жа-учун табиий бир ҳол ҳисобланади. Бундай жараён баъзан ий воситалар, айрим яқинликлар, ўхшашликлар билан ҳам ниши мумкин. Бундай кезларда асарлар туб моҳияти, ху-ри билан бир-биридан фарқ қилади. Аммо адабий жараён-ундай ҳолатлар бировнинг асаридан нусха кўчиришга би-шига ҳуқуқ бермайди.

йиллар ўзбек адабиётида, айниқса сахна асарларида кўп-и бой доим камбағалларнинг гўзал қизлари ёки камбағал-ар севган қизларни тортиб олиши каби воқеаларни ифода-катта ўрин берилади. Бу ҳам инқилобдан илгариги ўзбек-нинг бор-йўғини қоралаш, рад этиш усулларидан ёки ба-воситалардан бири бўлиб қолган эди. Бунга мисоллар кўп. шундаки, 20-йиллар ўзбек адабиётидаги мазкур хусуси-30-40 йилларда яратилган кўплаб асарларда ўз таъсирини-ради, айрим ҳолларда баъзи ҳолатлар, услублар, манзара-иқ такрорланишини ҳам кўрамиз.

Мансурбойнинг хотини — Зайнаб ойимнинг хулқ-атвори — Хон-и яратишга, А. Қаҳҳорнинг «Майиз емаган хотин» ҳикоя-воқеаларга туртки бўлган бўлса не ажаб. Мансурбойнинг-ари томонидан иссиқ-совуқ қилиш борасида кўрган чора-дам солинган ўлик хотин калласига игна тиқиб, Тўлғунни-риғига гирифтор қилиб ўлдиришга уриниш — «Қўтлуғ қон»-Турнисонинг қилиқларини, Мансурбойнинг Тўлғунга даст-дуч келганда қилган муомалалари, Мирзакаримбойнинг-рага биринчи бор дуч келгандаги ҳолатларини чизишга турт-лмаган деб ким айта олади. Аммо «Бой ила хизматчи»даги-на кўринишлар, диалоглар, ҳатто унда иштирок этувчи-лар гуруҳигача «Арслон» драмасидаги аксар манзараларни-кўз олдимизга келтиради. Зотан, «Бой ила хизматчи»нинг-и ёзган нусхаси шу вақтгача топилмаган ва бугунгача кўриб-ган «Бой ила хизматчи»ни Комил Яшин ўзи ёзганини мат-ва телевизион кўрсатувларда эътироф қилди. Комил-Ҳамза асарларида илк бор ролларни ижро этган артистлар-

нинг хотиралари ва Ҳамзанинг бошқа асарларига суянган ҳолда «Бой ила хизматчи»нинг биз кўриб турган нусхасини яратганини таъкидлайди. Фитратнинг ҳамма асарлари қаторида «Арслон» драмаси ҳам ўз тарихий, бадий ва эстетик қимматини ҳамон сақлаб қолган. Уни қайта нашр этиш, саҳнага қўйишнинг вақти аллақачон етган, зотан «Арслон» 1926 йилдан кейин ҳали нашр этилгани йўқ-да! Ахир бу асарда ҳозирги муаммоларни ҳал этишга ёрдам берадиган кўплаб фазилатлар бор.

Фитрат драматургия соҳасида ишлашни муттасил — ҳамма соҳадаги ишлари билан қўшиб давом эттиради. Унинг сўнгги саҳна асари «Рўзалар» 1930 йилда босилиб чиқади. Бунда Фитрат рўза тутишнинг ҳосияти ҳақида ҳаммага ваъз-насиҳат қилиб туриб, ўзи амал қилмайдиган баднафс, таъмагир айрим диндорларнинг қилмишларини — Эрбоқий образи фаолиятида қаттиқ танқид қилади. Танқид қиладигина эмас, кирдикорларини фош этиб ташлайди. Муаллиф ўз асарини «кичик бир томоша асарчаси» деб атайди. Тўғри, ҳажми кичик бир ихчам саҳна асарида томошабин катта бир ҳаётний воқеликдан огоҳ қилинади.

Фитрат Эрбоқий образида жуда ғалати, мураккаб, устомон, айёр, ўлгудай сийқа, мунофиқ, пасткаш бир шахс характерини яратади. Сиртдан қараганда соддагина, камбағал, камтаргина, мўмин-қобил, ҳокисоргина бир одамга ўхшаган Эрбоқий аслида ўта палид одам. Унда «эшон» деган ном бор-у, аммо ҳеч кимга, ҳеч нарсага — худога ҳам, бандага ҳам эътиқод ва ҳурмат деган туншунча йўқ. Ўз ҳузур-ҳаловатидан бошқани билмайди ҳам, ўйламайди ҳам. Бирор бегона одам кўриниши билан ясама сиполи, жиддийлик тусига кириб олади. Шундай қилиб, содда, авомларни алдаб юради, шундан даромад қилади. Ўзи рўза тутмайди, бошқаларга рўза тутишни тарғиб қилади, рўзанинг фазилатлари ҳақида соатлаб ваъз айтади. Унинг сўзларига ишонадиган содда аёллардан бири — Турсуной кампир, бемор қизи — Салимага дам солдиргани олиб келади. Эшикдан Турсуной кираётганда хотинини ёстиқ билан уради деб турган Эрбоқий дарҳол юзига сунъий бир жиддийлик бериб, уларга атайлаб қайрилиб қарамайди, гўё муҳим бир иш билан банд одамдай уларни анча куттириб қўяди. Турсуной кампир Эшонга салом бериб кириши билан паранжиси ичидан бир тугун чиқариб узатади, кейин қизи Салиманинг кўзи ёриганига уч ой бўлгани, шундан буён сирқовланиб ўзига келолмаётганини айтади, бинобарин ҳозирча рўза тутмай турса бўлармикан деб маслаҳат сўрайди ва дам солиб қўйишини илтимос қилади. Эшон худди ана шундай соддадил одамларни шилишга ўрганган. Рўза ҳақидаги маслаҳат баҳонаси билан роса насихат қилиб кетади. Узундан-узоқ панд-насиҳатдан кейин Эшон ёшгина келинчакнинг овозини ҳам эшитиб кўриш иштиёқида Салиманинг ўзи гапирсин деб қўяди. Салима силласи қуриб бораётганидан шикоят қилади. Рўза тутолмаслиги учун рухсат сўрайди. Эшон рўза ейишга сира рухсат бермайди. «Рўзани есанг дуоларим таъсир қилмайдур», деб уқдиради. Салимани яқинроқ ўтқазиб дам

анида яна бир қишлоқ хотини Ниёзой боласини кўтариб
иссиқ кунда рўза тутишга толиқиб қолаётганидан — ҳас-
лади ва бир-икки кун рўза тутмаса бўлармикан деган мас-
и сўрайди. Бу гал яна Эрбоқий эшон ўта дабдабали —
одамларни ҳайратга соладиган гаиларни тўкиб солади. Хул-
за ва уни тутишнинг чексиз-чегарасиз хосиятлари ҳақида
қизиб кетаверади. Ниёзой рўзадан бери сутим камайиб,
ли болам оч қоляпти, бўлмаса, «Менга сутни кўпайтира-
бир дуо берсангиз» деб ялинади, дуо олади, пул бериб жў-

на шу икки пардалик «томоша асарчаси»да ҳам талай му-
арни кўтаради, уларни жиддий таҳлил қилиб, ажойиб ба-
образлар воситасида ҳал этиш йўлларини кўрсата билади.
нинг иккинчи пардасида эса, яна бир «шариат ҳимоячиси»
анган пасткаш шахс — адолат ўрнатишга даъват этилган
образини кўрсатади. Қози ҳам фақат товламачи, одамларни
и билан овора. Қишлоқ оқсоқоли — Раис бир одам билан
камбағал батрак Ашурбобо деган бир кишини олиб келиб
адбахт рўзасини еб турган экан, тутиб келдик», дейди.

урни қози сўроқ қилганда у касаллигини, рўза тутишни
маън этганлигини айтади. Аммо қози ғазаб билан уни
ўртасида калтаклашга ҳукм қилади. Эрбоқийни сўроқ қил-
эса Қози унга ён босиб, ҳеч қандай жазо бермайди. Қози-
ўзи ҳам шикоятчиларни жўнатгандан кейин росмана ов-
иб, кетидан бир коса кўкнори ичиб олади.

ллас, Фитрат ўзларини тақводор, диндор қилиб кўрсатиш
пасткашлик қилиб кун кечираётган товламачиларни, му-
ларни қаттиқ фош этади. Асар охирида камбағал Ашурнинг
и-болалари бир киши воситасида йиғлаб-сихтаб Қозидан
нинг гуноҳини сўраб олишлари, бунинг учун қозига топган-
ларини беришлари ва шу онда калтак зарби, касаллик ва
дан ўлиб қолган Ашурнинг мурдаси устида оила аъзолари-
од-фарёдлари томошабинга қаттиқ таъсир этади.

з илгариги саҳифаларда ҳам таъкидлаб ўтганимиз — дин
ларини танқид қилиш бу асарда ҳам етакчи фикрни
л этади. Аммо дин ва дин пешволари Фитрат кўнглидаги
арини бадий ифодалаш учун бир восита эди холос. Бунинг
а 20—30-йилларда — танқиднинг биринчи тифи — дин ва
ешволарига қаратилганлиги ҳам ёзувчиларимизни бу йўлга
га мажбур қилган эди.

лоса қилиб шуни айтиш керакки, Фитрат ижоди аввало
ерқирра, мураккаб, зиддиятлар билан тўла даврнинг барча
иятларини ўзида акс эттирган. Ҳозир биз унинг ижодий
а хос айрим томонлари ҳақида, кўпроқ драматик фаолияти
а қисман умумий тарзда мулоҳаза юритдик, холос. Бу Фит-
кодини ўрганиш ва 20-йиллар ўзбек адабиёти тарихини яра-
чун қисман маълумот берар деб умид қиламиз. Яна ҳозир-
лар, талабаларга то кейинги йилларгача 20-йилларда яшаб,

ижод қилган буюк адибларимиз, шоир ва олимларимиз, драматургларимиз, адабиётшуносларимиз ҳақида тамоман хато маълумотлар бериб келинган эди, эндиликда шу бўшлиқни ҳам тезроқ тўлдириш адабиётшуносларимиз олдида турган долзарб масала бўлиб қолмоқда. Бизнинг Фитрат ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимиз бу жиҳатдан ҳам муайян аҳамият касб этса ажаб эмас. Биз бошида ҳам айтган эдик, яна қайтарамиз, Фитрат жуда катта йирик маданий сиймо, унн бир-икки илмий иш билан тўла изоҳлаб бўлмайди. Фитратнинг адабий-танқидий фаолияти, шеърнати, насрий асарлари, ижтимоий фаолияти, драматик ижодиёти — ҳар бири бир нечадан катта монографик иш талаб қилади. Бизнинг ишимиз бу соҳадаги дастлабки уринишлардан бири бўлиб қолса ажаб эмас.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

(Жулқунбой)

(1894—1938)

улла Қодирий асримиз бошларида — 1910 йилларда ада-гайдонига кириб, 1937 йилларгача бўлган энг мураккаб, ли фожиаларга тула бўлган даврни бошидан кечирди. У ь инқилоби ғалабаларига ишонди ва уни ҳар тарафлама қилиш, сақлаб қолишда фаол қатнашди.

Қодирий сира иккиланмай бутун онгли ҳаётини, ижодий тини, таланти, қобилиятини барча қийинчиликларга чида-да янги давр адабиётини, янги давр маданиятини яратиш-шлаган энг илғор, энг етук зиёлиларимиздан эди. У «Ўт-влар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» романлари билан ўзбек адабиётимиздагина эмас, балки бутун Ўрта Осиё ри адабиётида ҳам роман жанрига асос солди. Қодирий-азкур асарларигача Ўрта Осиё халқлари адабиётида роман да бирорта намуна йўқ эди.

улла Қодирий 20-йилларнинг бошларидаёқ ўзбек адабиё-еалистик романгина эмас, ҳажвий асарлар, фелъетонлар, дистик мақолалар, адабий-танқидий асарларнинг ҳам энг энг етук намуналарини берди. Шундан буён ўтган етмиш дан зиёд давр мобайнида «Ўткан кунлар» билан «Меҳроб-ён» ғоят юсак ахлоқий-маънавий мундарижалари билан халқлар, энг илғор зиёлилар, миллионлаб китобхонлар ин ром этиб келади.

дирийнинг адабиётимиз тараққиётидаги хизматларидан би-ки, у ўз асарларида воқеликни бадий, образли ифодалаш-нг юсак намунасини кўрсатди. 20—30-йиллар ўзбек ада-да ғоявийлик билан бадийликни уйғунлаш жиҳатидан Аб-Қодирийга тенглашадиган ёзувчи йўқ эди деса бўлади.

бек адабиёти тарихи ҳақида фикр юритилганда то кейинги ргача жуда қўпол, илмга зид бир хатога йўл қўйиб келин-йиллар ўзбек адабиётида Ҳамза ва Айнийдан бошқа бирор ё тилга олинмасди ёки номлари санаб қолингудай бўлса,

фақат қораланиб ҳар хил ифлос ёрлиқлар бемалол ёпиштирила-
верар эди. Ҳатто Қодирий романларининг 50-йиллардан кейин,
чунончи 80-йилларда нашр қилинган нусхаларида ёзилган сўз
бошида, сўнгги сўзларда ҳам буюк ёзувчимиз шаънига туҳмат
тамғалари ёпиштириш ҳолларини кўрамизки, энди бунга сира
тоқат қилиб бўлмайди.

Ҳамма давр адабий жараёнида ҳам кўплаб, хилма-хил савия-
даги шоир ва ёзувчилар иштирок этади, аммо улар орасида буюк
ёзувчи даражасига кўтарилганлари ҳаминша камдан-кам ижодкор-
га насиб бўлади. Буюк ёзувчиларнинг асарларида даврнинг маъ-
навий бойлиги ўз бадиий ифодасини топади, шу билан плёор ғоя-
ларни амалга ошириш учун олиб борилаётган курашларда ёрдам
беради.

Абдулла Қодирий буюк санъаткор даражасига зўр талант ва
ғоят катта меҳнати туфайли эришди. У ёшлик чоғларидаёқ араб,
форс, турк, татар, озарбайжон тилларини мукаммал ўрганди. Ке-
йинчалик рус-тузем мактабида таълим олиш ва шахсий мутолаа
билан рус тилини ҳам яхши билиб олди. Энди у буюк Шарқ мум-
тоз адабиёти вакиллари хазинасини ўзлаштириш билан бирга рус
адабиёти ва рус тили орқали Ғарбий Оврупо мумтоз адабиёти на-
муналари билан ҳам чуқур таниша бошлайди. Улардан бир қатор
таржималар қилади.

Абдулла Қодирий ижодкор зиёли учун кўпроқ тил билишининг
аҳамиятини чуқур тушунган ва бу ҳақда ўз фикрини шундай
ифода этади: «Ҳамма тил ҳам қўшни тиллардан «қарз» олади.
Бусиз иложи йўқ. Асар фақат ўз тилидагина ёзилса ширасиз,
қуруқ чиқади. Ёзувчи ўз халқининг тилини, фольклорини камол
ўрганиши шарт ва бир неча тилларни, айниқса, яқин қўшни тил-
ларни билиши фазилат. Шундагина тили бойийди, асари жонла-
нади» («Муштум», 1984, 10-сон).

Абдулла Қодирий кўплаб таржималар қилиш билан буюк
санъаткорлар маҳоратидан ижодий фойдаланишни ҳам яхши бил-
ларди. Зотан ёзувчи малакасини такомиллаштиришнинг энг му-
ҳим нуқтаси ҳам шундан иборат. Қодирийнинг йўл-йўлакай ёз-
ган адабий-танқидий мақолалари орасида Лев Толстой, Гоголь,
Чехов, ғарб классикларидан Данте, Сервантес каби буюк даҳо-
ларнинг ижодий фаолиятлари ҳақидаги мулоҳазалари ёзувчи би-
лим доираси нақадар кенг, ғоят кўламли бўлганлигини кўрсатиб
туради. Биргина мисол: Қодирий Чеховнинг «Хамелеон» ҳикоя-
сини «Буқаламун» деб таржима қилади. Шу билан бирга ўрни
келганда мазкур ҳикояни ёзиш борасидаги Чехов маҳорати ҳақи-
да ғоят чуқур илмий-назарий мулоҳаза баён қилиб махсус мақо-
ла ёзгани маълум.

Қодирий 20-йиллардаёқ биринчи рус-ўзбек луғатини тузишда
иштирок этади. Кўриниб турибдики, ёзувчи ғоят кенг миқёсда
ижодий иш олиб бориш билан ўз асарларида жаҳон классикла-
ри — Шарқ ва Ғарб ёзувчилари маҳорат мактабини уйғунлаш-
тириш имкониятига эга бўлади.

кан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини ёзишда Қо-
Жўржи Зайдон ва бошқа кўплаб Шарқ мумтоз адабиёти
ари таъсирида бўлганини ўзи ҳам айтган. Биз унда рус
слари таъсирини ҳам яққол кўрамиз. Жумладан, «Ўткан
»даги Отабек билан Ҳасанали ораларидаги барча муноса-

Пушкиннинг «Капитан қизи»даги Петр билан Савелич
батларини бир қадар эслатади. Улар орасидаги самимият,
уҳабвати фақат рус ва ўзбек халқигагина хос бўлиб қол-
алки умуминсоний фазилат тарзида — барча миллатларга
усият тарзида ҳамма давр одамлари учун ҳам намуна бў-
таверади. Шу ўринда қул билан хўжайин ўртасидаги му-
лар ўз миллий хусусиятлари билан ер ва осмонча фарқ
лади. Буни етук китобхон дарров пайқаб олади. Ҳар икки
зувчидаги муштараклик шундаки, инсонларни табақаларга
б, бир-бирига қарши қўйишни бутунлай инкор этадилар.
лан Қодирий 20-йилларда авж олган вулгар социологик
арни ҳам рад эта билган эди.

, Отабекнинг қипчоққа қирғин кезларидаги вазиятлардан
кекиб, «оқ кундаёқ» кўрпага кириб ётиб олиши, Марғи-
жайнотасидан танбеҳ эшитиб, ўзини йўқотиб қўйиш дара-
бориб етганда «мошинавори» юриб кетиши — булар ҳам-
ўбекча иборалардан кўра кўпроқ русча ибораларни эслатади
«белого дня», «машинально» сўзларини эсланг). Шундай
Қодирий 20-йилларда ўзбек адабий тилининг шаклланиши,
аниши ва уни бойитишга жуда катта ҳисса қўшди. Бу
и адабий тил Қодирий асарлари билан юқори поғонага
иди.

улла Қодирийнинг Амур Темур, Ибн Сино, Форобий, Улуғ-
бур сингари доҳийларимиз Саъдий, Навоий, Гоголь, Чехов,
Сервантес каби буюк даҳоларнинг ижодий фаолиятлари
и айрим, ҳар хил муносабатлар билан йўл-йўлакай бил-
сетган фикр-мулоҳазалари адабиётшунослик ва тарих фа-
жи учун ҳамон эскирган эмас ва муҳим роль ўйнаб кела-
у масаланинг бир томони холос. Иккинчи ва энг муҳим
шуки, мазкур фикрлар Қодирий шаънига то 90-йилларга
миллий чекланганлик тамғасини босиб келаётган, воқеа-
фаолиятларга ҳеч қачон тўғри баҳо беролмайдиган кимса-
қаттиқ зарба бера олади. Қодирий 20-йиллардаёқ ҳо-
қам тирик юрганларнинг кўпидан кўра байналмилалчироқ
эди. Халқлар ўртасидаги, миллатлар ўртасидаги дўст-
продарлик тушунчаларини инқилобдан кейинги даст-
йиллардаёқ кўнларга нисбатан теранроқ идрок қилар

рийнинг ўзбек адабиётидаги ўрни ҳақида гап кетганда
униг уч буюк романида акс этган талай фазилатларни
утаимиз. Булардан энг муҳимлари — инсондаги маънавий
, бир-бирига меҳр, шафқат кўрсатиш, доим ҳалол юриш,
ндай оғир вазиятларда ҳам ўз виждонига, имонига, инсон

дегап буюк номга дог туширмасликдан иборат бўлиб, китобхонни, ҳар қандай шахсни муттасил қизиқтиради.

Ҳабибулла Қодирийнинг «Ёшлик» ойномасида эълон қилинган ҳужжатли қиссасида бунга яна бир марта чуқур ишонч ҳосил қилдик. Аммо мазкур қисса ҳақида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (1989 йил 1 декабрь) газетасида эълон қилинган А. Ра-сулевнинг тақризи Қодирий шаънига айтилган энг кейинги иф-вогарона гап бўлганидан ҳаммамиз гоят газабландик. Бу ҳақда У. Норматов жуда етарли фикр билдирди. Зеро тарихдан қочиб қутулиб бўлмаслигини ҳар қандай савиядаги шахс англаб олиши мумкин, бироқ бунинг учун ният холис бўлиши шарт. Шунинг учун ҳам буюк аждодларимизнинг фожиаи тақдирлари ҳақидаги барча ҳужжатларни тўла-тўқис билишингиз лозим. Булар бизга ўз тарихимизни тўғри англаб етишга ёрдам беради. Эндиликда тарихий манбаларни ўрганишда ҳеч қандай далил ва исботлар-сиз бировни бировга гиж-гижлашдан ҳеч кимга наф тегмайди. Қо-дирийнинг сўнгги кунлари ҳақидаги аниқ ҳужжатлар, бой исботу далилларга асосланиб тасвирланган энг кейинги воқеалар («Шарқ юлдузи», 1991 йил, 5—6 сонлар) кенг ўқувчилар оммаси орасида, софдил зиёлилар орасида катта таассурот қолдирди.

Абдулла Қодирийнинг бутун адабий мероси билан бирга унинг шахсий ҳаёти, ижтимоий фаолияти, ўз қиёфаси, оиласи, яшаган, ишлаган муҳити, у билан хилма-хил шаклда муносабатда бўлган одамлар фаолияти, ҳамма-ҳаммасини ўрганиш, билиш биз учун ҳам қарз, ҳам фарз.

ЎЗУВЧИНИНГ ИЛК ИЖОДИЙ ДАВРИ

Аввало шуни айтиб ўтиш керакки, 10-йилларда адабиётга ки-риб келган Абдулла Авлоний, Сўфизода, Бехбудий, Фитрат, Чўл-пон, Ғози Юнус, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Тавалло ва бошқа та-лай зиёли аждодларимизнинг ҳаммаси жадидчилик ҳаракати таъ-сирида бўлди. Зотан, мазкур ҳаракат айни даврда маҳаллий фуқаронинг энг эзгу тилакларини ифода этарди. Тилакларнинг энг буюғи шу даврда — биринчидан, чор мустамлакачилик сиёса-тига қарши кураш, Оврупонинг ривожланган маданиятидан ибрат олиш, аммо унинг босқинчилик сиёсатига қарши туриш, бунинг учун дастлаб халқимизнинг онгини ошириш — унга илм ўргатиш, кўзини очиш, ўзини-ўзи англашга эришиш, буларнинг ҳаммаси фақат маърифатни ривожлантириш билан амалга ошади, деган ақлда кун тартибига қўйилади. Юқорида номлари санаб ўтилган ёзувчиларимизнинг айни даврдаги барча асарларида мана шу гоё етакчилик қилади. Абдулла Қодирий ҳам ўз илк ижодий маҳсу-лотларида «Бахтсиз куёв» драмаси, «Жувонбоз» ҳикояси, «Тўй», «Миллатимга», «Аҳволимиз» каби қатор шеърларида, ундан ке-йинги «Жинлар базми», «Улоқда» номли ҳикояларида ҳам шу гоё, маърифатсизлик орқасида хароб бўлинаётгани ва ундан қу-тулишнинг ягона йўли — илм-маърифатни эгаллаш каби гоёни

ришга интилади. Бу асарларни Абдулла Қодирий 1913—1915 йилларда ёзди.

ҳаллий зиёлилар, айниқса шоир ва ёзувчилар ижодига шу асримизнинг 1905—1915 йилларида ўзининг жади́дчилик лари билан катта таъсир кўрсатган сиймолардан бири ва ҳаракатнинг етакчиси — Беҳбудий, ундан кейин Фитрат, миров эдилар. Мазкур сиймолар ўз бадиий асарларидан ри назарий мақолалари билан ҳам жади́дчилик ҳаракати-лоҳиятини ерли аҳоли ва барча зиёлиларга тушунтириб бе-интилар эдилар. Айни йилларда Туркистонда чиқиб турган ид», «Тараққий» сингари рўзномаларда ўз фикр-мулоҳаза-и баён қилиб турардилар.

гарилари жади́д адабиёти ва намояндалари ҳақида гап кет-улар орасидан Ҳамза билан Айнийни тамом ажратиб олиб, лари фақат қораланар, шаънига тухматлар ёғдирилар Бу ҳаммаси ёлгон-яшиқлар йиғиндиси бўлиб, адабиётимиз ини бузиб, сохталаштириб кўрсатишга уринишлар натижаси Ҳамза ҳам 10-йилларда ўз замондошлари қаторида худди ар дунёқарашидан мутлақо фарқ қилган эмас, жади́длар би-губҳасиз ҳамфикр бўлган.

оир Камий ҳам ўз шеърларида илмсизлик орқасида йўлдан лб хор-зор бўлаётган мусулмонларнинг аянчли аҳволидан олиқларга, гарблиқларга қарам бўлиб қолаётганлигидан го-йғуради ва бу ҳолдан қутулишнинг ягона йўли илмни эгал-ва жаҳон миқёсига чиқиш билан миллатни сақлаб қолиш ин, деган гоёни ифода этади. Биз келтирган далиллар шуви тадики, Абдулла Қодирий ҳам ижодининг дастлабки йил-да юқорида помлари ва шеърларидан намуналар келтирил-шоирлар билан ҳамнафас ва ўшалар билан ҳамфикр бир кор сифатида адабиётга кириб келган.

бдулла Қодирийнинг 1915 йилда чоп этилган биринчи насрий г «Жувонбоз» китоб ҳолида чон этилган бўлиб, охирида икки ии ҳам эълон қилинган. Булардан бири «Аҳволимиз», иккин-«Миллатимга» деган сарлавҳалар билан аталган. Ҳар икка-да ҳам Қодирий ўз халқини, миллатини илм-маърифатга ат этади. Мактабларни кенг кўламда ривожлантириш, шу н болалар, ёшлар тарбиясига эътибор бериш, истиқболга сал-таъсир этаётган айрим ярамас машғулотларни қаттиқ танқид ш билан ўзбек маданияти ривожи ҳақида ғамхўрлик қилиш лаларини олға суради. Шеърлар гоёвий мундарижаси жиҳат-ҳам, ҳатто айрим услубий, шаклий жиҳатларидан ҳам замон-лари ижоди билан Қодирий нақадар ҳамнафас эканлигини атади.

Миллатимга» шеърида ғафлат ва жаҳолатда ётган ўзбек ининг кўзини очишга, уйғотишга ҳаракат қилади. Ғафлат гулшанини жаҳолат чўлига айлантириб юборганидан чека-н изтиробларини баён қилиб, бу ҳолдан қутулиш учун барча

бойу савдогарлар, ёшлар қурби етадиган жамоатчилиكنи кўплашиб мактаб-маориф тараққиётига ёрдам кўрсатишга даъват этади.

Жадид шоирлари 10-йиллардаёқ ўзбек халқи ўртасида кенг тарқалган тўй-томоша муносабатларидан катта харажат ва исрофгарчиликка йўл қўйилиши ҳақида кўплаб танқидий мақола-лар, асарлар, шеърлар ёзган эдилар. Абдулла Ҳодирий ҳам бу ишдан четда қолмади. Унинг «Бахтсиз кувёв» пьесаси айни шу воқеага бағишланган ва бу тўғрида махсус шеърлар ҳам ёзган эди. Жумладан 1915 йилда ёзган «Тўй» сарлавҳали шеърда катта тўйлар қилиш орқасида хароб бўлаётган оилалар ҳақида куйиб-пишиб ўз қарашларини ифода этади: зотан бу мавзу шу йилларда ҳам жумҳурият матбуотларида бир неча марта кўтариб чиқиляётгани, кўплаб ёзувчиларимиз, журналистларимиз, маҳалла фаоллари томонидан муттасил таъкидлаб бориляётганини кўзда тутсак, Ҳодирийнинг бундан салкам саксон йиллар илгари кўтариб чиққан мавзуси ҳамон эскимаётганига ҳайрон қоламиз. Бунда Ҳодирий одамлар ўртасидаги «ким ўзарга» қабилида мақтанчоқлик қилинаётганидан қаттиқ норози бўлади, бинобарин мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлмиш Қуръонда, шариатда бундай ишлар — яъни исрофгарчилик буюрилмаганини алоҳида таъкидлайди. Шуни ҳам айтиш керакки, Ҳодирий умуман тўйга эмас, камбағал бўлатуриб катта тўй қилиш орқасида хароб бўлишга, мақтанчоқлик туфайли рўй бераётган исрофгарчиликка қарши туради. Агар бойлар жуда бойлиги ошиб кетаётган бўлса, ҳадеб хўжакўрсинга катта-катта тўйлар қилавермасдан, мактаб-маориф ишларига ёрдам кўрсатсинлар деган гоё Ҳодирийнинг шу даврдаги — яъни илк ижодий йилларидаги ҳамма асарларида етакчи нуқтани ташкил этарди.

XX аср бошларидаги жадидчилик ҳаракатининг маърифатпарварлик тарғиботи деярли барча ўзбек зиёлиларини қамраб олган ва ҳаммалари ўз фаолиятлари ва ижодий ишларида айни шу нуқтага биринчи даражали иш деб қарашарди. Абдулла Авлоний 1912 йилда чоп этилган «Иккинчи муаллим» номли китобига «Шавкати инсон эрур илми адаб, Эътибор этмас анга молу насаб», эпиграф қўйган бўлса, Ҳамза Ҳакимзода 1915 йилда чоп этилган «Янги саодат» ҳикоясига «Ўқиб таҳсил илм айла, маориф шарбатин юткил, Танингин жоҳилдан қутқар, гами миллат билан ўткил...» деб эпиграф қўяди. Абдулла Ҳодирий эса, «Бахтсиз кувёв» пьесасига «Туркистон маишатидан олинган тўрт пардали фожиа» деб ёзиб қўяди. Демак адабий жараёнда замондош, сафдош ёзувчи, шоирлар ижодини ҳеч вақт бир-бирдан ажратган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. То кейинги йилларгача Ҳамзани бутун замондошларидан ажратиб олган ҳолда байроқ қилиб кўтариш қанчалик уйдирма эканлиги кўриниб турибди. Шундай қилиб, Ҳодирий ижодининг илк даври ҳақида фикр юритар эканмиз, адабий-тарихий жараёндаги энг муҳим хусусиятлар ёзувчи фаолиятида қанчалар акс этганлигини кўплаб далиллар

исботлаш мумкин. Эътибор қилинг-а, юқорида Баҳромбек шоир шеърида «Сен, эй миллат! Уян кўп ётма! Дур уйқу ингдан! Очиб кўз, бир йўла боқ! Қолдиму дониш баҳорикаби сатрларни ўқиган эдик. Энди Қодирийнинг «Милла-а шеърида: «Кел, эй миллат, бу кун бир маслаҳат бирлан ўлсун. Бу кундан ўтган ишларга пушаймон бирла ор ўлкаби сатрлар билан бошланганини кўрамиз. Шеърлар мазва шакли жиҳатидан, бутун мақсади, ғояси жиҳатдан на-о ҳамоҳанглиги, бири-иккинчисини тўлдириши билан ҳам юрни тортади.

Абдулла Қодирийнинг ўзига хос олижаноблиги ва шахс сидагина эмас, ёзувчи сифатида ҳам нақадар поклигини кўрган жуда кўп далиллардан яна бири — у ўзидан олдинги ёзувчиларга, замондошларига ғоят ҳурмат билан қарайди, дан ўрганганлиги, илҳомланганлигини яширмайди, уларга миннатдорлик ҳиссиётларини изҳор этади.

Қодирий биз кўздан кечирган шеърларидаги ғоялари энди бир воқелик мазмун асосида бир инга чизиб, фақат сўз биемас, ҳаётий воқеликлар билан образли ифодалашга кири-и. Воқеликни жонлантиришдаги соддача усул ҳар қанча сеиб турсада, ўзи танлаган ҳаётий шарт-шароитларни муаллиф билар эди. 1912—15 йилларда оила тебратишга кўмакла-мақсадида Абдулла Қодирийнинг ўзи йилига 50 сўм иш ҳа-билан бир савдогарга гумашталикка борганини таржимаи ҳо-а айтиб ўтган. Шу йилларда кўрган-билганлари, кузатишлари-и дастлабки ижодий маҳсулотларига таъсир этади. Айни чо-да Қодирий (ўша гумашталик йилларда) дўконда ўтириб-лар, татарлар билан ҳам мулоқотда бўлади, татар, турк, озар-жон ва бошқа қўшни миллатларда чиқиб турган рўзнома ва омалар билан танишади ва уларда «гап ёзиш» ҳаваси ҳам Қо-ийда худди шу даврда бошланганини айтган эди. Зотан, ре-т ёзувчиларгагина хос бу хусусият (ўқиш, ўрганиш, кузатиш-олган таассуротларини асарларида акс эттира олиш маҳорати) дирий ижодий фаолиятининг ҳамма боқсичларида ўз аксини-сатиб туради.

Қодирий илк ижодий маҳсулидаёқ ҳаётдаги — инсонлар ўрта-аги турли табақалар ва уларнинг вакиллари аҳволи руҳиясини-қур идрок этишга интилади. Айтайлик, бойнинг хизматкори —-лиҳ тилидан аҳволини соддача баён қилиш билан Туркистон-асидаги ижтимоий табақаланиш кўрсатилади. Жумладан, Со-қнинг бирон кун ишдан бўш вақти бўлмайди, уйига ҳам иста-и вақтда боролмайди. Бинобарин, асарда чор мустамлакачилари-алдорлари билан маҳаллий ҳокимларнинг бирикти кетганлиги-м соддагина бўлса-да, тўғри таъкидланади. Фожиали равишда-лок бўлган икки ўлик устидаги кишилар суҳбати — фақат ўз-йдасини кўзлайдиган шахслар қиёфасини кескин фoш этишга-ратилади. Эллиқбоши ўлик устида туриб қарзини қистаётган-йга қараб: «Бир-икки кун тўхтаг, ўлик кўмилгандан кейин

ҳовлини сотиб оларсиз», деса бой: «Хўп, бўлмаса ўзингиз молларни сақлаб берарсиз» деб жавоб қилади. Биз мазкур суҳбат ва манзараларда турли табақа вакиллари ўртасидаги турлича одамларнинг қиёфаларини кўрамиз. Аммо гап шундаки, Абдулла Қодирий бу табақа вакиллари бир-бирига қарши қўймайди, уларни бири иккинчисини яқсон қилмагунча камбағал бахтли яшай олмайди деган ғоядан тамом узоқда эди, бу билан инсонларни фақат ижтимоий келиб чиқишига қараб баҳолайдиган вульгар социологизмнинг фожиаларга судровчи уйдурмаларидан четда туради. Ваҳоланки, то кейинги йилларгача ҳаммамиз Қодирийнинг худди ана шу энг тўғри йўлларини танқид қилиб келдик. Бизни шунга мажбур қилишган эди. Табақаларни бир-бирига қарши қўйиш, гиж-гижлатиш ахир бизнинг жамиятимизни инқирозга олиб келдику. Ҳамон бу нуқсондан тозалана олмай азоб тортмоқдамиз. Қодирий шу нуқтаи назардан ҳам ижодининг илк давридаёқ ўзбек адабиётида энг йирик реалист ёзувчи сифатида майдонга чиқган эди. Биз буни энди тушуниб етмоқдамиз.

Абдулла Қодирийнинг илк ижодий йилларида яратган асарлари орасида «Улоқда» ҳикояси алоҳида ўрин тутади. Бу ҳикояда ёзувчи образнинг типик характерларини унинг ички-ташқи дунёсини чизишда анча муваффақиятга эришади. Ҳикоя Қодирийнинг тўла маънодаги реалистик йўлга туша бошлаганини, инсонга хос жонли образлар яратишга муваффақ бўла бошлаганини кўрсатади. Бу ҳикояда ёзувчи воқеликни ортиқча баён этишдан кўра унга бадиий манзаралар яратиш усули билан ифода этишга ҳаракат қилади. Ҳикоя оддий маиший ҳодиса — Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган улоқ чопишдек бир манзарани тасвирлайди, аммо шунда улоқчи боланинг шахсий кечинмалари, унинг атрофидаги улоқчиларнинг ҳатти-ҳаракатлари, руҳий ҳолатлари жуда яхши, ишонарли қилиб тасвирланган. Зотан, Абдулла Қодирий айни шу йилларда дунё воқеа-ҳодисаларига жиддий қарай бошлаган, ҳар бирига ўзининг шахсий қарашларини, муносабатларини белгилаб олаётган бир даражага кўтарилга бошлаган эди. Жумладан, 1916 йилги воқеалар — чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатига қарши кўтарилган қўзғолонлар, миллий озодлик ҳаракатлари Абдулла Қодирий дунёқарошига ҳам таъсир этмай қолмайди. «Айниқса 1916 йил рабобий олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибдодга нафрат менда ҳам кучли эди», — деган эди Қодирий ўзининг ўша йиллардаги дунёқарашларини изоҳлаб.

* * *

Абдулла Қодирий 10-йиллардан бошлаб халқ бахти-саодати, чор мустамлакачилик сиёсатидан қутилиш билан, фан-техникани ривожлантириш билан таъмин бўлади, деган ақидага катта умид боғларди. 1917 йилнинг февраль инқилобини барча жаҳид намояндalари қаторида катта қувонч билан кутиб олди. Октябрь ин-

ини эса, энди барча орзу-ҳаваслари амалга ошадиган бўлди да қутлади. «Николайнинг тахтдан йиқилиб, ҳуррият бўла хурсандлигим албатта, дунёга сигмас ва сигмаслиги табиий — деб ёзган эди Қодирий инқилоб йилларидаги дунёқараши да.

ктябрь инқилобини хурсандчилик билан кутиб олган Қодидарҳол янги ҳаёт қурилишига фаол аралашиб кетади. Ин-5 ғалабасидан кейинги дастлабки йилларда ноқ оддий халқ циясига кўнгилли бўлиб ёзилади. 20-йилларнинг бошларида амлакатда озиқ-овқат масаласи гоят танг аҳволда, очарчилик, поқлик авж олган, Россия вилоятларидан оч-яланғочлар Ўрта га, айниқса, Тошкент шаҳрига оқиб кела бошлайди, шу ерошпана, овқат топади — Тошкентда ўғрилик, безорилик, таилик кўпайиб кетади ва ҳар бир ўғрининг отини айтмас — «бу самарский, эҳтиёт бўлинглар», дерди маҳаллий аҳоли ҳақида.

Куллас, Қодирий ўша 20-йилларнинг бошларидаги очарчилик ида Тошкент эски шаҳар маҳаллий ҳоқимияти ҳузурида туан Озиқ-овқат қўмитасида котиб бўлиб ишлайди. Яна шу ларда (1919—20 йилларда) Озиқ-овқат қўмитаси ҳузурида кил этилган «Озиқ-ишлари» газетасида муҳаррир, ундан ке- Касаба уюшмалари ташкилотида котиб бўлиб ишлайди. Айни йилларда Абдулла Қодирий рўзнома ва ойнома ходимлари на- га тушади ва муҳарририят ишларига жалб этилади. Шундан ин Абдулла Қодирийнинг қалами янада қайралади, кундалик г воқеаларига аралашувининг энг муҳим воситаси — аввало нома ва ойнома ҳузурида ишлаш эканини ҳар бир ёзувчи, налист бошқалардан кўра чуқурроқ идрок этади. 20-йиллар- г бошларидан бошлаб «Иштирокиюн», «Қизил байроқ» рўз- галарида адабий ходим, собиқ Туркистон Марказий Ижроия митаси ташвиқот ва тарғибот бўлими ҳузуридаги «Инқилоб», оммунист йўлдоши» (кейинчалик «Ўзбекистон коммунисти» ли билан аталадиган бўлди) ойномаларида адабий ходим бўлиб мат қилган Абдулла Қодирийнинг ижодий фаолияти эндилик- гоят гуркираб ўсиш палласига кўтарилган эди. 1923 йилда уштум» ойномасини ташкил этишда фаол иштирок этади, бун- Ғози Юнус муҳаррир, Қодирий ва Комил Алиевлар ходим либ ишлашади. «Муштум»да Қодирийнинг ҳажвиячилик ва льетончилик соҳасидаги фаолияти шу қадар тез суръатлар би- н ривожланиб кетадики, ойноманинг 5 май куни — матбуот нига бағишланган сонларидан бирида Қодирий суратини бе- б, остига «Фельетонлар қироли» деб ёзиб қўйилган эди.

Қодирий 20-йилларда расм бўлган эски ҳаёт иллатлари-ю, лдиқларига қарши ўт очишга қаттиқ берилиб кетади. Янги ёт тараққиётига халақит берадиган ҳар бир нуқсонга қарши скин кураш олиб боради. Зотан, меҳнаткаш халқ бахти учун рашиш учун шундай қилиш лозим, деган юқоридан келиб тур- н кўрсатмаларга амал қилади. Ўзининг мазкур эътиқоди ҳақида

бошқалардан кўра ўзи яхши изоҳ берган: «...Меҳнаткашлар манфаатига холис ишлаб келдим... Шўролар ҳукумати ва фирқадан бир оғиз танбеҳ олмадим... Бошқаларнинг хизмати дафтар билан собит бўлса, меним хизматларим матбуот билан равшандир... Ишчи-деҳқонлар ёзган асарларимни суйиниб ўқийдилар ва мени ёзувчилар қаторига киргиздилар ва ҳамон ўқирлар ва унутмаслар. Чунки мен уларнинг ўз ичларидан чиққан, уларнинг дард ва тилаklarини яқиндан билувчи, бунинг устига Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг, унинг шароитида, тарбиясида етишган бир ходимлари эдим». Бу сатрларни Қодирий 1926 йилда — уни «душман» деб биринчи қамоққа олинган кезларда ёзган эди.

2. АДАБИЙ ЖАРАЁН ҲАҚИДАГИ МУЛОҲАЗАЛАР

Абдулла Қодирийнинг йирик асарлари таҳлилига киришмасдан олдин унинг 20-йиллар мобайнида адабиётимизни ривожлантиришга оид айрим назарий ва амалий масалалар ҳақидаги баён қилган фикрларини эслатиб ўтамиз. Бу фикр-мулоҳазалар бутун адабий жараён ва унинг йўналиши ҳақида, адабиётимизнинг тараққиёти устида муттасил ғамхўрлик қилган Қодирийнинг яна бир томонини — адабиётшуносликка оид қирраларини ҳам очиб беради. Унинг деярли барча адабий-танқидий мақолалари ҳали-ҳали ўз қимматини йўқотмаган ва ҳозирги адабий жараёнимиз учун ҳам катта аҳамият касб этиб турибди.

Абдулла Қодирий адабий жараён ҳақидаги фикрларини «Иштирокиюн», «Улуғ Туркистон», «Қизил байроқ», «Қизил Ўзбекистон», «Муштум» саҳифаларида эълон қилган.

Абдулла Қодирий бадий адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари — тил, услуб, ростгўйлик, образлилик, ҳажвий асарларнинг хусусиятлари, вазибалари тўғрисидаги назарий мақолаларида шундай қимматли фикрларни айтадики, улар орадан салкам саксон йиллар ўтгани билан эскирган эмас, асрлардан кейин ҳам эскирмаса керак. Булар орасида «Ёзишгувчиларимизга», «Ўқиш ўрганиш», «Ёзувчи ўз ижоди тўғрисида», «Қулдиргувчиларимиз», «Муштум» (танқид) каби алоҳида ўрин тутадиганлари бор. Буларда бадий асар, журналистика, публицистикага хос жуда қимматли фикрларни учратамиз. Мазкур соҳаларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари, тили, тасвирий воситалари ҳақида ўз мулоҳазаларини айтади. Баён қилинган фикрларнинг ҳаммасида ёзувчилик маҳорати ва уни муттасил ошириб бориш масалаларига оид қатор муаммолар олға сурилади. Қодирийнинг бу соҳадаги фикрий бойлигини кўрсатиш учун мақолаларидан айрим ирчаларни келтирамиз: «Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак». Тузилган жумлани ёзувчининг ўзига туншуниб, бошқалар тушунмаслиги катта айб. Асли ёзувчилик айтмоқчи бўлан фикрни ҳаммага баробар англата билишда, орага инглашилмовчилик солмасликдадир: «Сўз — қолип, фикр унинг

қўйилган ғишт бўлсин, кўпчилик хумдонидан пишиб чиқинги ҳаёт айвонига асос бўлиб ётсин» (Абдулла Қодирий. «асарлар. Т., 1969, 186—187-бетлар).

Абдулла Қодирий бадиий адабиёт ўзининг ижтимоий ва эстетикасифасини ўзга хос йўл билан, яъни характерлар — образ тасвирлаш йўли билан бажариши лозимлигини чуқур тур ва ҳар бир ёзувчидан буни талаб қилар эди. Воқеликни п, сўз танлаш, уларни ўрни билан ишлатиш бобида классикнинг ўрганиш ҳақида шундай дейди: «Ҳикояни» серсув қиланарсалардан бири кўрсатиш ўрнига сўзлаб беришдир...

Абдулла Қодирий 20—30-йиллар ўзбек адабиётида с ҳажвий асарлар муаллифи сифатида ҳам танилган. «Калмаҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошнўлат тажанг нима», «Шарвон хола нима дейди» туркумидаги йирик ҳажвий ардан ташқари бир қатор кичик ҳажмли, гоҳо фельетонларшаш бир яхлит сюжетли ҳажвий ҳикоялар ҳам ёзган санъат мазкур жанрнинг назарий асосларини ҳам яхши билар ва билан ҳажвий асарлар ёзиш борасидаги илмий, назарий муамаларини ҳам матбуотда билдириб турарди. Мана улардан лари: «Адабиётда бир неча хил кулгу йўллари бўлса ҳам лан пичинг, кесатиқ, киноя, тағофил ва бошқалар), лекин гўтабари характер кулгисидир...», «Кулгу майдонида кейинглики сажия (характер) кулгисидир. Сажия кулгисида ҳам лнинг бошқа унсурларидан бир мунча қўшилмай чораси йўқ. та дунёда янги чиқишда бир хил товуш берган ва бугун каа эришиб чин наъмалик ҳолини олган». Кўриниб турибдики, ирий ҳар бир мавзу устида тўхтаганда, унинг ибтидоси-ю кати ва шу камолотга эришувнинг энг нозик, қийин муаб йўлларини изоҳлаб беришга, ҳамма тушунарли шакл ўзларда ифодалаб беришга ҳаракат қилади, бунга эришади

Абдулла Қодирий ҳажвий ва умуман танқидий асарларнинг пивий аҳамияти, унинг эстетик кўлами, кундалик ҳаётдаги им ижтимоий аҳамиятига жуда катта эътибор боради. Айниқанқидчиликни ривожлантиришнинг бутун адабиётимиз учун зарурлигини муттасил уқдириб боради. Қодирий адабий танқина эмас, шу баҳона билан умуман ҳаётда танқидсиз ривожиб бўлмаслигини уқдиради. Бинобарин, ҳаётни янгидан-янги аффақиятларга судрагувчи маърифат деган муаммонинг калимаданият дунёсининг бешиги ана шу танқиддир», деб ёзади. Ўзининг адабиётимизда 20-йиллардаёқ аста русумга кира бошган «бююртмачилик» ҳақида биз эндигина — қайта қуриш бошгандан кейин ҳам неча йилларни ўтказиб гап очдик. Абдулла ирий эса, бу келажаги фожиалар билан тўла ҳолни 20-йилдаёқ пайқаган ва бу ҳақда ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини билган эди. «Ёзувчи заказ билан иш қилмайди,— деб ёзади Қодий — унда воқеаликка нисбатан самимий илҳом бўлгандагина олади».

Ҳодирийнинг танқид назариясига оид фикрлари 1925 йилда ёзган «Муштум» (танқид) мақоласида кўпроқ баён қилинади. Шу мақоладаги айрим фикрлар «Муштум» ва шу типдаги ойномаларнинг бугунги кун фаолиятлари учун ҳам эскирган эмас: «ҳажвий танқид авомнинг руҳига яқин ва унинг ҳис этган, аммо ифода қила олмаган масалаларига таржимондир, хулоса: ҳажвий танқиднинг адабиётдаги кулгулик унсури авомнинг маҳбуби, тағин тўғриси, унинг ўз ижодидир». Бу ғоя А. Ҳодирийнинг адабиётда халқчиллик учун курашларидан келиб чиқар эди. Ҳақиқий санъат соддаликни, тилда равонликни талаб этади. «Асли ёзувчининг айтмакчи бўлган фикрини ҳаммага баравар англата билишида... Фикрнинг ифодаси хизматиға ярамаган сўз ва жумлаларға ёзувда асло ўрин берилмаслиги лозим». «Бунда Ҳодирий ёзувчидан зўр чидам билан меҳнат қилиб, асар ва унинг тили устида жиддий иш олиб боришни қаттиқ талаб этади. «Бировға орқа қилиб, ўзингизда бўлган талантининг руҳига фотиҳа ўқий кўрмангиз. Бир соатда эмас, ўн соатда ёзиш, бир қайта эмас, ўн қайта тузатиш — кишининг ёрдамиға термулишиға қараганда ҳам фойдалиқ, ҳам унумликдир».

Ёзувчининг адабий ҳаёт учун жуда муҳим назарий фикрларни ўртага ташлаши ва уларни сабот-матоват ила ҳимоя қилиши, ўзи дастлаб шу қондаларға амал қилиши тўғри эстетик қарашларға эға бўлиши унинг роман жанриға қўйган биринчи қадамидаёқ ғоят катта муваффақиятға эришувида юксак аҳамият касб этади.

Абдулла Ҳодирий замонавий мавзуларда бир неча публицистик мақолалар ҳам ёзди. Уларда адабиётнинг фаол ижтимоий роли, шаклий бойлиги, реалистик анъаналари учун курашди, сатира ва юморнинг бадиий хусусиятлари, тарбиявий аҳамияти устида, «Муштум» ойномасининг фаолияти ҳақида матбуот саҳифаларида қизғин мунозаралар олиб борди. Мунозараларда адабий асарнинг савияси, ёзувчи бадиий маҳоратини кўтариш адабий тилнинг бой, ихчам, равон, ифодали бўлишини талаб этувчи қатор муаммоларни ўртага қўйди.

Абдулла Ҳодирий ёзувчи сифатида ўзига нисбатан ғоят талабчан эди ва бошқалардан ҳам шу хусусиятни талаб қилар эди. Ўйламай-нетмай ёзиб ташлайверадиганларни жуда аччиқ тил билан танқид қиларди. «...Қалам ўқлоғи, матбуот кетмон бозори эмас. Йўсинсиз равишда хотираға келган ҳар бир сўздан жумлалар тўқимоқ фазилат саналмайди...» ва ҳоказо.

Биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Ҳодирий «Муштум» саҳифаларида сафдошлари орасида энг фаол иштирок этади ва айни ўша йилларда унинг ҳажвий асарларию, фелъетонлари бирин-кетин қайнаб чиқади. Ҳажвийчилик соҳасидаги назарий мақолалари ҳам худди шу йилларда кўплаб эълон қилинади. У ҳажвий асарлар ёзиш билан бу борада катта тажриба орттиради ва унинг назарий асосларини ҳам пухта билажагини ҳам кўрсатади. Жумладан, ҳажвий асар ёзиш маҳорати ҳақида шундай дейди: «Кул-

ни ёзганда, уни сиз ясаган бўлиб кўринманг, балки ўзи ин бўлсин. Ўз ҳолини ўзи арз қилсин. Токи, ўқувчингизгисас, ҳатто кулгида келган рақибингизни ўзи ҳам можаросиз билан биргалашиб кулишмакка мажбур бўлсин» Қодирий ҳаж-аҳна асарлари ёзишда нималарни кўзда тутиш кераклиги а бундай дейди: «Комедия деганда нима тўғри келса, шунулавермак эмас, балки ўзининг туб шартига мувофиқ этиб к, драма ёзганда мавзуни турмушимизнинг нақ чирик бир дан олмоқ ва шу баробар адабиёт тарозусига солиб ёзмоқ дир».

азкур фикрларда ёзувчи адабий жанр хусусиятлари билан унинг вазифалари — мавзу, тил, бадиий шакл сингари энг м бадиий нуқталар ҳақида ҳам чуқур маълумот беради. да майда-чуйда нарсалар атрофида ўралашиб қолган баъзи л ағалари олдига аниқ адабий талаблар қўяди.

«Ўзбекистон» рўзномасининг 1925 йил 193-сонида эълон лган «Муштум» (танқид) сарлавҳали мақоласида биз юқори- лтирилган ҳажвиёт ҳақида кўпгина фикрлари билан бирга лтум» ойномасининг ўзига хос хусусиятлари, вазифалари, ҳо- л аҳволи, йўналиши ҳақида ҳам талай мулоҳазаларини баён ди. Бунда Қодирий ойноманинг икки йиллик сони фаолияти- аҳлил қилиб чиққан эди. Қодирийнинг Ғози Юнус билан бў- ўтган жиддий баҳслари ҳам айни шу мақола муносабати би- бошланиб, анча мунозараларга, тортишувларга сабаб бўлган

бдулла Қодирийнинг адабий-танқидий қарашлари ва адабий лённи ғоят ҳушёрлик билан кузатишлари ҳақида гап кетган- нинг 10-йилларнинг охиридаёқ ёзган жуда қимматли бир ма- си — «Бизда театру ишининг бориши» («Театру ва музыка») авҳали тақриси ҳамда 1927 йилда дастлаб ишланган кино- ьм — «Равот қашқирлари» ҳақидаги мақоласи алоҳида ўрин шини таъкидлаб ўтиш керак.

Дектябрь тўнтаришидан кейинги дастлабки йиллардаёқ янги л учун кураш ғоят қизиб кетган, ҳар ким келажакка чексиз д билан боқишини биринчи даражали мақсади деб билади. Бу лларда ўқиш-ёзишни биладиганларга нисбатан томошабин кўп ганидан, театр ишлари ҳаваскорлик тўғарақлари кенг миқёсда олади. Ҳар бир вилоят ва шаҳардагина эмас, маҳаллаларда, локларда ҳам театр ҳаваскорлари тўғарақлари ташкил эти- и. Бу ҳаракат халқимиз маданиятини кўтаришдаги энг буюк та эканлигини тушунган ҳар бир зиёли — театр, музыка, ашу- санъатларини ривожлантиришга ўз улушини қўйишни ис- ди. Қодирий ҳам бундан четда туролмас эди: шундай қилиб, ирий айни даврда драматург Хуршид томонидан ёзилиб, саҳ- а қўйилган «Ҳадид ва Қадим» пьесаси муносабати билан. ьзда театру ишининг бориши» (театру ва музыка) мақоласини ди. Қизиғи шундаки, тақризчи асарни кўрмасданвоқ у ҳақда кр айтаётганини ўзи таъкидлайди Қодирий нима учун кўр-

май туриб тақриз ёзганини ҳам ўзи асослаб беради; у асарнинг бош ғоясига қарши чиқади ва шу муносабат билан ўз хаёлида кўпдан буён айланиб юрган ўзбек театри санъати тарихи, ҳозирги аҳволи ва келажаги ҳақидаги фикри, мулоҳазаларини билдиради. Қодирий тақризчи сифатида ҳам ҳалол йўл тутади: «Шу яқин орада «театру тўдаси» тарафидан «Жадид ва Қадим» исмли бир драма қўйилиб ўтди... Баъзи монеталар сабабли бу драмани кўра олмадим. Эшитувимга қараганда, бу драманинг мавзу-исминдан ҳам маълум бўлувига кўра Жадид ва Қадим маслак кураши ила бошланур экан-да, натижа Қадим Жадидни ўлдирувчи ила тамомланур экан. Бу эса турмушимизда йўқ бир воқеа...» (Абдулла Қодирий. Кичик асарлар, 164-бет).

Қодирий ўзбек театри тарихи (яъни ҳақиқий илмий тарихи) Бехбудийнинг «Падарқуш» пьесасидан бошланиши ва ундан кейинги босиб ўтган ижодий йўлини таъкидлаш билан, драматургияда ҳақиқий реалистик йўлни ривожлантириш воситалари ҳақида куйиб-ишиб ёзади. Шу баҳона билан Бухорода Ёш бухороликлар бошига солинган кулфатлар тарихини икки жумлада изоҳлаб ўтади. Ёш бухороликлардан кўплари қурбон бўлишига асосий сабаб — халқ оммасининг авомлиги ва ҳукуматнинг буйруғи эканини таъкидлайди. (Бу жуда тўғри фикр эди). Аммо бизда бундай кор-ҳол рўй берган эмас, мавзу ҳаётий ҳақиқатга тўғри келмайди, деб ҳисоблайди. Театрларда кўплаб пала-партиш, ҳаётдан узилган ҳар хил воқеаларни саҳналаштириш «шу даража кўпдирки, бу ҳолнинг давоми ёш саҳнамиз учун жиноят ва суиистеъмолдир...» Қодирий ҳақиқий ҳаётий воқеаларга мос келмайдиган, халқимизнинг маънавий дунёсига наф келтирмайдиган ҳар бир асарни ғоят қаттиқ танқид қилмай туrolмасди ва шулар баҳонасида адабиётимиз ривожини учун энг қимматли фикрларни баён этарди. Барча камчилик-нуқсонларни «... орадан кўтарув учун бирдан-бир чора бўлса, ул ҳам танқид йўлидир...» деб билади.

Қодирийдан олдинроқ «Ишчи» имзоси билан бир театр фаолияти ҳақида тақриз ёзган шахсга ўз ҳурматини баён қилгач, Қодирий мазкур тақриз кўпроқ артистларнинг саҳнада ўз рўларини ижро этишдаги камчилик-нуқсонларини кўрсатиш билан чекланиб қолганлигини таъкидлайди. Саҳна санъати учун бу зарурлигини таъкидлаб, Қодирий бу соҳада биринчи навбатда нимага аҳамият берилиши лозимлигини, томошабиннинг маънавий дунёсини бойитиш—саҳна санъатининг энг улуғ мақсади эканини айтиб, ҳар бир асарни саҳналаштиришдан олдин адабиётимизнинг юқори талаблари тарозусига солиб ўлчаб олиш, шу талабга жавоб берарли деб баҳоланадиган бўлса, шундан кейин томошабинга тақдим этиш лозимлигини алоҳида уқдиради. Бунга ярамидиган асарни маънавий жиҳатдан «касал» деб баҳолайди. Қодирий ёзувчи аҳлидан яхши асар ёзишни талабгина қолмайди, балки кескин талаб қилади. Яъни у, ёзувчининг ёмон асар ёзишига ҳаққи йўқ деган ғоят жиддий талабни ўртага қўяди. «Ман ўз тириклигимиздан копия бўлган шеърини асарларни кўпаювини ти-

нгина эмас, тамом ҳаракат ила кутаман. Бу эса қўлидан
елатурган ҳар бир кишидан эмас, ўзининг аҳлидан кута-

дирий ўз она тилида имлосини тўғрилаб бирор гап ёзиш
ан келмайдиган айрим ноқобиллар томонидан пьеса ёзиш
ўрмак) бўлиб қолганини, шу туфайли савияси паст асарлар
иб бораётганидан қаттиқ изтироб чекади. «... ўз имлосини
аб ёзолмаганлар «драматург», «комик», «оператор» (опера
анлар) ҳам бўлиб майдонга чиқдилар-да. (трагедия ёзма-
зига шукур қиласан энди!) Топшкандни ола чипор драма-
ля ва опералар ила тўлдирдилар...» Қодирий ўз фикрини
эттириб, маданиятли сахна асари бир неча асрлар давоми-
вжуд бўлиб келаётган сафсатабозлик, масхарабозликдан
и ўлароқ, халқ оммасининг маънавий оламини бойитиш,
маданий савиясини ошириб ҳаётий воқеаларнинг моҳиятини
ий тасвир воситалари орқали очиб бериш ишларига хизмат
и зарурлигини таъкидлайди. Шу жиҳатдан «Театру турмуш-
етишмаган ва ортиқча ерларни кўз олдимишга маҳкум этиб
тувчи бир ойнадир» деб изоҳлаган Қодирий, адабиёт учун
ий асар учун энг муҳими — ҳаққонийлик (реалистик нуқ-
аниқ айтиб беради: «Биз... ўз театримизни кўрганда турму-
зининг аксини кўрмагимиз керакдир». Шундан кейин мақо-
сахна асари учун, шу билан бирга умуман бадиий асар
мавзу танлашдан тортиб, уни бадиий ифодалай олишгача
н энг қийин ва масъулиятли адабий маҳорат ҳақидаги фикр-
қазаларни чуқур илмий асосларда баён қилади. Ёзувчилар-
бири олган мавзу ҳаёт мутлақо аҳамиятсиз бўлиб, бо-
н охиригача уйдурмалардан иборат бўлса, иккинчисининг
ган мавзуси яхши, аммо уни бадиий ифодалаш «сўнг дара-
бузуқ». Қодирий драматургдан ҳар бир образнинг гап-сўз-
га мос келиши, асарда образларнинг ички дунёси чуқур очи-
и тўғрисидаги шекспирона талабларни ўша йиллардаёқ
атурглар олдига қўйиши кишини ҳайратга солади. «Диалог
га монолог» ишлатилиши, монологни талаб этган ерлар эса,
атилмай қолиши натижасида «асар қаҳрамонларининг ички
очилмай» қолишини Қодирий қаттиқ қоралаб, бу ҳол томо-
инни «қабзиятга» олиб борадиган нарса деб изоҳлайди. Шу
н умуман драматургия жанрининг ҳозирги адабиётшунослик
ҳам ғоят қимматли бўлган энг муҳим муаммолари ҳақида
, тўғри, чуқур илмий, назарий маълумот беради. Қодирий ўз
қазаларини шундай яқунлайди. «Ёшларимизнинг тарбия ери
аб бўлса...» «Катталаримизнинг тарбия ери театру» деб кўр-
б, пьесани ана шу катталарга ёзилган дарслик деб атайди.
ёзадиган драматургларни эса, катталарга дарслик ёзувчи
агоглар» деб ҳисоблайди. Модомики шундай экан, «Каттала-
изнинг мактабига дарслик ёзувчи педагогларни (нинг) ёздиқ-
и дарслар фантазия, уйдирмали бўлмасин... Турмушимизнинг
уста рассом томонидан олинган акси бўлсин дейман».

Мазкур фикрлар баён қилинган тақриз «Жў-бой» имзоси билан «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йили 11 декабрь, 239-сонида эълон қилинган.

Қодирийнинг шундай ғоят қимматли адабий-танқидий қарашлари акс этган яна бир мақоласи 20-йилларнинг иккинчи ярмида битилган «Равот қашқирлари» кинофильми ҳақидаги тақриздир. Илгариги театр санъати ҳақида бўлса, буниси — кино санъати тўғрисида. Бунда Қодирий санъатнинг энг нодир турларидан бири — кинофильмлар бобида, шу кунгача мавжуд маҳсулотларни яхши таҳлил қилиб беради. Қодирий ўзи асли катта талант ва билим соҳиби, юксак маҳорат эгаси бўлганидан ҳар бир асарни ўз ўлчови билан ўлчашига ҳам қодир эди. 20-йилларнинг иккинчи ярмигача халққа кўрсатиб келинаётган фильмларда ўзбек халқи ва умуман Ўрта Осиё халқлари ҳаётидан олинган воқеалар акс этади, аммо уларда кўпинча уйдирмалар, сохталиклар кўзга ташланиб келаётганидан қаттиқ норози бўлади ва кино санъатида ҳам энг муҳим реалистик нуқталарни, айниқса миллий руҳ етишмаётгани, аслида эса бу устун бўлиши лозимлигини уқдиради. Мана бу фикрга эътибор қилинг: «сохтакорлик, уйдирмачилик, сунъийлик» ёлғиз кинолардагина эмас, евроналикларнинг ҳатто Ўрта Осиёда чиқадиган кундалик газета, журналларида ва адабиётларида бизга бағишлаб ёзилган парчаларида, лавҳаларида ҳам шу ҳаёлот ёки ривоят орқали ёзилган «ваҳималарга» кўп учраймиз. Аксар шундай сохталикларга йўлиққан ўзбек, табиий, ўзини кулгидан тўхтата олмайди, ёқа ушлаб, ўзига иснод қилинган «нав ижод ҳаёт»ни... кулгу мақомида ўртоқларига, ҳазилмандларга сўзлаб юради». Қодирий бу ўринда маҳаллий аҳоли ҳаётига бағишлаб бошқа миллат вакиллари томонидан ёзилган фильмларда Ўрта Осиё халқларининг миллий ўзига хослиги тамоман унутилиб, ҳатто улар шаънига номуносиб воқеаларни зўрлаб ёпиштираётган айрим шахсларни ғазаб билан танқид қилади. Худди шу ўринда то кейинги йилларгача марказдан келиб, шу ердан ўзларига ҳамфикрлар топиб, ўзбекларнинг тарихини-ю, бугунги ҳаётигача — унинг бутун маънавий оламини бузиб кўрсатаётган киночилар, халқимиз шаънига нуқул қора доғлар ёпиштираётган тухматчи «ижодкор»ларнинг қиёфаси халқ мулкидан миллион-миллион пулларни олиб, юртимизга тупуриб кетаётган юлғичлар ёдга келади...

Қодирий мақолани «Ажал минораси», «Мусулмон хотин» фильмларидаги сохталикларни танқид қилишдан бошлайди. Уларни бизнинг ҳаётимизни бузиб кўрсатиш учун «тўқиб ташланган афсоналар» деб атайди. Қодирий «Равот қашқирлари»ни кўрган куниндан «қаноатланган ҳолда» қайтганини алоҳида таъкидлайди. Фильмда ўзбекнинг бойи, камбағали, соддалиқ-лақмалиги орқасида талон-тарож бўлиб, хор-зор аҳволга тушаётган ва бу аҳволга олиб келаётган турли табақа вакиллари образлари асарда анча яхши тасвир этилганлиги таъкидланади. Содиқ, Жалил сингари образларда содда, онгсиз, саводсизлик орқасида ни-

лаётганини ўйлаб ҳам ўтирмайдиган кишилар ишонарлигини ва бошқа бир қатор воқеалар тизмасини санаб ўтганда Қодирий «ҳар бир ўзбек томошасини роҳатланиб, завқ-томоша қилди». «...Ҳаётимизнинг бир қанча нуқталарини сиғдирган қадар «Равот қашқирлари»да жонлик кўрдик. янглиш бўлмас» деган умумий хулоса чиқаради. Шундан фильм ҳақида биринчи тақриз ёзган ва «Правда Востока»-он қилинган Гафиз деган бир шахс билан баҳсга киришган баҳона билан Қодирий фильмини ҳам Гафизнинг тақризи билан батафсил таҳлил қилиб беради. Бу соҳадаги тақлиф-муларидан бугунги кун кино санъатимиз учун ҳам гоят ятти муаммоларни ўртага ташлайди. «Правда Востока»да ёзълон қилган Гафиз мазкур кинода «ҳаёт йўқ» деб даъво қилган экан, Қодирий бунга — «Ҳаёт бор, лекин ҳаёл йўқ» деб беради. Бундаги «ҳаёл йўқ» ибораси тақризчининг ижодий аш доираси торлигига ишора, бинобарин, режиссёр ва уларнинг айрим ҳолатлар ижролардаги изланиш масалалари боғлиқ гапларда Қодирий ҳар бир ролни ижро этган артистнинг маҳоратлари ҳақида ҳам фикр юритиб, ўзбек артистларига келажакка катта умид боғлайди. Содиқ ролини ижро артистда «талант мўл кўринди» дейди, Қодирий. Ўзбек қироматхоним ролини ижро этган артист ўзбек бўлмаса-да, қизи ролини шундай усталик билан ижро этадики, унинг миллиятдан эканлиги билинмайди. Қодирий бунга ҳам таъйиди. Камбағал деҳқон ролидаги артист ҳам яхши ўйнагани й ролидаги эса бир оз ошириброқ юборилганига Қодирий идан четда қолмайди. Эди режиссурадаги ишларга келганда бойга зўрлаб узатилаётган қиз Каромат отасидан фотиҳадан кейин аравага ҳамма хотинлар билан баробар чиқиб чиқолади. Бу ҳаракатни Қодирий яна ўрнига қўйиб танқид қилди: «Қолбуки, ўзбекнинг кекса бойига ёки ўзи хоҳламаганга берилган қизи тихирлик билан, хотинларнинг зўри, суд-билан аравага юзланади». Бу билан Қодирий ўзбек қизининг айни оғир бир вазиятдаги ички олами артист томонидан тўғроқ этилмай, очилмаганини кўрсатади. Яна, бой Кароматнинг турганда хизматкори Содиқ ичкарига кириб, Бойни кўтариб чиқиб кетишини ҳам ҳақиқатдан узоқ деб баҳолайди. Чунки атқор Бой оиласига номаҳрам ҳисобланади ва уйга киролмай-дой хотинини урганда ичкаридаги аёлларнинг бири ажратиба, ишонарли бўларди. Каромат уй ишларидан бўш вақтида билан овунини ҳам ўзбек аёлларига ётроқ. У бўш вақтларда қизлар билан копток ўйнаши, аргимчоқ учиши каби ўйин-борки. бунга ўзбек хотин-қизлари яхши билишади. Қодирий бу нуқталарни кўрсатиб туриб, «Правда Востока»да яна фикр қилган Жўрабоев деган бир кимсанинг келин-куёвларга иссиқлик одати ҳақидаги қадимий ўзбек урфига қарши чиқиши-аттиқ танқид қилади.

Қодирий тақризи охирида ўзбек кино санъатининг дастлабки

қўйган қадамини табриклар, унинг келажagini ўзбеклардан сценаристлар етиштириш, артистларни ҳам ўзбеклардан тайёрлаш кино санъати тараққиётининг энг муҳим омили эканлигини уқдиради. Миллий санъат тақдири миллий аҳоли қўлида бўлиши кераклигига эътиборни тортади. Шу билан у қардош халқлар билан биродарлик алоқаларини мутлақо рад этмайди. Европалик сценарист, артист, режиссёрлар ёнига ўзбекларни тиркаб қўйиш лозим деб ҳисоблайди. Чунки ўзбек халқининг ўзига хос хусусиятларини, унинг нозик ҳис-туйғуларини идрок этиш учун сўзсиз ўзбек бўлиш шарт. Акс ҳолда қаердадир сунъийликка йўл қўйиш табиий рўй беради, деган фикрни илгари суради. «... Ўзбек турмушининг майда-чўйдасигача ўзбек боласи билади. Ўзбек бўлмаган ҳар қандай мутахассиснинг ҳам афсона кўчасига кириши аниқ ва бу ҳолда «ўзбек киноси»нинг маъноси ҳам бўлмас» («Ўзбекистон», 1927 йил, 28 апрель).

Абдулла Қодирийнинг адабий-танқидий қарашларини акс эттирган яна бир муҳим мақолалардан «Ёзувчи ва ёзувчиларимизнинг диққатига» сарлавҳали мурожаатнома руҳидаги асаридир. Бунда Қодирий матбуотни кузатиб юриб, унга қатнашиш ниятида мақолалар ёзиб юбораётган шахсларнинг ноҳўя ишларини очиб ташлайди. Баҳона матбуот саҳифаларида бирор мақола билан чиқиш, аммо асли мақсади ифлос, бирор кишига ёмонлик қилиш, устидан тўхматлар уюштириш пайида гоҳ имзоли, гоҳ имзосиз номалар ёзиб юбораётган иввогарларни қаттиқ фош этади. Бундай хатти-ҳаракатларни Қодирий муҳарририятга ёзадиганларнинг ишларидаги «тўмтоқлик», «куртлик» деб баҳолайди. Ёзувчиларни фақат тўғри нарсаларни ёзишга, виждон билан, адолат билан иш кўришга даъват этади. Айниқса саводсизларча ёзилган мақолаларга қарши қаттиқ эътироз билдиради. Ҳар бир иш фаолиятимиздаги нуқсонларни эътироф этиш «кўзимиз қандай керак бўлгани каби керакдир», деб таърифлайди Қодирий.

Абдулла Қодирий бутун фаолиятида адабий тил ва сўзларни тежаб-танлаб ишлатиш каби энг муҳим муаммога қаттиқ эътибор беради. Бу соҳада майда ҳикоялар ёзиш устаси ҳисобланган Чеховдан ўрганиш, ундан қандай ўрганиш ҳақида махсус мақола ёзади. Қодирий Чеховнинг сўз ишлатишдаги маҳорати тўғрисида мулоҳаза юритганда жуда образли қилиб, «Чехов сўз тўғрисида келганда ҳаддан ташқари хасис, ортиқча сўзлар сарф қилиш у ёқда турсин, кераклиларидан ҳам мумкин қадар юлишга ҳаракат қилади» дейди. Айни хусусиятлардан келиб чиқиб, Қодирий Чеховни «майда ҳикоялар устаси» деб атайди. Бунга Чехов ҳикояларидан «Буқаламун», «Чиновникнинг ўлими»ни намуна қилиб кўрсатади. Уларда ифода этилган воқеаларни чизишдаги ёзувчи маҳорати — кўпинча манзарани кўрсатиш, яъни ёзувчи бир четда турган ҳолда — воқеликнинг ўзи рўй бераётгани тарзида ифодаланиши ижодкорнинг энг катта иш қобилияти ва маҳорати эканига эътиборни жалб этади. Бунга Қодирий Очумилов характерининг фақат ўзини сўзлаши туфайлигина очила боришини ми-

билан далиллайди. Ит генералга тегисли дейилиши биланга тегисли эмаслиги ҳақида гап кетган сари Очумилов хил қиёфага кираверади. Қодирий унинг диалогидан кел-Чехов маҳоратини таъкидлайди. «Мана бу диалогларганинг ҳеч қандай изоҳи керак эмас...» Булар «ҳам воқеани тлади, ҳам ҳикоя қаҳрамони Очумиловни характерлайди» ади.

дулла Қодирий ортиқча сўз ишлатиш адабий асар сифати-сайтириши билан бирга яна ундан келадиган моддий зарар-ҳам санаб ўтади. Асар ёзганда сўзни тежаб ишлатишнинг содий ва ижтимоий манфаатлари ҳам бўлади: қоғознинг уч си иқтисод... наборшиқлар ўринсиз хизматдан озод.. ва нинг каттаси халқни зериктирмаслик...»

Қодирий бадиий адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари тўғ-а мулоҳаза юритганда турли адабий жанрларнинг аниқ алари устида масалан, публицистик мақола билан бадиий ўртасидаги тафовутларни кўрсатиб ўтади, сатира ва юмор ларини ривожлантиришда сатирик ойномалар зиммасига масъулият тушажagini алоҳида қайд қилади. «Бошқа мат-ар устига иккита вазифа тушса бизникига («Муштум»га) —) тўртта тушадир. Ўзгаларникига тўртта тушса, бизникига зта тушадир. Чунки қўшни матбуотнинг вазифаси халқни йўлга ташвиқ қилиш бўлса, бизда бу вазифалар устига зам зган тилни тузатиш ёки ишлаш масъулияти ҳам бор. Таас-л, бу масъулиятни тушунган кишиларимиз жуда оз... Бунга аҳамиятсиз қарайдилар...»

бдулла Қодирий журналистларнинг фаолиятлари ҳақида ҳам атли фикр-мулоҳазаларни бир неча бор матбуотларда баён ди, мақолалар устида эринмасдан, қунт билан ишлаш, тур-и ҳамиша кузатиб бориш, воқеа-ҳодисаларга тўғри ва чуқур лиш кераклигини бир неча бор таъкидлайди ва шундай ён-ш билан юзаки ёндошишнинг маъноларини тушунтириб бе-. Қўлига қалам олиб бирор нарса ёзишга жазм қилган ҳар шахсда аввало «дард» бўлади деб ҳисоблайди Қодирий. Бу-исботи шуки, турмушда яшамокда бўлган ҳар бир инсон ан мустасно эмас, «Чунки дард бўлмаса, самимият бўлмаса, подачини қўлида калтаги билан кўрмас эдик» («Ёзишғувчи-мизга». Кичик асарлар 186-бет). Қодирий журналистлар пияти ҳақида гапирганда уларнинг буюк эътиқодига ҳурмат н қарайди. Ҳаётда ҳар бир қувончли воқеа-ҳодисалар билан а нафратни қўзғотадиган воқеалар ҳам мавжудлигини ва ай-пу ҳолатлар кўпинча қўлга қалам олишга мажбур қилишини идлайди. Бироқ қалам олиш бу шунчаки енгил елпи иш лигини шундай изоҳлайди: «...Шу қалам олишдан илгари мунча андиша лозимдир, шошмаслик керак — ... Ун карра б, бир мартаба кесмоқ яхши».

Қодирий фақат бадиий асар ёзувчи эмас, журналистика соҳа-қам ғоят катта, жиддий ижодий ишлашни талаб қиладиган

касб эканини ҳар бир матбуот ходимига сингдиришга ҳаракат қилади. Журналистика соҳасида истиқболга, мустақил бир катта йўлга эришмоқ учун ҳар бир мақола ёзганда фикрнинг ифодасига ярашмаган бирор сўз ишлатмаслик кераклигига эътиборни тортади. Шундагина иборанинг тузатиб босишига йўл қўймаган ва мустақил услуб ва ифодага эга бўлиб», «етук қалам соҳиби» бўласиз деб кўрсатади. Бунинг учун эса, нима қилиш лозимлигини ҳам айтади: «Кишига ишониб ва беҳуда кучаниш маъқул гап эмас, бировга орқа қилиб, ўзингизда бўлган талантининг руҳига фотиҳа ўқий кўрмангиз! Бир соатда эмас, ўн соатда ёзиш, бир қайта эмас, ўн қайта тузатиш кишининг ёрдамига термулишга қараганда ҳам фойдалиқ, ҳам унумлидир» (Ўша китоб, 187-бет).

Абдулла Қодирий ижодининг илк давридан то умрининг охиригача янги замон, яъни инқилобдан кейинги давр маданий тараққиёти, айниқса ўзбек миллий адабиёти ривожига бутун куч-қуввати, билим, қобилиятини бағишлаб яшади. Барча каттадан кичик асарларию мақолалари, фельетонлари ғоявий мундарижасини яхлит ҳолда кўз олдимизга келтирсак — ҳаммасида ёзувчининг эътибори марказида замона талабларига жавоб бериш, билобарин, ҳар қандай мураккаб талабга ҳам тўғри ва онгли равишда, билимдонлик билан жавоб бериш ғояси бўртиб туради.

3. ТУРКУМ ЛАВҲАЛАР

Абдулла Қодирий гарчи ҳажвий асарларни кўп ёзган бўлса-да улардан энг чуқур таъсир қолдирганлари «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошнўлат тажанг нима дейди» ва «Шпрвон хола нима дейди» туркум ҳикояларидир. Бу асарларнинг ўзига хос хусусиятлари шуки, воқеалар фақат қаҳрамонлар тилидан олиб борилади; бу билан ҳикоялар қуруқ баён бўлиб қолмайди, қаҳрамонларнинг бутун бошидан кечираётган ғалати воқеа-ҳодисалар ўқувчи кўз ўнгида рўй бериб бораверади.

Биз номларини тилга олиб ўтган туркум ҳажвийётларда ёзувчи жамият ҳаётида учрайдиган муайян бир гуруҳга мансуб шахсларнинг типик хусусиятларини умумлаштирувчи кишиларнинг жонли образларини яратди. Қизиги шундаки, ёзувчи ўз эътибор марказида турган замона воқеаларини мана шу типлар орқали, уларнинг қарашлари, ўзлари яшаб турган давр муҳитига муносабатлари орқали ифодалайди. Қодирийнинг ҳажвий асарларида кулгулик нуқталар тўлиб-тошиб ётади. Ҳар бир сўз, ибора, образларининг ҳар бир ҳаракати ўқувчида кулги кўзгатмай қўймайди. 20-30— йилларда ўзбек адабиётида инқилобдан илгариги барча борлиқни қоралаш қонун даражасига кўтариб қўйилганини ўтган саҳифаларда таъкидлаб ўтганмиз. Шундан кейин ёзувчиларимизнинг деярли ҳаммаси бу қонун-қолиқ талабларига жавоб беришга мажбуран тушиб кетди. Абдулла Қодирий ҳам бундан четда қолмади. Аммо ўрни келганда бошқалардан фарқли ўлароқ — тарихимиздаги нурли нуқталарни ҳам кўрсатиб туришдан чўчимади. Бу ҳол унинг романларида яққол кўринади. Туркум

иётларида эса, ўзи янги замон тараққийётига ҳалал беради-ишларни қаттиқ кулги остига олади. Жумладан, айрим эски ўдатларнинг келажак учун фойда келтирмайдиган нуқталар, уларни ўринсиз ташиб юришга интилаётган баъзи гуруҳларига хос салбий аломатлар, характерлар, уларнинг замон воқеа-ҳодисаларга муносабатлари кўрсатилади. Қаттиқ танқилинади, шундай ўзига хос бир тасвирий воситаларда эски-зарқитлари фош этилади.

бдулла Қодирий бу туркум ҳикояларида ўзини мутлақо ара-гирмайди, ҳамма воқеаларни салбий образлар бошқаради. Ҳаётдаги воқеалар, нарсалар, одамларга ўз назарлари билан б, ўзларича муҳокама қиладилар, баҳо берадилар. Ҳажвийлардаги бутун кулги ҳам ана шу образларнинг мулоҳазала-н келиб чиқади.

Алвак Маҳзум — ҳақиқий ҳаётдан алоқаси узилганига анча ан, ҳар хил эскича удумлар, хурофотлар билан мияси гов-н. Жамият уни тан олмайди, у эса ўзича жамиятни тан ол-ди, лекин аралашмаган иши йўқ, нимагаки аралашса кулги иб қолаверади. Тошпўлат тажанг билан Шарвон хола ҳам ўз-яшаб турган ҳаётдан узилиб, довираб ҳамма нарсдан но-бўлишаверади... Ёзувчи бундай кишиларни 20-йилларда эн-ина қуриб бораямиз деб уқдирилган янги ҳаётга, яъни со-истик ҳаётга бутунлай ёт унсурлар тарзида талқин қилади. вак ҳам, Тошпўлат тажанг ҳам ҳеч қаерда ишламай, шунинг и жуда қашшоқ яшайди. Тошпўлат тажангнинг ўз ибораси ин айтганда аҳволи бундай: «Чойчақасини ундан-бундан қи-тараласини тортиб юрган Тошпўлатнинг етти ярим сўлка-ни қайси гўсхўрдан олсин, а, бобогимни сотиб берайми? Ёки атмамними? Этигим бўлса-ку, ўн беш кундан бери гарав-да, эини бўлса ўткан кун... уч сўлкавойга сотдим, худой ҳаққи, авам айнади... Нима бермасам мени осдирармиди шу хезла-г?!» (Кичик асарлар, 70-бет).

Тошпўлат тажанг табиати гоҳи ўзига хос содда — бирор нар-и фарқ қилолмайдиган кўринади, лекин у анча мураккаб, уму-инсонларга хос айрим умумий тушунчалардан маҳрум эмас шуниси билан ҳам у жонли одам образи сирасига киради. младан, Тошпўлат тажанг ўзига тўқ-бой бўлатуриб бировга бурда нон бермайдиган зиқна бойваччалардан ўзи таниган-нинг бир қанчасини номини санаб туриб, «...Шу хумсаларинг си бир камбағалнинг бошини силади. Ёки махтаб-пахтаб со-берганини биласанми?!» (Ўша китоб. 72-бет).

Тошпўлат тажанг гап орасида Тошкентнинг эски ва янги ша-и кўчалари (эски шаҳар кўчаларининг чанг босиб ётгани) ян-шаҳар эса кўчаларида чанг йўқлиги ва бу икки қисмда ким-яшаши каби аниқ ҳаётий нуқталар ҳақида ҳам тўғри фикр итади, лекин ўзи гап оҳанги ва иборалари билан, соддача, ўта аниларча мулоҳазалари билан ўқувчида кулги кўзгатади ва ҳақида жуда аниқ, ёрқин тасаввур беради.

Калвак Маҳзум ҳам асли Тошпўлат тажаниг сингарин фикрлаши билан унга яқин туради. Аммо Калвак Маҳзум бошқа тоифадан — саводи, билими бўлмагани ҳолда билимдонликни даъво қилиб юрадиган, чала «муллалар»дан. Ҳамма нарса ҳақида фақат чала ёки бутунлай хато фикр билдиради ва фикридан заррача шубҳаланмайди. Зотан, бундай чала муллалар бизнинг ҳозирги кунларимизда ҳам фанни, тараққиётни фақат орқага тортаётганини кўрганда ҳамон калваклар яшаётганини тушуниб олиш қийин эмас ва бу жиҳатдан ҳам Қодирийнинг ҳажвий асарлари шу кунларда ҳам ибрат бўлиб тургани билан қимматлидир. Калвак асли руҳонийлар табақасига мансуб шахс. Аммо у мазкур табақанинг пок, ҳалол, иймонли, художўй вакиллари шаънига доғ туширади. Унда на илм, на иймон бор. Ўз манфаати қаршисида ҳар қандай хиёнатдан тоймайди, ёлғон гапирди, туҳмат қилади ва ҳоказо...

Абдулла Қодирий яратган Калвак, Тошпўлат, Ширвон хола каби типлари ҳақида мулоҳаза юритганда бир нуқтани ҳисобга олиш лозим; мазкур образларнинг ҳаммасида айрим дин арбоблари ҳаётидаги иллатлар фош этилади, шу билан Абдулла Қодирий ўзи асли даҳриймиди деган савол туғилиши мумкин. Ҳақли савол. Бунга жавоб шулки, Қодирий аввало даҳрий эмас, жуда иймонли, виждонли, художўй шахс эди. Иккинчидан, Қодирий ҳамма соҳада ҳам нопок, қаллоб, ғаламис, ёлғончи, юлғуч, таъмагирларга қарши умр бўйи кескин, дадил кураш олиб боради, бундайларни жамяядан суриб ташлашга бор кучи, қобилияти билан интилган. Унинг барча сатирик асарлари 20—30-йиллар ўзбек адабиётининг муҳим йўналиши, туб моҳиятини ифода этган. Яъни мазкур асарлар тараққиётимизга ҳалал берадиган хилма-хил нуқсонларни фош этар, уларни билиб олишга, уларга қарши курашга даъват этарди. Зотан, Қодирий ўзи тасвирлаётган типлар, қаҳрамонлар орасида яшаган, уларни муттасил синчиклаб кузатган, шунинг учун ҳам уларнинг жонли, ҳаётий, мукамал бадий образларини яратишга эришган. Қодирий ҳаётда кўпинча билимсиз бўлатуриб, билимликни пеш қиладиган чаласаводларни ҳеч ёқтирмас, шундайлардан қаттиқ нафратланар ва шу хилдагиларнинг талай образлари унинг сатираларига ем бўлган, шундай кишиларнинг қиёфасини тасвирлаган талай сатирик асарлари бор. Бу жиҳатдан унинг «Пўскаллари» деб номланган ҳажвияси жуда ажойиб чиққан. Ёзувчи бунда «Думбул» деб имзо чеккан ва шу имзо маъносига мос бир типни сатира қилади. Маълумки, «думбул»нинг турлича маънолари бор, жумладан, пишмаган, ғўр, чала, уни етук эмас, хом-хатала, ҳатто дирдов маъноларигача англатади. Шу маъноларни кўзда тутиб бўлса керак, ёзувчи «Думбул» номидан пичинг тарзида гўё девоналарча фикр юритаётган бўлиб, янги мактабларда дарс бераётган чаласавод, гоҳи ўта билимсиз муаллимлар қисқа муддатли курсларни битириб, билимдонликни пеш қиладиган кишиларни қаттиқ танқид қилади. Қодирийнинг яна шу йўналишдаги кичик ҳажвий асарларидан «Оғ-

га қараб гапир», «Рўза, ифтор, хатм, закот», «Узр», «Замонг зайли» каби талай асарларида биз уларнинг кулгили қиёрини кўрамыз.

бдулла Қодирийда мунофиқликни фoш этиш ўта кучли, бу тдан унга тенг келадиган ёзувчини топиш қийин. Зотан, ин асли иймони бут, инсоний эътиқоди гоят мустаҳкамлиги г ҳар бир кичик асарида ҳам кўрниб туради.

одирий ҳар бир кичик сатирик лавҳада ҳам муайян бир гувакиллариинг типик образларини яратади, уларнинг ўзига усусиятларини, фаолияти, ҳаракат доираси, шароити-вазиятини ҳам тўлиқ чизиб беради. Бу ҳол адабиётда реалистик йўшнинг шаклланиши, ривожланишига тобора мустаҳкамлашга олиб келар эди.

из юқорида танишиб ўтган риёкор типларга жуда мос туган, йўл-йўриқни кўрсатиб турадиган, билмаган нарсалар ҳаёнг билимдонликни даъво қиладиган чала муллалар ҳам бор бундайлар ҳозир ҳам тўлиб ётибди. Қодирий «Тинч иш» ҳида ана шундай шахслардан бири — Домла Шариф Охунд корларини фoш қилади. Ҳикояда ўқувчи дастлаб Шариф динг ташқи қиёфаси билан танишади. Унинг номини эшитлар бир киши кўз олдида «катта салла, узун чопон, семиз, ўнг қўлининг енгидан тўрт эллик тасбеҳ учи кўриниб турин-қизил баркаш юз, мош-биринч соқол бир киши» намоён

эди. Ёзувчи бош қаҳрамоннинг диний илмларни ҳам, хал-аҳволни ҳам, бутун Шарқ ва Ғарб мамлакатлари, Америка сизгача яхши билишни даъво қиладиган, аслида эса, бирор а тасаввури йўқ, ҳатто ўз атрофида юз бераётган ҳаммага м оддий воқеаларни ҳам пайқамасдан, кулгили аҳволга туқолаётган шахсларнинг инқирозини ифода этади. Қодирий й кишиларда ҳаминша мунофиқлик рўй бериб туришини ус-

билан кўрсатади. Домла Шариф Охунд «Мударрисликка нмасдан илгари, оқ подшога нима учундир, мастеровойлар ёвлик — душманлик сақлаб юрар эди. Алланарсамов деган томонидан муддарисликка «указ» берилгач, оқ подшонинг энгига қўл кўтариб дуо қилган кундан бошлаб, ўзида Нико-бир яхши истак сеза бошлайдир. Тўғри келган йиғинлар-офир бўлса ҳам «нубувват», яъни пайғамбарликнинг ярим бор (чунки, подшо — нисф нубувват, яъни пайғамбар нас-), деб оқ подшони юқори кўтариб қўядир...»

тябрь инқилоби ғалаба қозониб, оқ подшо тахтдан тобутга и деган гапларни домла эшитиб, ёқасини ушлаб қолди. Эл га «хуррият-хуррият», «янгидан сайлов бўлади», деган гап-ирқалди. Домла ваҳимага тушди. Фақат «тавба, тавба», деб боқишдан бошқага ярамай қолди. Бундан бир йил илгари рисликка — сайлангани ҳақидаги «указ» қоғози сандиққа шида Охунд домлага қандай умидлар берган бўлса, бугун дан чпқишда шу даража умидсизлик туғдирди...»

Ёзувчи сатирик асарларида ҳар бир деталдан образ характери, ички дунёсини, руҳини очиш учун фойдаланади. Домлага бир йил илгари умид бағишлаган «указ» қоғоз энди умидсизлик бағишлайди. Қоғозни сандиқдан олиб бир кўздан кечираётган домланинг айни вақтдаги ҳолатига эътибор қилинг: «Бу қоғоз яхши сақлангани учун ҳар қаватини очган сайин шалдирар ва шалдираш Охунд домлани аллақандай маънос этар эди...»

Домла қоғозни ўзи ўқий олмайди, лекин уни очгандаги ҳузур-ҳаловати эсига тушиб, бутун гавдаси тил билан англашиб бўлмаслик бир лаззат билан жимирлашиб кетгани ёдига тушди. Шу вақтда домла бўшашиб, ғамга ботади, умидлари пучга чиқади, ҳатто қадрдон — «указ» қўлидан тушиб кетаёзди... Энди бир неча вақт ҳушидан ҳам кетган эди...»

Биз мана шу келтирилган парчаларда ёзувчи худди ўзи Чехов ҳикоялари ҳақидаги фикри, мулоҳазаларига амал қилиб, бирор сўз ёки детални бекорга ишлатмайди. Биргина «Указ» домланинг бир неча хил ҳолатини ифода этишда иштирок этади. Ҳушидан кетган домла ўзига келгандан кейин «указ»ни буклай бошлади. Указ: «Мени кўрма ҳам, қуйма ҳам!» деган каби ўз-ўзидан шалдиросиз буклана бошлади. Ёзувчининг нозик кузатишлари ва тасвирини қарангки, қоғоз очилаётганда «овоз» чиқаради, чунки тахтидан текислаб олинади, букланиб, узоқ вақт бир хил ҳолатда сақлангани ва шу ҳолатга мосланиб қолганидан кейин энди букланаётганда шалдирамайди; бу тасвир биринчидан қоғознинг оддий ҳолатини, иккинчидан эса, энди ўз мавқеи, аҳамиятини йўқотиб «овози» ҳам чиқмай қолган домла руҳини билдиради. Шунинг учун ҳам Отин ойи указни сандиққа олиб кетмак бўлганида, домла орқасидан яхши қол, деган каби маънос бўлиб қараб турар эди. Яна бир оҳ тортгандан кейин домла оқ подшони ўрнидан туширганлари учун мастеровойларга лаънат ўқиди...

Абдулла Қодирий сатирик асарларида Шарқ ва Ғарб мумтоз адабиёти вакиллариининг ижодий таъсири бор дейилган эди. Айниқса, рус классикларидан Гоголь, Чехов асарларини севиб ўқиган, улардан таъсирланган, таржималар қилган. Жаҳон адабиёти намуналари, адабий ҳаёти билан чуқур танишмай туриб ёзувчи бўлиш мумкин эмаслигини чуқур тушунган Қодирий Чеховдан «Бўқаламун», Гоголдан «Уйланиш»гина эмас, яна қўпгина Ғарбий Оврупо ёзувчилари асарларидан таржималар қилган ва уларнинг ижодий мактабларидан, маҳоратларидан ўрганган. Ёзувчилик тўғрисида Қодирий шундай деган эди: «Ёзувчи бўладиган ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши керак. Энг яхши ёзувчиларнинг асарларини бир неча қайталаб ўқиш зарур. Ўқиганда ҳам ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига англата олганини диққат қилиб, суриштириб бориш керак. Шундагина ёзувчилардан ҳунар ўрганиш мумкин».

Қодирий асарларининг умрбоқийлигининг сирларидан бири шукл, ўтган саҳифаларда таъкидлаганимиздек, ёзувчи дастлаб

тил жиҳатдан яқин бўлган турк, озарбайжон, татар ёзуви, ўзбек классик адабиёти хазинаси, сўнгроқ рус классик, ва ғарб адабиёти илғор намоёндаларининг маҳорат макридан усталик билан ижодий фойдаланди. Унинг романлабуюк араб ёзувчиси, араб адабиётида тарихий романлари битанилган Жўржи Зайдон, шарқшунос олим Л. Климович длашича, Вольтер Скотт таъсири сөзилса, ҳажвияларда Го-Чехов, Сервантес мактаблари таъсири бор эди. Ёзувчи мана имий-ижодий манбалардан ўқиш, ўрганиш туфайли ижодий ютга эришди. Унинг ижодий ютуғи катта насрий асарларда са тўла-тўкис намоён бўлди. Зотан Қодирий то йирик асар — романларига киришгунча бир қатор ҳикоялар, ҳажвий ар, тақризлар, нублицистик мақолалар, фелъетонлар ёзиб уни қайради, ниҳоят биринчи ўзбек миллий романининг энг намунасини яратишга муяссар бўлди.

4. «ЎТКАН КУНЛАР» РОМАНИНИНГ ЁЗИЛИШИ ТАРИХИДАН

Абдулла Қодирийнинг ўзи «Ўткан кунлар»ни ёзилиши тарихи шундай изоҳлайди:

«...арийб ярим умрини хон замонларида яшаган, талай ўтмиш тарининг шоҳиди бўлган отам ёшлигида қизиқ-қизиқ хотирасўзлаб берарди. Бу хотиралар менда тарихга қизиқиш уй-Сўнгра ўша даврларимиз тарихига оид анча китоб манба билан ҳам танишиб чиқдим. Қўлим қаламга хийла келиб менда ана шу ўтмишимиздан Ғарб романчилиги асосида юқ бир асар яратиш ҳаваси туғилди. Тарихий воқеалар, бо шу қадар кўп, гўё қайнар, менга тинчлик бермас эди- (Х. Қодирий, «Отам ҳақида», Т., 1974, 76-бет).

Абдулла Қодирийнинг отаси ҳақидаги хотираларида ёзувчи й тафаккури нақадар чуқур ва кузатувчанлик қобилияти ар ўткурлигини изоҳловчи айрим далиллар ҳар бир ижодкор ибратли бўлиб, ҳеч қачон эскирмаслиги билан ҳам қиммат-Шундай далиллардан яна бирини келтириш фойдадан холи а керак. Қодирий отасининг бир кексагина дўсти меҳмонга н ва шу кун улар ўртасида бўлиб ўтган суҳбатлардан сифатида қандай фойдаланганини Ҳабибулла шундай тасди: «Отам меҳмондан сўради, — деб ҳикоя қилади Абдулла й. — Андижондаги хотинингиздан нечта болангиз бор?» инг суҳбатидан мен англадимки, бу меҳмон тошкентлик уйли-жойли, бола-чақали киши экан. Аммо ёшлик чоқлари важи билан Андижонга бориб қолиб, у ерда кўп йиллар мат қилган, Андижондан ҳам уйланиб бола-чақали бўлган сайгач, ўз шаҳрига қайтиб келган. Меҳмоннинг ана шу гна тарихи менга чуваланган иннинг учини топиб берган-моқчи бўлган «Ўткан кунлар» романининг шаклини чизиб дай бўлди. Шу асосда бошимда воқеани аста-секин

кенгайтира, ривожлантира бошладим... ва қўлимга қалам олдим...» (Шу китоб, 76—77-бет).

Абдулла Қодирий романга асос қилиб олинган давр тарихига оид кўплаб манбаларни ўрганиб чиқиш, ҳаётий кузатишлардан ташқари воқеалар содир бўлган ёки содир бўладиган жойларни ҳам ўз кўзи билан кўриш учун Фарғона водийсига — Марғилон, Қўқон томонларга бир неча марта саёҳат қилган, тарихий жойларни кўриш, билиш билан бирга у ерлардан кўплаб таниш-билишлар ҳам орттирган. Бу ҳақда кампа ҳам, 1976 йилда Марғилонга сафар қилиб, Абдулла Қодирийнинг 20-йилларда орттирган бир қатор дўстларини топиб, учрашдим. Ўша йили баъзилари 80 дан, баъзилари 70 лардан ошган — Жаҳоний тахаллуси билан шеърлар ёзиб юрган шоир табият кекса маърифатчи, бутун умрини маориф ишларига бағишлаган бир зиёли, Нуриддин ҳожи исмли китоб дўконига ишлаб келган нуруний бир кекса отахон — Қодирийнинг Марғилон сафарига доим бирга бўлишгани, у билан жуда қадрдон бўлиб қолишгани ҳақида, Марғилон тарихи, қадимги (аллақачон кўмилиб кетган) дарбозалар ўрнини аниқлашда қандай ёрдамлар берганини завқ билан айтиб беришди.

«Ўткан кунлар»ни ёзишдан олдин ёзувчининг кўрган тайёргарлиги ҳақида кейинги пайтларда ҳар хил муносабатлар билан бир канча маълумотлар матбуотда эълон қилинди. Шулардан кўпларини қиёслаганда, Ҳабибулла Қодирийнинг «Отам ҳақида», «Абдулла Қодирийнинг сўнгги кунлари» асарларидаги маълумотлар энг ишончли деб ҳисобланишга ҳақлидир. Зотан, Ҳабибулла ўз ҳаётининг мазмуни — отаси ҳаёти ва ижодий фаолиятини чуқур ўрганишда деб билди ва бу соҳада гоят қимматли мерос қолдирди.

Абдулла Қодирий таваллудининг 95 йиллигини кенгроқ нишонлаш муносабати билан жумҳуриятимиз рўзнома ва ойномаларида анча-мунча мақолалар эълон қилинди. Бир қатор хотиралар чоп этилди. Ёзувчининг шахсий ҳаёти, оила аъзолари, уларнинг тақдир ҳақида ўқиганларимиз орасида Ҳабибулла Қодирийнинг «Ёшлик» ойномасида босилган «Абдулла Қодирийнинг сўнгги кунлари» ҳужжатли қиссаси, ёзувчининг кичик ўғли Масъуд Абдуллаевнинг «Ўчмас хотиралар» («Тошкент оқшоми», 1990 йил, 11.1), Юнус Мақсудов, Раҳматхўжа Азизхўжаев, Сулаймон Азимов сингари бир қатор кекса журналист, ўқитувчи, ёзувчи, олимларнинг хотиралари, машҳур олим ва драматург Иззат Султоннинг Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»и сахна асари ва бошқаларнинг ёзувчи ижодий фаолияти билан бирга унинг бошидан кечирган гоят оғир ва мураккаб ҳаёт йўли ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилишимизга кўмаклашди.

Адабиётшунос олим Матёқуб Қўшжонов «Ундан беҳад қарздормиз» («Қишлоқ ҳақиқати», 1990 йил, 12 январь), «Ўтмишдаги мафкуравий вазиятлар ва Қодирий» («Тошкент ҳақиқати», 1990 йил, 6 январь), ёзувчи Хайриддин Султонов «Андиша» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 8 декабрь) мақолалари,

ни Ўткир Хошимов «Ўзбек характери» («Тошкент оқшоми», йил, 11 январь) бадиасида Абдулла Қодирийнинг машҳур вларининг ғоявий-бадий қиммати анча очилади, айниқса ан кунлар» романининг турли томонлари моҳиятини чуқур-чишга, ҳаракат қилинади. Бу Қодирий ижодини ўрганишга шилган 20-йиллардан буён ўтган даврда биринчи марта ёзув-нинг ижодига кўрсатилаётган бемалол, очиқ ва самимий ат тарзида бизга жуда қувончли туюлди. Шуни ҳам айтиб керакки, ёзувчи таваллудининг 95 йиллиги муносабати би-қумҳуриятимиз матбуотида эълон қилинган мақолалар сони тина бўлиб, биз улардан баъзиларинигина келтирдик, холос, ининг ҳаммасини эслатишга имконият ҳам йўқ. Гап шундаки, ининг ҳаммасига хос битта хусусият — деярли барча мақола пифлари Қодирийга нисбатан чуқур ҳурмат ва эҳтиромла-биринчи марта бемалолроқ изҳор этишади ва ҳар қайсилари жиҳатдан ёзувчи ижодининг янги қиррасини очишга ҳара-қилишади. Мана шунинг ўзи — ёзувчи мавқеи халқимиз он-нақадар чуқур сингиб кетганини тасдиқлаб беради.

Ўткан кунлар»га нисбатан муносабатлар тарихини синчиклаб билса, шунинг ўзи бир катта китоб бўлади.

тарихий роман ёзувчи тарихий воқеалар, шахслар ҳаётига инг муҳим нуқталарни аниқ ифодалаш учун уларни чуқур иб чиқади, унга ижодий тафаккур кўмагида бадий бўёқ сағина санъат асари майдонга келади ва тарихий ҳақиқат-бадий ҳақиқатига эришади. Тарихий бадий асарнинг энг и нуқтаси айни шу йўсин билан белгиланади. Абдулла Қо-и ўзбек адабиётида биринчи бўлиб бу ишга қўл урди ва ғоят муваффақиятга эришди. «Ўтган кунлар» ўзбек халқи та-даги муайян бир давр воқелигини танлаб уни бадий ифода да бутун Ўрта Осиё халқлари адабиёти тараққиётига таъсир тди. Бу ҳолни Мухтор Аvezов, Берди Кербобоев, Хидир ов, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Иззат Султон сингари атоқли ва ёзувчилар бир неча бор таъкидлаб ўтдилар.

дулла Қодирий «Ўткан кунлар» учун ўзбек халқи тарихи-жуда катта фожиялар рўй бераётган бир даврни — Ўрта ни чор Россияси томонидан зўрлик билан босиб олиб, унинг бойликларини талон-торож қилишга киришган, ўлкани хом аминига айлантириб, мустамлакачилик сиёсатини шафқатсиз ган давр воқеаларини мавзу қилиб олди. Буюк ҳукмрон Темура вафотидан кейин Ўрта Осиё майда хонликларга бў-кетиб, улар ўртасида ҳам зиддиятлар кучайган ва бу зид-ар Россия империясининг босқинчилигини муайян даражада аштирган эди. Душманга қарши бирлашиб ягона куч тарзи-рилиқ кўрсатилмас экан, шу майда хонликлар йирикла-ем бўлиб кетаверади, бундай ҳоллар тарихда кўп учраган.

тқан кунлар» ёзилган йилларда Октябрь тўңтариши энди-рўй берган. Эски ҳаёт ва унинг барча қирраларига қарши илган. Инқилобгача бўлган барча воқеа-ҳодисалар инкор

этилган. Сиёсатда, фанда, адабиёт ва санъатда ўтмишга, тарихга фақат салбий баҳо бериш, ҳатто тарихни, бузиб кўрсатилса-да, инсонларда унга нафрат уйғотишга интилиш кенг кўламда авж олдириб юборилганди. Буни комфирқа ўзининг биринчи даражали вазифаси қилиб қўйди, ҳамма фаолиятида шунга амал қила бошлади. Мазкур ҳаракатларнинг оқибатида адабиёт буйруқ билан иш қўришга мажбур этиладиган бўлиб қолди. Бундай сиёсатнинг нотўғри эканлигини 20-йилларда тушунадиган зиёлилар жуда кам эди. Аммо бутун шўро адабиётида ҳам, ўзбек адабиётида ҳам айна 20-йилларда тарихий мавзуларда бадиий асар ёзишга жуда кўпчилик ёзувчиларнинг киришганлиги эътиборни тортади. Агар таъбир жоиз бўлса, айна янги ҳаёт қўришга бўлган даъватлар ёзувчиларни инқилобгача бўлган «ёмон» ҳаёт билан ундан кейинги «яхши» ҳаётни қиёслаш ва ҳар қандай услуб, шаклда янгисини улуғлаш мажбурияти қаршисига қўяди. Шу даврда ўзбек адабиётида ўтмиш мавзуларида ёзилган бадиий асарларнинг деярли 99 фоизи мана шу руҳда пайдо бўлди. Аммо Абдулла Ҳодирийнинг тарихий романлари — «Ўткан кунлар» ҳам, «Меҳробдан чакон» ҳам бу қусурдан ҳоли ягона асар дейиш мумкин.

20-йилларда халқимиз чиндан ҳам ўз тарихига, ота-боболари босиб ўтган шовли ҳаётини йўлларни билишга оммавий равишда қизиқиб қолган, зотан, инқилобдан кейинги бутун ҳаёт ва сиёсат шуни тақозо қиларди. Ўтмишни билишнинг энг оммавий усули — тарихий-бадиий асар ўқиш, тарихий мавзуларда саҳна асарларини кўриш билан таъмин этилар эди. Абдулла Ҳодирий халқимизнинг бу эстетик талабларини чуқур тушунди ва тарихий мавзуларда романлар ёзишга киришди. Абдулла Ҳодирийнинг романлар ёзишга киришмоқ учун кўрган тайёргарликлари ҳақида Ойбек ҳам ўзининг 1936 йилда ёзган «Абдулла Ҳодирийнинг ижодий йўли» номли китобчасида анча тўла маълумот берган. Мазкур китобчада Ойбекнинг таъкидлашича, А. Ҳодирий роман ёзиш учун тайёргарлик кўрди. Худоёрхон даврига оид тарихий манбаларни, кўпгина тарихий шахслар ҳаётини ўрганди, жуда кўп тарихий ҳужжатлар тўплади. Қўқон ва Марғилондаги Худоёрхон даврига оид ёдгорликларни синчиклаб текширди. Худоёрхон авлодларининг эсдаликларини тўплади.

5. ТАРИХ ВА ЗАМОН

«Ўткан кунлар»нинг бутун мавзуи, асосий мазмуни тарихий воқеалардан иборат бўлиши билан бирга ғоят замонавийлиги билан қимматлидир. Шуниси ҳам борки, бу асар гарчи 20-йилларда қанчалик замонавий аҳамиятга молик бўлса, мана орадан салкам 80 йил ўтгани билан ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ. Йўқотиш у ёқда турсин, аксинча, йиллар ўтиши билан Ҳодирий асарларининг янгидан-янги қирралари очилиб, унинг бадиий, тарихий, тарбиявий аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Асарнинг буюк-

ни белгилайдиган нуқта ҳам — унинг замонлар, тузумлар, лар ўтиши билан эскирмаслигидадир.

Эманга мавзу қилиб танлаб олинган давр Ўзбекистон тариқандай давр эди?

Қоридида бир оғиз таъкидлаб ўтилган — XIX асрнинг ўрталари кинчи ярмида бутун Ўрта Осиё ўлкаси — Бухоро, Хева, Қўонлиги деб аталамиш уч феодал хонликлари ихтиёрида эди. н хонлигида асосан ўзбеклар, қozoқлар, қирғизлар ва тоар яшарди. Мазкур хонликка қарашли ерларда кўпгина қипабилалари ҳам бор эди ва бу қабила вакиллари Қўқон хонинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта роль ўйнарди.

Кипчоқ қабилаларининг Қўқон томонларда пайдо бўлиши тўға шарқшунос олим В. Наливкин бундай маълумот беради: «Сулмонлар эрасининг тахминан XI аср бошларида қипчоқинг Россиядан худди собиқ Олтин Ўрда ёки қипчоқлар ўран чиқиб кетган бир қисми шу ёққа келиб қолган» (В. Н. п. «Краткая история Кокандского ханства», Казань Имперского университета, 1886, 17-бет).

Кипчоқлар кейинчалик ўзбек халқига қўшилиб кетди. Уларқабилачилик давридаги тирикчилиги аксар чорвачилик биогланган бўлиб, ҳамиша эътиборини ўтлоқ жойлар тортибди. Шу сабабдан қипчоқлар ўтлоқ ерларга катта-катта қўрр қуриб, ҳатто мол-мулклари билан шу ерларда қишлаб қолар. Ўзларининг моддий жиҳатларини шу йўл билан бир мустаҳкамлаб олгач, сиёсий жиҳатдан ҳам мустаҳкам бўлишга интиладилар. Энди ўтроқ халқлар билан қипчоқ қарари ўртасида сиёсий ҳокимият учун қаттиқ кураш боради. нг устига хонликлар ўртасидаги ўзаро урушлар, ҳар бир к таркибидаги бекларнинг амал, мансаб, шахсий манфаат аги хилма-хил келишмовчиликлари қабилалар ўртасидаги ларни янада кескинлаштириб юборарди. Мана бу ҳол феока ҳокимлик тузумини аста-секин емирилишига олиб борўймасди. Бутун хонлик, баъзан эса, айрим кичик беклар з мақсадини амалга ошириш учун бир қабилани иккинчи га турли йўллар билан қарши қилиб қўяр, шу туфайли а қон тўкишлар рўй берарди. Бундай жанжаллардан келиб тан кулфатлар халқни эзар, мамлакатни вайрон қиларди. да Қодирий тарихий ҳақиқатни қанчалик маҳорат билан и ҳақиқатга айлантиролганини кўриб ҳайратга тушамиз. р бадий ҳақиқатнинг тарихий манбаи асли бундай эди, сринг қирқинчи йиллари бошларида Бухоро амири НасҚўқон хонлигига қарши юришлар қилади. Аммо ҳар саюришлар муваффақиятсиз чиқади. Шу тўқнашувлардан он кўтарилган Шерали даврида қипчоқларнинг жуда кўп курашлари, қўзғолонлари натижасида қипчоқлардан чиқдбиркор бек — Мусулмонқул хонликдаги ҳамма ишларнинг ни қўлга олади. Шералихон ҳам унинг сиёсатидан норози феодаллар томонидан ўлдирилгач, Мусулмонқул ўзи тўп-

лаган ҳарбий кучлар ёрдамида 14—15 ёшлар атрофидаги Худоёрхонни тахтга ўтказди. Ёш бола тахтда бир жонли ҳайкал тарзида — қўғирчоқ бўлиб ўтираверарди. Бу ҳам етмагандек, Мусулмонқул айёрлик билан ўз мавқеини сақлаб қолиш мақсадида Худоёрхонга қизини беради, амалда эса яна ҳокимият жиловини қўлида сақлаб қолади. «Ўткан кунилар»да бу тарихий воқеалар ҳам ғоят зўр бадиний ифодасини топган.

Мусулмонқул ўз мавқеидан фойдаланиб, ҳамма юқори мансабларга қипчоқлардан тайинлайди. Ана шундай йўл билан тарафкашликка замин ҳозирланади ва ғоят даҳшатли гуруҳбозлик бошланиб кетади. Табиийки ҳокимият ўртасидаги ички зиддиятлар ҳамisha эл бошига кулфатлар солади, юртни вайрон қилади. Мана шу ҳол турли табақалар ўртасидаги, шу билан бирга хонлик атрофидаги амалдорлар феодаллар ўртасидаги тарафкашлик курашларини янада кескинлаштириб юборади.

Биз романнинг «Қипчоққа қирғин» деб аталган бобида Худоёрхон ҳам эсини таниб ўз ҳокимиятини ўрнатишга интилиб, қипчоқларни — етти ёшдан етмишигача қиличдан ўтказилганидан ҳаяжонга тушамиз. Зотан, энди бошқа қабилалар Худоёрхон тарафдорлари атрофида бирлашиб, Мусулмонқул истибдодига қарши курашади. Ниҳоят, 1853 йилда Мусулмонқул ва унинг тарафдорлари қатл этилади.

Ўлкада рўй берган бундай ўзаро қирғинлар, турли қабиаларнинг ҳокимият учун бўлган курашлари, муттасил давом этаётган жанжаллар ва фитналар феодал хонлик тузумининг бўғинларини бўшаштирган, энди бу усул идоранинг тарихан инқирозга юз тутишини муқаррар қилиб қўйган, давлат тузуми тартибларини ўзгартириш тарафдорларини майдонга чиқарган эди.

Ўрта Осиё ҳудудидаги ички зиддиятлардан кучсизланган хонликларга 1865 йилда чор Россияси ҳужум бошлади. Майда хонликлар Россиядек бир бутун қудратли империя босқинчилигига дош беролмаслиги табиий эди. То 80-йилларнинг охиригача бутун Ўрта Осиё ўлкасига Юсуфбек ҳожи ибораси билан айтилса, «ўрис бўйинтуруғи» кийдирилди.

Адабиётшуносликда 20-йиллардан то шу кунларгача ҳам Россиянинг Ўрта Осиёга кириб келишини фақат ижобий баҳолайдиган сохта тарихчилар бўлди. Чунки инқилобдан кейинги биринчи кунлардан бошлаб Туркистон ва унинг халқига бўлган муносабат — чор Россияси ҳукмронлигида ўрнатилган шовинистик сиёсатдан фарқ қилмасди, балки ундан неча марта баттарроқ эди. Ақли расо ҳар бир зиёли буни яхши билади. Буни тасдиқловчи тарихий асарлар жуда кўп, ҳаммасини санаб чиқиш шарт эмас. Аммо биргина ҳужжатли насрий асарни эслатиб ўтиш билан чекланамиз. У ҳам бўлса Фозилбек Отабек ўғли томонидан ёзилиб, 1927 йилда нашр этилган «Дукчи эшон воқеаси» китобидир. Асар аниқ тарихий далилларга таяниш билан қаноатланмай, Россия босиб келган йиллардаги тўкилган қонлар, қирғин ва маҳаллий аҳоли шаънига қилинган ҳақоратларни ўз кўзи билан кўрган бир

жонли гувоҳларнинг эсдаликларини келтиради. Уша вақт-галабасидан мағрурланиб — тўп отиб, ичиб, маст-аласт ха-иб ўтирган рус солдат ва офицерларининг бир қанча фото тарини ҳам китоб саҳифаларида эълон қилган.

тўғрида мунозарали фикрлар ҳамон давом этади. Тарихчи ардан академик Аҳмадали Асқаровнинг 1991 йилда «Совет истиони» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») рўзномасида бўлиб тарихчилар суҳбатида билдирган фикрича Россиянинг Ўр-иёни босиб олиши ҳақида ҳамон тарихчилар бир фикр-лари йўқ, яъни Ўрта Осиё Россияга ўз ихтиёри билан қў-ними ёки босиб олинганми? Унинг бу масала ҳал бўлмаган-и олимларнигина эмас, оддий зиёлиларни ҳам ҳайратга со-ўйди. Бу гапни бирор бошқа соҳага тегишли кимса эмас, и академик томонидан айтилишини нима деб баҳолаш ке-Адабиётшунослар орасида эса, то кейинги йилларгача — катимизда янгиланиш бошланган даврда ҳам, Абдулла Қо-нинг «Ўткан кунлар»ида русларга нисбатан миллатчилик-ган, Россиянинг Ўрта Осиёга киришини Отабек ва Юсуф-жилар қоралаганлар; бу ёзувчи дунёқарашининг чекланга-билдиради, деган фикрни Ҳомил Ёқубов Ҳафиз Абдусама-муттасил давом эттириб келдилар. «Ўткан кунлар»нинг-ларда Ғ. Ғулом нашриёти, «Ўқитувчи» нашриёти томони-ш этилган нашрларидаги сўнгги сўзда Ҳомил Ёқубов бун-й йиллар илгариги фикрини айнан шу руҳда такрорлади.-анки, Абдулла Қодирий 20-йилларнинг бошларидаёқ чор-сининг мустамлакачилик сиёсатини тўғри тушуниб баҳо-романда тўғри бадий ақс эттирган эди. Маҳаллий фео-к ва бошқа амалдорларгина эмас, оддий халқ ўртасида ҳам-нинг босқинчилик сиёсатига қарши қаттиқ қаршилиқ қил-бор эди. Айниқса, миллий бойлиқни талон-тарож қилиш-и бўлган шарқшунос рус олимларидан тортиб, Туркистон-л губернаторларию офицерлар, оддий солдатларгача-қатнашганини маҳаллий аҳоли ўз кўзи билан кўриб ту-

ан асрнинг иккинчи яримларида Туркистондан талон-та-илиб Москва, Петербург музейларига олиб кетилган буюм-с амалдорлари ва солдатлари томонидан ўғирлаб сотилган, чет элларга чиқарилган, ўзлари уй-уйларига олиб кетган-гбаҳо рўзгор, олтин-кумуш безак ва бошқа ноёб жавоҳир-йхатигача кўрсатилган мақолаларни халқимиз кейинги йил-бир неча матбуот саҳифаларида ўқиб турибди. Бу тўғрида-истон адабиёти ва санъати» рўзномасида (1991 йил 19-чоп этилган бир ҳужжатдан озгина далил келтирамиз.

53 йили рус қўшивлари Оқ мачит қалъасини босиб олган-н бошлаб, то туркман ерларини забт этгунгача бўлган бос-ик юришлари давомида рус олимлари архивлар, кутубхо-ва бошқа маданий ёдгорликларни қўлга киритиш ишла-оят иноқлик билан олиб бордилар...»

Тарихчи олима Нафиса Содиқова Россия барча талон-торож ишларини режа билан амалга оширишнинг алоҳида йўлларини ишлаб чиққанлиги ва бу ҳақдаги махсус қўлланма Туркистон билан Россиянинг чегараси бўлган Оренбургдаги божхонага аниқ рўйхат ҳам бериб қўйилганини таъкидлайди. Қандай нарсаларни олиш ҳақидаги рўйхат рус солдат ва офицерлари қўлларига ҳам берилган. Шарқ халқлари тарихига оид маънавий бойлик манбалари — қимматбаҳо китоблар, қўлёзмалар, маданий бойликларни талашда Москва ва Петербургдан бизга «гўё илмий ёрдам бериш» баҳонасида келиб-кетиб турган шарқшунос олимлар — Н. И. Веселовский, К. Г. Залеман, Н. Ф. Петровский В. В. Радлов, А. Н. Самойлович, В. П. Бартольд ва бошқалар жонбозлик кўрсатдилар. Моддий бойлик ва жавоҳирларни талашда ҳарбий раҳбарлардан тортиб солдатларгача қатнашди. Хива хонлигига босқин ясалганда саройдаги жуда қимматли бой кутубхона ёппасига олиниб, Петербургга юборилди, улар жаҳон Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланади. «Хон саройидан таланган қимматли ўлжалар ичида 200 пул ясайдиган қолиқ, хоннинг 25 тилла ва кумуш муҳри, 200 дан ортиқ қадимий танга... заргарлик буюмлари, қимматбаҳо кийим-кечаклар бор эди».

Таланган қимматбаҳо буюмларнинг кўп қисми ўғирлик билан ўзлаштирилди, «ким ошди» қилиб сотилди, бир қисми марказга топширилди...

Рус қўшинларининг Туркменистонга қилган юришида беҳисоб қов тукилди. «...Қалъага шафқатсиз ҳужумдан кейин кирилганда унда 12000 туркман ўтов эгасиз қолган эди... Ўтовлар гиламлар, уй-рўзгор буюмлари, қимматбаҳо тақинчоқлар билан тўла эди. Юришда қатнашган солдат ва офицерлар туркманларни талаб қимматли коллекцияларга эга бўлдилар...» «Бухоро амирлиги Россияга қарам хонликка айлангандан кейин бу ерда... совға олиб кетадиган рус амалдорлари кўпайиб кетди. Улар совға илинжида ҳар нарсани баҳона қилиб тез-тез келиб, амир ва хон совғаларини қўлга киритиб, Тошкентда сотиб кета бошладилар. «...Кейинчалик эса совғани фақат генерал-губернаторнинг ўзи олишга киришди. Туркистон генерал-губернатори Розенбахнинг хотини Ольга Ивановна... ундирилган қимматли, нодир совғаларни Тошкентда ким ошди савдосига сотар ва ҳисобсиз пул жамғарарди...»

Абдулла Қодирий чор Россиясининг Туркистонга қилган босқинчилиги ҳақида Юсуфбек хожи ва Отабеклар тилидан гоят тўғри фикр-мулоҳазаларни баён қилган эдики, энди буни баралла айтиш вақти етди. Бугина эмас, Қодирий хонлик тузумидаги адолатсизликларни фош этишда ҳам, у даврдаги нур ва сояларни ҳам ҳаққоний ифода этолди. Зотан, Қодирийнинг тарихий романида тарихийликка катта амал қилинган. Биз ҳар бир роман воқелиги тасвирида буни яққол кўрамыз.

Шарқшунос олимлардан А. В. Пясковский, Е. Марковнинг 1901 йилда Петербургда босилган «Россия Ўрта Осиёда» номли китобида шундай бир маълумотни келтиради: «Осиёликларнинг

ганда бундай титраб-қақшашига эришиш осон бўлмади ва га тушмади. Ерлиларнинг русга ҳужум қилишга бўлган озқаракатлари учун ҳам шафқатсиз қонли жазолаш лозим... Ўлдирилган бирорта руснинг мурдаси топилган атрофда қолган ёқиб кулга айлантирилди».

та Осиё халқларининг бошига солинган кулфатлар хали бу чекланмайди. Яна хиёл ичкарироқ кирсак, бундан кўра тилроқ «томоша»лар бирин-кетин чиқиб келаверади: «Турский сборник»нинг 361-том 138-а бетида бизнинг маънавий изга қарши қилинган у ҳужум ва қатллар ҳақида берилган мотлардан биргинасини келтирамиз: «Мусулмонлар маорун асос қилиб олиниши шарт бўлган биринчи бош принципларни руслаштиришдир...» «...Иккинчи принцип — исломниш... Қисқасини айтганда мусулмонларнинг умуман динийларини бузишдир».

Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини бевосита амалга оширган руслар билан бирга эзилган ўлкалардаги халқларнинг й-озодлик ҳаракатларига хайрихоҳлик кўрсатган воқеалардан билан баҳолаган рус олимлари ҳам бор эди. Бу гапизга тарихий далиллар жуда сероб, биз баъзи намуналарни иш билан чекланамиз. Жумладан, А. Васильев «Правда» газетасининг 1980 йил 14 апрель сонидида шундай бир фикрнинг иш билан эди: «Бутун ҳуқуқи, миллий удумлари, эътиқоди топилган халқнинг мустамлака сиёсатига нафрати мана шулар билан жўш уриши табиий эди. Миллатчиликни шу омилар келтиришди...»

«Ўткан кунлар» романида Абдулла Қодирий ва марказий қабилаларининг халқ ҳаёти билан қанчалик боғлиқда тасвир этилгани, бинобарин, тарихий ҳақиқатнинг баҳа ҳақиқатига нақадар юксак санъаткорлик билан муваффақиятини кўрамиз. Қодирий шаънига то кейинги йилларгача қанчалик тамғасини босиб келаётган номлари кўрсатилган ва билмаган кимсаларнинг халқимиз маданий ва маънавий таънақадар катта хиёнат қилаётганларини ҳам чуқур тушунамиз.

ди тўла ишонч билан айтиш мумкинки, Отабек ва Юсуфки ва уларнинг барча ҳамфикрлари жамият ҳаётининг ҳамаларида шу жумладан, оилавий ҳаётда ҳам эркин, ўз давлатидан энг илғор ғояларни кўтариб, уларни қаттиқ ҳимоя и тараққийпарвар савдо-тижорат табақасининг типик ва и эди.

бекнинг биринчи Марғилон сафаридаги савдогарлар билан унинг манзараларини, ундаги ажойиб суҳбатларни бир эслаб келимиз. Отабек ўз юртларидагина эмас, ундан четда ҳам ҳукм келтиришга қоидалар, ҳаётда рўй бериб турган воқеа-ҳодисаларга баҳо беришда ғоят донишмандлик кўрсатиши билан «мажлисхонани» эътибор жалб этишда ўтирганлардан бирор-бирини унга тенглаша олмайди. Негаки, Отабек ҳаммининг тили

учида турган, ammo айта олмаётган гапларни топиб айтади. Жумладан давлатни бошқариш, эл-юрт манфаатларини ҳимоя қилиш, моддий-маънавий оламни ривожлантириш тўғрисида ғам-хўрлик қилиш, ҳатто шахсий-оилавий ҳаётда ҳам ақл-идрок билан иш тутиш ва ҳоказолар — софдил кишилар учун ҳамма замонларда ҳам энг муҳим ҳаётий муаммолар бўлиб келгани маълум. Отабек савдо иши билан дунё кўрган ҳар бир борган жойида одамлар, турли воқеа-ҳодисалар ҳақида ўйлайди, таҳлил қилади, ўзича хулосалар чиқаради. Отабек «Ўзимизнинг шаҳарлардан кўпини кўрдим... Ўрус шаҳридан Шамайга ҳам бордим» дейиш билан бошқаларнинг ҳавасини келтирди. Зиё шоҳичи даъфатан жўшиб: «Ҳа, ҳа сиз Шамайга ҳам бордингизми», деб юборди. Унга қўшилган Қутидор «Чин савдогар сиз эмишсиз... Биз шу ёшга келиб ҳали ўзимизнинг каттароқ шаҳарларимизни ҳам кўра олмадик; сиз Ўруснинг Шамайгача боргансиз!», деди завқи келиб.

Мазкур мулоҳазалар, савдо воситаси билан дунё кўрган шахсга савдо ходимларининг ҳавас билан қарашлари тасвири яна шуниси билан катта тарихий аҳамиятга эгаки, жаҳондаги барча тараққий этган мамлакатларда савдо-сотиқ ишига биринчи даражали эътибор берилган. Тижоратга кенг йўл очилган мамлакатлар иқтисодий аҳволи ҳам, маънавий дунёси ҳам юксала борган. Унга йўл бермаганларнинг юртлари хароб, одамлари қашшоқ, моддий ва маънавий тубанлашиб кетган. Бунга бизнинг етмиш йиллардан ортқ турмуш тарзимиз яққол мисол бўлиб турибди. Инқилобнинг биринчи кунидан бошлаб савдогарларга қарши кураш очилди. Уларнинг шахсий мол-мулки мусодара қилинди, ўзлари қатл этилди. Шундай қилиб эл-юрт хароб, одамлар қашшоқ ва пасткаш бўлиб кетди. Алдам-қалдам ишлар авж олди. Маънавияти пуч, нопок одамлар кўпайиб кетди. Россия ва Ўрта Осиёдай бой бир мамлакат оқибатда очарчилик хавфи остида қолди. Марксизм-ленинизм деб дунёга жар солиш туфайли бизга эргашган бутун бошли Шарқий Оврупо мамлакатлари ҳам худди биздаги сингари ҳалокатга юз тутди, ниҳоят ҳаммасида давлат тўнтариши юз берди. Халқ биз бошлаб берган ижтимоий тузумдан юз ўгирди, «коммунизм» деган сохта ибора жаҳон миқёсида шарманда бўлди...

Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»и билан 20-йилларнинг бошларидаёқ ҳали инқилоб ўзининг бирор самарасини кўрсатмасданок жамиятнинг қайси йўлдан бориб бахтли бўлиши мумкинлиги тўғрисида башорат қилган эди.

Биз юқорида Отабекни ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг деярли барча соҳаларида даврнинг илғор ғояларини кўтариб чиқаётганини таъкидлаган эдик. Ижтимоий ҳаётдаги муаммолар — унинг ёшлик чоғларидан буён ўз кўзи билан кўриб-кузатиб келаётган хон, бек ва амалдорлар ўртасидаги зиддиятлар, гуруҳбозликлар, ҳокимият учун турли қабилалар ўртасидаги курашлар, натижада ноҳақ тўкилган қонлар — эл-юртни хароб қилаётганлиги роман-

қоний тасвирланган. Отабек бу воқеалардан тўғри хулоса-қаришга уринади. Худоёрхон давридаги адолатсизликдан ва Юсуфбек ҳожилар гоят нафратланадилар. Марғилон арларидан — Зиё шоҳичи ўйидаги ўлтиришда Отабек ўз ҳволини тўла таҳлил этиб турмуш ислоҳ қилинмаса, тобога қулаб кетиш хавфи яқинлашаётганидан дарак беради. Ўшкентдаги аҳволга келиб тақалганда Азизбекнинг халққа ган жабр-зулми ҳақида эшитувчиларни ҳайратга соладиган да тўла маълумот беради. «...Азизбекдан зулм, жафо кўрбилан биргаликда энди ўнинчи шикоятимизни юборган... Лекин хоннинг йўлбошчиси бўлган кишининг ўзи зулмдан бир неча зина баланд ўринни ишғол этгувчи кимса биз қандоғ қилайлик!»

бекнинг давлат идораси бобидаги орзулари ҳар жиҳатдан ва ҳақиқат излаш, элни бахтиёр қилиш, юртни обод қилиби буюк ниятлари, унинг чинакам халқчил ва ўз тақдиқат эл-юрт тақдири билан боғлаган, ҳар қандай мураккаб тарда ҳам ўзининг буюк мақсадлари ва эътиқодига содиқли билан ибратлидир. У Россияда савдо-сотик ривожланган, гун қудратли давлат сифатида биздаги хонлик тартиб-исбатан юқори поғонали эканлигини самимият билан ивоҳ-ади.

бек сафар таассуротларини оддий бир ҳикоячи тарзида сўяқолмайди. Кўрган-билганларини таҳлил қилиб беради. и нуқталардан ибрат олишга даъват этади. Бу ҳам эл-обод қилиш бобидаги ғамхўрлик мақсадлари билан чам-боғланиб кетади. Зотан, эл-юрт ғамини ўйлаб яшайдиган о умрининг охиригача бу ҳис-туйғудан холи бўла олмай-инакам инсонга хос табиий ҳолат, хусусиятдир. Биз Ота-мазкур ҳикояси давомида атрофдагиларни нимага даъват влигини ҳам, яна бир онда ҳамма кўрган-кечирганларини либ оламиз. Бу фазилат — ёзувчининг нақадар сўзни те-глиб ва усталик билан ишлатишидан келиб чиқар эди.

Тенимча, ўруснинг биздан юқоридалиги унинг иттифоқи-пса керак... Аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетиши-заро низойимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман, бошқа хил а Зиё амакимнинг фикрлари қисман тўғри (Зиёшоҳичи иғ бу ҳолга тушишимиз ўз феъли-бадимиздан», деган А. А.). Бу кунги қора чопон ва қипчоқ низоларини сизга мсол ўрнида кўрсатайин, ўйлаб кўрилса, бу низолардан анчалик фойда ва қипчоқ оғайниларимизга нима манфаат бўлмоқда?! — Фақат бундан фойдаланувчилар икки халқ адоват уругини сочиб юргувчи бир неча иғвогар бошлиқ-дир».

а бу ўринда биз Отабекнинг жамият ҳаётига оид энг му-мураккаб масалаларда нақадар жиддий фикр-мулоҳазалар даражасига кўтарилганини англаб оламиз. Шу билан табек хонлик давридаги ички зиддиятлар натижасида мам-

лакат бошига қанчалик кулфатлар тушаётганини гоят тўғри ва чуқур идрок этади. Унинг тафаккури шу билангина чекланмайди, балки мазкур оғир вазиятлардан, элни таназзулга сургаб бораётган омиллардан қутилиш йўлини ҳам ахтаради ва ўзича буни топади ҳам.

Отабек Худоёр замонидаги амалдорларнинг аксариятини қоралайди. Кўп амалдорлар халқни алдайди, талайди, нифоқ солади, бойлик орттириш, шахсий манфаатини кўзлаш ҳар қандай разолатдан тоймаслик, маишатпарастликка интилиш уларнинг асосий мақсадлари эканлигини дангал очиб ташлайди. Бу қадар тўғри сўзлик ва ботирлик унинг бошига озмунча ташвиш солмади. Бошини дор остига олиб келди. Аммо Отабек мард эди, ўз сўзи дан бир нафас ҳам қайтмади. У ўзининг олий хислатлари ва юксак мақсадлари, фазилатлари билан мазкур табақалардан ўзини бутунлай четда деб ҳисоблайди. Шу билан бирга ўзи мансуб бўлган табақани ўз муҳитида топа олмаётганидан қайғуради.

Тошкент аҳолиси Юсуфбек ҳожи раҳбарлигида Азизбекка қарши исён кўтариш муносабати билан Марғилонда Хомид ва Содиқлар Отабекка қарши бўҳтон уюштирадилар. Отабекни қаматишади. Марғилон қушбегиси томонидан сўроқ қилинганда Отабек ўзининг мавжуд ҳокимияти, ундаги амалдорларга бўлган муносабатларини дангал айтади. Халқ оммасига нисбатан (қайси қабилага мансуб бўлишидан қатъи назар) холис туйғулари билан қараяжagini баён қилади. Отабекнинг мазкур фикр-мулоҳазаларидаги буюк ҳаққониятга яна бир тан берадиган жойи шундаки, у халқ орасидаги миллий тафовут (бу руслар тўғрисидаги мулоҳазаларида ҳам кўринган) қабилавий айирмалар, маҳаллийчилик, уруғчилик сингари бачкана, бир қарашда гўё майда кўринадиган, аслида эса жуда хавфли оқибатларга сургаб борадиган иллатлардан холи ва барчасидан юқори туради. У инсонларни ким ва қайси табақага мансуб бўлишидан қатъи назар, чин инсоний фазилатларига қараб баҳолаш фикрини олға суради, халқ оммасига умуман ҳурмат ва ихлос туйғуларини изҳор қилади. «...Биз на қопчоқларга тарафдор бир киши ва на шаҳарли оғайниларга,— дейди Отабек.— Бу икки фирқа бизнинг назаримизда бир-бирисидан мумтоз, идора ишига бир-биридан ортиқроқ халқлар эмасдир. Шунга биноан Туркистон халқларининг истиқболларини бу икки фирқанинг биттасига ҳавола қилиш баайни кўйни бўрига топшириш қабилидан бўладир. Нега десангиз, ҳар икки томоннинг иш бошига интилган кишиларининг кўкрагига қўл солиб кўрсангиз, бирисининг фақат эл таламоқ, бойлик орттирмоққагина бўлган орзусини, иккинчисининг кўркли хотинлар, юқори турмушлар учун бўлган мақсадинигина кўриб, икки ордан «элни тинчитай, эл ҳам роҳат тирикчилик қилсин!» деган учинчи бир олий мақсадини чироғ ёқиб ахтарсангиз ҳам топа олмассиз; мана биз тақсир, шу кейинги ишда кўрилмаса ҳам фақат ширин хаёллардагина юрган олий фирқага ўзимизда тарафдорлик ҳис этамиз....»

лқимиз тарихидан олиб тасвир этилаётган мазкур манзара к билан Хомидлар, яъни илгор фикрлилар билан тескаричи пилар ўртасидаги гоят кескин курашлар ҳақида ёрқин та- р беради.

ар «Ўткан кунлар»да ёзувчи маҳорати ҳақида гап кетадиган . ундаги жуда кўп фазилатлардан энг муҳими — даврлар и билан ҳам сира эскирмайдиган умуминсоний масалаларни иб чиқилгани тўғрисида алоҳида саҳифалар ёзиш мумкин. к, Юсуфбек ҳожи, Кумуш ва бошқалар қиёфасида, фаолия- биз айни шундай фазилатларини кўрамиз. Отабекнинг амал- беклар, юрт ҳокимлари учун одам танлаш тўғрисидаги мулоҳазалари ҳамма даврлар ва ҳамма миллатлар учун баб- ар тегишли бўлиши билан умуминсоний аҳамиятга молик- Асли бадий асардан талаб қилинадиган энг катта вазифа ну бўлмоғи керак.

абек адолатсизликлар ичида куйиб-пишиб яшаётган бир а зулмат ичидаги нур каби қалбимизни ёритади. Ҳаёт му- сарига янада чуқурроқ кириб боришга ундайди. Ҳар қандай каб, ҳатто ўз тақдири ҳал бўлаётган чоғларда ҳам тўғри лждон амри билан иш тутиш, ўз эл-юртига, меҳр-муҳаббати- қиқ қолиш, инсонпарварликни унутмаслик, шу билан бирга лодда жасорати билан китобхонга абадий ибрат бўлиб и. Мусулмонқул билан биринчи дуч келгандаги гап-сўзлари ни, шу жумладан душманларини ҳам завқлантириб юбо-

абек ўз тақдири фожиалар қўйнида эканини кўриб турган- ам йигитлик шаънига доғ туширмаслиги сингари жасо- кўрсатиш билан ҳам китобхон ҳурмати, эътиборини тор-

мандаги воқеалар жуда тез драматик равишда ривожланиб ни билан китобхонни қизиқтириб кетаверади. Воқеалар да- а турли-туман ижтимоий табақаларнинг вакиллари образ- намоён бўла боради. Отабекнинг улар билан учрашувлари, абатлари воситасида ҳар бирининг ички-ташқи қиёфалари боради.

увчи айниқса Отабекни ҳар томонлама мукамал кўрса-, бутун фикри-туйғулари, ички-ташқи оламини ёрқин тас- шга алоҳида аҳамият беради. Зотан, Отабек, бутун тўғри- софдиллиги, жасоратлилиги билан Абдулла Қодирийнинг ўзига ўхшайди; Янглишмасам, Отабек — бу Абдулла Қо- дир.

абек турли хил феъл-атвордаги шахслар билан тўқнашган- рли хил вазиятларга тушганда, айниқса энг оғир ва мурак- ароитларда унинг чинакам қиёфаси тўлароқ очилади. Худди рактерлари Отабекни кўз олдимизга гоят кучли, қудратли пахс сифатида намоён қилади. Бинобарин, ёзувчи бошқа ларнинг хусусий, ҳар бирининг ўзига хос характерларини бадий таҳлил этишга ҳам катта аҳамият беради.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Отабек бу қадар жасорат кўрсатиш билан у ҳиссиз-туйғусиз бир вужуд эмас, инсонга хос муайян «заифликлар»дан ҳам холи эмас. Маълум вазиятларда изтироб чекиш, дунёга сиғмай қолиш, ҳамма нарсадан қўлни ювиб қўлтиққа уриш ва умидсизликка тушиш, керак бўлса, ҳаммасига бефарқ бўлиб қолиш кайфиятлари ҳам унга ёт эмас. Зотан бундай ҳис-туйғудан маҳрум одамлар табиатан ҳаётда йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Бундай одамлар фақат ясама китобларимиздагина бор.

Отабек ўлимга ҳукм этилиб, қатл этилиши аниқ бўлгач, ғоят оғир бир руҳий изтиробга тушади. Ўлим олдида унинг руҳида кечаётган ҳаддан ташқари мураккаб бир ҳолатлари Қодирий ғоят усталик билан ифода этади. У қанчалик жасур бўлмасин, Мусулмонқул уни жаллодга топширганда руҳи ўзгариб кетади. «Отабек гарангсигансимон деворга суянган, бундаги аллақандай маъноларни англаган тахт, тож, хон, бек каби лаш-лушлар унинг кўз ўнгида қора пуллик қадру қийматсиз...»

Кўриниб турибдики, Отабек ғайри табиий бир инсон эмас, ҳамма оддий кишиларга хос хусусиятлар унда ҳам мавжуд. Қодирий образларининг ҳаётийлиги-ю, реализми қудрати ҳам айни шундадир. Ёзувчи Отабекнинг ички, ғоят нозик ҳолати кечинмаларини чизар экан, уста санъаткор, инсонлар руҳини чуқур билувчи ва уни бадиий идрок этувчи ижодкор ва файласуф сифатида қалам тебратади. Отабек ўлим олдида гарчи ҳамма нарсага — бутун борлиққа бефарқ «безрайиб» қараса-да, ўз шахсий ҳаётидаги олий мақсади — Кумушга бўлган самимий муҳаббатини асло унутмайд.

Ёзувчи ўз қаҳрамони қалбига шу қадар чуқур кириб, унинг ички дунёсини жуда яхши очиб беролган. Отабек ҳаётида кечган бу ва бошқа қатор ҳолатлар китобхонда Худоёрхон ва Мусулмонқул сингари ҳокимият тепасидаги шахсларнинг давлатни бошқариш соҳасидаги нуқсонларини, уларнинг эл бошида туриб кўрсатаётган фаолиятлари, шахсий характерлари ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилади. Яъни ҳаётий зиддиятлар, образларнинг ўзаро муносабатлари воситасида инсон қиёфаси очилади. Шу маънода агар ёзувчи Отабекка замондош ва унинг фаолиятларига раҳна бўлиб турадиган Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек, Ҳомид, Содиқ, Мутал каби шахсларни бермаганда етакчи қаҳрамон (Отабек) образи бунчалик тўла-тўқис чиқмас эди. Салбий образлар орасида Отабекка қарши энг ноҳақ кураш олиб борган — Ҳомид эди.

Ҳомид Отабекка қарши тухматлар уюштириш билан унинг бошига жуда оғир кулфатлар ёғдиради; шу билан бирга Худоёрхон ва Мусулмонқул ҳукуматлари давридаги ички реакциялар кирдиқорларининг астар-аврасини ҳам очиб кўрсатади. Ўша даврдаги фитначилик, ўғрилиқ, порахўрлик, мунофиқликни авж олдириб давр сурган малъунлар Ҳомид, қўрбоши ва уларнинг ҳамфирлари ҳақида тўла тасаввурга эга бўламиз.

увчи Отабекнинг Кумушга бўлган олий даражадаги муҳаб-
 йғуларининг ҳамиша жўш уриб туриши тасвирига энг катта
 эр бергани бежиз эмас. Отабек Кумушни биринчи марта
 э онидан кейинги бутун ҳаётининг мазмуни унга бўлган
 батидан иборат бўлиб қолади. У энди ҳар кун эмас, ҳар
 и Кумуш ҳақида ўйлаш билан ўтади. Бирон кун, бирон
 а йўқки, Кумуш Отабек қалбини тарк этсин. Отабек фақат
 пни деб яшайдиган бўлиб қолади. Ҳатто тўй кунни никоҳ
 ётганда ҳам Отабек бирон сабаб билан ундан ажралиб қо-
 ндай бир ички ҳаяжонда эди. Маълумки, ўзбек йигитлари
 ишда никоҳ ўқилади — бу тантанали маросим сифатида бу-
 йи қатнашчилари ҳузурда бўлади. Шунинг учун ҳам йигит
 кираб, яна тўғрироғи одоб юзасидан домланинг биринчи
 ада эмас, учинчи сўроғида жавоб беради, одатда домла то
 олмагунча уч маротаба ўқийди. У биринчи сўроқдаёқ «қа-
 қиламиз!» деб жавоб бермакчи бўлса ҳам, бироқ халқнинг
 турган экан» деб қиладиган таънасидан чўчиб жавоб бер-
 т. Яна қайта «сизким фалончи... жумласи домла тарафидан
 рланади. Куёвларга учинчи сўроқда жавоб бериш одат
 ада бўлса ҳам, Отабек бу такаллуфгача боролмайди. Гўё
 ги сўроқ ўрнига «энди олмас экансиз-да» деб мажлис бузи-
 андай сезилади-да, ҳамма товушини қўйиб барчага эшит-
 , «қабул қилдик», деб юборардир...»

эманнинг бошидан охиригача рўй берган воқеалар сирасига
 и нур таратиб турган шу жўшқин, қайноқ, айни вақтда но-
 за майин бу муҳаббат ёлқини Отабек билан Кумуш ҳажри
 ридаги ёзишмаларда айниқса ярақлаб кетади. Зотан, Ота-
 нинг ишқ-муҳаббатни ғоят баланд қўйиши оқибатида унинг
 да қанчадан-қанча фожиали воқеалар рўй беради. У ҳар
 ай вазиятда ҳам ишқ-муҳаббатни ҳимоя қилишдан бир он
 чекинмайди. Отабек ўзини мафтун этган қизнинг висоли
 унинг бахтли ҳаёти учун ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса-
 лодиқ, Мутал, Ҳомид сингари газандаларга қарши танҳо ку-
 ди. Бу курашга ҳам уни муҳаббат отлантиради. Ёзувчи асар
 ларини бир-бирига ғоят мантиқий улаб юбориши, яъни асар-
 композициясини усталик билан тузгани учун «Душанба кун
 си» гача юз берган воқеаларнинг ҳаммаси Отабекни шундай
 кат қилишга олиб келади. Бошқача иш кўриши мумкин
 эди. Отабек ғоят даҳшатли курашда ғолиб чиқади. Унга
 муҳаббат куч-қудрат бағишлаган эди.

Аммо Отабекни Зайнабга уйланиши иродасизлик эмас, замон
 зосидир. «Ота-она орзуси» туфайли рўй берган воқеаларни
 ги шу қадар мантиқ билан изоҳлайдики, унинг ўрнида ким
 а ҳам бошқача ҳаракат қилолмасди, деб ўйлаб қолади киши.
 амиша Зайнабга ачинади, виждонан қаттиқ азобда юради, бир
 ақтини ҳузур-ҳаловатда ўтқазишга берилмайди. Аммо у ота-
 ининг истагига кескин қаршилиқ кўрсата олмайди. Юсуфбек
 нининг мавқеи, ғоят усталик билан қўллаган тадбир-чоралари

бунга йўл қўймайди. Бу жиҳатдан Отабек ҳам ўз замонаси, ўз муҳитининг кишиси сифатида намоён бўлади.

Отабекнинг ижтимоий ва шахсий-оилавий ҳаёт бобидаги ҳам-ма яхши ниятлари барча олий мақсадлари фақат ширин хаёл-лардангина иборат бўлиб қолди. Ижтимоий ҳаётда адолат топол-маган Отабек оилавий ҳаётда ҳам фожияларга учрайди. Шундай қилиб, Отабек ўз даврида дунёга сиғмайди. У яшаб турган муҳи-тидан қарийб бир аср олға кетган ва шунинг учун ҳам замони уни кўтара олмасди. Зотан, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон ва уларнинг буюк сафдошлари ҳам ўзлари яшаб турган даврдан бир аср олға кетиб қолганлари учун адолатсиз ижтимоий тузум уларни ваҳшийларча емириб ташлади.

6. ИЖОБИЙ ҚАҲРАМОНЛАР ТАЛҚИНИ

Романнинг марказий ижобий қаҳрамонларидан бири — Юсуф-бек ҳожи бизда Отабек ва унинг ҳамфикрларидан кам таассурот қолдирмайди. Юсуфбек ҳожи ўз даврининг энг илғор, ўқимишли, донишманд, тадбиркор, маънавий дунёсн ғоят бой, имони-иродаси бутун, халқ ўртасида ўз ишончи, обрўси ва пок ниятлиги билан танилган ажойиб бир сиймодир.

Юсуфбек ҳожи хон ва беклар ўртасидаги келишмовчиликлар-дан, тобора кучайиб бормоқда бўлган зиддиятлардан қаттиқ қай-ғуради. Бу нарсалар халқ бошига, эл-юртга фақат кулфатлар кел-тириб туриши Ҳожини доим изтиробга солади. Зотан, у Тошкент беклигида маслаҳатчи сифатида фаолият кўрсатиш жараёнида ҳам ҳар бир ишни эл-юрт манфаатига қарата бориш тўғрисида ўйлайди. Амал, мансабдан бирон ўз манфаати учун фойдаланиш-га интилмайди. Юсуфбек ҳожи айни шу инсоний сифатлари билан бизга ғоят қимматлидир. Бугина эмас, Юсуфбек ҳожи дунё во-қеаларидан ҳам доимо хабардор, эл-юрт бошига тушадиган айрим ташвишларни олдиндан сезиш, иложи бўлса фалокатнинг олдини олиш тўғрисида бошқалардан кўра олдинроқ чора излашга ки-ришади, жамият манфаатини ҳимоя қилиш бобида тўғри келган ҳар қандай тўсиқ ва хавф-хатарга қарши дангал боради. Шунинг учун ҳам бу фариштасуман — юзларидан доимо нур таралиб ту-радиган файзли сиймонинг соч-соқоли фақат эл-юрт қайғуси би-лан оқарган эди.

Юсуфбек ҳожи ўз даврида феодал-беклар ўртасидаги мутта-сил давом этиб келадиган уруш-жанжалларга қарши жуда қаттиқ кураш олиб борди. Бу жанжаллар натижасида халқ бошига ту-шаётган фалокатларни чуқур ҳис қилади. Халққа ачинади, аммо унинг илғор ғоялари, яхши ниятлари амалпараст, манфаатпараст бекларнинг қаршилигига дуч келаверади. Юсуфбек ҳожи ўзбек-лар билан қипчоқлар ўртасидаги жанжаллардан айниқса қаттиқ изтироб чекади, ундан бугун вужуди куйиб кетади. Эл-юрт боши-га тушган бу катта фалокатни Юсуфбек ҳожи ўзининг бошига тушган фалокаг тарзида ҳис этади. Ҳожи мазкур жанжалларни

риб чиқараётган айрим реакцион кучларнинг можаролари-
фақат шахсий манфаатлари йўлида фойдаланаётганларини
аб, руҳан эзилиб кетади. Умидсизликка тушади, дунёга сиз-
қолади, кетма-кет жанжал чиқариб юртни вайрон қилаётган
лар дастидан дунё Ҳожи кўзига тор кўриниб қолади. Хул-
ғоят оғир ва мураккаб вазиятларда Юсуфбек ҳожининг энг
қалб ҳис-туйғулари айниқса ёрқин намоён бўлади.

ожи қишчоққа қирғин ясамоқчи бўлиб турган беклар йиғи-
н «Агарда дунёдан ўтаётган бир кексангизнинг маслаҳатига
қ берсангизлар, бу фикрингиздан қайтинг, биродарлар. Илло
рбекни ўлдига чиқариб, бу шум ишингиздан мени ташқари-
исоблангиз...»

гар Юсуфбек ҳожи ўз манфаати шахсиясини ўйлабгина
анда жуда тинч, оиласи таъминланган, Тошкент беклари ни-
еса, шуни бажариб, эл-юрт деган нарсани ўйламаса, — мод-
жиҳатдан роҳат ва фароғатда бўларди, аммо маънавий дунё-
ашшоқ бир шахс сифатидагина намоён бўларди.

Юсуфбек ҳожи юртга бошчилик қиладиганлар қиёфасини аниқ
б изоҳлаб беради ва ўзи айни бошқалардан талаб қиладиган
ада фаолият кўрсатади. Эл-юртга бошчилик қиладиганни
дай характерлайди: Ҳукумат мансабларига ўтказиш учун —
ало манфаати шахсиясидан кечиб, фақат эл бахти учун бош-
анлар жамоаси керак...» Бунинг ўзи билан ҳам Ҳожи чеклан-
ди. Эл бахтига бош тикиш — бу ўз-ўзидан бўлмайди. Бундай
ададаги шахсларда онг, тушунча, олий даражада пок ният,
ад, имон, мустаҳкам бир эътиқод бўлиши ҳам керак. Катта
ад сари интилувчида бу сифатлар бўлмас экан, у элга бош-
ик қилолмайди, деган ақидани Ҳожи қаттиқ уқдиради: «...Бу
оанинг ўз маслағи йўлида кузатган маълум бир нишонаси
оғи зарур. Ана шундан кейин ҳалиги нишонага қараб ин-
шда оёғи остида илашган чўп-ҳасларни супура бориш ло-
.. Шу ёшга етиб бу халқ орасида ҳалиги жамоани уч-тўрт
ардан ортиқ учратолмадим, афсус!»

Гарнхда ўзига тўқ, моддий жиҳатдан таъминланган ва ғоят
рифатли, ҳар томонлама етук, шунинг учун ҳам маънавий ду-
бой, ўз шахсий фароғатидан кўра халқ, эл-юрт тақдири,
саодати учун курашни юқори қўйган шахслар кўп бўлган.
Юсуфбек Ҳожи ҳар қандай мураккаб вазиятларда ҳам ўз нуқтаи
рини ғоят ақл-идрок билан ўтказишга қодир, одил, ботир,
шманд бир шахс. Энг оғир пайтларда «биз сенга — сен» деб
об бермасак, ҳаракатларимиз ақл-идрок доирасидан чиқмаса
ман» қабалида иш тутиб, ўзининг дипломатия бобидаги қо-
лятини ҳам кўрсатади. Ўзи яшаб турган муҳитда ақл-идрок,
рифат ёрдами билан адолат ўрнатишга интилади. Барча фао-
тларида халқ оммасининг аҳволига ачиниш, унга қўлидан
ганча ёрдам қилиш ҳиссиёти билан тўлиб тошган инсонпар-
Юсуфбек ҳожи сингари шахслар ўзбек халқида ҳам, жаҳон
қлари орасида ҳам кўп бўлган.

«Ўткан кунлар»да Юсуфбек ҳожи, Отабек ва уларнинг ҳам-фикрлари томонидан Худоёрхон замонидаги тарихий воқеалар чуқур таҳлил қилнлар экан, унда ҳамма даврлар учун ибрат бўла оладиган умуминсоний, сира эскирмайдиган ажойиб масалалар олға суриладики, биз улардан ўзимиз яшаб турган ҳаётий вазиятларимиз учун ҳам гоят қимматли намуналар топа оламиз. Жумладан, Ҳожининг дард-ҳасратини тинглаб ўтирган Юнус Муҳаммад охунд мамлакатнинг биринчи бошлиғи нақадар катта қобилиятли, ҳалол ва холис, шу билан бирга жуда оқил шахс бўлиши лозимлигини чуқур идрок этади. Ҳожининг фикрларига қўшилган ҳолда у ҳам барча даврлар, тузумларда эл-юртга бош бўлувчининг қиёфаси ҳақида жуда қимматли фикр айтади.

Юқоридаги мулоҳазалар ва бадий далиллар бизга Юсуфбек ҳожини фақат даврининг илғор ва буюк сиймосигина эмас, балки бизнинг давримиз учун ҳам — ҳаётни инсоф ва адолат билан қайта қуришда жуда катта ибрат бўла олади, деб ҳисоблашга ҳуқуқ беради.

7. ДУНЁГА НАМОЙИШ ЭТИЛГАН «ИЧКАРИ»

Ёзувчи ўзбек хотин-қизлар образларининг аҳвол-руҳияси, ички-ташқи дунёси, тили, ҳар қайсиларининг ўзига хос хусусиятлари, қанчалик нуқсон-ю, бутун фазилатларини мукамал кўрсатишга жуда катта аҳамият беради. Бинобарин, Кумуш ва Отабек тақдири билан боғлиқ барча воқеалар Худоёрхон давридаги ўзбек халқи тарихини ифодалаб беради. Бу билан ёзувчи тарихий воқеалар ҳамisha жамиятдаги барча инсонлар, ҳатто ундаги ҳар бир шахснинг хусусий ҳаёти, фаолияти, тақдири билан боғлиқ бўлишини ҳам исботлаб берди. Бу тарихий бадий асардан қилинадиган энг муҳим талаб сифатида Қодирий романларида ўз мукамал ифодасини топади. Отабек ва Юсуфбек ҳожилар-ку, давлат ишларига аралашган, ҳаётда деярлик рўй бермоқда бўлган барча воқеаларга ўз муносабатларини билдирмай туролмайдилар, уларнинг ҳаёт-фаолиятида бошқача яшаш мумкин эмас. Аммо Кумуш, Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Зайнаб, Хушрўйбибилар — ҳаммаси уй бекалари, остона ҳатлаб кўчага чиқмайдилар. Юзаки қараганда «ташқарида» бўлаётган воқеа-ҳодисаларга уларнинг, яъни «ичкаридаги» ларнинг ҳеч қандай алоқалари йўқ. Бироқ Қодирийнинг буюклиги шундаки, жамиятда яшаб туриб ундан узилиб чиқиш табиат қонунига зид, бу ҳаётнинг, тарихнинг ҳеч кимга боғлиқ бўлмаган ўз қонунияти эканлигини бадий таҳлил воситаси билан кўрсатиб берди. Шахс ҳамisha ўз муҳити, эл-юрти тақдири билангина эмас, шу билан бирга жаҳон, бутун инсоният жамияти тақдири билан ҳам боғланган бўлади.

Кумуш — кимсан марғилонлик Мирзакарим қутидордай бой савдогарнинг ягона, эркагина, гўзал бир қизи. Оилада унинг бирор жиҳатдан камчилиги йўқ, ҳамма нарса муҳайё. Бундай оила-

аксар қиз болага бериладиган тарбия — ўзига оро бериш, б-тусаниб юриш, ниҳоят бўйига етгач, яхшироқ, бадавлатроқ а келин бўлиб олиш иштиёқида ҳаракат қилишдан нари ёди. 20-йиллар ва ундан кейинги давр адабиётимизда бой инг хотин-қизлари фақат шалоқ, бузуқ, энг палид ишлар шуғулланувчи кимсалар тарзида кўрсатилди.

Кумуш нақадар ўзига тўқ оилада туғилиб ўсган билан, нақадар маънавий қисфага эга эканлигини кўрсатиш Абдулла Қодирийнинг доим эътибор марказида бўлади, шунга эришади. Қодирий Кумушдаги буюк фазилатларни кўрсатиш билан унинг ҳаётидаги нуқсонларни, дағаллик, ҳақсизлик, хуллас ҳаётда ҳақсизлик учраб турадиган ҳақсизликнинг салбий ҳодисаларни ҳам кенг кўламли равишда олади, уларни ич-тошини очиб ташлайди. Кумуш билаб Отабекларни худди ана шу ҳақсизликларга, дағалликларга ич қўяди.

Кумушдаги барча ажойиб фазилатлар (мардлик, ишонч, гўнаҳкорлик, оқиллик, етуклик) гарчи Отабек томонидан қадрланган ҳам, бошқа шарт-шароитлар, мавжуд муҳитдаги мураккабликлар, зиддиятлар тарафидан топталди. Ҳаётдаги қарама-қаршиликлар ўз йўлида шиддат билан ривожланиб борар, инсонни ҳаётга қўймай гирдобига тортиб кетарди. Ҳар бир давр, жаҳаннамда рўй бериб турадиган бундай даҳшатли воқеа-ҳодисалардан қанча инсонларнинг тақдирини фожиялар қаърига ташлади. Кумуш билан Отабек тақдири ҳам худди шундай бўлди. Кумушнинг ҳимояси йўлида қўлидан келган ҳамма чора-дўшани бирма-бир қилиб кўрди. У софдил, доно, «муҳасабсиз» қиз атрофидаги фалокатларга қарши танҳо курашди. Қодирий жонидан кечириб, «Душанба кун кечаси» бир тўда газанда билан бир ўзи ёлғиз олишади. Шу билан бирга бу кураш адолатсизликнинг ўртасидаги ҳақиқий қарама-қаршилик ва инсоннинг қонуний афзаллигини ифода этарди. Бироқ, «айшининг суриб, кулфатни доно тортадир» қабилдаги ҳаётини ҳодиса-жараёнида маънавий жиҳатдан пуч одамлар орасида ҳақсизлик ва донолар ўз олийжанобликларининг азобини тортадилар. Кумуш ва Отабек ўз муҳитларидаги ана шу ҳодисаларнинг қурбон бўлдилар. Кумуш, ҳақсизлик улуғворлиги туфайли онг-тушунчасиз, жоҳил, худбин, шухратпарастлик иллатлари гирдобига тушиб, шафқатсиз ўлдирилди. У ўз улуғворлиги туфайли айблануноқкор сифатида ҳалок этилди. Романдаги барча воқеалар ривожланиб бориши салбий кучларнинг устиворлигини таъкидлаб ва бу ҳол Кумушнинг ҳалокатини муқаррар қилиб қўяди.

Кумушнинг ҳалокати тасвири — романнинг энг ўтти, энг ҳақсиз, энг алангали боби дейиш мумкин. Бу бобни неча марта ўқигиз ҳам кўз ёши тўкмай туролмайсиз. Зотан, Ҳабибулла Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида гувоҳлик беришича, мазкур бобни Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳам йиғлаб туриб ёган. Қодирий мики, ёзувчининг кўз ёшлари ўзи яратган образ ва воқеалар

устига тўкилар экан, китобхон ҳам бундай саҳифаларни кўз ёш-сиз ўқий олмайди. Яна шуниси борки, китобхон асар бошидан оқ Кумушнинг бутун фазилатларини ҳавас билан кузатиб келиб, уни жонидан севиб қолади, Кумуш роҳат қилган кезларида у билан бирга роҳат қилади. Кумуш қийналган кезларида у билан бирга қийналади, эзилганда эзилади, кулганда кулади, ўз тақдирини у билан боглиқ ҳолда ҳис этади, худди шундай ҳис-туйғулар билан тўлиб турган китобхон Кумушнинг ҳақсиз ўлимига чидолмай қолади, фарёд қилади. Романнинг бу саҳифаларини ўқиб бўлгач, йиллар давомида ҳам, ҳатто айтиш мумкинки, бир умрга унинг таъсиридан кетолмай юради...

Кундошлик жафолари Кумушни қандай қурбон қилган бўлса, Зайнабни, Кумушнинг қотилини ҳам шундай қурбон қилди. Зайнабнинг тақдир ҳам ғоят фожиали, мураккаб, зиддиятли бўлди. Зайнаб «ота-она орзуси» билан Отабекка олиб берилган иккинчи хотин. Бу ҳам шаҳарнинг «ман-ман» деган бадавлат оилаларининг бпридан чиққан қиз. Асли содда табиат: қиз бола бўйига етгач, эрга тегиши керак, деган тушунчадан нарига ўтмаган, эрнинг қандай одам бўлиши тўғрисида ўйлаб ҳам кўрмаган, мўмин, оғир-вазмигина, камгап, эр-хотин, оила каби муаммолар тўғрисида умумий тасаввурга эга бўлган оддийгина бир қиз эди. Мана шундай табиати, тушунчаси билан ҳатто Кумуш билан қамти келмагунча кундошлик тўғрисида ҳам ортиқча бош қотирмаган, хаёлига ҳам келтириб ўтирмасди.

Кумуш ҳам дастлаб, гарчи кундошликка «розилик» берган бўлса-да, Зайнаб билан бевосита дуч келгач, ғайри шуурий ҳолатда аста-секин рашк ўтига берила бошлайди. Кумуш ўзининг ғоят ёқимли, фойзли, хуш табиати-ю гўзал қиёфаси билан бутун оила аъзоларининг эътиборини тортиб қўяди, ҳурмат-эҳтиромига сазовор бўлади. Ҳатто илгарилари «марғилонли анди»га тиш-тирпоғи билан қарши кураш олиб борган Ўзбек ойим, Кумушга биринчи дуч келгандаёқ ўпиб-ўпиб кўришар, негадир ўпиб туриб кўзидан ёш оқизарди, орадан кўп ўтмай батамом Кумуш томонга оғиб кетганди. Кундошлар ўртасида бир гап чиқса, Ўзбек ойим дангал Кумушни ёқлар, ҳатто айб Зайнабнинг ўзида, «гумбаз улгур, писмиқ» дейдиган бўлиб қолди. Шундан кейин яна Отабекнинг унга нисбатан очиқ билиниб турган кўнгилсизлиги ҳам қўшилиб, Зайлаб бу уйда ўзини ортиқча одамдай, ҳеч кими йўқ етимчадай сезиб, ғам-аламга ботади. Аммо дардини ичига ютади, ҳеч кимга айтмай сиқилади. Ўзи аҳволини тузатишга бирон тadbир-чора тополмайди. Айни замонда Отабекдан ажралгиси, бу уйни тарк эткиси ҳам келмайди. Ниҳоят опаси Хушрўйибига ёрилгандан кейин, Хушрўйибиги унга «ақл ўргатиб, эсини кири-тади». Хушрўйибиги ўзига зеб берган, жуда мустақил фикрлайдиган, чўрт кесар, истагига қарши келган ҳар қандай кишига қарши очиқ кураша оладиган, шаддот, довюрак аёл эди. У, Зайнабга таъсир этади, агар эс-ҳуши борида этагини ёпмаса, бутун бахт-саодатидан маҳрум бўлиб қолишини уқдиради. Ниҳоят қўй-

бош Зайнаб энг даҳшатли жиноят қилишга тайёр бўлиб

Зайнаб ҳақиқатда, қотил, жаллод бўладиган аёл эдими? Уни ҳаёт, оилавий муҳит, содир бўлмиш воқеа-ҳодисалар ҳеч қандай йўқ, ношуд, соддагина бир аёлни қотиллик даражасига боради. Гуё Зайнаб ўз кундошининг жаллоди бўлиш имтига эга бўлгани учун бу ишга қўл ургани йўқ, балки жаллоди бўлиш зарурияти қаршисида қолди. Зайнаб ё кундан қутулиб бу уйда яшаши ёки бу уйдан воз кечиши қарар қолди. Яшаш учун кураш уни шу аҳволга солиб қўйди. Уни яна шундай хулоса чиқадики, кишиларнинг характерлари дан ўзгариб кетавермай, балки улар яшаб турган муҳит, шароит унга ҳал қилувчи таъсир кўрсатар экан, уни турли ора соларкан. Зайнаб ўзининг содда ва анча калтабинлиги ҳатто Кумуш ҳалокати билан боғлиқ бўлган ёки юзага келумкин бўлган фожиалар тўғрисида ҳам дурустроқ ўйлаб йди. Унинг кўз олдида фақат битта нарса туради, яъни Қўллади-ю, Отабек ва унинг дабдабали оиласи ўзига қолади... Шундай ўйлаб кўрилса, манфаат тақозоси инсонни шу куйга Зайнаб ўз қилмиши билан тинчимоқни кўзлади, аммо қил-ёлғиз ўзини эмас, бутун бир оиланинг бошини еди... Бу ва Ўзбек ойимнинг шуҳрат кетидан қувиб, ҳаммага, эрига, а ҳам сўзини ўтказиши, ўз фикри хатоми, тўғрими, ундан назар айтганини ҳар қандай йўл билан қила билиши барча аларнинг бош омили бўлганини алоҳида таъкидлаб ўтиш Ўзбек ойимнинг қилмишлари ҳам бизга ғоят ибратли, а бундай аёллар эмас, эркаклар ҳам тўлиб ётади ва бу образ еч қачон эскирмайди. Ундан ҳар бир давр китобхони ўзига а чиқариб олаверади. Биз илгариги тадқиқотларимизда Зайнаб ҳам, унинг атрофидагиларни ҳам таҳлил қилганда — инг барча салбий қилмишларини хонлик ижтимоий тузундаги адолатсизлик ҳукмронлигига олиб бориб боғлаган. Бу ниҳоятда хато қараш бўлиб, бундай фожиалар инқилоб-ейинги бизнинг ватанимизда нақадар авж олиб кетганлиги а лом-мим деёлмас эдик. Модомики, Зайнаблар, Хушрўйлар, ойимлар ҳозир ҳам тўлиб ётибди. Шу билан бирга, Қуар, Офтоб ойимлар ҳам ҳаётда бор, уларнинг топиш нисбаийин бўлаётир холос... Бунга ижтимоий тузумнинг ҳеч бир си йўқ эканини ҳаёт кўрсатиб турибди. Инсоният жамиятда бўлиб турадиган бундай ҳолатларни Абдулла Қодирий ғоят идрок этар экан, биз уни тушумас эканмиз. Зайнабда қонқка яқинлашиб келаётгандаги рўй берган ўзгаришни Қодирий шу қадар нозик кузатиш билан тасвирлайдики, ўқиб туриши худди бир кино кўраётганга ўхшайди. Мана бу ҳолатга бор беринг; Зайнаб дабдурустан қотил бўлиб қолгани йўқ, даражага келгунча жуда кўп изтироблар чекди: «Зайнаб уч-ойининг ичида киши танимаслик ҳолга тушган эди. Илгариги игининг ярмисини йўқотгандай, тусига қаримсиқлик кирган,

кўз ҳаракатида ҳам бир бесаранжомлик зоҳир ва буларнинг устига ҳар қачон унда кўрилган «оғирлик» ўрнига асабийликка яқин бир вазият ултиргандай эди...» Кўриниб турибдики, уста санъаткор қўли билан ёзилган бу қисқа ва гўё оддийгина туюлган сатрларда иззат-нафси, бутун шаъни таҳқирланган ва ишқи ҳақоратланган аёл ҳақида, унинг ичида оғир тош ботиб, сир бўлиб ётган қайғу-ҳасратлар, қалбига бигиздек санчилиб турган умидсизлик туйғулари ҳақида китобхонга жуда ёрқин тасаввур бера олади.

Ёзувчи Зайнабни бундай жиноятларга бориб тақалашини асослашга шундай уринадики, ниҳоят унинг бошқача бўлиши мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қилиб қоласиз. Зайнаб бундай жинойий ишга ўз истаги билан қўл ургани йўқ. Хушрўй билан қилган суҳбатида «шундай кунларга мен қолай дедимми?» қабилида фикрлаган соддагина аёл, Хушрўйбибининг «кундошинг билан эрингнинг роҳатини бузаверсанг, эринг сени қўяр! деган сўзидан кейин... бу эҳтимол тутилган ҳақиқат олдида энди бошқачароқ ўйланиб қолди... Зайнабнинг туси шу чоққача кўрилмаган равишда ўзгариб кетди. Негадир тинмай турган кўз ёшиси ҳам қуриди ва товушида ҳам ҳануз ёшитилмаган кескин бир оҳанг бор эди.

Ўзбек ойим асли шу қадар ёмон она эдими? Йўқ, у жуда мураккаб характерли, деярли ҳар биримизнинг оиламизда, қариндош-уруғимизда, менингча, энг кўп учрайдиган аёллар образидир. Шунинг учун ҳам ўқувчида Ўзбек ойим жуда чуқур ва зўр таассурот қолдиради. Мазкур образда Абдулла Қодирийнинг бутун ҳажвийётчилик қобилияти, маҳорати мужассамланган. Ўзбек ойимнинг кўпгина хатти-ҳаракатларидан куласиз, баъзан ғашингиз келади, аммо уни ёмон кўриб ҳам қолмайсиз. Чунки ўзи тагида ёмон одам эмас. Аммо айтганини қилмай қўймайди, айтганидан нима чиқишини ўйлаб ўтирмайди. Буни ёзувчи бошидаёқ ўқувчига таништиришда — «думбул табиат» деб қўяди. Ўзбек ойимнинг бутун ҳаёти, фаолиятида ёзувчи берган изоҳи тасдиқланиб бораверади. Ўзбек ойим на Отабек, на Кумушга ёмонлик раво кўрмайди, бироқ унинг қилмишлари беихтиёр ёмонликка олиб келади. Ўзбек ойим — халқимиз орасида мавжуд бўлган, балки жуда ҳам кўплаб учрайдиган муайян бир гуруҳга мансуб аёлларга хос бутун хусусиятларни ўзида мужасасмлантирган типик образ. Бадий асарда айни шундай образларни тип даражасига кўтарилган деб ҳисоблаб келинади. Ҳар бир оилада ота-она ўз фарзандига сўзини ўтказиш учун минг хил йўл излайди. Ўзбек ойим ҳам ўз оиласида ўзи чизган қолип билан ҳаёт қурмоқчи бўлиб фожиаларга учради. Нега Ўзбек ойим шундай балоларга йўлиқди? Бу сўроққа ёзувчи жуда асосли қилиб жавоб беради.

Ўзбек ойим аввало, Юсуфбек ҳожи билан Отабекнинг эл-юртдаги обрўси, мавқеи туфайли димоғдор бўлиб қолган, кеккайиб кетган, ман-манликка жуда берилган аёл. Йиғилишларда, тўймаъракаларда, айниқса, уй ичида Ўзбек ойим ўзини хўжайин деб

. У мана шу табиатидан келиб чиқиб, қайнона, найшота, ке-
уёв, хўжайин, қул, чўри ўрталаридаги муносабатлар, тафо-
ни ўзича белгилаб олган. Айтайлик, Ҳасанали ғоят ақлли,
исон эканини Отабек билан Юсуфбек ҳожи тўла аниқла-
за шунга яраша унинг ҳурматини сақлашади. Аммо Ўзбек
чун эса, у фақат қул, истаганча таҳқирлаши мумкин деб
. Бошқаларга ҳам қарашлари айни шунинг сингари давом
ади. Ўзбек ойимнинг уйда, кўчада, одамлар билан муно-
арда ўзи чизиб олган «қоидалари» бор, ҳар қандай вазият-
и ўз билганидан қолмайди, шуҳратини қўлдан бермайди.
иша ўзини энг юқори табақага мансуб эканини кўзда ту-
Дила шаъни учун, айниқса ўз шаъни учун қаттиқ кураша-
ига маъқул тушмаган ҳар қандай ҳақиқатдан ҳар қандай
да ҳам юз ўгира олади..

риниб турадики, ёзувчи Ўзбек ойимнинг қилиқлари, юриш-
и, ташқи қиёфаси, ички олами, тил ибораларига ҳам катта
т беради ва унинг бутун борлиги ҳақида бизга ёрқин та-
б бера олади. Унинг характеридаги энг нозик томонлари
изга шундай кўриниб туради.

увчининг сатирик маҳорати шундай етукки, Ўзбек ойим
қанча баланд олиб, баландпарвоз гапирган сари унинг ха-
и, ички, ташқи дунёси шунча чуқур очила боради. Гарчи
аналини «ер юткур», «соқоли узун, ақли қисқа» деб қарғаб-
ани билан Ҳасаналининг унга нисбатан донолиги, воқеа-
халис қарай олиши, тўғри сўз, ақли расолиги яққол кўри-
уради.

мушни сиртдан таҳқирлаб, тиш-тирноғи билан унга қарши
иб келган, Зайнабни ёқлаб юрган Ўзбек ойим юқорида таъ-
ганимиздек, Кумушни биринчи маргаба кўриши биланоқ
иб кетади.

рофдагиларнинг Кумушга ҳавас билан қараётганлигини се-
аттар кеккайиб кетган Ўзбек ойим ҳар бир қулай пайт кел-
ўз қадрини, мавқеини янада кўтаришга тиришиб қолади.
ардан ясама ўпка қилиш баҳонасида ҳам насл-васабини
илиб олади.

онлик даврида кўпхотин олиш гўё расм бўлиб келган, жа-
а аёллар ўртасида, айниқса кундошлар ўртасида «иссиқ-
» одатлари анча кенг тарқалган эди. Абдулла Қодирий бу
арни ҳам Ўзбек ойим образи фаолияти билан боғлаб, ки-
ни роса кулдиради. Зотан, Ўзбек ойим ўз орзу-ҳавасларини
а чиқариш учун «иссиқ-совуқ»қа роса ружу қилади. Ҳар қан-
ражат қилиб бўлса ҳам Отабекни Марғилондаги хотинидан
гиб» Тошкентдагисига «иситиш» ҳаракатига тушади. Аммо
ракатларидан бирон натижа чиқмайди, яна ўзи ҳайрон
ди.

увчи бу ўринда кўплаб сатирик, юмористик усулларни қўл-
аксари ўқувчида қутилмаганда кулгу қўзғайди. Бинобарин,
ир изоҳ тагида яширинган маънолар, яъни коса тагида ним

қосаларга ҳам ишора қилади: марғилонликнинг домласи кучли-лиги ҳақидаги гапларда Қумушнинг умуман афзаллигини таъкидлаш, бу эса, ҳар қандай «ирим-сирим»лардан устун эканлигини кўрсатишдан ҳам иборат эди. Мазкур маънови бадий ифодалаш фақат Абдулла Қодирий маҳоратига хос хусусиятлардан бўлиб чиқади десак, муболаға бўлмаса керак. Шу билан бирга ёзувчи Ўзбек ойимнинг ўз истаги-ю, шуҳрати орқасидан қувиши, бу йўлда барча воситаларни ишга солиши охирида икки ижобий қаҳрамоннинг бошига фожиалар солиши муқаррар эди, деган ғояни ҳам ифода этарди. Аммо Ўзбек ойим ўз ҳаракатларини ўзича фақат яхши ният билан қиларди. Натижаси ҳақида чуқурроқ ўйлашга у қодир эмасди.

«Ўткан кунлар»да қаҳрамонларнинг характерларини очиб миллий руҳини кўрсатиш билан уйғунлашиб кетади, шунинг учун ҳам ҳар бир образнинг гап-сўзлари, хатти-ҳаракатлари ишонарлидир. Ёзувчи асарининг ҳар саҳифасида Ўзбекларнинг ўзига хос хусусиятларини, оилавий урф-одатларини чизишда миллий руҳ бўртиб туришини унутмайди. Романнинг энг кучли, бадий жиҳатдан юксаклиги ҳам дастлаб худди шу нуқтададир.

Ўзбек халқидаги миллий хусусиятлар айниқса «ичкари» деб аталмиш оилавий муҳитда, яъни хотин-қизлар орасида кўпроқ маҳкам сақланарди. Абдулла Қодирий ўзбек романчилиги ва у орқали бутун жаҳон адабиётига ана шу «ичкари»ни бутун сирасори, фазилатлари, нуқсонлари билан олиб кирди, ундаги ҳаётий қонуниятларини бадий намоиш қилди. Ёзувчи томонидан яратилган ўзбек хотин-қизлар образлари туркуми — ер юзининг бошқа ҳеч бир жойида кўрилмаган ҳаёт манзараларини бадий адабиёт соҳаларида абадий яшайдиган қилиб тасвирлаб берди.

Ёзувчи эркак билан хотиннинг муносабатлари, «ичкари» қонуниятларида муҳаббатнинг роли ва ундаги муаммолар, «ичкари» билан «ташқари»нинг, (яъни кенг ижтимоий ҳаётнинг) бири-бирига чамбарчас боғлиқлигини кўрсатиш билан бирга, ҳар бир катта-кичик урф-одатлар, «ичкари» дагиларни ички, маънавий дунёси, руҳиятидаги ҳар бир муҳим нуқтага катта аҳамият беради. Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Қумуш, Зайнаб, Ойбодоқ, Тўйбека ва бошқа аёлларнинг қиёфаларига назар солсангиз, уларнинг ҳар қайсиси ўз хатти-ҳаракатлари, интилишлари, ҳатто ниятлари билан бир-бирларидан тамоман фарқ қиладилар. Шў билан бирга уларнинг ҳаммаси фақат ўзбекка хос миллий хусусиятлари билан худди бир оила аъзосидай бирлашиб кетадилар. Цемак, миллий руҳ уларни ҳаммаша уйғунлаштириб туради. Бу — романнинг энг кучли томони ва унинг бадий юксаклигини таъмин этган бош омил эди.

Абдулла Қодирий XIX аср Туркистондаги турли табақалар вакилларига мансуб шахсларнинг маънавий қиёфаларини тўлатуқис кўрсатишда халқимиз ўртасида кенг тарқалган одатларни ҳам восита қилиб олиш билан романнинг миллий руҳини янада оширади, бадий қимматини янада кўтаради. Ёзувчи Қумуш би-

табек ўртасидаги ширин ҳаётнинг ўзгинасини айириб ол-
, балки унинг дағал томонларини ҳам тўла қамраб олади
а ҳолатларни миллий руҳда ифода этишни бир нафас ҳам
йди. Китобхон романни ўқиш давомида бунинг ҳаммасини
, идрок этади, тушунади, ўзича хулосалар чиқаради, яна
уддат воқеалар таассуротидан чиқолмай юради. Чунки ҳар
қувчи ўзи танишган воқеа, манзара, образлар тақдирига
ёр аралашиб кетади, улар билан баробар нафас олади,
и. Ҳар бирига ўз муносабатини билдирмай туролмайди.

Абдулла Қодирий тасвир этган аёллар образлари, жумладан,
қориди кўриб ўтган аёллар образи ўз замонасининг ўзига
бадавлат, эл-юртда катта обрў-эътиборга эга бўлган оила-
чиққан аёллардир. Қодирий бундай табақага мансуб аёлу-
лар фақат салбий одамлар бўлади, деган ҳар қандай сохта
нашрлардан четда туриш билан ўз замондошларидан ғоят
лаб кетган эди. Зотан, 20-йиллар ўзбек адабиётида, ҳатто
шўро адабиётида «синфийлик» деган машъум, сунъий, биз-
мафкурамизни ғоят оғир фожиаларга дучор қилган «наза-
фақат Қодирийгина берилмади, ўзбек адабиётида бошқа
ёзувчи шў даражада ҳалол ва мустаҳкам эътиқодда турол-

мак, биз юқорида Ўзбек ойим ва Офтоб ойим, Кумуш ва
ларнинг қайси табақаларга мансубликлари ҳақида, шу би-
рига, уларнинг характерлари, инсонийлик фазилатлари-ю
лари уларнинг ўзлари мансуб табақагагина боғлиқ
ганлигини кўриб ўтдик. Ҳар қайсилари ўз инсоний хусуси-
и билан бир-бирларидан фарқ қиладилар ва бу ҳолатлар
и умуминсонийликни бағишлаган. Романда булардан таш-
«қуйи» табақа деб аташга одатланиб келганимиз камбағал
арининг вакиллари образлари ҳам бор. Уларнинг энг кўзга
аниб турадиганларидан бири — Ҳасанали ва унинг хотини
доқ, Офтоб ойимнинг чўриси — Тўйбека, Ойбалдоқ — Ўзбек
а чўрилик қилади. Романда тасвир этилган замонларда эр-
ул ташқаридаги қора ишларни, аёл чўрилар эса, уй ичидаги
ишларни бажарар эди. Биз илгариги ишларимизда, жумла-
«Абдулла Қодирий» деган адабий-танқидий очеркимизда ке-
табақа вакиллари Қодирий кам кўрсатиб, «тарихий ҳа-
та эриша олмайди» (Ўша китоб, 117-бет), деб Қодирийга,
рақиблари таъсирида туҳмат қилганмиз. Бир ҳақиқатни
и керак, биз илгари ҳам шу мулоҳазаларни таъкидлаган

Тўйбека билан Ойбалдоқлар китобхонга бир-икки марта
иб қолади, уларнинг шахсий ҳаёти, кечинмалари, изтиробу-
лари, хуллас, уларнинг шахсий ҳаётлари тасвирига ортиқча
берилмаган. Бироқ биз ёзувчининг қилмаган ишларига эмас,
и ишларига қараб баҳо беришимиз, ижодий маҳсулотининг
ий савияси-ю, эстетик қиймати ҳақида, маънавий дунёмизга
тадиган ижобий таъсири ҳақида ўйлашимиз лозим. Адаби-
восликнинг бу энг муҳим вазифаси шу давргача орқага су-

риб келинганлиги — адабиётимизни сохталаштириш, адабиёт ҳақидаги илмимизни, бу илм ҳақидаги тушунчаларимизни тўғри йўлдан адаштирди. Агар биз 20-йиллардаги буюк аجدодларимиз изидан оғишмай борганимизда, адабий ҳаётимизда, маънавий дунёмизда, мафкурамиз ва таълим-тарбия соҳаларимизда бу қадар тушқунликка учрамасмидик...

8. МУРАҚҚАБ ВА МУҚАММАЛЛИҚКА ИНТИЛИШ ...

Биз юқоридаги саҳифада Тўйбека ва Ойбалдоқ образларига тўхтар эканмиз: «Ўтган кунлар» романининг энг муҳим фазилатлардан бирига қисман тегиб ўтдик. Бу Абдулла Ҳодирининг меҳнаткаш халққа муносабати ва уни ўз асарларида буюк бир меҳр-муҳаббат билан тасвир этишидир. Шу ўринда «Меҳнаткаш» деган тушунча ҳақида ҳам икки оғиз изоҳ бериб ўтиш жоиз кўринади. Аввало биз шу давргача «меҳнаткаш» деб одатда фақат камбағал яшайдиган одамларни тушуниб келдик. Бинобарин: меҳнатни фақат камбағал қилади, ҳосилини бойлар олади. Меҳнаткаш ким? Ишчи билан деҳқон. Маҳсулотни оладиганлар ким? Шу иккисидан бошқалар. Уларни нима қилиш керак? Истеъмолчи бойни йўқотиш керак, кейин нима бўлади? Ҳамма тенг бўлади. Мана бизнинг сал кам бир асрдан буён одамларга сингдириб келётган ақидамиз. Бундан нима чиққани ҳақида энди тўхтаб ўтириш шарт бўлмай қолди. Абдулла Ҳодирий гоят оғир зулм, таҳдидларга қарамай бизнинг юқоридаги ақидаларимизга қўшилмади. У барча яхши одамларни эъзозлади, уларнинг буюк фазилатларини намуна қилиб кўрсатди. Зотан, «меҳнаткаш» тушунчаси бутун бир халққа қарата, уларни, табақаларга ажратмасдан, бир-бирига қарама-қарши қўймасдан айтилиши керак, деб тушунди ва ёзувчи ўз асарларида буни кўрсатди. Хуллас, энди очиқ иқрор бўлиш керакки, Абдулла Ҳодирий ўз асарларида бутун меҳнаткаш халққа ҳурмат ва эҳтиром билан қаради, уларнинг бахти учун курашувчиларни улуғлади, бахтсизлиги учун курашадиганларни фош қилиб ташлади, бундайлардан ҳазар қилишни ўргатди. Абдулла Ҳодирий ижодидаги бу фазилатларни адабиётчи, танқидчилар, ҳали-ҳануз етарли даражада баҳолай олгани йўқ.

Аммо халқимиз кенг ўқувчилар оммаси Абдулла Ҳодирий қаламининг бу хусусиятини аллақачон, 20-йилларнинг ўзидаёқ тушуниб олган. Халқлар орасида (фақат ўзбек эмас, бошқа халқларда ҳам) Абдулла Ҳодирий ва унинг буюк асарларига ҳурмат сусаймаганининг, ҳатто йиллар ўтиши билан янада ортиб бораётганлигининг дастлабки сабабларидан бири ҳам шу.

То кейинги йилларгача танқидчиларни бир нарса чалғитиб келди: Абдулла Ҳодирий романларида барча воқеалар марказда фақат «юқори табақа» деб аталиб келган; ҳар жиҳатдан таъминланган — бой муҳитга мансуб кишиларнинг, жумладан, Отабек, Юсуфбек ҳожи, Кумуш сингари шахсларнинг тақдири туради,

зомани сивчиклаб ўқилса, ёзувчининг асосий мақсади — и халқ ҳаётини тасвирлашдир. Халқ орасидаги барча таъкиллариининг ҳаёти ва фаолиятига ёзувчи уларнинг халқ-амиятга, мамлакат тақдирига нисбатан муносабатларига баҳо беради. Биз буни Отабек ва Юсуфбек ҳожилар фао-а ҳам, Худоёрхон, Мусулмонқуллар фаолиятида ҳам кўра-

бек билан Юсуфбек ҳожилар сингари буюк сиймоларга нинг бутун диққат-эътибори жалб бўлганига сабаб — нг ўз замонида халқ ва мамлакат тақдири учун жуда мул-лган, гоят илғор, умуминсоний гоёлар учун курашганидир. иг учун ҳам Абдулла Қодирий асарлари, дастлаб унинг и кунлар» романи халқимиз тақдири ҳақидаги, балки халқ-амлакатлар тақдири ҳақидаги асарлардир, дейиш мумкин. ибабли барча табақа вакиллари, халқнинг орасида оддий лан кўриб бўлмайдиган, фақат Қодирийгина кўра оладиган туман вакиллари шу жумладан, «қуйи табақа»га мансуб ар — намоёндалар ҳам мазкур асарларда жуда катта ўрин қилади.

ир чуқурроқ ўйлаб қаралса, Абдулла Қодирий ўзбек ада-а ўша биз «меҳнаткаш халқ» деб атаганимиз табақа ва-ининг ёрқин тасвирланган образларини киргизган ёзувчи-г биринчиси бўлиб қолди. Бу фикримизнинг асл моҳияти ки мазкур табақа вакиллариини фақат бошқа барча таба-а қарама-қарши қўйишни қонун қилиб олган сохта санъат га Қодирий кўр-кўрона эргашмади, бу йўл-йўриқнинг ис-и пуч эканини сафдошлари ўртасида биринчи бўлиб пай-буюк сиймо ҳам Қодирий бўлиб қолди. «Халқдаги инқило-нг», «адабиётдаги синфийлик», «бойларга қарши ёппасига ш» сингари уйдирмалар ёзувчининг романларида кўринма-нг боиси шу эди ва айни мана шу фазилатлар Қодирий рининг реалистик нуқтасини тайинлайди. Қодирий мазкур арашида собит туриб, ўзбек халқининг турли табақалари парини тасвирлар экан, ҳар жиҳатдан энг мукамал, анча-нуқсонлар ва ожизликлардан холи, адолат, инсоф, иймон-одга бутунлигича берилган, инсонлик ва инсонпарварликнинг ий мужассами бўлган кишиларни, классик адабиётимизда ишлатилувчи таъбир билан айтганда, «расо»ларни бутун миз табақалари орасидан топади. Шу билан ёзувчи ҳаётда каблиқдан мукамалликка интилади. «Меҳнаткаш» халқ лари 20—30-йиллардаги деярлик, барча асарларида фақат и, бойнинг уйига ўт қўювчи-ю, мол-мулкни тортиб олувчи ввойи сифатида тасвирланиб турган бир замонда, «юқори» а вакиллари фақат худбин, юлғич, бойлик орттириш, май-а камбағалга зулм қилишдан бошқани билмайдиган малъун-арзида тасвирлаш қонунлаштирилган бир вазиятда Қоди-юшқача йўл тутди. Барча табақа вакилларида ижобийсини салбийсини ҳам излади, топди. Шуниси жуда мароқлики,

«юқори» табақа вакилларининг тасвирида ёзувчи ҳар образ характерида, масалан, Отабек, Юсуфбек ҳожи фаолиятида қанчадан-қанча фазилатлар мавжудлиги билан бирга қатор зиддиятлар, инсонга хос ожизликлар борлигини ҳам уқдирган ҳолда, Ҳасаналилар табақаси вакилларини ҳам иллатлардан ҳоли, худди ёнбидек тоза, яхлит ва мукаммал шахслар сифатида тасвирламайди. Бу чинакам ҳаётий ҳақиқатга жуда мос келади. Худди шу сабабли, яъни мазкур фазилатлар Абдулла Қодирий ижодига, унинг романларига катта ҳаққонийлик, бинобарин, жозибadorлик бахш этади.

Ҳасанали ёзувчининг энг катта муҳаббат қўйиб чизган, ўқувчи олдида ҳам зўр ҳурматга сазовор бўладиган, инсонга хос ажойиб фазилатларнинг ҳаммасига эга бўлган образдир.

Ҳасанали Отабек ва унинг оиласига шу қадар самимият билан хизмат қиладики, бу хизматларини худди ўз бола-чақаларига бағишлагандай ҳис этади. Шунинг учун ҳам Отабек уни Юсуфбек ҳожи билан, деярли тенг қўяди, ўзига «маънавий падар» деб ҳисоблайди. Зотан, Ҳасанали буюк бир инсон, ғоят ақлли, фаросатли, жуда етук, ҳушёр; яна жуда оқ кўнгил одам. Отабек ва унинг оиласини чин қалбидан ҳурмат қилади, эҳтиёжларини олдиндан сезиб туради ва уни қондиришга астойдил ҳаракат қилади. Отабек савдо-сотик ишлари билан юрганда ҳаминша Ҳасанали бирга бўлади, шундан Юсуфбек ҳожи ҳам хотиржам. Отабекнинг Қумушга уйланишида — икки ошиқни қовуштиришда ҳам катта ролни Ҳасанали ўйнайди.

Отабек Қумуш туфайли ғамга ботиб, чидолмасдан, ичкиликка берилган кезларда ҳам Ҳасанали уни ташлаб қўймайди, падарона пасиҳатлар қилади, хуллас, бутун умрини шу хилда самимий хизмат билан ўтказди, ўзи бировга озор бермагани учун хўжайинлардан ҳам бирор озор чекмайди. Ўйлаб қарасак, Абдулла Қодирий тузини ичиб, тузлигига тупурадиганларни эмас, инсонда бир-бирига меҳр-оқибат узлуксиз куч олиб боришини ўзининг эстетик идеали қилиб олган ва бу ғоят қимматли, олий мақсад фақат ўзбек адабиёти учун эмас, балки барча халқлар учун, умуминсоний маданият учун ҳам бебаҳо мақсад эди.

Ҳасаналига муносабат масаласида яна бир нуқтани кўрайлик. Ҳасанали Марғилонда Отабек номидан совчи бўлиш масаласида кенгашмоқ учун машҳур савдогар Зиё шоҳичи ҳузурига боради. Шунда хўжайин учун қулнинг совчилик қилиши Зиё шоҳичидек катта савдогар, бадавлат кишини ҳайратга солиб қўяди. Чунки хўжайин билан қул ўртасидаги бу қадар яқинлик, назик муносабат Зиё шоҳичини ўйлатиб қўяди. Бу ҳам ҳаётий ҳақиқат. Қодирий бундай муносабатларни ҳам назаридан қочирмайди.

Абдулла Қодирий Худоёрхон даврида яшаган турли табақа вакиллари ҳаётдан бизга ҳаққоний ва бадий образларни чизиб беради, биз уларни доим идеаллаштирди деган тухмат тамғаси билан изоҳлаб келдик. Шундай ажойиб, оқил, зукко, одамгарчилиги зўр, ниҳоятда покиза, ўз меҳнати, ҳувар, пешона тери би-

аётини қурган уста Алим образидир. Бу камтарин, серзавқ, занда шахс — Марғилон шаҳар ҳунармандларининг вакили, унда марғилонликларга хос одоб, ширин муомала, майин-тук фаҳм-фаросатлилиқ сифатлари мужассамланган. Унинг хос жуда ажойиб яшаш тарзи, саргузаштлари борки, ўқигизда ўзи бир катта романга ўхшаб кетади. Китобхон Отақандай севиб қолса, уста Алимни ҳам худди шундай севиб и. Аммо уста Алим нега моддий жиҳатдан таъминланган монасидан шикоят қилмайди, деб ҳайрон бўламиз. Негаки, даврларда яъни, 1917 йилдан олдинги ҳамма асрларда халқ қашшоқ яшаган, вайрон бўлган, октябрь тўнтаришидан оқ фақат бизда турмуш фаровон бўлиб кетди дейиш керак! Ана шу нуқтаи назардан уста Алимни ҳам Қодирий иде тирди деб келинди, бу гаплар ҳаммаси ёлғон-яшиқ гаплар

ди уста Алим образига келсак, бу майда ҳунарманд, яхши чи, ўз дастгоҳида ажойиб атлас, уларга ўзига хос гўзал лар бериш билан донг чиқарган шахс. Ёзувчи бу образ ни, унинг бошидан кечирган воқеаларни мукаммал кўрса интилиб, романда унга катта ўрин беради. Уста Алим ўз алқи тарихидаги маълум бир табақанинг типик характерла ўзида акс эттирган образ сифатида гавдаланади. Ёзувчи ус мининг бой маънавий қиёфасини кенг кўламда тасвирлашга эътибор берган.

Уста Алим ўзи мустақил ишлаб кун кўриш даражасига ет жуда огир меҳнат йўлини босиб ўтди. У, йигирма йиллаб лар қўлида ёлланиб юрган кезларида кечирган қийинчилик ўзи рўй-рост сўзлаб беради, биз бунда устанинг ҳаёти лаштирилганини бир лаҳза бўлсин кўрмаймиз: аксинча ҳаёти ёшлигида ҳам, ундан кейин ҳам доим ташвишли н, кучли ақл-иродаси билан ўзини сақлаб юрганини англаб из. Муҳаббатга садоқатда уста Алим ҳам Отабеклардан қо айди, она, севги-муҳаббат сингари энг ноёб инсоний ту аларга бутун иймон ва эътиқод билан муносабатда бўлади. йдулла Қодирий ҳаётни тўла ва тўғри бадий ифода этгани машҳур бўлди. У кўп калтабин танқидчилар айтгандай к даврини кўкларга кўтаргани йўқ, ўша даврдаги зулмлар азоб чекканларни ҳам роса кўрсатган. Халқнинг мавжуд идора зулмига бўлган муносабатларини воқеалар давомида, кўп ўринда кўрсатган, чуқур уқтирган. Қовоқ девона ҳан ари, Азизбекка қарши исён манзаралари, Марғилон қўрбо билан Ҳомид фаолиятлари, ниҳоят Мусулмошқул ва Худо лан Отабекнинг бевосита учрашувлари тасвирлари (саноқни и эттириш мумкин) ҳаммаси замондаги адолат ва адолатсиз и ёрқин ифода этади. Романнинг энг кучли бадий ҳақиқат айни шу ўринларда ҳам ғоят бўртиб кўрилади. адолатсиз ҳукмронлар томонидан халқ бошига солинган кул ир ва уларга қарши курашувчи кучлар романнинг бошидан

охиригача якқол кўриниб туради, бинобарин, худди ана шу нуқта Қодирий асарининг реалистик қудратини таъминлайди. Воқеалар давомида ёзувчи бизни турли табақаларнинг шахсий ва расмий ҳаёти ичига олиб киради. Хон саройи, Қушбеги, йирик бой ва савдогарларнинг дабдабали уйлари, тўй-ҳашамлари, меҳмондорчиликлари-ю, камтарингина — майда ҳунармандларнинг ўзларига яраша кулбаларигача кўрсатади. Романда оддий халқ оммаси ҳаётини акс эттирувчи материаллар гузарда, чойхона ва бозорларда бўлаётган ҳангомаларни тасвир этувчи саҳифалар се-роб. Мана шундай манзараларда ёзувчи кўпинча йирик воқеа ва ҳодисаларни энг оддий халқ вакиллари қараши билан ифода-лайди. Мана шаҳар чойхоналаридан биридаги ҳангомалар тасви-ри: «Оч қоринга саримсоқ еб, кўк чой ичишдан зериккан киши-лар чойхонага Қовоқ девона кириши билан унга сўз қота қол-дилар...»

Романда халқ оммаси кенг қатламларининг аҳволини намо-йиш этувчи бир қатор лавҳалар, образлар бор. Ўқувчи бутун во-қеалар жараёнида улар билан танишиб боради. Ғам-аламларга, севинч-қувончларга шерик бўлади. Бундай ҳолатлар баъзан ёзув-чининг ўз тилидан баъзан эса, воқеаларда иштирок этаётган об-разлар фаолиятида ифодаланadi. Халқ ўртасидаги гап-сўзларда авомнинг муҳитга бўлган муносабатлари, бирон-бир воқеа-ҳоди-саларга берилган баҳо сифатида романда муттасил таъкидланиб борилади. Халқ оммасининг мавжуд усул-идорада ҳукм сураётган қонун-қоидалар борми, амалдорлар томонидан амалга оширила-ётган тадбирлар борми, ундаги адолат ва адолатсизлик борми — ҳаммасига нисбатан муносабатлари гоҳо бир қарашда унча аҳамиятсиздай бўлиб кўринган лавҳаларда, деталларда, енгил-елпидай гапларда, мақолларда, халқ тўпланган жойлардаги шов-шувларда, муаллиф ва образларнинг тилларида, турли имо-ишо-раларда, хуллас ҳамма ерда сезилиб туради. Абдулла Қодирий қандай воқеа ва қандай табақа вакили образи фаолиятини кўр-сатмасин, ҳар вақт оддий халқ оммаси тақдири, унинг манфаат-ларини ҳимоя қилиш, шунинг учун ҳам ҳар ишда, ҳар қандай вазиятда ҳам имон-виждонга қарши бормаслик ғоят муҳим ин-соний бурч эканлигини уқтиради. Халқ оммаси тақдири ёзувчи диққат-эътибори марказида туради. Шунинг учун ҳам ёзувчининг ижобий қаҳрамонлари адолатсиз бекларга, хонларга, эл-юртни талаб, ўз майшатларини кўзлаганларга қарши дангал кура-шади, уларнинг пуч маънавий дунёсини, кирдикорларини фош этиб ташлайди. Зотан, ҳар бир тарихий даврда ҳам халқ оммаси манфаатларини ҳимоя қилиб ёзилган асарлар ва уларнинг ижо-бий қаҳрамонлари халқ учун сеvimли кишилар рамзи бўлиб кел-ган. Салбий образлари эса, китобхонга атрофидаги дўст билан душманни ажратиб олишга ёрдам берган.

9. ҚОРА КУЧЛАРНИНГ НАМОЙИШИ

Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»ни ёзишга киришар экан, қандай тарихий давр ҳам, ўтмишдаги ҳар қандай воқеа-ҳоқам, тарихий роман учун мавзу бўлавермаслигини яхши тун эди. Ёзувчи ўз ватани тарихидаги энг драматик даврларини — Ўрта Осиёда феодал хонлик тартиблари тугаб, энди я империясининг қуллигига тушаётган энг аянчли давр воқеаларини мавзу қилиб олди. Бу даврда Туркистон халқлари ўрхон, Амир Олимхон ва Жунайидхонлар давридаги хунрезор гирдобидан ҳам баттар талон-торожга йўлиққан эди. Бирдан Россиянинг ўлкамизга бостириб келаётгани, иккинчи тон жон талвасасига тушиб қолган хонларнинг зулмини янада миндиргани туфайли икки ўртада яна оддий халқ оmmasи бир кунларга тушганди. Буни ёзувчи чуқур идрок этиб, ўз роая таялаб олган даврни «Тарихимизнинг энг кирлик, қорари...» деб атайдиган ва бу қора кунларда ҳукмрон бўлган реал кучларни анча кенг кўламда ифода этишга муваффақ бўлган. Агар ўйлаб қарасак, Туркистон халқларининг XIX асрдан бери қайси тарихини мақтаб тилга олинса бўларкан? Россиянинг аянчиб, бутун бойлигимизни талон-торож қилиб, хонликка а берди, ўзи бемалол ҳукмронлик қилиб, халқимиз бошига а кунларни солмади? 1917 йилги тўнтарош чор Россиясини қонлигини тугатиб, яна ўзича янги мустамлакачилик сиёсатини ўрнатди. 20—30-йилларга келиб халқимизнинг энг сеvimли, а зукко, фоят буюк маданий сиймоларини ёпиасига қириб а ди, уларнинг ўрнига «настан юқорига» деган ясама шиор а саводсизларни аввал амалга ўтқазиб, кейин ҳарф ўрга... Бу ҳам етмагандай, ҳамон халқимиз моддий ва маънавий оқлик гирдобида эзилиб ётибди, бироқ охири ҳам кўринмасу кейинги тарихни ёзадиган Абдулла Қодирий чиқмаётган таассуф билан таъкидлаб ўтмоқ керак. Саид Аҳмаднинг житлик», Мирмуҳсиннинг «Илон ўчи» сингари романлари ўнги тарихий даврларимиз тўғрисида анча яхши бадий атни кўрсатишга эришди дейиш мумкин. лекин улар Қодирий романларидан узоқ.

«Ўткан кунлар»даги Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек, Холдиқ, Мутал, Қўрбоши, Қушбеги, додхо ва бошқа бир қайда беклар образлари XIX асрдаги пажтимоий тузумнинг табақа вакиллари бўлиб, булар асарда реакцион кучларни самлантирувчи салбий образлар сифатида гавдаланади. Бугун ҳаммалари, характерлари, кирдикорлари Отабек ва унинг қрларига қарши кураш жараёнида очила боради. Китобхон он табақа вакилларини расмий вазиятлардагина эмас, бал ахсий, оилавий ҳаётда ҳам кўради, уларнинг бутун қилри билан танишади. Ниҳоят мазкур арбобларнинг нақадар спз, маънавий пуч, инсон қиёфасида кўринган бўрилар а пшонч ҳосил қилади, улардан қаттиқ нафратланади. Хул-

лас, ёзувчи хонлик даври ҳукмронларини жуда катта бадий куч билан, уста санъаткорлик билан фош этиб ташлайди. Қора кучлар Юсуфбек ҳожи ва Отабеклар бош бўлган халқ оммасига қарама-қарши қўйилади. Реакцион кучлар тепасида Худоёрхон билан Мусулмонқул туради.

Маълумки, ҳар қайси даврда (то 1917 йилларгача) Туркистон ҳудудида ҳукмрон табақалар ўз қилмишларини шариат фатволари билан қонулаштириб келганлар. Бу борада дин пешволари орасида ҳам шариатни ўз истакларига, ҳукмронларнинг мақсадларига бўйсундириб келганлари бўлган. Бу ҳол бутун дин ва диний арбоблар ҳаромхўр бўлган деган сўз эмас, албатта. Инқилобдан кейинги тарихимизда муттасил дин ва диний ақидалар, дин пешволарининг ҳаммасига қора доғ чаплаб келинди, уларнинг бутун фаолияти ёппасига инкор этилди, таъқиқланди, қаматилди, отиб ташланди. Мазкур сиёсат бизнинг маънавиятимизга ғоят катта зарба берганини энди олам билади. Абдулла Қодирий буюк ёзувчи сифатида динга ишонувчан Юсуфбек ҳожи, Отабек, Мирзакарим қутидор, Зиё шоҳичи сингари юқори табақа вакилларидаги, уста Алим сингари ўртача табақа вакилларидаги олийжаноблик фазилатлари билан бирга ҳокимларнинг адолатсиз ишларини қонунлаштириб турадиган дин арбоблари вакилларини ҳам маҳорат билан кўрсатиб беради.

Мазкур лавҳалар бизга шу қадар кўп бир тарихий маълумот берадики, XIX асрда ҳукмронларга яқинлашиб, элга хиёнат қилган ва шунинг эвазига катта амаллар, имтиёзлар, имкониятларга эга бўлган зиёлилар 20-йиллар, 30-йилларда ҳам, ўшандан буён ўтган ҳамма ҳаётимизда, ҳатто ҳозир ҳам тўлиб ётганлиги билан бизни ҳайратга солади. Қодирий романларининг маънавий дунёмизда адабийлигини таъминлайди.

Худоёрхон даврида хон ўрдаси атрофидаги дин пешволари ҳукмронлар амалга оширган барча фитналарнинг бошида турдилар. Худоёр дастлаб тахтга чиққанда ёш бола эди. Мусулмонқул қипчоқлар ёрдами билан бош вазир бўлиб олгач, бутун ишни ўз қўлида сақлаб қолиш ниятида Худоёрни (ёш бўлгани учун) хон кўтарган ва мамлакатда ўз истагича ҳукмронлик қилади. Романда мана шу тарихий ҳақиқат жуда тўғри ва усталик билан ҳаққоний тасвирланган. Ўқувчи дастлаб Худоёрхонни бир ҳайкал, кўғирчоқ сифатида ўтирганини яққол кўради.

Мусулмонқул мингбоши (бош вазир)лик вазифасини эгаллагандан кейин қабилавий низолар ҳаддан ташқари кучаяди, хонлиkning энг муҳим мансаблари фақат қипчоқларга берилаверади. Хон ўрдаси атрофида фитначилар тўдаси яна кўпаяди...

Ёзувчи фитначилар, золимларнинг иш усули ва Мусулмонқулнинг хон ўрдасида ҳокими мутлақ сифатида иш кўриб, умрида бирор марта ҳам ҳақли қон тўкмаганини бир неча жумладаёқ намойиш қилиб беради. Отабек Мусулмонқул ҳузурига келтирилган пайтда, Мусулмонқул уни ортиқча тафтиш қилиб ўлтирмасданоқ ўлимга ҳукм қилади-қўяди.

бдулла Қодирий тарихимизнинг энг кирлик саҳифалари тар-эл-юрт бошида турганларнинг адолатсиз, иймон ва инсофсиз ниятларини чизади. Худоёр билан Мусулмонқуллар кўп қон анларини таъкидлайди. Бинобарин, ҳукмронлар «лоақал ум-бир марта» ҳам ҳақли равишда қон тўкмаганларини, ҳамибутун умриларида нуқул ноҳақ қон тўкиб келаётган кимсасифатида қандай иш олиб борганликларини жонли манзара а кўрсатади. Абдулла Қодирий мазкур усул-идорада тахмансаб талашип орқасида ўзаро курашлар, қирғинлар мамғни вайрон қилаётганини, халқни харобага сургаб келаётгалоҳида дард билан уқдиради. Воқеаларни кузатар эканмиз, ик давридаги айрим майда-чуйда фитналардан ташқари энг а фитначиларга Худоёрхон билан Мусулмонқул ўзлари бошк қилаётганини англаб оламиз. Модомики, давлат бошлиқнинг ўзлари бир-бирларига қарши яширин, гоҳ ошкор фитнаш билан машғул бўлсалар, эл-юрт тақдири ҳақида ғамхўрликш у ёқда турсин, бу тўғрида ўйлашга ҳам уларнинг хаа, миёсида жой бўлмайди.

удоёр билан Мусулмонқул фитналарнинг бошлиғи эканликўрсатувчи лавҳалардан яна бири шуки, Худоёр Мусулмонқарши кураш ва хонликда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун олар воситаси билан ҳар қайси шаҳарда қипчоқларга қаршиқлар ташкил этади ва уларга шундай буйруқ беради: «... Ушармонимизни олган он дарҳол ўн беш ёшдан то етмиш ёшбўлган қипчоқ эр зотини қиличдан кечиргайлар..»

оқеалар давомида Тошкент беги — Азизбек характери тоборапроқ очила боради. Шуниси муҳимки, Абдулла Қодирий ўз амонлари психологиясини жуда яхши билади, уларнинг қалчуқур кира олади. Ёзувчи Азизбекнинг пуч ички дунёсини бергани сари, китобхонда бу образга нисбатан ғазаб ва нафорта боради. Азизбек худди ўзимизнинг, 20—30-йиллар ва н кейинги йиллардаги кўпгина амалдорларимиз сингари ғаўзим бўлай деган ният билан яшайди. Умрида бирор марта ғамини еган эмас, аммо халққа қуруқ ваъдалар бериб алдаўз истаганича солиқлар солиб қийнаган, буйруғидан бўйинганларга даҳшатли жазо берган.

зувчи Азизбекнинг образини тўлароқ гавдалантириш учунина деталлар, лавҳалар чизади. Инсонлар бошидан уюлган текўздан ўткашишда Азизбекда инсонга хос туйғу-ҳисларнинг м битганини кўрамиз. Юсуфбек ҳожи бу манзарага даҳшат н боқса, Азизбек завқ билан қарайди. Кесилган бошлар, тўан қонларга қараб кўнгли очилади. Одамларни қириш, таъзиш ҳисобига кўрадиган орзу-ҳаваслари тўғрисида, бундан н Тошкент устида сурадиган мустақил ҳокимлик кайф-саритўғрисида хаёл суради. «...Азизбек бундан кейинги Тошнинг мустақил ҳукмдори, Азизбек! Қипчоқларга солган ғамини учун у терисига сиймайди. У энди «қипчоқлар Тошкентлиб қолсалар...» деган мудҳиш хавфдан қутилган. У энди

Тошкент ва атрофнинг хони, ҳоқони! Энди духоба ва атласлар устидагина ўлтирмоққа қаноатланмай, ўз шаънига, ўз қудратига мувофиқ тожлар, тахтлар яратмоқчи. Ўзининг эски маҳрамига кўнгли тўлмай, бошқа бир ўйинчи, ҳусндор бир маҳрам топмоқчи ва ўзининг бу машҳур маҳрами билан ер юзига (Туркистон ва Бухорога) донг, шуҳрат чиқармоқчи».

Ёзувчи ҳокимият тепасига чиқиб олган виждонсиз амалдорларни жуда кўп далиллар билан фош этиб боради. Юқоридаги кўчирманинг ҳаммаси Азизбек нуқсонларини фош этишга қаратилган. Бундай одамлар биринчи галда калтабин, шунинг учун ҳам қилмишлари фақат жиноят бўлади. Ҳатто унинг ер юзи ҳақидаги тасаввури ҳам Бухоро билан Туркистондан нари эмаслигини айтиб қўйиш ёзувчи назаридан қочмайди.

Азизбек Тошкент аҳолиси устида қамчи ўйнатиб, халқни жонидан тўйдиради, ниҳоят халқ оммаси Юсуфбек ҳожининг бир турткиси биланоқ Азизбекка қарши исёнга қўзғолади-ю, золим бекни бир онда ер билан яксон қилади. Абдулла Қодирий зулм ошган сари унинг умри қисқаради, деган изоҳини аниқ ҳаётий воқеликда исботлаб ҳам берди. Ёзувчи романнинг «Исён» сарлавҳали бобида Азизбек зулмига қарши бош кўтарган халқ оммасининг зўр қудратини намойиш қилади.

Романда воқеалари берилган давр қора кучлари сифатида тасвирланган Ҳомид, Мутал, Содиқ образлари ҳам китобхонда катта таассурот қолдиради. Улар ҳам оддий кишилар ва умуман жамият ҳаётига фақат зарар келтирадиган газандалар. Агар Мутал ва Содиқлар оддий каллакесар ўғрлар бўлса, Ҳомид ўзининг мустақил тўқувчилик дастгоҳига эга бир ҳунарманд, савдо-тижорат билан шуғулланади, пул топади, аммо бутун қилмишлари фисқу-фасот, муттаҳам, учига чиққан ифвогар, ичи қора, ҳаром-ҳалол деган нарсаларни ажратмайди, хуллас инсонга хос фазилатлардан маҳрум бир малъун. Абдулла Қодирий Ҳомидни барча софдил кишиларга қарши қўяди ва шу жараёнда унинг кирди-корларини оча боради. Ҳомид ҳамма соҳада палид бўлиши билан оила, хотин-қизларга муносабатда ҳам ўлгудай ифлос. Унинг Отабекка нисбатан душманлиги ҳам худди шу ифлосликларидан, бахиллигидан келиб чиқади. Раҳмат Мирзакарим қутидорнинг қизи тўғрисида Отабекка гап очган пайтда дарров Ҳомиднинг ичи куйиб кетади, худди шу ондан бошлаб Отабекка душман бўлади-қўяди, чунки у ичи қора одамда, бировлар бахтини кўролмайди. Шу кундан бошлаб Ҳомид Отабек билан Қумушнинг муҳаббат тўла оилавий ҳаётига заҳар солаверади, бу йўлда ҳар қандай хиёнат, жиноят, ифлослик, мунофиқликдан тоймайди. Бу йўлда ўзига хайрихоҳлар, ҳомийлар топади.

Абдулла Қодирий қора кучларнинг ички-ташқи қиёфасини шу қадар нозик, мукамал, шу қадар батафсил чизиб берадики, ундаги «хоин билан сотилган кўзлар» тўқнашувин, Ҳомиднинг ўз қилмиши хиёнатлигидан ҳар нафас чўчиб, юраги теракнинг баргидек шиғиллаб, титраб туриши, «икки кишининг хун баҳолари»

ичқираётган «виждон садо»лари китобхон қалбига ғоят чуқур
об кетади, хонн, сотқин, порахўр, хунрез сингари — инсон
улуғ зотга иснод ёғдирувчи палидларга нисбатан чексиз-
асиз нафрат уйғотади. Шунн ҳам айтиш керакки, Қодиррий
ларидан салбий воқеалар ва уларга хос образлар фаолияти
ижобий воқеалар ва уларга хос образлар ҳам фақат энг
тўла иймон-виждонли, софдил, энг муҳими бадий асарнинг
ик, тарбиявий, ғоят гўзал моҳиятини идрок этишга савияси
ган китобхонга шундай катта таъсир этади.

10. МУСТАҲКАМ ПОЙДЕВОР

уб заминнда тарихий воқеалар асос бўлиб ётган бадий
а аниқ тарихий далиллар, ҳужжатлар, шахслар билан бирга
и томондан яратилган тўқима образлар ҳам муҳим аҳа-
касб этади. Аввало тўқима образлар фаолияти тарихий шахс
рихий воқеалар жараёнида мантиқий равишда мослашиб,
лашиб кетиши шарт, бу жуда катта маҳорат талаб этади.
барин, тўқима образлар тарихий воқеаларнинг моҳиятини
очиб беришга хизмат қилиши, уларнинг ўзаро мослашуви —
т асарининг юксак савияда бадийлигини, муваффақиятини
ин этувчи муҳим омил бўлади.

ўткан кунлар»да ёзувчи тарихий-бадий асардан, дастлаб,
ий романдан қилинадиган мазкур талабларга тўла жавоб
ни билан катта муваффақиятга эришди. Ёзувчи романда бир
тарихий воқеалар билан бирга, талай бадий тўқима образ-
қатор-қатор манзаралар, лавҳалар ҳам яратадики, бу ҳол
ўтмишнинг XIX аср ўрталари ва иккинчи ярмидаги ўзбек-
қипчоқлар, хонликлар, турли табақалар вакиллари ҳаёти,
иятидан ёрқин намуналарни ифодалаб, бизга улар ҳақида
гунча тўла тасаввур бера олди. Зстан, тарихий роман ёзадиган
анъаткорнинг илмий тарихий асар ёзадиган олимдан фарқи
энг муҳим вазифаси ҳам худди шу — тўқима образлар яра-
адир.

рихий роман ёзувчиси тарихий фактлар, воқеалар, тарихий
лар қиёфасини чизиш негизда ўзи мавзу қилиб танлаган
нинг руҳини, психологиясини, мазкур давр вакиллари образ-
ни, уларнинг характерларини яратиши керак. Санъаткор
и шу образлар ва характерлар яратиш билан оддий тарих-
и фарқ қилади.

ўрниб турибдики, тарихий роман ёзувчиси бир йўла икки
бани — ҳам тарихчи, ҳам ёзувчи вазифасини бажариши
и, яъни тарихни санъат билан қўшиб, унга қатор жило
ди, ўтмиш воқеа-ҳодисаларини тарихчидан кўра ҳам мукам-
оқ ёритиш учун тарихий фактлар фонидан бадий тўқима
лар, манзаралар ҳам яратади. Аммо тарихий бадий асарда
аткор бош ғояни таъмин этишда асосан бадий тўқималар-

дап эмас, тарихий фактлардан келиб чиқishi шарт. Абдулла Қодирий ўзининг тарихий романларида санъаткордан қилинадиган мазкур талабларга тўла риоя қилди, уларни муваффақият билан адо этди. Аммо «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари гарчи ўзбек адабиёти тарихидагина эмас, бутун Ўрта Осиё халқлари адабиёти тарихида ҳам, ҳатто мамлакатимиздаги бошқа халқлар адабиётида ҳам катта воқеа сифатида майдонга келган бўлса-да, 20-йиллардан то 90-йилларгача ҳам ўзига муносиб расмий баҳосини ололмаи келганини ҳеч нарса билан ёқлаб бўлмайди. Бунинг дастлабки сабаби — бизда бутун тарих, бутун адабиётимизга нотўғри муносабатларнинг узоқ даврлардан буён давом этиши нотўғри йўналишдан юритилгани бўлди. Бу ишлар қандай амалга оширилди,— деган савол тугилади. Агар таъбир жоиз бўлса, мен шундай жавоб берардим: тарихга ва тарихий бадий асарларга қандай муносабатда бўлиш ҳақида марксизм-ленинизм таълимотига асосланиш кераклигини ҳар нафасда, ҳар бир илмий ишда, оғзаки гап-сўзу, суҳбатларда таъкидланаверди-ю, амалда унинг тескариси қилинди. Яъни тарихдаги энг яхши анъаналардан намуна олиб тараққиёт учун замин сифатида фойдаланиш ҳақидаги гўё тўғри ва кўнгилга хуш келадиган назарий кўрсатмалар Маркс, Энгельс, Ленинда шу қадар кўп эдики, улардан ҳеч ким кўз юмолмади. Ҳамма уларни рўкач қилди. Амалда бу «ширали» назарияларнинг тескариси татбиқ этилаверди...

Энди Абдулла Қодирийнинг бу масаладаги қарашларига келсак, Қодирий тарихнинг энг ибратли, умуминсоний, ҳеч қачон эскирмайдиган нуқталарини мисқоллаб териб, ғоят эҳтиёт қилиб бизга кўз-кўз қилди, ундаги энг қабиҳ нуқталарни тамоман қоралаб, эндиликда нималарга қарши курашишимиз лозимлигини ҳам белгилаб берди. Бу жиҳатдан юқорида таъкидлаб ўтган илмий назарияга энг мос келадиган ғояларнинг бадий намунасини яратди. Аммо биздаги калбатинлар, гаразғўйлар, ифвогарлар ўзларининг энг ифлос мақсад ва манфаатларини кўзлаб Қодирийнинг энг тўғри ва буюк хизматларини, тарихдан намуна олиб туриб, бугун ва эртанги кунимиз ҳақида, истиқболимиз ҳақида ўйлашимиз лозимлигини уқдирган энг қимматли фикрларига қарши курашдилар. Бу эса санъат ва адабиётимиз тараққиётига муттасил ҳалақит бериб келди.

Абдулла Қодирий ҳар икки тарихий романларида санъаткор сифатида тарихий воқеаларнинг йўналишига тўғри қарай олди, тарихий ҳужжатларни танқидий кўз билан чуқур ўрганиб, унинг бадий манзараларини яратади. Воқеликнинг моҳиятини чуқур ва етук бадий савияда ифода этишни санъат даражасига кўтаришда тўқима образ ва воқеалардан моҳирона фойдалана билди. Бунинг учун ёзувчи Қўқон хонлиги Худоёрхон даврига оид тарихий ҳужжатларни синчиклаб ўрганди. Худоёрхон, Мусумонқул, Азизбек ва бир қанча қушбегилар сингари тарихий шахслар фаолиятини кўрсатувчи ажойиб лавҳалар, манзараларни яратди. Худди мана шуларни китобхон тўла тасаввур этишида бадий

налар катта восита сифатида хизмат қилади. Биз то шу ргача ҳам ҳаётда янги ўсиб келаётган илғор, тараққийпар-учлар ҳаммиша ҳам ўз даврини яшаб бўлган эскилик тараф-бўлганларнинг қаршилигига дуч келади ва булар ўртасида ай, гоят кескин ҳаёт-мамонт кураши рўй беришининг гувоҳ-бўлиб турибмиз. Бу инсоният тарихида муттасил давом-ган бир жараён бўлиб, турмуш тақозосига кўра турли-тарда рўй беради. Ҳумладан, яккаҳоқимлик, турғунлик-блари асосида мамлакатни бошқаришга ўрганиб қолганлар-демократик эркинликлар тарафдорлари ўртасидаги ўзи-давом этаётган курашлар жараёни ҳам айни шу ҳаётий-иятлар заминида рўй бераётганини идрок этилса, Қодирий-ларида тарихий ўтмишга муносабатлар нақадар тўғри-игига яна бир бор иймон келтирамиз. Ёзувчи XIX аср-истон халқлари ҳаётдаги воқеалар тасвирида юксак санъ-даражасига кўтарилганига тўла ишонч ҳосил қиламиз.

Абдулла Қодирийга Юсуфбек ҳожи образини яратишда му-бир тарихий далил туртки бўлган дейиш мумкин. Шарқ-олиим В. Наливкиннинг «Қўқон хонлигининг қисқача-и» китобида бир маълумот бор. Унга кўра XIX асрнинг-ларида Тошкентда ҳокимлик қилган Азиз парвоначи-бек) хазинада пул камайиб қолгани учун Тошкент аҳоли-қўшимча равишда «мис пули», «улов пули», деб бир неча-юлиқлар солади. Ваҳоланки, муттасил давом этиб келаёт-еодад ўзаро урушлари, Қўқон лашкарлари қамали бусиз-Тошкент халқини обдон қийнаб қўйган эди. Азизбек ҳатто-н одам юбориб, хонадонларни тинтув қилади: шу билан-ўртасида Азизбекка қарши норозилик кучайиб, бу норо-аҳоли ўртасида катта обрўга эга бўлган Маъюсуфбой-рлигида тезда қуролли қўзғолонга айланиб кетади. (Маъю-й — ипак моллари тўқувчи катта устахона эгаси эди).

Кадалар билан тўлган Тошкент кўчаларида Азиз парво-навкарлари билан халқ ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Халқ-кеलाётган эди, тўғри ишга солиб, қўзғолон бостирилди.-бир неча кундан сўнг халқ исёни яна кўтарилди, яна қат-қанг бўлди. Худди шу топда Тошкентдаги воқеалардан-дор бўлган Қўқон хонлиги Азизбекка қарши юриш қилиб,-энтни олди. Азизбек Қўқонга юборилиб, қатл этилди. Тош-қипчоқ Нормад додхоҳ ҳоким қилиб тайинланди.

З юқорида тарихий шахс ва воқеаларнинг моҳиятини чу-қ очишга тўқима образлар ва воқеалар кўпроқ хизмат-и, бинобарин тарихий бадиий асар худди шу хусусиятлари-оддий тарихчи ишидан фарқ қилади, деган эдик. Ҳозирги-рилган лавҳамиз «Ўткан кунлар» да энг ўринли, энг маҳо-илан бу вазифа бажарилганига далил бўлади. Абдулла-ий Худоёрхон ва Мусулмонқуллар ҳақида тўғридан тўғри-арихий ҳужжатларни келтириб ўтирмасдан улар билан-кни дуч келтиради, гаплаштиради, олиштиради... Бу ҳол

ҳар бир шахс ва образлар ҳақида, тарихий воқеа ва ҳодисалар ҳақида китобхонга кўпроқ маълумот бериш билан бирга жуда катта эстетик, ундан муҳими — ҳаётдаги ижобий ва салбий воқеалар, одамларга нисбатан ижобий ҳис-туйғулар уйғотади, шу билан адабиётнинг энг олий бурчи — тарбиявий аҳамиятини тайин этади. Фазилатларга муҳаббат, нуқсонларга нафратни ортттиради. «Ўткан кунлар»нинг умуминсоний хусусиятлари ҳам, жумладан, шу нуқталарда намоён бўлади. Биз бундай манзараларни Азизбек билан Юсуфбек ҳожи фаолиятида, Азизбекка қарши кўтарилган халқ исёнида, Ҳомид билан Марғилон қушбегиси учрашувлари манзараларида, Кумуш билан Отабек бошига тушган кулфатлар тасвирида, Қовоқ девона ҳангомалари-ю, қипчоққа қирғин воқеалари ифодаланган саҳифаларда ўзбек халқи ўтмишидаги қатор тарихий воқеаларнинг жонли-бадий ифодасини кўрамыз. Тарихий роман учун муҳим шарт бўлган вазифаларни ёзувчи бу саҳифаларда муваффақият билан адо этади. Яъни уларда тарихий фактлар билан бадий тўқималар мантқиқан боғлаб юборилган, аниқ тарихий воқеалар фонида яратилган бадий тўқималар романдаги барча воқеалар билан узвий равишда боғланиб, уларнинг руҳини бўрттиради, таъсир кучини оширишга хизмат қилади. Бу билан ёзувчи тарихий ҳужжатлар, воқеалар, фактларнинг мустаҳкам пойдевори асосида тарихан ҳаққоний асар майдонга келтириб, бутун фаолияти билан халқ манфаатларига зид бўлган яккаҳоқимлик тартибларининг кирдикорларини очиб ташлайди. Уларга нисбатан китобхонда нафрат уйғотади. Шу билан бирга бутун фаолиятлари билан халқ манфаатларини ҳимоя қилишга бағишланган кучларни барча зolimларга қарши қўяди, бу тоифадаги образлар эса китобхонда меҳр, муҳаббат деган олий инсоний туйғуларни шакллантиради, китобхон қалбида уларга нисбатан абадий ҳурмат ва эҳтиром ҳиссиётларини сингдиради. Асарнинг юксак тарбиявий аҳамияти ҳам худди шундадир.

«МЕҲРОБДАН ЧАЁН»

1. ЯНА ИЗЛАНИШДА...

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) нинг иккинчи тарихий романи — «Меҳробдан чаён» 1929 йилда босилиб чиқди. Ёзувчи биринчи романи билан аллақачон китобхонлар эътибори-ю эҳтиромини қозонган, софдил кишилар уни қалбларига маҳкам жойлаб олган, буюк талант ва қобилият рақиблари «Ўткан кунлар» ва унинг муаллифи теварагида талай иғво, фитналар уюштириб улгурган эдилар. Абдулла Қодирий иккинчи романини гоёт оғир зиддиятлар гирдобида ёзди, шунга қарамай бу роман ҳам босмахонадан чиқмасданоқ қўлма-қўл бўлиб кетди. Чунки Қодирий қандай асар ёзишини эндиликда ҳамма, ҳатто унинг душман-

ҳам билар эди. Бунга бир кичик мисол келтирамиз: кекса ачи ва журналист М. Усмонов хотирлашича, «Меҳробдан босмахонага туширилганда ҳарф терувчилар орасида асар ҳар саҳифаси терилиши билан то кейингисига ўтгунча қўл бўлиб, талашиб ўқилар экан. Шундай жараёнларда аҳифа йўқолади, буни ҳеч ким тополмайди. Нима қилибилмасдан босмахона ишчилари уч кишидан иборат вакил бў, ёзувчи ҳузурига юборишга ва узр сўраб, аҳволни тўғри беришга қарор қилишади. Шу уч кишининг бири Усмонов Вакиллар минг андиша билан Қодирий ҳузурига боришади. уни очиқ айтиб, узр сўрашади. Қодирий йўқолган саҳифабошқа нусхаси йўқлигини айтиб изтироб чекади. Аммо кишиларга қаттиқ гапирмайди. «Бўлар иш бўлибди», деб и саҳифани ёддан қайта ёзиб берган экан. Мана бу кичик мисол бизга жуда катта воқеликдан далолат беради. Қодирий романлари мавқеи билан бирга ёзувчи меҳнати, хотираси, ги, қобилияти ҳақида ҳам бизга яна бир катта тушунча и. «Ўткан кунлар» атрофидаги олағовур гап-сўзларга Қоэтибор бермаслиги мумкин эмас эди, албатта. «Меҳробаён»да эса Қодирий синфий ёки ижтимоий тенгсизликни й тушуниш, уни китобхонга, оммага қандай тушунтириш асини кўрсатди. Бу нарса унинг биринчи романида ҳам ди, аммо иккинчисида бўртириброқ кўрсатди. Ўшанда ҳам гални бойга тўша-тўғри, фақат у бой бўлгани учун қуролиб боравериш тарзида эмас, балки ҳар бир адолатли жами бўладиган зolim ва зулмга қарши, умуман инсон ҳуқуқиззат-нафси, инсонийлик қоидаларига зид келадиган ҳақ-қларга қарши курашиш тарзида тарғиб қилди. Бу оддий, насиҳатлар ур-сур тарзида эмас, гоят юксак бадий ифобилан кўз олдимизда шундай намоён бўладиги, умр бўйи албимизда жойлашиб қоладиган бир шаклда кўрсатилди. тсизликка қарши кураш — бизнингча, бирор синфга манўлиб қоладиган нарса эмас, бу синфий курашни шу давронгимизга сингдириб келишган тушунчадан тамоман фарқ и. Демокримизми, ҳақсизликка қарши кураш — фақат бир-табақага мансуб бўлиши мумкин эмас, у ҳар бир табақага, ҳар бир шахсга хос тушунча бўлиб, ҳар қандай ижтимоий да бўлган ва бўлади. Марксизм-ленинизм номи билан бизга ириб келинган синфий кураш тушунчаси — ғайри инсоний гача эканини тарих исботлади.

«Меҳробдан чаён» романини 30- йилларнинг танқидчиси Сотти ин бутунлай тан олмади, ҳатто асарни ўқувчилар қабул ди, шунинг учун у ҳақда тўхтаб ҳам ўтиришнинг ҳожати деган фикрни айтишгача борди.

«Мулла Қодирий иккинчи тарихий романи учун ҳам Худонинг сўнгги ҳукмронлик даври — Россиянинг Ўрта Осиёни олиши даври воқеаларини танлайди.

«Меҳробдан чаён» да ёзувчи илгари таъна қилинган кўплаб

даъволардан бирига — яъни «юқори табақадан қаҳрамон танлади, савдогарларни ижобий қилиб кўрсатди», деган эътирозларига жавоб беришга ҳам ҳаракат қилинади. Бу борада албатта яккаҳоқимлик ижтимоий тузуми иллатлари кўпроқ очилади. Роман ёзишдан олдига қўйган мақсадини сўз бошида А. Қодирий шундан баён қилади: «Туркистон феодалларининг... вакили бўлган Худоёрхоннинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда ҳунарманд касиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келувчиларга, тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши ромanning мавзусидир. Худоёрхоннинг бу йўлдаги биринчи истеънодгоҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний хислатнинг битганлиги ва қолгани ҳам хабосат нардаси остида сезилмас даражага етканлиги мундарижа сифдирган қадар баён қилинадир. Булар ромanning номарғуб — манфий қаҳрамонлари. Иккинчи тарафдан, мазкур қора кучларга қарши «тубан» синф — камбағаллар, уларнинг хонлик тузилишига, қора куч-уламо алайҳига чиқиши, меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, сажжияси... уларнинг хон ва уламоларга қарши исёни табиий-меъерийдир...»

Кўриниб турибди — синфлар, табақалар, уламолар ҳақида ўта жиддий гаплар айтилади. Бунинг дастлабки сабаби — аввало биз юқорида таъкидлаган биринчи роман ҳақидаги «танқид»лар бўлса, таъналар бўлса, иккинчидан, Қодирий то иккинчи романи ёзилиб битгунча Москвада бир муддат ўқиди, «Муштум», «Коммунист йўлдоши», «Иштирокиюн», «Ўзизил байроқ», «Инқилоб» сингари бир қатор ойнома ва рўзномаларда ишлади, шу билан бирга уларнинг ҳаммасида тинимсиз ижодий маҳсули билан фаол қатнашиб келди. Мазкур жараён ёзувчини муттасил инқилобдан илгариги ҳамма нарсани инкор этишга, 20-йиллардаги партия ва ҳукумат сиёсатини сўзсиз маъқуллашга, маъқуллашгана эмас, уни кўкларга кўтариб мақташга мажбур қилар эди. Аксар ёзувчилар бу йўлга муккасидан кетиб, кўзларини чирт юмиб олиб кетавердилар, аммо Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва уларнинг ҳамфикрлари бундай қилмадилар, иложи борича воқеаларга ақл-идрок билан қарашга ҳаракат қилдилар. Буни яна шундан ҳам кўрсак бўладики, ёзувчи ва шоирлардан бири 1929—30 йиллардаёқ коммунизм уфқлари кўринди деб шеър ёзган бўлса, яна бири коммунизм гулбоғларига деб шеър ёзди, яна бири биз яшаб турган ватанда одамлар очликдан ўлаётганда бу ватanning ҳар тарафи фақат гул-лола, боғ деб мадҳия ўқиди. Биз Қодирий, Чўлпон, Фитратнинг бирорта шеърида, насрий ёки драматик асарида ҳам, ҳатто бирор публицистикасида, ҳикоя ва очеркида ҳам бу ҳолатни учратмадик. Борди-ю бўлса-да, биз ўқиган мавбаларда учратмадик. Мазкур номлари тилга олинган уч буюк сиймо ана шу сифатлари билан ҳам бошқалардан ажралиб турарди, шу сифатлари учун ҳам уларни қурбон қилдилар... Биз Абдулла Қодирий иккинчи романини гоят зиддият-

ардобида ёзди деганимизда шуларни ҳам кўзда тутамиз. От соҳасида ишлаш одатда — бизда ҳар қандай қаламкашни укумат сиёсатини ҳар куни қувватлаб туришга ўргатади, бизнинг инқилобдан кейинги матбуотларимиздан бирор-бир нафас ҳам эркинлик, мустақиллик деган нарса бўлмас. «Сўз эркинлиги», «матбуот эркинлиги» бериш ҳақиқада инқилобдан олдин ҳам, кейин ҳам қуруқ гапларборат бўлиб қолаверади. Матбуот партия айтган чизиғидан эмас. Шу ҳолнинг ўзи журналист ва ёзувчиларимиз учун йиғин ва жазо бўлганлигини айтиб туради, буни ҳаётанча исботлаган, шу соҳадаги таназзулимиз энди бутунга очиқ айтилмоқдаки, биз бундан фақат мамнун бўлишимиз. Ана энди Абдулла Қодирийнинг иккинчи тарихий ва ҳақиқат фикри юритилганда — унинг ёзилиш жараёни-ю, унинг бадиий таҳлилига баҳо беришда шуларни кўзда тутмоқ бўлади. Биз илгариги қарашларимизда иккинчи романдаги ижоди ва дунёқарашда ижобий эволюция рўй берди тараққийдошганмиз. Бунга мисол қилиб, синфий кураш, бой ва галлар ўртасидаги зиддиятларни тушуниш ёзувчи идрокига эҳтиётларда ишлаши воситасида етиб борди, қабилдаги талай маларни асос қилиб олганмиз. Бу ҳам етмагандай, Қодирийнинг романида Ўрта Осиёнинг руслар босиб олган ерларда «адолат ўрнатилган» тарзида кўрсатди, бунга мисол Анвар Раънонинг Қўқондан Тошкентга келиши билан муродида етганидир тарзида фикрлар баён қилганмиз. Шунини айтмай, мен Қодирий асарларини астойдил ўрганишга келган кезларда унинг сафдошлари — Чўлпон, Фитрат, Эл-Ғози Юнус, Фозилбек Отабек ўғли каби талай ёзувчиларасарларини ҳам ўқиганман. Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз»ини ҳурматли домламиз Субутоё Долимовдан (ҳеч кимга рмасликка сўз берган ҳолда) олиб ўқиганман. Бундан жуда эҳтишимни айтганимда домла эриб кетиб, «Аҳмаджон, бўл-энди мана буни ҳам ўқинг», деб Фозилбек Отабек ўғли-«Дукчи эшон воқеаси» асарини бердилар. Мазкур ҳар икки Россиянинг Ўрта Осиёни қандай қонхўрлик билан босиб олган ҳақиқатдаги аниқ тарихий воқеалар роя ёзилганлигини эсим. Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Абдулла Қаҳҳорнинг «Тобоғ» асарларида ҳам русларнинг муштамлақачилик ҳаракати муайян даражада акс этганини билардим. Айниқса, «и эшон воқеаси»даги қонхўрликлар бир умрга қалбимда аниб қолган, аммо русларнинг босқинчилик ҳаракатини оқлаш тарих фанида, адабиётшуносликда сунъий равишда гусига зўрлаб киритилган эди. Бу ҳақиқатни бор ҳақиқатни қамоқ, сургун деган сўз эди. Ана энди мана шундай ҳолда Қодирий ва унинг сафдошлари номини тилга олишга эҳтиёт этолмаганларнинг ёв қочгандан кейинги ботприкларини кишини ҳайратга солади...

Абдулла Қодирийнинг кўплаб адабий-танқидий мақолалари

ҳам айни икки роман оралиғидаги ўтган етти йил мобайнида ёзилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Зеро бу даврда ёзувчи адабиётда зўр бериб реалистик йўлни, яъни ўша даврларда ҳам расм бўлган сунъий реализмни эмас, у Оврупоча тасаввурлардаги ҳақиқий реалистик анъаналарни ўзбек адабиётига сингдириш учун қаттиқ курашди. Аммо Абдулла Ҳодирий «Меҳробдан чаён» да гарчи хонлик даври кирдикорларини янада чуқурроқ очишга, яъни тарихга илҳом борица замон талабларидан келиб чиқиб қарашга интилан бўлса-да, яна атрофида бодрокдек қайнаб турган замонасоз ҳамкасбларидан фарқ қиладиган томонлари бор эди. Яъни синфий кураш деб одамларни бир-бирларига гиж-гижлаш, бир турли халқни гуруҳларга бўлиб, бирининг гўштини иккинчисига едириш сингари ваҳший нуқтаи назарлардан олисда эди. Яна ўша адолат ва адолатсизлик, зулмга қарши кескин курашни бадиий ифода этиш, иймон, виждон сингари энг олий, муқаддас тушунчаларни улуғлаш «Меҳробдан чаён» романининг бош ғоясини ташкил этади. Анвар камбағал-бўёқчининг етимчаси, Сафар бўзчи — майда хунарманд — ўз меҳнати билан қўл учиди кун кўрадиган кичик бир тўқувчи, Раъно — Солих махдумдек бир зикна, манфаатпараст, ичи қора бир мактабдор домланинг қизи, Султонали — хон саройидаги каттагина амалдор, ҳукмрон табақа вакили ва ҳоказо... Нақадар пок, иймон ва виждон билан иш кўрадиган, ҳар қандай оғир вазиятларда, ҳатто қамоқ ва ўлим таҳдид солиб турган кезларда ҳам буларнинг биронтаси ўз виждонига хилоф иш қилмайди, қарши бормаиди, пасткашликка бормаиди. Агар роман ёзилган даврдаги ҳукмрон мафкурага Ҳодирий батамом қўл бўлиб ижод қилганда — биз юқорида номларини тилга олган образлар ичида Анвардан бошқа ҳаммасини ёвуз кишилар тарзида талқин қилиши лозим эди. Буни қандай тушуниш керак? Яъни — Анвар камбағал оиласидан чиқиб бутунлай етим, болаликдан бировлар эшигида хизматкор ва хор-зор бўлиб юриши, ўз хўжайинидан фақат ёмонлик кўриши ва шу аснозда ё ўлиб кетиши ёки хўжайинларга қарши исён кўтариб, мол-мулкни талаш ва уларни хонавайрон қилиши лозим эди. Раъно эса — зикна уламо қизи, хунук қиз бўлиб туғилиши, борди-ю, хиёл ҳусндор бўлса, албатта бузилиб кетиши, Сафар бўзчи — қўлидан бўзини тортиб олган солиқчига қарши бош кўтариши, Султонали Анвар билан Раънога ёрдам бериш эмас, балки уларни Худоёрхонга туғиб бериб, катта совғалар ва янада каттароқ амал пояларига кўтарилиши лозим эди. Абдулла Ҳодирий бу йўлдан бормади, чунки бу йўл асли ҳаётда етакчи ёки бош тўғри йўл эмаслигини 20-йиллардаёқ, тушунган бизнинг доҳий ёзувчимиз эди.

Маълумки, Ҳодирий «Ўткан кунлар»да Худоёрхоннинг ёшгина тахтга ўтирган чоғларидаги воқеаларни кўрсатган бўлса, «Меҳробдан чаён»да унинг рўй-рост хон сифатида иш қўрган ва ип-ҳоят Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олишга киришган даври воқеаларини ифода этади. Бу даврда Худоёрхон тахти остидан

ётган, хонлик ичидаги эиддиятлар ҳаддап ташқари кучайиб, анчалик бўшаштириб қўйган ва бунинг устига руслар боскелаётган ўта оғир ва мураккаб давр воқеа-ҳодисаларини й акс эттириш романнинг асосий мавзуини ташкил этарди. шундай мураккаб вазиятларда Худоёрхон ва Мусумонқул-алай беклар, уламолар, косиблар, бўёқчилар каби «майда» ар, хон саройи, аёнлари ҳаёти, ички-ташқи қиёфаси, руҳий , ҳар бирининг ўзига хос шахсий хусусиятлари билан ообдан чаён» да шундай гавдаланадики, ҳаммамиз кўз изда, қалбимизда муҳрланиб қолади. Бунинг учун санъат-оқеа-ҳодисаларнинг асл моҳиятини, ғоясини иложи борича сдан, юқори бадий савияда ифода этишга ҳаракат қилади унга эришади. Ёзувчи тарихий воқеаларни тарихчилар син-хронологик тарзда бирин-кетин чизиб кетавермайди, уларни а образлар фаолияти воситасида, яъни санъаткорона тас-шга, кўрсатишга интилади — воқеалар ғояси ўз-ўзидан чиқаверади. Бу аввало реалистик йўналишнинг бадий ётдаги муҳим вазифасини, моҳиятини тайин этади, биво-тарихий романчи учун шу энг тўғри йўл эканини ҳам қлайди.

Абдулла Қодирий иккинчи тарихий романни ёзиш учун она водийси, Қўқон, Марғилон томонларга бир неча бор г қилиб, Худоёрхоннинг кейинги даврларига оид тарихий ликлар, ҳужжатлар тўплади, хонлик даврини ўз кўзи билан н кишилар билан учрашди, суҳбатлашди, уларнинг яшаш тлари, шахсий-оилавий ҳаётларини ўрганди. Кўпларининг к даврига оид хотираларини ёзиб олди. Қўқонга бориб, Ёрхон давридан қолган саройлар, мадрасалар ва бошқа ий биноларни текширди, айрим кексалардан сўраб, хонлик га хос урф-одатларни ўрганди... Рус ва ўзбек шарқшунос тарининг Қўқон хонлиги ва умуман Туркистоннинг XIX аср ига бағишланган асарларини ўқийди.

оманнинг номи асли Абдурахмон домла, Шаҳодат муфти ва шпоҳлар қилмишларини фош этишга қаратилганк бўлиб, «об» ва «чаён» ибораларидан ясалади. Маълумки, меҳроб — адас жой, мачитда қибла томонга белгилаб қўйилади ва на-г шунга қараб ўқилади. Уйда эса, жойнамозга унинг нус-тикиб қўйилади ва намозхон қибла томонга шуни ёзиб ўқийди. Энди худди шундай муқаддас тамғадаи — бошқа-маърифат таратадиган кимсалар — диний ақидалар ҳақида триб, ўзлари дин ва имонга зид ишлари билан шуғулланиш-ни кўрган Қодирий иймонсизларни «чаён» деб атайти. Меҳ-н чиққан чаёнлар билан ислом дини ва диний ақидалар ида ҳеч қандай умумиятлик йўқ эканлигини уқдиради. Со-маҳдум ҳам шуларнинг бири, аммо улардан бир оз содда-ги билан фарқ қилади.

нвар ва Раъно ўткир ақл-идроки билан хон замонидаги маз-пахслар табиатини, хатти-ҳаракатларини, беклар орасидаги

мураккаб зиддиятларгача — ҳаммасини билади, ҳаммаси нафс балоси билан боғлиқлигини тушуниб етади. Ҳамиша ўз ишини мана шу ғоят оғир ва мураккаб муҳитга қараб олиб боради. Анвар ҳам ўз давридаги аянчли воқеа-ҳодисалардан куяди, ёнади, азоб чекади, қарши курашади, ниҳоят почорлик қилиб қолгач, «...Ҳақнинг ҳақсизликка голиб эканлигини огизда эшитсам ҳам шу чоқ-қача амалда кўрмадим...» дейди. Анвар, айниқса ўрда ҳаётига аралашиб, ундаги рўй бераётган воқеа-ҳодисалар билан бевосита яқиндан танишганда ўз фикрининг нақадар тўғри эканлигига яна иймон келтиради. Чунки Анвар «...Таъмани, шайтонатни, адоватни, айниқса, хуфияликни билмас, девонда ўзига топширилган вазифаларнигина адо қилар, алалхусус мазлумлар додномасини хонга эшиттиришга ва яхши натижалантиришга тиришар эди...» Бу қабилда ўрдада фаолият кўрсатиш — ҳаёт-мамонт кураши деган сўз эди. Чунки Анварга ёқмайдиган ярамас ҳолларнинг макони ҳам хон ўрдаси эди. Шунинг учун ҳам уни бош муншійликка кўтармоқчи бўлганларида Анвар дастлаб сира розилик бергиси келмайди. Ўрдадаги мирзолар орасида Анвар ўзини поклиги билан якка-ёлғиз ҳис этади. У оддий мирзолик найтларидаёқ бу муҳитнинг тағ-томиригача билиб олган ва «ифлос иш. Агар бошқа касб топсам, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим» деган қарорга келган эди.

Анварнинг шахс сифатида буюклиги дастлаб шундаки, ёмондан қаттиқ ҳазар қилади. Фитначи амалпарастларни жон-жаҳди билан қоралайди. Ғаразли амалпарастликдан нафратланади. Чунки ҳар қандай нопок амалпарастлик таъмагирликдан, манфаатпарастликдан келиб чиқади. Бу ҳолат инсонни оқибат натижада эл-юртини, қавми-қариндошларини, энг яхши ошноларини сотиб юборадиган бир хоинга айлантиради, яъни қонунсиз, ғайри табиий манфаатпарастлик муқаррар равишда шунга олиб боради. Анвар худди шундай хиёнатларга бефарқ қаролмасди, шу хусусиятлари билан ўрдада ёлғизлик қилиб қоларди.

Анварнинг юрда тўкпалаётган «гуноҳсиз қонлар, теваракдан эшитилиб турган оҳу-зорлар»ни кўриб юраклари эзилиши, тинчлигининг бузилиши, беҳад азоб чекиши — бу Қодирийнинг қалб садолари, ўзи яшаб турган тарихий шароитга нисбатан муносабатлари ёзувчи фаолияти ва ҳаракатларининг «аксинча натижаланиб» руҳини эзаётгани, виждонининг азобланиши ифодаси эди. Мазкур бадий тасвирлар маъносини 30-йиллар ва ундан кейинги босиб ўтилган ҳамма тарихий йўлимизда чуқурроқ англаб ота бошладик. Зотан, шахсга сиғиниш даврида тўкилган гуноҳсиз қонлар, эл бошига солинган ғоят даҳшатли фожиалар, ҳақсизлик, адолатсизликлар, халқ мулкани талон-торож қилишлар, Абдурахмон домла, Калоншоҳ сингари фитначилар юртбошига чиқиб, буюкларимизни оёқости қилишлар — қайси хонлик давридан қолишади?! Абдулла Қодирий ўз тарихий романларида, жумладан, «Меҳробдан чаён»да ўзи яшаб турган замон фожиаларини билвосита ифодаланини кўзда тутаяди, чунки у тарихий

уда бадий асар ёзишдан мақсад — замонавий муаммоларни итишга кўмаклашишдан иборатлигини ҳаммадан кўра чуқур-гушунарди. Бироқ 20-йиллардан тортиб, то 80-йилларнинг ларигача ҳам ёзувчи мақсадини ё тушунмаслик орқасида, атайлаб бузиб кўрсатган «танқидчи»ларда агар озгина виж-бўлса ҳам бунга иқрор бўлардилар. Улар Абдулла Қодирий-тарихий асарларидаги буюк ғояларни ҳамиша инок этиб, чини замонадан кечишда, октябрь тўнтариши натижасида олган ва қурилайтган, келажакда буюк бир жаннат ваъда қўлланган социалистик деб аталган ҳаётдан кечишда, ундан ол олмаётганликда айблардилар. Бундай қарашлар сув даги кўпикдай аллақачон сурилиб кетди. Қодирий романлари йиллар ўтган сари, ижтимоий тузумлар ўзгарган ва адолат га чиққан сари кадр-қиммати ошиб бормоқда... Анвар «зулм айган сари умри қисқаради» деганда шу мулоҳазаларни кўзда магандеб ким айта олади?! «Хонга яхши кўриниш учун кўп ларни унинг истагича кўрсатиш», мансабда узоқ яшашнинг сий шарти «зулм пичоғини қайраб бериш»дан иборат деганда зква ва Тошкентдаги сотқин амалдорларни ҳам кўзда тутил-ан деб ким айта олади?! Зулм пичоғини қайраб бериб турган-к кўз ўнгимизда юқори амал пояларига чиқиб, харомхўрликни к олдирганларини биз ўз кўзимиз билан кўриб турганимизда, дулла Қодирий кўрмайди, деб ким айта олади?! Ҳали Қодирий манларида кўтарилган муаммолар ҳақида ўнлаб китоблар ёзи-ди, бир-икки китобда уларни тўла қамраб бўлмайди...

2. РАЪНО

Раъно образида ёзувчи ўзбек хотин-қизларининг истеъдодини, ардаги жасорат, севгилисига садоқат каби олижаноб хислат-ларни кўрсатишга интилади. Раъно ҳам худди Анварга ўхшаш даврининг етук, илмли, саводли қизи эди. Муаллиф таъбирича, раъно — «адабиётдан Навоийнинг барча асарларини, «Девони узулий», «Лайли Мажнун», Амирий, Фазлий ва шулардек чи-той — ўзбек катта шоирларининг асарлари, форсийдан Хўжа офиз, Шерозий ва Мирзо Бедил... «асарларини мукаммал би-р эди... Баъзан овлоқроқ жойларда ўзича манзумалар... ҳам қиб юради».

Раънода мужассамланган мазкур фазилатлар ҳаётга, воқеа-арга, муҳитга ёшлигиданоқ анча ҳушёрлик билан қарашга, ўрган-билганларининг моҳиятини чуқур идрок этишга кўмак еради. Зотан, Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён»да халқимиз арихидаги турли воқеа-ҳодисалар билан бирга ўзбек хотин-қиз-лари орасидаги зиёлилар турлича истеъдодлар, шоирлар ва бош-да кўп нуқталарни қамраб олишга ҳаракат қилади. Бинобарин, инсондаги истеъдоднинг ривожланишига буюк Шарқ классик маънавий хазинаси мустаҳкам замин бўла олишини ҳам ало-ҳида таъкидлаб ўтади. Раъно ва Анварнинг бой ички олами,

дунёқарашида шу замин ҳал қилувчи роль ўйнайди. Раъно ҳатто ўз отаси — Солиҳ махдум табиатидаги хасислик, пастлик сингари нуқсонларни ҳам тезда пайқайди ва унга танқидий кўз билан қарайди. «Ёғлар тўкилса ерга ётиб ялар тақсирим, бўлса бозорда пастлик сотиб олар тақсирим...» қабилда махдумни ҳажв қилади.

Раънонинг Анварга кўнгил қўйиб, ҳар жиҳатдан у билан ҳамфикр бўлиб туриши бора-бора унинг вужудини ҳаётда рўй бераётган адолатсизликларга қарши нафрат руҳи билан тўлдира бошлайди. Хон, бекваччаларнинг атрофларида юз бераётган ҳодисаларга, уларда иштирок этаётган шахслар фаолиятига Раъно худди Анвар сингари баҳо бериш даражасига кўтарилади, бу ҳамфикрлилик эса иккаласи ўртасидаги самимий муҳаббатни, ажралмас дўстлик ишларини тобора мустаҳкамлай боради. Раъно кўнглидаги барча орзу-ҳаваслардан тортиб, энг нозик инсоний туйғуларигача ҳаммасини Анваргина яхши тушунади. Бинобарин, Анвардаги мазкур фазилатларни ҳам энг кўп тушунадиган шахс — ана шу Раъно эди. Шу сабабдан ҳам Раъно ҳар қандай мушкул вазиятларда ҳам у билан бирга бўлишга интилади, бутун ҳаётини Анварга бағишлайди.

Раъно билан Анвар орасидаги менадлик, бирлик узоқ тарихга ва чуқур илдизга эга. Раънодаги олижаноб хислатлар — унинг қалбидан туб ўрин олган пок муҳаббат, дўстлик алоқалари жуда ёшлиқдан шакллана бошлаган. Демокчимизки, бу қадар яқинлик унда ёшлиқдан, беғубор болалик чоғларидан табиий равишда туғилиб, аста-секин ўзлари билан бирга вояга етади.

Анвар ўрдадаги аҳвол, одамлар, хон, беклар, айрим таъмагир уламоларнинг табиати ва бошқалар ҳақида Раънога маълумотлар берар экан, кўнгли пок, қалби энг яхши орзу-ҳаваслар билан тўла Раъно Шарқ даҳолари маънавий хазинасидан олган билимларини гўё амалда синаб кўраётгандай бўлади. Анвар билан бир сафда туриб халқ, жамият манфаатларига холис хизмат қилгиси келади. Ўз ниятини албатта Анварга бемалол изҳор қилади: «Яхши ният билан мирзобошилиқни қабул қилсангиз, аҳolidан ёрдам қўлингизни аямасангиз, шу ҳолда барча гуноҳ сизнинг бўйингиздан соқит бўлади, Анвар ака!» Агар таъбир жоиз бўлса, худди мана шу суҳбатда бутун романнинг бош гоёси ўз ифодасини топади, дейиш мумкин. Суҳбат тобора чуқурлашиб, нозиклашиб, ҳал этувчи чўққига кўтарилади. Анвар бу суҳбат моҳиятини янада чуқурроқлиги, унга янада кенг ва теранроқ кўламда ёндошишни тавсия этади. Анвар ҳамма гап фақат масъулият ва гуноҳдан халос бўлишдан иборат эмаслигини, бу аввало виждон иши эканлигини уқдиради.

Раънодаги биз юқорида қисман таъкидлаб ўтган фазилатлар тобора ривожланиб бориб, энди ҳар қандай оғир вазиятларда ҳам Анвар билан ёнма-ён туриб ҳаракат қилишга олиб боради. Ниҳоят Раънога Худоёрхон «совчи» юбориши биланоқ Анвар ўрдани бутунлай тарк этишга қарор беради. Анвар билан сўнгги

ичрашишида Раънонинг фавқулодда жасорати намоён бў-
Анвар ўрда-ю, мирзобошилиқнигина эмас, ҳатто Қўқонни
ашлаб кетиш зарурати қаршисида қолади. Бу вақтда Раъно
авргача бўлган бутун кечинмаларининг хулосаси сифатида
ий бир фикрга, ўз тақдирига тан бериб, хонга тегиб кетаве-
эмас, унга қарши исён кўтариш қарорига келиб қўйган

зувчи шу ўринда Раънонинг руҳий оламини, ундаги энг
к нуқталаригача чуқур ифодалаб беради. Ёшгина қиз бутун
при ҳал бўлаётган ўта мураккаб бир ҳолатда қолиб, дабду-
дан «мумкин», деб «қалтираган»да ўз уйидангина эмас,
ви, қавму-қариндошидан айрилиш ва бутунлай номаълум
истиқболга томон, балки ўзи учун ўта хатарли ва тамоман
бир дунёга қадам босаётганлигини чуқур ҳис этар ва худди
туфайли ўта мушкilot эҳтимоллари қаршисида турганини
а яхши биларди.

Анвар билан Раънонинг бу ва бошқа бир печа мулоқотларида
чи қалбдан севишган қиз ва йигитнинг вужудига, руҳий
инга чуқур киради. Анвар билан бирга қочиб кетишида Раъ-
нинг назарида Анвар ақл-идроқи билан шундай бир қудратли
иб туюладики, гарчи унга таҳдид этиб турган хавф кучли
илиги ҳақида унинг ўзи Раънони огоҳлантирса ҳам, Раъно
эр хавф бор деб виятидан, танлаган йўлидан қайтмайди. Ан-
нинг ҳалокатга маҳкум бўлиб қолиш эҳтимолидан ҳам чўчиб
рмайди: борди-ю, шундай бўлиб қолган тақдирда у ҳам бирга
ок бўлишга тайёр эди. Бу ерда ўз ишқининг чўққисига чиқ-
мукамал, олижаноб, жасур бир ўзбек қизини кўрамиз.
улла Қодирий бу ҳолатни шундай моҳирлик билан ифода-
ддики, ўқувчи гўё буни бошқача тасвирлаб бўлмаса керак деб
айди.

Раъно ота-она билан маъшуқи ўртасида қолиб, бирини тан-
и ҳақида ўйлаб қийналади ва пироварди Анварни танлар
н, буни ҳам мантиқий, ҳам бадиий асослаш лозим эди. Маъ-
қи фойдасига жавоб беришда Раънонинг руҳида кечиб тур-
азоб-уқубатларда хотин-қизларга хос (албатта ўзбек хотин-
ларига хос) бир қанча хусусиятларнинг жўш урганини, оддий
иларга мансуб «заифликлар»нинг ҳаммаси Раънода ҳам
вжуд эканлигини кўрамиз. У аллақандай — ғайри табиий жа-
р қиз эмас, балки соф виждонли, иймони бутун инсонларга хос
дий жасорат эгасидир. Айни шу фазилатлар уни хон иста-
га қарши боришга ундайди. Ёзувчи Раънодаги кўйгина фазил-
тларни, улуғворликни, ўзбек қизларига хос қанчадан-қанча
слатларни асарнинг бошидан бошлаб изоҳлаб келиб, ниҳоят
«асур қиз» бобида буни узил-кесил яқунлайди.

Хуллас, Кумуш, Раънолар ва улар муҳитидаги Шарқ хотин-
илари образларни, биринчи галда ўзбек аёллари образларини
атиш ёзувчининг 20- йиллар туркий халқлар адабиётидаги кат-
ютуғидир, десак, муболаға бўлмас.

3. РАЪНО ОБРАЗИНИ ТЎЛДИРУВЧИ ПЕРСОНАЖЛАР

Солиҳ махдумнинг хотини, Раънонинг онаси — Нигорхонимни бир нафас эслаб кўринг: бу мушфиқ аёл — гарчи эридан ёлчимай, бирор рўшнолик кўрмасдан, махдумнинг нон емас-хасислиги, бемаъни қилиқларига чидаб, фақат «уйим-жойим» деб яшайди; шунга кўникиб кетган ва ўз ҳаётини табиий ҳол тарзида талқин этиб, «хотин кишининг боши — уй ичпининг оғир тоши» деган ақида билан расмийлаштириб ҳам қўйган. Гарчи Нигорхоним ана шу хислатлари билан сиртдан ўта оддий, бўшбаёв кўринса-да, ҳаётда махдум сингари эркаклардан устун туриши, ақл-идрокда беқиёс афзаллиги кўриниб туради. Нигорхоним ҳар ишда Раънога ҳамфикрдир. Шунинг учун бўлса керак, махдум фаолиятидаги салбий хислатлар Нигорхоним табиатига ёмон таъсир эта олмайди. Нигорхонимнинг фаҳм-фаросати, иймон-иродаси махдумга нисбатан беқиёс кучли ва ҳаётга ҳамипша ақл-идрок ва умид билан қарайди...

Нигорхоним уйда қизларга сабоқ берганда ҳам эрига ўхшаб «озодлик» (дарсдан халос этиш) учун ўқувчиларни сиқмас, билъакс, «бўшлиги» учун махдум томонидан сиқилар эди».

«Меҳробдан чаён»да озгинагина кўринса ҳам, китобхон қалбида чуқур муҳаббат ва ҳурмат изи қолдирадиган ўзбек аёлларининг яна тиниқ образларидан бири — махдумнинг онаси Моҳлар ойимдир. Махдум табиатидаги хасислик, ўлгудай таъмагирлик каби қатор хулқ-атвор Моҳлар ойимга ҳам малол келарди, унинг қилиқларини ёқтирмай юрарди ва шу хислатлари билан махдумдан ажралиб турарди. Ҳатто махдумнинг қилмишларидан норизо бўлиб, Марғилондаги ўғлиникига кетиб қолади. Биз Моҳлар ойимни биринчи марта Анварни етаклаб махдумникига келган онаси Нодира билан бирга кўрамыз. Анварни махдум дастлаб ёқтирмайди, яна бир нонхўр уйига келишини истамасди. Аммо Моҳлар ойим Нодирага жуда хушмуомала қилиб кутиб олади, истагини ҳам бажо келтиради. Моҳлар ойим Анварни кўриши биланоқ ўзбек оналарига хос самимий меҳр ва муҳаббат билан уни бағрига олади. Моҳлар ойимни биз асарда бошқа кўрмаймиз, аммо шу бир бор учрашгандаёқ, бу қалби тўла меҳр-шафқат нуруний она бизда чуқур таассурот қолдириб кетади. Унинг бирикки жумла гапларида замона қийинчиликлари-ю, ўзбек оналарига хос бутун илиқлик жўш уриб, кўнглимизга ўрнашиб қолади.

Агар 20-йиллардаги партия ва ҳукумат кўрсатмаларига қулоқ солганда Султонаlining ўзи ҳам, хотини ҳам албатта энг ифлос одамлар тарзида талқин этилиши лозим эди, чунки улар ҳар иккиси Худоёрхон ўрдасига мансуб кимсалар. Ҳамон юқори табақкага қарашлими, «у малъун» қабилидаги дунёқараш зўрлаб сингдириляётган бир шароитда Абдулла Қодирий тарихга ўз қарашини ўзгартирмади, ўтмишдан тамоман юз ўгириш мумкин эмаслигини исботлади. Ундаги нуқсонлар билан бирга ёрқин нур-

и, бизга ибрат бўладиган нуқталарни ҳам кўрсатиш йўлидан айди. Султонанининг хотини Рузвон Худоёрхон ўрдасига дар яқин бўлгани билан худди эри сингари ақлли, виждонли, яъни аёллардан, Рузвон Анвар билан Раънонинг ўз тақдир-учун кураш жараёнларида ўта фаол, бевосита иштирокчи. Бу иш нақадар хатарли эканини яхши билгани ҳолда Султонани ва Сафар бўзчилар билан бирга ошиқ-маъшуқаларга катта ёрдам беради. Иккаласи ўртасида бўлган ёзишма-и етказиб туради, энг даҳшатли вазиятларда Раънони уйда тутиб сақлайди, ниҳоят Анварга эсон-омон тоштириб, уларни Тошкентга қочиб кетишларини таъмин этишда ҳал қилувчи вазиятлардан бири ҳам Рузвон эканини эсласак, бу аёлнинг нафис инсоний фазилатда буюклиги ёрқин намоён бўлади.

«Меҳробдан чаён»даги хотин-қизлар образларининг бадий даси шунинг ўзи билан чекланмайди, албатта. Бу ҳақда ҳали яна лаб фикр-мулоҳазалар юритиш мумкин ва бунинг ўзи катта илмий ишга мавзу бўла олади, аммо биз романнинг умумий асосида аёллар образлари тасвири қай даражада бўлганлиги ва қисман изоҳлаш билан ҳозирча қаноатланиб тураемиз. Зо-ри, «Раънонинг эгаси», «Амир Умархоннинг канизи», «Нигорим», «Раъно», «Нега ерга қарайсан, Раъно?», «Ҳарам», «Оғайим», «Қирқ қизлар», «Нозик» сингари сарлавҳалар остида келган лавҳаларнинг ҳар бири бир монографияга манбаъ бўлиши, ўзбек аёллари тарихий йўли ҳақида ажойиб маълумотлар беради.

4. ХАЛҚ ОММАСИ ҚУДРАТИ ТАСВИРИ

«Меҳробдан чаён» романида халқ оммаси қудратини бадий услубда янада кўрсатишга катта аҳамият берилган. Биз бу романининг «Ўткан вақтлар»да ҳам нақадар муваффақиятли акс этганини кўрган эдик. Иккинчи тарихий романда эса, мазкур мавзу янада кенгроқ равишда берилган дейиш мумкин. Аммо бу деган сўз юқорида келган ҳақда ўтилган воқеалар, образлар халқ оммасига алоқаси йўқлигини аниқ тушунчани бермайди. Улар ҳам халқ оммаси вакиллари бўлиб, фаолиятдан иборат, албатта. Бироқ халқ оммасининг қудратини ҳар иккала тарихий романда Абдулла Қодирий билан Раъно билан алоҳида, жуда бўрттириб, уни бутун борлиги билан таърифлаш этиб берадики, бу алоҳида ҳам тарихий, ҳам бадий аҳамиятга эгадир. Негаки, биз етмиш йиллар мобайнида тарихнинг қанчалар яратгани, халқ қудратли куч, ҳамма нарсани шу ҳал қилади, шу ҳалдан ақидани олға суриб келамиз. Бу бир томондан тўғри, аммо катта, юрт миқёсидаги катта тадбир халқнинг кучисиз амалга келмайди. Аммо октябрь тўнтаришидан кейинги тарихимизда халқ билан паҳс муносабатлари ҳақидаги ақидаларимиз оғизда келган бўлса ҳам, амалда тўғри бўлганини ҳали кўрганамиз йўқ, лекин бу ҳақда баралла гапириш вақти келди. Агар ҳамма нарсани халқ ҳал этадиган бўлса, бизнинг мамлакатимиз халқлари

ўз ихтиёрлари билан қулликка тушармидилар ёки жар ёқасига келармидилар?

«Меҳробдан чаён»да ёзувчи халқимиз орасидаги «қуйи табақа» вакиллари қиёфасида инсонийлик хислатларини бир қадар бўрттириброқ кўрсатишга алоҳида аҳамият беради, камбағалкамтарин шахслар қиёфасида содда, самимий дўстлик, оқ кўнгиллилик каби ажойиб фазилатлари мужассамланганини кўриб ҳавасимиз келади. Бу жиҳатдан айниқса Сафар бўзчи образи китобхон муҳаббатини қозонади, унинг одамийлик хислатлари қалбимизда алоҳида из қолдиради. Худоёрхон даврида ҳам ва ундан кейинги тарихий шароитларда ҳам Сафар бўзчи сингари майда ҳунарманд, камбағал косиб, камтарин табақа вакиллари елкасида ҳукмронларнинг оғир юклари жойлашиб олганлигини эндиликда ҳеч ким инкор этмаса керак, бироқ шунга қарамай ундаги одамгарчиликнинг юксак намуналари киши қалбини ром этади. Зотан, Сафар бўзчининг бутун хатти-ҳаракатлари самимият билан, виждон-иймон бутунлиги, эътиқоднинг мустаҳкамлиги билан, мукамал инсонийлик руҳи билан сугорилган. Кўринишда соддагина туйиладиган Сафар бўзчи ўткир фаҳм-фаросати, ақлидроки билан унча-мунча чаламуллардан кўра юқорироқ туради. Унинг «Жиловхонада» Абдурахмон билан олишувини бир эсланг... «Яхши» билан «ёмонни» дарров пайқаб олади, яхшини ёқлайди, ёмонни дангал қоралайди. Шу тариқа Сафар бўзчи софдил, покиза одамларга дуч келганда ҳақиқий дўстлик бурчини ҳам виждонан адо этади. Сафар бўзчи воқеалар тақозаси билан Анвар билан танишиб қолади-ю, ҳар иккисининг виждон иймони уларни дўстлашиб кетишига сабаб бўлади. Ҳайлаб кўринг — ҳаётда тутган мавқеи, туриш-турмуши жиҳатдан ер билан осмондай бир-биридан олисдаги икки шахсни бирлаштирган омил нима? Бу саволга фақат биргина сўз билан жавоб бериш мумкин — иймон. Тарихий воқеалар ўз йўли билан давом этаверади, қанча-қанча паст-баланд вазиятлар рўй беради, Анвар бир вақт амалдорлик даврида Сафар бўзчига жиндек яхшилик қилиб қўйган эди; иши битгандан кейин Сафар бўзчи Анварнинг бошига ташвиш тушганини кўриб, «яна бир балоси чиқиб, менга зарари тегмасин» деб кетавериши мумкин эди-ку. Сафар бўзчининг бутун инсоний фазилатлари Анвар билан Раъноларнинг бошларига кулфат тушганда рўйи-рост кўринади. Икки севишганлар тақдирида жуда катта роль ўйнаши билан ҳар қандай киши эътиборини жалб этади. Анвар билан Раъно ўртасидаги ҳақиқий, соф муҳаббатнинг нақадар юксаклигини чуқур идрок этган Сафар бўзчи, уларнинг мақсадларини амалга ошириш учун энг хатарли, энг масъулиятли вазифаларни бажаришдан ҳам ўзини тортмайди, қўрқмайди, катта жасорат кўрсатади.

Анвар билан Раъноларнинг мукамал инсон эканликларини чуқур тушуниш туфайли ўзи билан улар ўртасида бир умумийлик топади ва икки орада дўстлик алоқалари бошланганча тобора мустаҳкамланиб кетаверади. Булар ўртасидаги дўстликнинг

1 замона воқеаларига, одамларга деярли бир хилда, бир нуқ-
назардан қараш туфайлигина эди. Сафар бўзчи ҳам худди
р ва Раънолар сингари эл-юртда ҳукм сураётган аҳвол,
ги адолат ва адолатсизликлар, амалдорлар ўртасидаги яхши,
ликлар ҳақида яқдил фикр-мулоҳаза юритади. Аммо иш
га Анвар каби виждонли, иймонли, камбағалга қайишади-
ҳеч кимдан ҳеч нарса тама қилмайдиган, давлат ишида
си борича тўғри ва адолатли йўл тутадиганлар келмагунча
л тузалмайди, халқнинг боши кулфатдан чиқмайди, деб
бларди. Биз бундай қарашни илгариги ишларимизда рад
имиз, бутунлай қоралаганмиз. Иш бошига пролетариат кел-
нча, яъни хонлик тузумини ағдариб, ўрнига социалистик
аталадиган ижтимоий тузум ўрнатилмагунча халқ бахтиёр
гайди, деб доддираб юрганмиз. Бизнинг қарашларимиз нақа-
хаёлий, таги қуруқ бўм-бўш эканлигини энди бутун дунё
иб турибди.

Абдулла Қодирий романларида бадий ифодаланишича,
ёёрхон ўз ҳукмронлик даврларида (1845—1875 йиллар ора-
бир-икки узилишлар билан) эл-юрт бошига анча-мунча
вишлар солган, ўлкадаги қабилавий келишмовчиликлар,
ишча гуруҳбозликларни келтириб чиқариб, ҳар соҳада адо-
изликни кучайтириб юборган. Маълумки, юртда гуруҳбоз-
авж олдими, у қайси аср, қайси ижтимоий тузум бўлишидан
бий назар, эл-юрт таназзулга юз тутайди. Чунки ҳар бир тўда
ифдори ўз иши ва фаолиятини, ҳар бир гапини ҳақиқат деб
ади. Биз Қодирийнинг ҳар икки романида ҳам тарихдаги
гина нурли нуқталарни ўзимизга ибрат қилиб олишимиз би-
бирга, элни вайронага сургаб келадиган омилларни ҳам
иб оламиз. Ҳаётда нималар қилиш фойдали ва ҳалолликка,
алар қабиҳлик ва ишқирозга даъват этишини чуқур тушуниб
ииз. Санъат асаридан қилинадиган энг катта талаб ҳам асли
дан иборат бўлса, Қодирий ҳаминша шу олий мақсадни кўзда
иб ижод қиларди. Ёзувчи мазкур вазифани муваффақият
ан бажариш учун ўқувчини Худоёрхон ўрдаси муҳитига,
то хоннинг ҳузурига олиб киради. Ҳукмронларнинг бир қан-
лини, шу жумладан хонни ҳам айни иш устида, ҳарамда, тахт-
ётоқхонасида аниқ тарихий вазиятларда кўрсатишга инти-
п. Абдураҳмон домла, Шаҳодат муфти, Калоншоҳ, Солиҳ
дум ва бошқа-бошқа бир қатор шахслар, уларнинг хонлик
ури атрофидаги турлича фаолиятлари ифодасида биз Худо-
он давридаги тарихий шароит, ундаги давлат тартиблари,
қ аҳволи руҳияси билан чуқурроқ танишамиз. Булар давр-
г энг нозик ва энг мураккаб, оддий кўз билан кўриб бўлмайд-
ан, фақат санъаткоргина идрок эта оладиган нуқталарини
иб беради. Биргина Абдураҳмон домладек мунофиқ-чаламул-
пинг жамоатчилиги олдида ўқийдиган ваъзхонлигини бир
анг! Агар диний ақидалар ҳақида гапириб турган бўлса-ю,
да бирор ўрдага яқинроқ кимса кўриниб қолса, у дарров

мавзусини ўзгартириб ҳаммабоб гашлардан кўра хонбоб гапларни айтишга тушиб кетади. Бундай юзаки қараганда оддийгина кўриниши мумкин бўлган бу тасвирда бир дунё ғалсафа бор. Абдулла Қодирий учун Худоёрхон образи — золим ҳукмронни ифода этиш воситаси холос. Унинг ўрнида бошқа бир исм билан аталадиган золимни ҳам олиши мумкин эди. Ган бунда эмас. Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбеклар аниқ тарихий шахс сифатида романларга киритилиши билан санъат асарининг реалистик йўналишини кучайтиради, ишонтириш қобилиятини оширади, ҳаётийликни таъмин этади. Худоёрхон образида ёзувчи маишатга муккасидан кетган ҳукмронларнинг ўта салбий қиёфаларини умумлаштиради. Фикримизча, бу билан ёзувчи бутун туркий халқларнинг ҳукмронлари фақат шундай бўлган демоқчи эмас ва ундай бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Борди-ю, шундай ҳисобланадиган бўлса, туркий халқларнинг жаҳонга машҳур бой маънавий дунёси, маданияти, илм-фан соҳасидаги муваффақиятлари қайси заминда пайдо бўларди, ривожланарди? Отабек, Юсуфбек ҳожи, Анвар, Султоналилар, Кумуш-у Раънолар, Офтоб ойим-у Нигорхонимлар қайси оилавий шароитларда етишиб чиқарди?! Абдулла Қодирийнинг буюклиги ҳам шундаки — мазкур саволларга аниқ жавоб беради, ҳар икки романида биз таъкидлаб ўтган ҳаётий заминлар, тарихий шарт-шароитларни тўла кўрсата олган. Зеро Юсуфбек ҳожи Туркистонга босқинчилик қилиб келаётганларга қарши туриш ҳақида гапирганда — буюк аждодларимиз — Амир Темур, Али Сино, Форобий, Улуғбек, Бобурлар руҳини қандай ҳурмат ва эҳтиром билан ёдга олганини эслаш kifоядир. Агар ҳаётда Худоёрхон қилмишларидан бошқа бирор ижобий ҳодиса тарихда мутлақо рўй бермаганда, туркий халқларнинг боши кулфатлардан, эли вайроналикдан чиқмаган бўларди. Шундай қилиб Абдулла Қодирий иккинчи тарихий романида Туркистон ўлкаси ва Худоёрхоннинг русларга аср тушиш олдидаги сўнгги жуда таҳликали даври воқеаларини танлайди ва сўнгги туркий ҳукмроннинг фожиасини кўрсатади. Фожиага юз тутган воқеа, ҳодиса, шахс одатда ҳар куни эмас, ҳар дақиқадаги фаолияти билан фақат жарга яқинлашиб бораверади. Худоёрхоннинг бутун хатти-ҳаракати ҳам худди шу йўсинда — жаҳаннамга оғиб кетаверади...

Тарихчи А. Диваев Худоёрхоннинг энг кейинги аҳволи, фаолияти, айниқса халқ оммаси билан муносабатлари ғоятда ёмонлашиб, кескинлашиб кетганлиги, аҳолига кўплаб солиқлар солиб, айримларининг мол-мулкини тўғридан-тўғри тортиб олганлиги ва бир қанча фуқароларни хонавайрон қилганлигини таъкидлайди. (Қаранг: А. Диваев. Последние дни Худаярхана. Перепеч. из «Туркестанских ведомостей». 20 за 1916 г. Типогр. при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора). А. Қодирий бошқа манбаълардан олган маълумотлари билан бирга мазкур тарихий далилларни ҳам роман мазмунига, унинг воқеалари мағизига усталик билан сингдириб юборади. Ёзувчи воқеалар давомида

Ўрнини топиб турли лавҳаларда оғир ҳолатларни изоҳлаб и. Хон ўрдасига қарашли ҳашаматли боғ ичига кирган одам л «...ўзини хон ҳузурида истибдод салобати остида сезар: ан руҳ олиш ўрнига... бир даҳшат ва хавф ҳис эта бошлар». Ёзувчи бу шарҳни ўзи томонидан айтади ва шу билан нмайди, хонга қарашли муҳитдагиларнинг ҳаётини аниқ рлаш билан ажойиб манзараларни ҳам яратиб беради.

Абдулла Қодирий Худоёрхоннинг сўнгги ҳукмронлик даври таҳликали бўлганлигини ҳар тарафлама ифодалаш учун ий вазиятларни айниқса кенг кўламда қамраб олишга гади. Аввало Амир Темурнинг қудратли империясидан ги бўлинишлар (Бухоро, Хоразм, Қўқон) зиддиятларни итиришга олиб келди. Хонликлар ўртасидаги курашлар а уларнинг ҳар бири бекликлари ўртасидаги талон-торож ар билан қўшилиб, бутун Туркистон мамлакатини ҳалокат га келтириб қўйган ва айни вайроналик устига бостириб н руслар ўлкани осонлик билан босиб олдилар. Мана шу ий шароитда Туркистон хонлари, шу жумладан Худоёрхон муттасил таҳлика остида қолган эди. Абдулла Қодирий шу муҳим омил хонликнинг ҳалокатини муқаррар қилиб қўй игини тарихан тўғри кўрсатдигина эмас, санъаткорона тас иб берди. Зотан, Худоёрхоннинг «Охирги салтанати хон ододининг аччиқ зулм ва таҳдидларнинг жонсиз қора саҳи рини ташкил этади. 1283 ҳижрийдан 1292 гача бўлган сак ил Худоёрнинг... Фаргона устида қамчи ўйнатган ва зулм ни камбағаллар қони билан сарбаст бўлган сўнгги даври»

ёзувчи Худоёрхоннинг зулмини кенгроқ ифода этишни кўзда б, «Меҳробдан чаён»да «Зулм ўчоғи» деб алоҳида бир боб ни ҳам бежиз эмас. Чиндан ҳам Худоёр Сирдарёдан сув риб, ўлкада экин майдонларини, суғориладиган ерларни йтириш бобида бир қанча ишларни амалга оширган эди. риқ номи билан машҳур канални қозиш жараёнидаги оғир атда эзилган меҳнаткаш анча жабр кўрганини Қодирий ида эътибор билан тасвир этади ва бу билан хоннинг золим ни янада бўрттириб кўрсатишга интилади. Мазкур саҳифада атта лойиқ нуқталар шундан иборатки, хонариқ қозишда меҳнатни қилган бошқа-ю, роҳатини кўрган бошқа қабил и-ҳаёт тарзи ўз бадний ифодасини топади.

Ўриниб турибдики, ёзувчи кейинги тарихий романида ҳам ик усул-идорасининг бундан буён мамлакатни идора этишга л эмаслигини, эл-юртни бошқаришнинг янгича услубига и учун тарихий вазият етилганини уқдиради. Якка ҳокимлик кирдикорларини чуқур очиб ташлайди. Яъни Худоёрхон эндиги ҳар қандай уриниши, ҳар бир хатти-ҳаракати — чин катдан қутқариб қололмаслигини таъкидлайди. Хоннинг таякати обод қилиш номи билан қилаётган баъзи ишлари мутлақо истиқболсиз, беҳуда уринишлардан иборатлигини

ҳам тўғри изоҳлайди. Унинг эндиги ҳар бир ҳаракатлари бугун-эрта бостириб келаётган «...рус подшосига жонлилик кўрсатиш, ялтирасин шаъну-шавкат билан Фарғонани ўз қўлида сақлаб қолиш учун эди. Ўчадиган чироғ ёниб ўчади мақоли каби... бу маъмуриятпарварлик бизга қолса, шу омиллардан туғилган ва бунда самимий ҳеч нарса йўқ эди». Бугина эмас, ёзувчи хон ва бошқа амалдорларнинг ном чиқарга катта тўйлар қилиб, эл юртга донг тарқатишларида ҳам самимиятлик ёки саҳийликдан асар ҳам йўқлигини, харажатлар халқни талаш ҳисобига бўлаётганини ҳам жуда ўринли қилиб очиб ташлайди: «...хонлар ва подшоҳлар хазинасидаги олтинлар манбаи... фуқаронинг билак кучидир... Худоёрхоннинг саховатпешалиги ва маъмуриятпарварлиги меҳнаткашларнинг... бевосита билак кучидан, кўз ёшидан эди...»

Абдулла Қодирий Худоёрхон даври тарихини шу қадар чуқур билардики, бу жамиятни тутиб турган кучлар кимлар, уларнинг ички-ташқи қиёфаси қандай, давлатни идора услуби-ю моҳияти оқибатлари нима билан натижаланишини ҳам жуда яхши тасаввур этарди. Икки тарихий романнинг бу даврга бағишланиши ва катта муваффақиятга эришуви боиси ҳам дастлаб шундан иборатдир. Мазкур билимдонликнинг санъаткорлик билан, ёзувчи маҳорати билан уйғунлашуви эса, бу ўринда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Абдулла Қодирий асарларида, айниқса икки тарихий романида халқ оммаси қудрати, унинг тақдири, мамлакат истиқболи ҳақида ғамхўрлик қилиш гоёларини талқин этишни алоҳида бир китобга мавзу қилиб олса бўлади. Бу ҳақда йўл-йўлакай фикр айтиш билан тўла тасаввур ҳосил қилиш қийин. Мазкур гоё шу қадар кенг ва чуқур фалсафий, ҳам ўта санъаткорона талқин этиладики, романларнинг деярлик ҳамма саҳифасида унга дуч келаверамиз. Зотан, ҳар икки романнинг асл мақсади ҳам шу гоёни бадий ифодалашдан иборат дейиш мумкин.

«Меҳробдан чаён»нинг «Зулм ўчоғи» бобида халқ оммаси аҳволидан, «хон ариқ» қазиш жараёнидаги қонли воқеалардан хабардор бўламиз. Саркорлар ҳар гал келганда бир-икки камбағал қонини тўкиб кетаётган бир вақтда хон ...ўғли Ўрмонхоннинг хатнаси учун бир юз йигирма кун ош бериб, тўрт ойлик тўй эълон қилди... ҳар куни икки юз қозон ош дамланар, саккиз юз тандур нон ёпилар, икки юзлаб улоқ берилар, мамлакатдан тўйга келувчи аёнга ҳар куни минглаб тўн кийдирилар эди». Худди шу вазиятларда ариқ қазишга келган қашшоқлар очликдан кетмонларини кўтаришга ҳам мадорлари етмаганидан дангасаликда айбланиб, жазога тортилар, ҳатто сўйиб ташланарди. Биз бу ерда ҳар қандай зулмга ҳам бардош бериб, хонга итоатдан нари ўтолмаган «халқ оммаси»ни кўрамиз. Оммага берилган бу баҳо тўғримида? Мен бунга энг тўғри деб ҳисоблардим. Зотан, бизнинг халқимизни руслар босиб олган асрдан то йигирманчи асрнинг 90- йилларигача қандай итоаткор бўлиб яшаган, қонлари

анда ҳам «миқ» этмай келгани бунга далил эмасми? Иктомондан, Қодирий халқ оммасининг онги зулмга қарши даражасида пишиб етилгандан кейин, тоқати тугагандан — биргина учқун билан ҳужумга ўтадиган бўлса, на хава на фалакни қўяди қабилдаги қудратини ҳам кўрса-Бу ҳолни биз «Ўткан кунлар»да Азизбекка қарши кўтарилён саҳифаларида кўрдик. «Меҳробдан чаён»да эса, Анжаллодлар қўлидан исён кўтариб қутқариб олганлар ва унинг сафдошлари фаолиятида кўрамиз. Бу тўғримиди? қолса, ғоят тўғри деб ҳисоблардим. Чунки халқ оммаси й бир куч эканки, жўш урса тоғни ҳам талқон қиларкан, ай юраберса — асрлар давомида ҳам ҳукмронлар зулмига й бош эгиб юраберар экан.

5. ҲАЖВИЁТ ДАРҒАСИ

«Меҳробдан чаён»да ёзувчининг ҳажвиёт соҳасидаги усталлиги сенг кўламда намоён бўлади. Романнинг кўпгина бобларида рланган воқеа-ҳодисаларда доим ҳажвий саҳифаларга дуч из ва ўша лавҳаларни, унда иштирок этаётган образлар-хатти-ҳаракатларини ҳузур қилиб ўқиймиз. «Ўпка ва ҳа-«Махдумнинг баъзи хислатлари», «Хон кўнгил очмоқчи», «қчилар», «Махдумнинг уйланиши ва мактабдорлиги», «а ва кишилар билан муомала» сингари қатор бобларида и ҳажвий маҳорати жуда мукамал намоён бўлади. ин арбоблари қиёфасига яшириниб, бутун қилмиш-қидир- жирканч шахслардан бири — Абдурахмон домладир. Унинг ёси ҳам, ҳозир ҳам ўлгудай ифлос. Ёзувчи бу палид нус-чуқурроқ очиш учун «Жиловхонада бир жанжал», «Ифлос тозий», «Чаённинг намойиши» каби махсус бобларни ёзади. овхонада Абдурахмон домланинг қилмишлари — Сафар бўз-и бир содда, ўқимаган камбағал-камтар, аммо ақл-идрокли, ни бутун, халқ донишманди сингари фаҳм-фаросатли бир а роса кулги қилиб очиб ташлайди. Домла мачитга келиб қадар расво бўлганидан, астар-авраси очилиб кетганидан бўлади, бўғилади, шарманда бўлади, аммо ҳеч нарса қўли-селмайди. Яъни очиқ даъво билан иш қилолмайдиган паст-тар одатда ҳамиша зимдан, яширинча, энг қабиҳ усулларда бларига қарши фитна, суиқасд қиладилар. Абдурахмон домла пундай палидлар сирасига киради. Ёзувчи асарда гарчи бош-бразларга нисбатан кам кўринса ҳам, ҳар замон — энг оғир, ккаб, энг жиддий вазиятларда ҳам «бир илжайиб» қўйиш н меҳробдан чиқиб думини гажак қилиб турган ҳақиқий сифатида гавдалантирди. У билан дўстлашган Шаҳодат ги, Калоншоҳлар ҳам худди Абдурахмон домла сингари — ит-мадраса меҳробларида зимдан заҳар тўплаб, ўз манфаат- йўлида керак бўлса тўғри келган кишига найза санчишга тайёр маълунлардан эди. Абдурахмон домлани Солиҳ мах-

дум воситаси ва илтимоси билан ўрдага ишга Анвар олиб келади, лекин Абдурахмон домла анави муттаҳамлар билан дарров тил топишади. Одатда пасткаш одамлар тезда бирлашади, ҳалол кимсалар бундай бирлашишнинг ўзини пасткашлик ҳисоблайдилар, тажрибалар буни тасдиқлаб келади...

Солиҳ маҳдум гарчи айрим таъмагирлиги, пасткашликлари билан уларга яқинлашиб келгани билан асли улар каби зарарли, заҳарли эмас. Аммо манфаат деганда ҳар қандай пасткашликдан тоймаслиги бор. Ўлгудай зиқналиги орқасида кулгига қолади, одамларнинг ихлосини қолдиради, ҳатто Анвар билан Раъно ҳам унинг хасислиги туфайли ранжишади, аммо одоб юзасидан ўзларининг қарашларини бирор йўсинда Солиҳ маҳдумга очиқ билдиришмайди. Қадимги ўзбек урф-одати, ахлоқ-одоби бунга йўл қўймайди, тийиб туради. Бу эса маҳдумни ҳажв қилишдан Раънони ҳам, Анварни ҳам тўхтата олмайди. Ҳажв қилганда ҳам беғараз, самимий, фақат икки севишганлар ўртасида қоладиган қилиб ҳажв қилинади холос. Ёзувчи маҳдум ва унинг атрофдагиларнинг ижтимоий чиқишидан бошлаб текинхўр, маънавий майиб, таъмагир, ўта манфаатпараст эканлигини чуқур реалистик чизиқлар билан тўла чизади. А. Ҳодирий образларнинг типик шароитдаги типик характерларини кўрсатишга жуда катта ўрин беради.

Абдурахмон домла кўзини очиб, ифлос бир муҳитни кўради, бошидан нуқул жирканч воқеаларни ўтказди. «Қуш уясида кўрганини қилади» дегандай, ифлослик, пасткашлик сингари иллатлар қуршовида сузади. Шу алфозда катта бўлган одамнинг тузалишига албатта, ақл бовар қилмасди. У бирга ишлаб келадиган ҳамфиқрлари ичида энг пасткаш ва энг хавфлиси ҳам эди. Атрофдагиларга энг ярамас маслаҳатларни шу топиб беради. Гарчи Солиҳ маҳдум Қалоншоҳ, Шаҳодат муфтилар — аслида муайян бир табақага мансуб бўлсалар-да, воқеалар давомида улар ўзларига хос айрим хусусиятлари билан бёр-бирларидан ажралиб турардилар. Буни китобхон сезиб боради.

Абдурахмон домла образини яратишда Абдулла Ҳодирий ғалати бир услуб қўллайди: бу образ ҳақида муаллиф тилидан кўпгина изоҳлар берилади, образнинг ўзи эса ҳар замон бир ҳаракат қилиб қўяди, баъзида биргина сўз ташлаб қолади, шунинг ўзиёқ китобхонда Абдурахмон домла қиёфаси ҳақида анча тасаввур ҳосил қилади. Ёзувчи гоҳо биргина кичик изоҳ билан домланинг ижтимоий муҳити, гуруҳи, мақсади, интилишларини очиб ташлайверади. Абдурахмон домла Бухоро мадрасаларида учрайдиган айрим бузуқчиликларга ёшлигидаёқ тезда араллашиб, жуда тубанлашиб қолган эди. Шу аҳволда «таълим» олган муллаваҷчанинг келажакда қандай қиёфада кўриниши маълум. У яшаган «мударриснинг меҳмонхонаси деворлари Абдурахмонни «Бухорои шариф»да авж олган бузуқчиликлардан сақлай ололмади... Шунинг таъкидлаш зарурки, Абдулла Ҳодирий мактаб-мадраса таълим-тарбиясини ёппасига инкор қилаётгани йўқ,

ундаги мавжуд нуқсонларни — жирканч нуқталарини амоқда, китобхонда — шундай муҳит оқибат-натижада қан-инчли, даҳшатли хулосаларга, инсон шахсини қандай фожи-сургаб келиши ҳақида тасаввур ҳосил қилмоқда, унга ган нафрат уйғотмоқда. Бугина эмас, давлат бошқарув асаларига шундай кимсаларнинг кириб қолиши — эл-юртни ҳалокатга олиб боришга хизмат қилиши тўғрисида бизни интирмоқда ҳам эди.

Доёрхон даврида ўрда ишларини дин, шариат номи билан ў юргизишда иштирок этаётганлар орасида Анвар, Султо-сингари пок ниятли шахслар фаолияти билан Абдурахмон, унинг ҳамфикрлари Шаҳодат муфти, Калоншоҳлар фао-ни ҳам кўрамиз ва қайси гуруҳ қаёққа сургаётганига қараб а баҳо берамиз. Мана шу турли тоифа кишиларнинг бутун ҳаракатлари бизнинг давримиз учун ҳам, ҳатто биздан ги аср авлодларимиз учун ҳам буюк ибратли, айтиш мум-қ, абадий йўл кўрсатувчи юлдуз бўлиб қолади. Чунончи, робдан чаён»ни ўқиган ҳар бир соғлом шахс, у асли ўзи шулардан қайси бирига мансуб бўлишидан қатъий назар — ва Султоналини ёқлайди, уларга қарши очиқ гап айтол-и. Аммо ҳаётда Абдурахмон домлалар сингари ишини яши-қ, худди ўшанинг ўзига ўхшаб — қўлга тушмайдиган да давом эттиравериши мумкин, бари бир ҳақиқат Анвар Султонали томонида қолаверади, халқ ўшаларни севади, ларини лаънатлайди... Буни А. Қодирий гоят ишончли лар билан неча жойда санъаткорона кўрсатиб беради: да ёзилган ариза қабул қилинса ҳам, ариза эгаси қалам ги бегона қилгани учун аризани хонга, сармуншийга кўр-й йиртиб ташлар эдилар... «Бу «саводхонлар» (Абдурахмон и, Шаҳодат муфти, Калоншоҳлар — А. А.) эрта-ю кеч би-малга, юқорироқ пояларга чиқиб олиб текин даромад ман-и кенгайтириш дарди билан яшайдилар. Бизнинг кўплаб дорларимиз билан нақадар яқин булар қиёфаси... Ҳалол тарга муттасил зарба бериш пайида иш кўришлари — Анвар муншийликка кўтарилиши билан унга қарши фитна уюшти-ари манзараларида нақадар ҳаққоний акс этгани билан атга солади. Анвар бош муншийликка кўтарилиши билан анч гуруҳлар тўнларини тескари кийиб олан, бу ман-ин нима учун ўзлари қуруқ қолганларини «тушуна олма-эдилар, дарҳол фитна йўлини қидиришга тушиб кетдилар. ур жирканч қиёфаларнинг сиртиданоқ ёзувчи худди рас-изизгандай кўрсатиб қўяди: бу «қовоқ-тумшуғи осилиб кет-арнинг биттаси Шаҳодат муфти, иккинчиси Калоншоҳ отлиқ бир пешқадаг мишлоқ эди», уларга Мулла Абдурахмон домла-дилар, яна сафлари тўлди. Мазкур фитначилар гуруҳи — рнинг истеъдодидан, тўғрилигидан, айниқса халқпарварли-и чўчирдилар. Чирган ўрданинг ҳалокатини тезлаштиради-маълумлар шулар эди-да. Анвар келиши билан текинхўрлар-

нинг айрим даромадлари бир қадар кесилган, шундан аламзада эдилар. Улар хон томонидан олинадиган иш ҳақи устига ҳар бир келувчидан ҳам бирор нарса ундириб турмасалар чидолмасдилар.

Ёзувчи бу фитначилар гуруҳини ўрни-ўрни билан кўрсатиб бориб, ниҳоят «Чаённинг намоёиши» бобида жуда зўр далиллар билан узил-кесил фош қилиб ташлайди. Улар Анварнинг бошига қанчадан-қанча кулфатлар соладилар, шаънига доғ тушириш йўлида унга тухматлар ёғдириб, қанча пасткашлик қиладилар, уни йўқотишга зимдан ҳаракат қиладилар, унга қарши чуқур кавлашнинг энг ифлос усуллари йўлаб топадилар.

Уч фитначи кеча-кундуз Анвар оёғидан олиш «касали»га мубтало ва фақат шу дард билан таналари сирқирайди. Охири Раънога хонни совчи қилишни уюштирган ҳам шулар бўлади. Анвар билан Раъно қочгандан кейин ҳам улар тинчишмайди. Энди фитначиларга Абдураҳмон домла етакчи бўлиб қолади.

Ёзувчи Абдураҳмон домланинг асли бутун вужуди пасткашлик билан қопланган, аммо ўзини мутлақо шу тарзда ҳисобламайдиган бир малъун сифатидаги хатти-ҳаракатларини ҳўб меъёрига етказиб кўрсатади. Абдураҳмон домла «ўзининг яқин мозийсида усти шиннига беланган от тезагидан бошқа бир нарса кўрмаганидек, истиқболида ҳам эпақалик бир ҳол тасаввур қила олмас эди. Аммо тақдирига тан бериш эмас, тобора мунофиқликка, пасткашликка ружу қилади, қай йўл билан бўлса ҳам ўрдага, хон атрофига, бекларга яқинлашиш пайига, шу йўл билан бирор амалга эга бўлиш ҳаракатига тушади. Ёзувчи унинг бундай интилишларини ҳам қотириб чиза боради. У мачитда ваъзхонлик қилган кезларида ҳам ўлгудай мунофиқ, мақтанчоқлик қилади: «...кучангандан кучанар, айниқса орада хонга тегишлик ҳукуматдор беклардан кўриниб қолса, жаннат ва жаҳаннам устидаги масалани дарҳол хонга итот, бекларга ҳурмат билан айирбошлаб...» оларди. Абдураҳмон домла мунофиқ кишиларда бўладиган барча пастликларни ўзида мужассамлантирган ўта зўр мунофиқ эди. Энг мушкул вазиятларда ҳам, гарчи ичини ит тирнаётган бўлса-да, «илжайиб» туриш — мана шундайларнинг энг катта тамғасилигини ҳўб ўхшатиб тасвир этади. Жумладан. Абдураҳмон «...ер остидан муфтиларга қараб илжайди», «Абдураҳмон ерга қараган ҳолда илжайди...» «...Орада ўз фикрига қарши шунча раддия ўтса ҳам парвосиз гўё муроқабада ўлтирувчи мулла Абдураҳмон яна илжайиб бош кўтарди...» ва ҳоказолар. Бундай палидлар бировлар — айниқса, ҳалол, покиза одамлар бошига бахтсизлик солишдан завқ оладилар. Анварни ўлимга ҳукм қилдирганидан гоят мамнун бўлиб, ҳатто тепа-сида кулиб туриб томоша қилишдан ортиқ даражада қувонарди. Анвар бош муншийликка тайинланган кунийёқ, у ич-ичидан куйиб, «тавба, бу қандай бемазалик? Бир беному нишонга бунча илтифот?!» деб ёнарди. Сафар бўзчидай илтифот кўрганлар эса, Анвар ҳақиға нуқул дуо қилиб, «қилмишидан топди бу йиғит, бўлгани жуда маъқул», деб янги мирзобошнинг таърифини

эдилар... Ниҳоят Абдурахмон домла сингари палитлар Ан-Улимга олиб борди, виждон-иймонли оддий фуқаролар унинг ан қутқарди: бу хулоса айрим пасткаш шахслар билан энг иятли жамоатчилик фаолиятларини бир-биридан фарқини намоиш этиб турарди.

ехробдан чаён»даги уламолар табақасига мансуб образлар (а Абдулла Қодирий Солиҳ махдумга энг кўп ўрин беради, ар тарафдан мукамал бир шахс, уламодаги энг мураккабларни ўзида акс эттирган кимса сифатида кўрсатишга ади. Бу бежиз эмас эди. Зотан, инсон шундай бир мавжунинг кўнглидаги ўта яширин, нозик сир-асрорини ўзидан ҳеч ким тўла-тўқис билолган эмас. Қодирий Махдумдаги шундай хислатлардан кўпини — иложи борича сиртга чиқарилади ва шу билан 20-йиллар ўзбек адабиётида йирик психологик образ яратишга муваффақ бўлади.

Махдум — «синфий жиҳатдан уламо оқилсига мансуб», бобоси Олимхон ва Умархон даврларида муфтилик, қозилансабларида хизмат қилган, отаси эса Қўқоннинг Маъдамадрасасида неча йиллар мударрис бўлганлар. Қисқаси, унинг ота-боболари хонлар қошида мумтоз ва халқ назарида «шарафли ва муҳтарам» мавқеини ушлаб келганлар... Унинг бу изоҳи махдумнинг келиб чиқиши ҳақида тўла ҳақиқат бериши билан бирга ундаги айрим хислатларнинг аниқлиги ҳам муайян даражада аниқлаб туради. Шу йўсинда махдумнинг бутун борлиги, ҳар қадами, ҳар нафасдаги ҳаракати, интилиши, ички дунёси, аҳвол-руҳиясига эътибор беради. Ҳамма тасвирий воситалар мазмунини жам қилинса, унинг бир маъно — «молга хирс» шу йўлдаги барча пасткашликнинг заминидир деган мантиқ келиб чиқади. Солиҳ махдумнинг психологик тишлар жаҳон адабиётида кўплаб учрайди (маҳдум санъаткорлар бундай образларни яратишда давом этади). Бироқ А. Қодирий 20-йиллар ўзбек адабиётида уларнинг иккинчи марта энг муваффақиятли намунасини кашф этди. Махдумнинг образ ўз миллий хусусиятлари, миллий руҳи билан, хонлик ва воқеаларида фаол иштироки билан ва шу жараёнда бутун инсонни чуқур очила бориши билан ҳам қимматлидир. У катта психологик образ сифатида кенг ўқувчилар оммаси кўз ўнгидан ўтказиб тарбиявий аҳамият касб этади, бинобарин, кўплаб ёзувчиларнинг ижодига таъсир кўрсатади. «Судхўрнинг ўлими»даги Қори Амба, Саид Аҳмаднинг «Уфқ» романидаги Иноят оқсоқолларнинг «нон емас»ларнинг яратилишига Солиҳ махдум туртки ва манба бўлса не ажаб.

Махдумнинг образини кенгроқ очиш учун унинг ҳаёти ва ишлари тасвирига алоҳида боблар бағишлайди: «Махдумнинг ишлари ва мактабдорлиги», «Махдумнинг баъзи хислатлари», «Махдумнинг ахлоқи ва кишилар билан муомала», «Махдумнинг таҳдиди», «Махдумнинг бахти», «Янги ҳунар» каби бобларда биз унинг ишлари ҳақида қилмишлари-ю, ички-ташқи дунёсидаги турли-туман

хилқатларни кўриб борамиз. Бироқ ҳамма қилмишларини йиғиб қаралса, ҳаммаси асос-эътибори билан бир нуқтага — тамағирликка бориб тақалаверади. Махдумни қай тарафдан қараманг, айланиб келиб шу хулосага тақаласиз. Қодирий романларининг реалистик кучи ҳаётий воқеаларини санъаткорона тасвир этиш билан оша боради, ўқувчини ишонтириш ва бутун эътиборини тортиб олиш билан тасдиқланаверади. Ёзувчи махдумни бир қадар ижобий томонларини ҳам кўрсатишга интилади, ammo «ҳарчанд тиришилса ҳам мақтаб бўлмайди», «ойни этак билан ёпиб бўлмайди», деб афсусланади, одамнинг шу қадар паст кетишидан изтироб чекади.

Махдум бутун табиати билан ҳаётда «яхши кечиниш учун эмас... кўпайтириш учун, яшашга ўрганиб кетган. Мол-дунёга хирс кўйишдан бошқа бирор мақсадни махдум ўйламайди. Даромади кўпайган сари яна кўпайтириш тўғрисидагина ўйлайди. Анвардан дастлабки ойликни олаётганда махдум юраги ёрилгудай ажиб бир ҳолатга тушиб, «кўзларп гилайланган, афтида қизиқ ўзгариш кўриниб, оғзининг таноби узоқ саёҳатни ихтиёр қилган», «ҳабба, ҳосилинг дуруст, Анвар болам, лекин пулга эҳтиёт бўл, бўтам!» деб юборади, ҳаяжондан ўзини зўрға тутиб.

Махдумнинг Анварга нисбатан дастлабки муносабати билан мирзобошиликка кўтарилгандан кейинги қарашлари ҳам унинг қиёфасидаги ўзгарувчанликни яна бир томондан кўрсатади. Илгарги Моҳлар оймнинг «Агар ўлмасам, шу дундиқ қизимни бериб, Анварни ўзимга куёв қиламан» деган сўзларини «беъмани, аҳамиятсиз» деб кексайиб қолган онасининг хаёлпарастлигига йўйган махдум, Анвар амалга миниб даромад келтира бошлагандан кейин, уни тезроқ куёв қилиш пайига тушади. Илгарги Анварни «насил-насабининг тайини йўқ», деб қараган эди, энди эса «насл-насабнинг аҳамияти йўқ», «Анварнинг бахти очплиб кетса нима маломати бор» деб бир қарорга келиб қўяди. Махдумнинг ўз иборалари билан айтганда «етимлик айб эмас, инсон учун фазлу камол лозим, кулиб турган бахт ҳожат...» Энди махдум аввало Анварнинг бутун даромадига эга бўлиш билан бирга хон саройига яқинлашиб олиш ва яна кўпроқ мавқега эришиб қолш ниятига тушади. Фақат Раънонинг тезроқ бўйи етишини тоқатсизлик билан кутади. Анварнинг кўнглини овлаш учун бог этагидан жой кўрсатиб, иморатлар қуриб бериши тўғрисида гапирди, шомга кетаётиб Раънога: «Анвар акангдан хабар ол, чой олиб чиқ», қабилда кўрсатмалар беради. Илгарилар Анварнинг олдига ёлғиз чиқмасликни буюрадиган махдум энди унинг тескарисини қилади. Анвар бош муншийликни рад этмоқчилигини эшитиб қолган заҳоти махдумнинг жони чиқиб кетади. «Ойига қирқ тилло вазифа, анвойи ҳадияи шоҳона, яна элдан кўриладиган обрў-ҳурмат, ҳай, ҳай, ҳай... башарти бу мартабани худойи таоло сенга насиб қилса, ҳалигидек, болалик ақлинг билан нобуд қилиб қўйма...» дейди куйиб-пишиб. Анвар «агар мени бош муншийликка таклиф қилсалар «...истеъфо ва узр аризасини

эдим» деганда махдум «Ҳамоқат!» деб бақриб юборади. эи махдумнинг айни пайтдаги ҳолатини ғоят аниқ ифода и. Унинг юраги қинидан чиқиб кетай дейди, кўзларидан ўт иди.

ҳоят Раънога хондан совчилар келиши билан Анвар ва лар қай аҳволга тушгани-ю, бу борадаги махдум қиёфаси- бирдан ўзгаришига назар солсангиз, мунофиқликнинг энг ини шунда кўрасиз. Дунёда махдумдан кўра қабихроқ, роқ, пасткашроқ одам бўлмаса керак, деб қоласиз. Мах- гу ондаёқ Анварнинг бутун «фазлу-камолатини» оёқ ости , яна обрў, даромад орттириш пайига тушади.

ехробдан чаён» романининг фазилатлари — асар тили, йлиги, образларнинг ҳар бири хусусиятлари, тарихийлик, ва бадий ҳақиқат, сюжет, композиция, диалог, табиат ралари тасвири, энг муҳими — асарда ўзбек халқига хос й руҳ, одоб-ахлоқ масалаларининг ёритилиши, хотин-қиз- нг образлари ифодаси каби ҳали талай масалалар борки, и махсус ўрганиш, ҳар қайсиси ҳақида биттадан эмас, бир ан китоблар ёзиш мумкин.

ЯНГИ ҲАЁТ ҲАҚИДА БИРИНЧИ ҚИССА

- йиллаб ўзбек адабиёти олдига партия ва ҳукумат фақат рь тўнтаришини мадҳ этиш, уни ҳар тарафлама тасдиқлаш асини қўйди. Шу ғоядан заррача чекинган, ҳатто чекин- на эмас, хиёла у ҳақда бошқачарақ мулоҳаза юритган шо- зувчи қамалди, сургун қилинди, отилди. «Хиёл» мулоҳаза нимизда ҳаётдаги бирор нуқсон ҳақида фикр айтиш, яъни қурилмоқда бўлган тузумда ҳеч қандай нуқсон йўқ деган ни билдирарди. Шундан кейин «социалистик» ҳаётнинг «лиги-ю, муваффақиятлари» улуғланадиган бўлиб қолди. бир ёзувчи асари инқилобий ва унинг «ютуқлари» ҳақида лик баландпарвоз гап айтиши билан баҳоланаверди. Бу г ўзбек адабиётида эмас, бутун шўро адабиётида мажбурий й этилди. Шундай қилиб, шўро адабиётида бизнинг ҳаёт мизни мадҳ этиш учун темир-бетондан замин яратилган и. Аслида мазкур замин куқундан, похолдан эканини пай- и зиёлилар шафқатсиз қириб ташланадиган бўлиб қолди...

)- йилларга келиб эса, инқилобнинг узил-кесил ғалаба қо- нлигигина эмас, энди унинг «беқиёс, оламшумул самара- » тўғрисида ёзиш бошланди, ҳатто «мана-мана» ёки «ана- коммунизм уфқлари кўрина бошлади» қабилда асарлар и бўлаверди. Камчилик-нуқсон йўқ, бўлса ҳам халқ душ- ари, зарурқунандалар, миллатчилар, бизга ёт бўлган унсур- гомонидан содир қилинади қабилдаги, ёки ўзимизда яшаб и ҳали ҳам инқилобдан олдинги ҳаётни қўмсайдиганлар идан содир бўлади, уларга қарши кенг кўламда ва шафқат- зарба беришга даъват 30- йиллар адабиётининг бош ғоясига

айлаиди. Мазкур ғоя миллионлаб одамларимизни қамаш, сургун қилиш, қатл этишга асос солган ва кенг йўл очиб бериш билан бирга — адабиётдан, умуман, барча совет санъат асарларидан инсондаги-инсонийликдай энг буюк хислатни қувиб чиқара бошлайди. Инсон табиатнинг олий маҳсули тарзида туғилиб, бизнинг ҳаётимизга шерик бўлгандан кейин аста-секин «лойдан ясаиб, офтобда қуритилган» бир нўк нарсага айлана бошлайди. Адабиётда шундай одамлар кўкларга кўтариладиган, уларни ҳаммага ибрат қилиб кўрсатиладиган бўлди...

Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссаси ҳам шу давр маҳсули сифатида юзага чиқди, зотан, ёзувчининг 30-йиллардаги энг йирик асари ва қатл этилишидан олдинги энг кейинги ижодий маҳсули ҳам шу бўлиб қолди.

30-йиллар бизнинг тарихимизда мамлакатни саноатлаштириш ва қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш даври деб ном чиқарди. Саноатлаштириш ҳам, қишлоқ хўжалигини бирлаштириш ҳам ғоят катта жинорий тадбирларни, инсонлар қонини тўкиш, очарчиликни авж олдириш воситаси билан амалга оширилди. Бу ҳаммага маълум. Аммо ёзувчилар эса, на очарчилик, на қонхўрлик ҳақида оғиз очмасликлари, фақат саноат ва қишлоқ хўжалиги юксалишининг янги йўлига, энг тўғри ва олижаноб йўлига тушганини мадҳ этишга мажбур қилиндилар. Аслида эса, инқирознинг энг фожиали йўлига худди шу даврда замин ҳозирланган ва унга жуда кенг имконият очилган эди. Бироқ ёзувчиларимиз 30-йиллардаги нартия талаб этган ғояларни ифодалаб талай бадий асарлар яратдилар, биз уларнинг бадий ҳаётимиз тарихини белгиловчи аҳамиятини инкор этолмаймиз. Уларга баҳо беришда замон талаблари, ёзувчининг аҳволи, бутун адабий муҳит, жараён хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ёндошиш — адабиётшунослигимизнинг энг муҳим вазифаси бўлиб қолаверади.

30-йиллар ўзбек адабиётидаги йирик насрий асарлар С. Айнийнинг «Қуллар», Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» Хусайн Шамснинг «Душман», Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» романлари бўлиб, буларнинг ҳаммаси худди ёзилган даври ғоявий мундарижаси талаблари асосида пайдо бўлди. Мазкур асарларнинг ҳар бири ўзи бир олам ва алоҳида-алоҳида тадқиқ этиш учун манба бўла олади. Бироқ ҳаммасига хос бир хусусият — бизга душман бўлган унсурларни излаб топish, қишлоқни бирлаштиришнинг буюк самараларини мадҳ этиш, шу ғояларни амалга оширишга тўсиқ бўлиб турганларни «фош» этиш ҳаммасига ёйилган, мағизига сингдирилган эди... Икки буюк тарихий роман ёзиб оламга танилган Абдулла Қодирий ҳақида, унинг рақиблари ёзувчини ҳозирги замондан ялҳом ололмасликда, янги замонни хуш кўрмасликда талай иғволарни тарқатиб улгурган эдилар. Ёзувчи гарчи мазкур иғволардан қанчалик устун турмасин, унга эътибор қилмаслиги мумкин эмас эди. Ниҳоят қишлоқнинг янгича ҳаётини кўриб, ўрганиб,

«Кетмон» қиссасини ёзди. Шу қиссада ҳам Қодирий қиш-қаётини бошқалардан кўра ҳаққонийроқ ифода этди. Ардан дастлабки боблар «Ўзбекистон шўро адабиёти» ойно-да эълон қилингандаёқ ўқувчилар эътиборини тортди. Ав-Қодирийни тарихий романлар устаси сифатида таниган жамоатчилик орасида «қани, янги замон ҳақида қандай экан» қабилда хаёл сурадиганлар ҳам кўн эди.

Колхоз қаётига бағишланган биринчи йирик насрий асарда и ўзбек қишлоқлари қаётидаги ғоят муҳим муаммоларни алардан кўра аниқроқ кўра билган эди. Ҳамон колхоз ту-ми, бу хўжалик аввало ўз аъзолари тақдири тўғрисида рлик қилишлари лозимлигини, ўзбек адабиётида биринчи кўтариб чиқди. Қишлоқни обод қилиш, янги мактаб, клуб, оқ кутубхонаси, ҳаваскорлик тўғаракларидан тортиб, ҳар ёзони сигирлик, қўйлик қилиш тўғрисида ўйлашга чақир-ошқа бир асарни ҳозирча мен учратмадим. Бу 30-йиллар-бошларидаги гап. Ўша вақтдаги қишлоқ қаётини бошқа ар асосан ички душманни ахтаришга энг катта эътиборни қилганлар. Қодирий эса, колхозга келиш йўллариини ўша қишлоқ аҳолиси кайфияти билан қўшиб энг тўғри кўрсат-зувчилардан бўлиб қолди. Асарнинг бошидаёқ ёзувчи кол-нинг меҳнатга муносабати бобидаги тафовутларни кўра и ва аниқ ифода этади. Ёнма-ён, бир хил об-ҳаво, ер-сув, й шароитда яшайдиган икки колхоз «Пахтачи ва «Четан» билан аталиб, бир-бирларидан фарқ қилади. Бунда иш, , меҳнатга муносабат, ташкилотчилик жиҳатдан бир-бири-ескин ажралиб туришига ёзувчи эътиборни жалб қилади. одирий тагида меҳнаткаш, ижодий ишни жисмоний иш энг кўп қўшиб олиб борган шахс бўлганидан қишлоқ меҳ-и жуда яхши биларди. Гап ҳалол ишлаш масаласига келиб ганда иш ёқмасни ғоят ғазаб билан қоралайди. «Обид кет-инг биринчи саҳифасидаги биринчи жумладаёқ биз шуни из. Бутун бошли қисса шу сатрлар билан бошланиб, унда р жумлада ифодаланган ғоя етакчи бош ғоя бўлиб қолади. и воқеалар, одамлар фаолияти ҳаммаси шу ғояни тобора йтириб боришга хизмат қилади. Дарвоқе, бир хил ер-сув, ил об-ҳаво шароити, бир хил авлодлар яшаб, тирикчилик диган жойда нега икки хил — бирида кўп, бирида оз ҳосил гирилади? Бу саволни ёзувчи аниқ ва жуда кескин қўйиб, тўла жавоб беришга интилади. Агар меҳнатга астойдил нилса, ундан меҳнаткаш манфаатдор бўлиб турса, қишлоқ сининг аҳволи яхши бўлади қабилдаги фикр ёзувчи изла-рзу қилган мақсад эди. Ниҳоят, колхозда ишни тўғри таш-тилса, унга раҳбарлик қилувчилар ўз манфаатини эмас, ав-бошқалар — жамоат манфаатини ўйласа, халқ мулкига лайтирмаса, ҳамма баробар яхши ишласа, қишлоқ хўжа-юксалади деган ғояни илгари суради. Бунинг учун икки з қаётини қиёслаб, бири қолюқ, бири илғорлиги сабабла-

рини кўрсатади. Мазкур фикрни ифода этишга асос бўлган бир омил ҳақида ёзувчи қишлоқларни кезиб юрганларида чиндан ҳам Обид кетмон сингари ғоят ҳалол меҳнаткаш ўзбек йигитини шахсан учратиб завқлангани ҳақида, ёшларга тажрибаларини сўзлаб берганда айтиб ўтган эди. Бунинг устига Абдулла Ҳодирий асли деҳқончилик билан шахсан узоқ вақт шуғулланган ва бу ҳаётни, деҳқонлар табиатини яхши биларди. Шунга кўра қишлоққа раҳбар тайинланган Обиднинг муллалиги, поклиги, намоз ўқиши, мусулмон табиатли — иймони бутун, эътиқоди мустаҳкамлиги, киши ҳақидан ҳазар қилиши, доим кўпчиликнинг манфаати йўлида беминнат хизмат қилишга тайёр — ажойиб йигит, йирик бир шахс сифатидаги қиёфасини кўрсатишга катта аҳамият беради. Мулла Обид худди Юсуфбек ҳожи, Анварлар сингари нимаки деса, эл-юрт манфаатини кўзлаб дейди, нимаки қилса — эл-юрт манфаатини кўзлаб қилади. Бу — Абдулла Ҳодирийнинг бутун ҳаёти, ижодий фаолиятининг ғоявий мундарижасини ташкил этади, унинг ўзи шундай шахс эди, барча катта-кичик асарларида, жумладан, «Обид кетмон»да ҳам шу нуқтаи назар бўртиб туради. Ҳодирий ўзининг мақсадларини 20-йилларда ҳам, 30-йилларда ҳам деярли бир хилда ифода этади. Илгариги икки романи у ёқда турсин, «Обид кетмон»да илгари сурган ғоялари кейинчалик кўплаб ёзувчилар ижодига таъсир этди. Бунга биргина мисол — Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссасида колхоздаги ҳар бир масалани жамоатчилик кенгаши билан ҳал этиш ҳақидаги фикр-мулоҳазалар «Обид кетмон»да 30-йиллардаёқ кўтарилган эди. Колхозда партком — Берди татар ўзбошимчалик билан бирор иш қилмайди, муҳимроқ масала чиқиб қолса, албатта колхоз бошқармаси аъзолари билан кенгашади. Бир кун Обид каттароқ бир масалани тақлиф этганда Берди татар унга «рост айтасан, ошнам, бу тўғрида идора мажлиси қилишимиз керак экан», — деб жавоб бериши шу кун тили билан айтганда ҳар бир йирик муаммо парламентчилик йўсинида — демократик асосда ҳал этилиши деган сўз. Ваҳоланки, мамлакатни идора этишдаги бу услуб 30-йилларга келиб даҳшатли равишда поймол қилинаётганини эсласақ, Ҳодирийнинг «Обид кетмон»и яратилган даврда ҳам, ундан кейин ҳам нақадар буюк ҳаётий аҳамият касб этишини янада равшанроқ тасаввур эта-миз.

Абдулла Ҳодирий мазкур асарида масалани қай тарзда қўй-масин, ундаги етакчи ғоя сира эскирмаганлиги билан қимматлидир. Жумладан, бир тепанинг икки томонидаги икки колхозда олиб борилаётган ишнинг икки хиллиги буларни бир-биридан ер билан кўкдай ажратиб туради. Бирида ишбошилар яхши, иккинчисида ёмон. «Четан» колхозига Мулла Обид раис, Берди татар партком бўлиб сайланганидан кейин орадан кўп ўтмай колхоз ишлари юришиб кетди. Булар раҳбар сифатида бир ёқадан бош чиқариб ишлашади. Иккаласи ҳам ҳалол, кўнгиллари пок одамлар. Ташкилотчилик фаолиятлари, ишии ташкил қилишда ҳам

маслаҳат билан бир хилда йўл тутишади. Шунга кўра ҳо-
ҳиши, кўп ўтмай, қишлоқ обод бўла бошлайди: «...Бутоқлар
дан «Четан» колхозининг бултур солган зўр клубининг оқ
ка томи, шу клуб ёнига район маорифи томонидан бултур
берилган етти йиллик қишлоқ мактабининг қизил бўёқ-
унукаси, шу қаторга учинчи бино бўлиб ўтирган ва ичига
убот кооперативи, қишлоқ омонат кассалари жойлашган,
оша деворлари ганчланмаган иморат. Унинг нариги ёнидаги
унлардагина ганчдан чиқиб оппоққина бўлиб кўринган
оқ касалхонаси, янги биноларнинг бешинчиси бўлган ва
оша дераза, эшиклари қурилиб битмаган «Четан» колхоз-
хонар устахонаси томлари кўринади...» Абдулла Қодирий
оқда колхоз тузилгандан кейинги деҳқонлар ҳаётини мана
шундай бўлишини орзу қиларди, хўжалик раҳбарлари қиёфасини
Мулла Обидлар сингари иймонли, эътиқодли бўлишларини
орзу қиларди, афсуски — ҳаёт унинг бутун орзу-ҳавасларини
қанақадан қилди. Мулла Обидлар 30-йилларнинг ўзидаёқ, қолган-
ундан кейинги йилларда қириб ташланди...

30-йилларда халқимиз тарихини қоралаш, инқилобдан илга-
ри ҳаётни сидирғасига инкор этиш авжга чиққан, деҳқон бо-
илгари тушган кулфатлар фақат бизнинг давримиздагина
қабилда сунъий фикрлаш одат тусига кирди. Аммо Аб-
дулла Қодирий бошқалардан фарқли ўлароқ бу масалага ҳам
иборича тўғрироқ ёндошишга ҳаракат қилди, жумладан,
«Четан» колхозининг раиси Обид ҳам инқилобдан илгари анча-
на азоб-уқубат тортган, кўпгина умри саргардонликда ўтган
ҳар қандай шароитда ҳам имон-виждонини пок сақлаган,
расо, меҳнаткаш бўлгани туфайли оёққа туриб олган. Бу-
бошли тенани ўзи бузиб, экинзор — обод қиладди, уй-рўзго-
бутлайди. Инқилобдан кейинги дастлабки йилларда шўро
латиғига бетараф қарайди. Ҳукуматнинг камбағал деҳқонга
қарши ишлари, ундан кейин колхоз тузиб ҳаммасини бирлаштириши
дастлаб Обидни ўйлантириб юради, Колхозга кириш-кирмас-
масаласида ҳам ҳар хил, зиддиятли фикр-мулоҳазаларда
қатъий. Ёзувчи 30-йиллардаги қишлоқ хўжалигида бўлаётган
ишларга муносабатини — Обид ва Аҳмад тоға образларида
қатъий тасвирлади. Иккиланишлар, чалғишлар бўлди. Зеро,
қатъий ерли ва ўрта деҳқон бор-йўғини колхозга бериб аъзоликка
бўлишлари осон эмас эди. Аслини олганда ҳаётда бу тadbир
оқ аҳолисининг энг етакчи кучларини ёппасига қириш жа-
ҳил билан қўшиб олиб борилган эди. Шаҳарда ўзига тўқроқ-
«шўрога ҳақсиз» деган ибора билан, қишлоқда эса «қу-
деган машъум тамға билан қириб ташлаш худди шу йил-
жуда даҳшатли равишда амалга оширилганлигини Абдулла
Қодирий ўз кўзи билан кўриб турган эди. Шундай бир «маҳ-
каби» фожиаги вазиятда колхоз тузилишини истамаётган,
қатъий бетараф қараётган, ё бўлмаса, иккиланиб турган образ-
қиёфасини чизиш нақадар мушкул бўлганлигини бир кўз

олдимизга келтирсак, «Обид кетмон» асарининг реалистик кучига тан берамиз, ёзувчи жасоратига қойил қоламиз...

Энди Обид образига келсак, биз юқорида бир қадар таъкидлаб ўтганимиздек, асли ақлли, иродаси мустаҳкам, беш вақт намозини яширинча ўқиб юрадиган иймони бут, художўй, шунинг учун ҳам тўғри сўз, одамларга меҳр-шафқатли, пок бир шахс. У ҳар гапни ўйлаб гапиреди, ўзи анча камгап одам. Ишини билиб қилади. Юқоридан келган буйруқни кўр-кўрона бажаришни ёқтирмайди. Биз Абдулла Қодирийнинг бу масаладаги узоқни кўра билишини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтишимиз лозим. Аввало, асарда ҳукумат катталари доим одамларни шоширишу, тепадан туриб буйруқ бериш билан чалғитишга ўрганиб қолганларини қаттиқ қоралайди. Бу гап асли ўша бизда эндигина очиқ айтилаётган «маъмурий-буйруқбозлик» 30-йиллардан ҳаддан ошгани ва худди шу заминда қатлиом амалга оширилгани тарихдан маълум. Қодирий колхоз ҳаёти мисолида бундай иш услубининг зарарларини кўрсатмоқчи бўлади. Колхоз идораси аъзолари — раис мулла Обид, унинг муовини Мирсоат, колхоз саркотиби — Умарали, ҳисобчи — Абулқосим ўтиришиб пахта терими ҳақида, уни бошлаш муддати ва ҳоказолар тўғрисида юқоридан берилган кўрсатмани муҳокама қилишади. Муовин раис Мирсоат — юқоридагилар пахта теримини «ўнинчи сентябрдан бошлаш ва сентябрь режасини 25 гача бажаришга «буюрганларини» айтади. Мулла Обид ўйлашиб қолади. Колхозлар ва пункт орасида ўтказилган мажлисда иштирок этган Мардонбой ҳам шу хабарни етказганини мулла Обид таъкидлайди. Эътибор беринг, бутун райком, ижроком, пунктдагилар ҳамма бир хил гапни айтади. Шундай вазиятда қайси колхоз раҳбари қарши чиқа оларди. Обид ўз билганидан қолмайди, «яна бир мунча вақт жим ўлтиради», хаёлга ботади. Ҳамма унинг оғзини пойлаб турибди. Мирсоат бояги гапини яна қайтариб, «Хўш, (юқоридагиларни буйруғини бажариб — А. А.) ўнинчи сентябрдан тера берамизми?» деб такрор сўрайди. Мулла Обид ниҳоят ўз қатъий қарорини эълон қилади:

«— Йўқ, биз теролмаймиз,— дейди оҳисатагина қилиб Мулла Обид,— бизникин теришга ҳалл вақт бор!» Обиднинг бу сўзлари бошқаларга эриш туюлади, чунки юқорининг буйруғини иккита қиладиган одам йўқ эди-да, Обид уларнинг кайфиятини сезиб, ўз фикрини янада қатъийроқ қилиб таъкидлаб қўйди: «Буйруқни ёзаберади!— дейди қўл силкиб Мирсоатнинг ишоратига жавобан Мулла Обид,— мен 25 сентябрдан илгари гўзани ичига одам эмас, ҳатто бир мушук ҳам киргазмайман!» Бугна эмас, Мулла Обид ўз фикрини кучли мантиқ билан асослайди. «...Ҳар туннинг тагидаги иккита-учта очилган пахтани териб оламан деб, ўн тарафга қулоч отган гўза шохларини кийратиб олайми, иккита очилган пахта деб йигирмата кўсакни сўлитайми?!»

Биз мазкур манзараларда раҳбар ташкилотлар билан оддий одамлар ўртасидаги муносабатларда қанчалик узилишлар мав-

игини кўрамиз; бинобарин, кўзини чирт юмиб, фақат буй-
и бажарадиган, ўзи бирор нарсани идрок этолмайдиган ман-
қабалидаги кимсалар халқимиз бошига не кулфатлар —
ни-ю, яна солиши мумкинлиги ҳақида ҳам ўйлаб қоламиз.
т, юқори буйруғини бажариш эмас, кўр-кўрона ошириб ба-
ш — таназулимизнинг илдиэларидан бири бўлди. Абдулла
рий Мулла Обид тилидан соддача, деҳқонча қилиб ифода
ган ҳар бир оддий жумлада мана шундай олам-олам фал-
и маънолар борлигини тушуна билиш керак эди.

йилларда халқимиз, шу жумладан ўзбек деҳқонлари бо-
тушган аянчли фожиялардан бири — ер эгаларини «қулоқ»
б, бутун оиласи, бола-чақалари билан қамаш, мол-мулкни
ара қилиш, айримларини отиш, баъзиларини сургунга жў-
т бўлган эди. Биз «Обид кетмон»да бу фожиянинг аниқ
т ҳам кўрамиз. Биз юқорида колхоз идораси аъзолари суҳ-
ан мисоллар келтирдик. Суҳбат жойи — колхоз идораси,
ан пайдо бўлди? Ёзувчи буни аниқ кўрсатади: «Бултурги
қулоққа чиқарилиб Украинага жўнатилган Абдужалил те-
нчининг кичкина меҳмонхонаси «Четан» колхозининг идо-
.» эди. Бу гап оддий бир идора ҳақидагина айтилаётгандай
ди. Аммо унинг тагида бошқа гаплар кўп. Бир оила аъзо-
ли хонавайрон қилиш ҳисобига колхоз идорали бўлган.

улла Обид ўзи раҳбарлик қилаётган колхозда дастлаб худди
ай муносабатга қарши хўжасизлик бўлмаслиги учун кура-
Ундан кейин колхоз кишлоғи, аъзолари тақдири ҳақида
дил ғамхўрлик қилади. Ёзувчи қўшни колхоз — «Пахтачи»-
лар яхши йўлга қўйилмаганлиги, Мулла Обид ва Берди
сингари ҳалол раҳбарлик ва ғамхўрлик йўқлиги туфайли
ёмонлигига алоҳида эътибор беради. «...Ғўзалари ...ерга
ёзиб туллаш учун бағрини иссиқ кесакка бериб ётган му-
а ўхшаш умирвоқи...» бўлиб ербағирлаб ётибди, ўсмаган,
и кам... Ҳатто даласига назар солсанг, «калнинг боши»
иккам-дуккам сочларни эслатади... Баъзи жойларини ғумай
ғўзалари кўринмайди, беданинг аҳволи ундан баттар. Су-
маган, қуриган, суғорилганлари ҳам «суғордингми-суғор-
қабалида бўлиб сув теккан жойлари кўкарган, тегмаган-
қуриб кетган...» Хуллас, ёзувчи колхоз ишига икки хил
абатнинг икки хил натижаларини асослаб кўрсатади. Хўжа-
қ оқибатида барбод бўлаётган кишлоқларимизни қандай
сақлаб қолиш мумкинлиги тўғрисида бизни огоҳланти-
аммо Қодирийнинг ўз ибораси билан айтганда — бу мозо-
дан иборат бўлган бизнинг ватанимиз ҳокимиятида «ҳай-ю
фалаҳ» овозини эшитадиган «аҳмоқ» йўқ эди. Ер-сув, ша-
шлоқ, одамлар қиёфаси, маънавий дунёнинг хароб бўла-
г партия ва ҳукуматни қизиқтирмас эди. Уларни фақат
лотни суғуриб олиш, етмаганига азоб ва жазо бериш қи-
зар, инсондаги иймон, виждон деган энг олий сифатларни
л қилиш, шу билан ҳаммасини қарам қилиш, манқуртга

айлантириш кўпроқ қизиқтирар, фақат шу тўғрида кўпроқ ғам-хўрлик қилишарди.

Абдулла Ҳодирий «Обид кетмон»да қишлоқни коллективлаштириш қаттиқ синфий курашлар жараёнида амалга оширилди қабилдаги ясама таърифларга ҳам берилиб кетгани йўқ. У ўзи асли бирор кимсага, бирор буйруқ ёки фикрга кўр-кўрона эргашган эмас. Ҳаҳрамонлари ҳам худди шундай. Отабек, Анвар, Мулла Обидлар асли бир авлод, бир хил фикрдаги одамлар дейиш мумкин. Улар ўз тарихий даврлари, шароитлари билан ажралиб турсалар-да, иймон-эътиқодда, халқ, жамият, ватан тўғрисида ғамхўрлик қилишлари билан бирлашиб кетадилар. Ҳодирийнинг ўзи ҳам худди шу тоифага мансуб шахс... Энди 30-йиллардаги синфий кураш «Обид кетмон»да етарли акс этмади қабилдаги сийқаси чиққан, 30-йиллардан бошлаб давом этиб келаётган туҳматларга келсак, Ҳодирий бу гаплардан минг марта устун турганини яна бир бор таъкидлаймиз. Синфий курашни асли партия ва ҳукумат сунъий равишда уюштириб, бир хил халқ, бир хил миллатни минг бўлакка бўлиб, уларни бир-бирига гиж-гижлаб қўйди, уриштирди, қонини тўкди, олов ёқиб исиниб юрaverди... Аммо ўзи қилган жиноятларни «синфий кураш» номи билан пардалаб атади. Аслида Абдулла Ҳодирий «Обид кетмон»да Мулла Обид, Берди татар, уларнинг колхоз тузилишига муносабатлари, ишларида қишлоқдаги Абдужалил тегирмончи, Хубби бой, Ҳатиб домла кабиларнинг муносабатлари билан, уларнинг тақдирини ифода этиш билан воқеликни ҳаққоний кўрсата билган. Ёзувчи меҳнатининг бу соҳадаги энг катта қиммати шулки, у шўро қишлоғининг келажакда ривожланиши лозимлигини, одамларнинг тақдири, истиқболи шу билан нақадар боғлиқлигини қаттиқ уқтиради. Бунинг учун эса, дастлаб иймонли, эътиқодли Мулла Обид, Берди татар сингари шахслар унга раҳбарлик қилиши тўғрисида ҳам бизни огоҳлантиради...

АБДУЛҲАМИД СУЛАЙМОН ЎҒЛИ ЧЎЛПОН

(1897—1938)

Абдулҳамид Сулаймон — Чўлпон ҳақида кейинги йилларда атор мақолалар, тадқиқотлар, диссертациялар ёзилганини қувонч билан таъкидлаш лозим. Зеро, Чўлпон ижодига ллардан то 80-йилларга қадар нуқул салбий баҳо бериб ган эди. Минг шукурки, янгиланиш даври, қудратли истиқ-из мазкур таҳқирларга хотима берди. Ойнома, рўзнома-

Чўлпон шеърларидан кўплаб намуналар эълон қилинди. «Юнон» нашриётининг бу борадаги дадил қадами алоҳида таҳ-сазавордир. Ҳали кўпгина таҳририят ҳайъатлари Чўлпон арини босишга журъат этмай, иккиланиб турган бир вази-мазкур нашриёт 1988 йилда шоирнинг «Баҳорни соғиндим» шеърлар тўпламини босиб чиқарди. У вақтда нашриёт «узча» деб аталарди. Кейинчалик нашриёт номи «Чўлпон» ўйилди. Тўпламга филология фанлари номзоди Иброҳим ллов самимият билан сўз боши ёзди.

Уни алоҳида таъкидлаш лозимки, шу тўплам чиқмагунча та матбуотда Чўлпоннинг бирор шеъри ҳам, у ҳақда бирор а ҳам эълон қилингани йўқ. Чўлпон, Фитрат номи тилга ан мақола муаллифлари фақат бу икки сиймо ҳақида шу ача бирор мақола берилмаётганидан шикоят қилишарди

ундай қилиб, 1989—90 йиллардан бошлаб Чўлпон ҳақида кичик мақолалар пайдо бўла бошлади, бу орада Наим юв, Шерали Турдиев, Озод Шарафуддиновларнинг саъий атлари билан Чўлпон асарларидан «Яна олдим созимни» билан бир каттагина тўплам нашр этилди. Тўпламга адиб-ижоди ҳақида дурустгина сўз боши ёзилиб, унинг биогра-ва ижодий фаолияти тўғрисида маълумотлар берилган. Яна «Юнон» нашриёти 1991 йилда Озод Шарафуддинов қаламига б «Чўлпон» номли адабий-танқидий очерк ҳам чиқарди. -1991 йиллар давомида «Санъат» ойномаси адабиётшунос

ва санъатшунос олим Сирожиддин Аҳмедовнинг Чўлпон ижодига оид кўплаб асарларини эълон қилди. Мазкур ойноманинг 1991 йилги 10, 11, 12-сонларида фалсафа фанлари доктори, профессор Тилаб Маҳмудов билан Дилором Зайниддиновалар қаламига мансуб яна бир каттагина илмий асар чоп этилди. Мазкур тадқиқотда олимлар «Чўлпон — романтик шоир» сарлавҳаси остида шоирнинг ижодий методи ҳақида биринчи бор кенг кўламда фикр юритадилар ва илмий жиҳатдан деярли ўзларига хос янги бир йўналишни кашф этадиларки, булар ҳаммаси адабий ҳаётимизда, маънавий муҳитимизда жуда катта воқеа деб баҳолашга арзийди. Булардан ташқари «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Ёш ленинчи», «Гулистон», «Шарқ юлдузи» сингари ойнома ва рўзномаларда Чўлпон асарларидан бир қатор намуналар, у ҳақда мақолалар босилди ва ҳаммасида бир сўз билан айтилганда энди, Чўлпон ижодиётига росмана ҳурмат изҳор этилди, бу жуда қувончли ҳолатдир. Биз мазкур ишда бир қатор мақола муаллифлари, ёки мақолаларнинг номларини тилга олиш билан чекландик, қолганларидан узр сўраб, шуни маълум қиламизки, ҳозир уларни таҳлил қилмоқчи эмасмиз. Чўлпон ихлосмандлари қаторида биз шоирнинг кўплаб шеърлари, драмалари, ҳикоялари, очерклари ҳақида 1960—1970 йилларда чиққан «Абдулла Қодирий» (адабий-танқидий очерк) ҳамда «Ижод ва изланишлар» номли китобларимизда замон тазйиқи остида кўпроқ танқидий фикрлар билдирганмиз. Ниҳоят «Адабий мерос ва замонавийлик» (1983 й.) номли китобда бир қадар ижобийроқ фикр юритган эдик. Ниҳоят «Юлдузча» томонидан чиқарилган «Баҳорни соғиндим» тўплами муносабати билан биз ҳам кўнглимиздаги дардларимиздан бир қисмини шу вақтгача Чўлпон ҳақида айтолмаётган фикрларимиздан баъзиларини айтиб олишга эришдик. Мазкур мақола ҳам кейинги 30—40, ҳатто ундан ҳам ортиқроқ ўтган йиллардан кейин бизда эълон қилинган биринчи ижобий нуқтаи-назар, Иброҳим Хаққулов томонидан ёзилган сўз бошидан кейинги биринчи фикр эди. Шунинг учун ҳали унда етишмовчиликлар бор ва бу табиий ҳол. Мақола аввало Чўлпоннинг бутун ижодий фаолиятини қамраб олишни кўзда тутган эмас, фақат унинг шеъриятидаги айрим муҳим реалистик ва поэтик хусусиятлар ҳақидагина дастлабки мулоҳазалар тарзида эълон қилинган. Чўлпон шеърияти ҳақида Иброҳим Хаққулов 1988 йилда «Сўз боши» ёзган бўлса, биз бу ҳақда 1989 йил 4 июнда «Ёш ленинчи» рўзномасида мақола бердик. Уша даврдаги биринчи эркинроқ фикр юритишдан намуна сифатида биз мазкур мақолага оид туб йўналишга ортиқча ўзгартириш киритмасдан китобга қўшиш маъқулроқ деб топдик.

Чўлпон шеърияти ҳақида гап кетганда унинг мероси ўз даврида ҳам, ундан кейин ҳам — бутун ўзбек адабиёти тарихий жараёнида минглаб ёшларни тарбиялаб келаётганини энди баралла айтиш лозим. Унинг шеъриятидаги эстетик завқ, гўзаллик руҳи, ҳаётнинг лаззати-ю, фожияларигача поэтик акс этиши

на шоирни илҳомлантирдими?! Жуда кўнларга ижодий
о кўрсатди, илҳом манбаи бўлиб қолди.

Сентябрь тўнтаришидан кейинги дастлабки йиллардаёқ Чўл-
пона машҳур шоир даражасида танилган ва унинг шеърлари
қўйиб ўрганилган, айтиш мумкин ўзбек зиёлилари; ёшлари ўртасида
тарқалган эди. Маълумки, унинг ижоди ҳақида ўша йил-
даёқ қизгин баҳслар, мунозаралар бошланиб, то кейинги йил-
ларга, ҳатто ҳозиргача давом этиб келаётгани бежиз эмас.
Чўлпон буюк ижодкор даҳоларгина ҳар бир даврда ўзига хос ян-
ги маънолар кашф этавериш билан мангу қоладилар. Ўқув-
чи фикр уйғотиш, баҳс кўзғотиш ижодкор учун катта муваф-
факат ҳисобланади. Агар ижод ҳаммаёғи тарашлангандай сип-
қ бўлиб, на янги фикр, на баҳс кўзғотмаса, кўзи юмуқ-
на оламдан ўтади-кетади.

Чўлпон шеърлятидаги эстетик завқ, реалистик қудрат унинг
сиз баҳсларга сабаб бўлиши билан ҳам изоҳланади. Зотан,
уларга сабаб бўлиш янги-янги фикр уйғотиш туфайли бў-
лган фикр уйғотиш эса, бадиий асарда, айтиш мумкин шеърлятда
ади муаммолар қамровининг кенглиги ва чуқурлигидан келиб
чиқади.

Чўлпон шеърлятининг мавзу доираси кенг, поэтик маҳорати
90-йиллардаги ҳаётий муаммолар билан узвий боғланган,
ширли, равон, шўро даври ўзбек адабиёти реалистик шеър-
лят ифода воситаларини ишлаб чиқишда етакчи роль ўйнай-
диган жиҳатдан Чўлпон шеърляти тилини Абдулла Қодирий-
рооманлари тили, яъни ўзбек насри адабий тили ривожидан
қили билан, Фитрат драмаларининг ўзбек драматургияси
ни тили ривожиданги ўрни билан тенглаштириш мум-
кин.

Чўлпон асли ўзбек миллий шоири эканлиги, унинг шеърла-
калқимизнинг туб миллий руҳи акс этганлиги билан ҳам
қилидир. Унинг шеърларини синчиклаб ўқиб чиққан кат-
тикчи ўзбек бунга амин бўлади. Ўқишда ҳам ўқиш бор,
унинг ўқувчидан фарқи бор. Унинг шеърларини яхши ният
ўқигандагина тўғри маъносини уқайди.

Чўлпон бутун ижодий фаолияти давомида бутун дунё таш-
ри билан яшади, ўз ватани, халқи тақдирини ўйлади, бу
янгидарди-ҳасратларини бузмай-нетмай шеърга солди.
у билан муттасил баҳслашди, юқоридан ёмғирдай ёғаётган
қларга бўй эгмади, у қулликни, қарамликни тан олмади,
са продасизликка қарши муттасил ўт очди. 1922 йилда ёз-
«Виждон эрки» сарлавҳали шеърда ватанда рўй бериб тур-
абр-зулм шундай ифодасини топди:

Зулм олдида ҳар бир нарса,
Эҳтимолки бўйин эгар.
Агар зулм авжга келса,
Кўк боши-да ерга тегар.

Ҳайвонларга, инсонларга,
Золим эга бўлмай қолмас,
Фақат эркин виждонларга
Эга бўлмоқ — мумкин эмас!

Эътибор қилинг, мамлакатда фуқаролар уруши, шўро ҳукумати ўз мустамлакачилик сиёсатини ўрнатиш учун ҳамма нарсани қурбон қилаётган бир давр, миллий озодлик ҳаракатларини «босмачилик» номи билан атаб, аслида чор Россиясидан ҳам баттар босқинчилик бўлиб турган пайтда қанча ўзбек шоирлари «яшасинчилик» билан овора бир давр... Чўлпон эса, мазкур сиёсат аслида босқинчилик, зўравонлик, ҳаммани бўйсундиришдан иборатлигини пайқаган ва очиб ташлаган эди. Ҳар томонга тўлқинлар солиб босиб келаётган сиёсат ватангагина эмас, бутун дунё тарихига доғ солаётган бир кишан бўлиб кўринди шоир кўзига. Ниҳоят мазкур даҳшатли кишанга хитоб қилади:

Кишан, гавдамдаги излар, букун ҳам битгани йўқдир,
Темир бармоқларингнинг доғи, буткул кетгани йўқдир!..
Башар тарихининг ҳар саҳифасида қонли доғинг бор!
Юмилмас кўзларингнинг ҳар бири бир элни қаҳр айлар;
Фақат, бир борлигингдирким, бутун борлиқни заҳр айлар!

Мазкур шеърнинг охириги сатрларида шоир энди бўлар иш бўлгани, ундан қутилишга умид боғлашнинг ҳожати йўқлигини уқдириб ғоят қайғуради, эл-юртидаги фожиали воқеа-ҳодисалар шоир виждонини эзади, қийнайди, азоб беради ва ниҳоят «кишан, гавдамдаги доғинг ҳануз ҳам битгани йўқдир, фақат, буткул қутулмоққа умидим энди ортиқдир!..» деб шеърини тугатади. Бу шеър ҳам 1922 йилда ёзилган. Ана энди ўйлаб кўрайлик, чор Россияси ўтган асрнинг ўрталарида бўйнимизга кишан солган. Чўлпон уни кўрган, зумларини татиган. 1917 йилда эса, илгариги кишаннинг излари битмасдан, устига-устак яна маҳкамроқ кишан солинди. Чўлпон бу галгисидан қутулиш мумкин эмас, деб зориқди, бу ундаги мустақиллик, озодлик учун кураш ҳиссиётларининг шеърий тугёни эди-да! Агар Чўлпон бугунги кундаги мустақилликни кўрганда қандай шеърлар ёзар эди? Уни тасаввур этиш қийин. Зотан, у умр бўйи мустақиллик, эркинлик деб яшади, бунинг учун курашга бутун борлигини бағишлади, эзилди, куйди, ёнди, рўшнолик кўрмади, дард-аламлари ичпда кетди, афсус!.. Чўлпоннинг деярли ҳамма шеъриятида албатта бир жиддий дард топилади. Бундай хислат аслида пок қалб, юксак мақсад, мустақкам эътиқод билан яшаб, жамият бахт-саодатини муттасил ўйлайдиган жўшқин ҳиссиётли ижодкоргагина хос хусусиятдир. Вужудини шамолга қараб ўзгартираверадиган ёзувчи «ёз» деганни ёзади, ҳеч қачон баҳслашиб ўтирмайди, тирикчилигини тинч ўтказиб юраверади.

Чўлпон ҳақида ёзилган бир қатор мақолаларда, шу жумла-

броҳим Ҳаққуловнинг «Баҳорни соғиндим» тўпламига сўз
ида ҳам шоир ижодининг дастлабки даврларидаги зидди-
ва уларнинг замини инқилобдан кейинги — янги ҳаёт учун
муаммолари билан боғлиқ бўлганлиги тўғри таъкидла-
Айни шу даврдаги рус шўро адабиёти атоқли намоён-
ижодиёти билан қиёсланиб, улар ўртасидаги муштараклик
дланади. Бу даврдаги уларга хос хусусиятлар — дунёқа-
масалалари билан боғлиқлигига алоҳида аҳамият берилади.
сан тўғри қиёслаш ва изоҳлаш эди...

қилобга муносабат масаласига келганда Чўлпон умуман
обни қабул қилмаган ва кейинчалик мажбурий равишда
мураса-ю мадора тарзида шеърлар ёзганини энди очиқ
риш вақти келди. Чунки инқилоб Чўлпон назарида ҳам,
т ва бошқалар назарида ҳам гарчи дастлаб бир оз яхши
туғдирган бўлса-да, кўп ўтмай мамлакатга очлик, вайро-
чилик келтирган бир офат эканлиги англашилган эди. Юқо-
саҳифаларда буни қисман кўриб ўтилди. Бу тўғрида қан-
ча шеърлар, ҳикоялар ва аниқ ҳаётий воқеалар заминиди-
лар ҳам ёзган. Чўлпоннинг 20-йиллар бошларидаги кўп-
еърларида мағлуб шарқ ва ғолиб ғарб тасвирлари алоҳида
тутади. Бу қараш асримизнинг 10-йилларида рўй-рост қад-
ган жаҳидчилик ҳаракати моҳиятини ҳам кенг кўламда
ган. Мазкур қараш Россия ҳудудидаги мусулмон халқ-
ва уларнинг зиёлилари онгида русларнинг мустамлакачи-
лими туфайли пайдо бўлган, ғолибларнинг Туркистон халқ-
бошига солган чексиз кулфатлари, айниқса, улугмиллат-
(шовинистик) сиёсати, маҳаллий аҳолининг ер-сувидан
б бутун бойлигини талон-торож қилиши туфайли пайдо
и эди. Жаҳидчилик ҳаракати эса, халқни ўша босқинчи-
қарши курашга даъват этиш жараёнида шаклланган. Маз-
улм, шовинистик сиёсат инқилобдан кейин ҳам даҳшатли
да давом этди. Чўлпон бунинг моҳиятини чуқур идрок
и. «Оғриганда», «Кўз», «Ўтли сув» каби қатор шеърларида,
а бир кундуз», «Кекса терак» сингари бир қатор очерк ва
ларида («Адабиёт парчалари» тўплами, 1926 йил) Чўлпон
орти дард-ҳасратларини ифода этади.

22 йилда ёзган «Ўтли сув» шеърида шундай сатрларни
из:

Зўр денгизнинг тўлқинлари бағрида,
Юз йилларнинг қонли, қўрқинч изи бор.

бошига кулфатлар солиб юз йиллардан буён қонли из
иб келаётган босқинчилар ҳамон мавжудлигини таъкид-
шоир, кейинги сатрларда уларнинг қиёфаси билан таниш-
т:

Юмшоқ сувдан бириктирган оғзида
Шафқат билмас исёнларни (нг) сўзи бор.

Шеър ҳали бу билан тугамайди, шоир навбатдаги сатрларда босқинчилар тинчгина яшаб турган элга келиб, босиб, янчиб, аҳолини қандай ҳақорат қилаётгани, сўкиб, қарғаб оёқ ости қилаётганини, мол-мулкларини талаётганини алоҳида уқдиради:

Қандай мағрур аҳмоқларким, тинч ерда
Тот олурлар уни қарғаб, сўкмоқдан;
Йўлчи бўлиб йўлга чиққач, бу ерда
Жон бералар даҳшатидав қўрқмоқдан.

Ҳаммаёққа даҳшат солиб, кўрганларнинг ўтини ёриб келаётганларнинг куч-қудрати қанчалик ошиб бораётганига қарамай, оқибатда уларнинг тақдири гўрга тиқилиш, халқ тўлқини, денгиз қудрати каби қаърига кўмиб юборажаги, қабрлари оша йўқ этиб юборишини уқдириш мазкур шеърнинг асл поэтик моҳияти бўлиб чиқади.

Қора булут кўзларидан кўп чоқлар,
Ҳовуч-ҳовуч янги кучлар оладир.
Ай тинч ерда кучлар юзли ўйноқлар,
Сизга ёлғиз қовоғини соладир.

Маҳаллий аҳоли ерини талон-торож қилаётганларнинг хуржинлари, қоплари фақат нарсалар билан эмас, эл-юртнинг кўз ёшлари, дод-фарёдлари билан ҳам тўлаётгани ҳар бир онгли шахсни изтиробларга солмаслиги мумкин эмас эди-да.

Саватингиз, хуржинингиз кўрдиким,
Кўз ёшлари, қайшилар-ла тўлмишдир.
Учиб ўтган йўлчилардан сўрдиким,
Йўлингизда жон йигитлар ўлмишдир.

Шеърнинг хулоса қисмида — зулм қанчалик кучли бўлмасин, оқибати ҳалокат билан яқунланиши муқаррар деган ғоят буюк бир ғоя ифода этилади, унинг ғоявий ҳам, бадиий қиммати ҳам шудир:

Кўпирар ул, ҳовлиқар ул, тошар ул,
Гўрингиздан наъра тортиб ошар ул!..

Чўлпон мазкур шеърдаги ғояларни насрий асарларида, жумладан «Кекса терак» ҳикоясида давом эттиради. Унда 1916 йилги мардикор олиш воқеалари ёритилган. Халқ ўз фарзандларини катта бир кекса терак остига йиғилиб кузатгани, энди эса, болалари ҳажрида куйганлар шу терак атрофида йиғилиб, ҳасратларини қанчалик дард билан бир-бирларига айтишлари каби оғир аҳвол-руҳиялар баён қилинади. «Йўлда бир кундуз» (Йўл эсдаликларидан) туркумида ёзилган очеркларидан бирида бундан

даҳшатлироқ воқеалар қаламга олинади. Маълумки, чорси вакиллари бостириб келиши билан энг яхши ер-сув-эгаллаб олган, бунга маҳаллий аҳоли ўртасидаги айрим-бир, баъзан эса лақмалар ҳам ёрдамлашиб турган эди. Таъкидланишича, ўзимиздан чиққан бир аҳмоқ тўранинг ботмон келадиган катта бир боғли ерни деҳқонлардан нархда бир яҳудийга олиб беради. Тўра ёрдами билан бу а сув келади. Кейинчалик бой жуҳуд тўранинг ўзини ҳам олади. То ишлари биткунча «майин супурги» бўлиб турганнинг асли қиёфаси у росмана ўрнашиб олгандан кейин м бўлади. Аҳмоқ тўра эса, унга ёрдам қиламан деб қанчалал деҳқонни қурбон қилади. Бу асли ҳаётий воқеа бўлиб, мавзуда инқилобдан олдин ҳам, кейин ҳам (20-йилларда) ўзбек ёзувчилари шеър, ҳикоя, очерклар, мақолалар ёзган. Жумладан, Бехбудий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлафиқ Мўмин ва бошқаларда Туркистон ерлари босқинчилик ўртасида қандай талон-тороғ қилингани ҳақида кўпгина асарлар бор...

И ўша «Адабиёт парчалари» тўпламида Чўлпон шеърини тўрага ёт бир шеърдан ҳам намуна келтираман. Бу шоирнинг қаламига мансуб бўлиб, 1924 йилда ёзилган. Бу йил-жумҳуриятимизда қандай даҳшатлар амалга ошириляётганлигида кўп гапирганмиз. Айни шундай кезларда Ғайрамалар ёзганини бир кўринг:

Фаргона

Қабристондек бир вақтлар жим бўлгон,

Қайғу-ҳасрат бирла бағрин доғлагон,

Ҳеч ёзуқсиз мазлумларча инграгон,

Жафо тортган, қора кунлар кетмишдир.

Бу кун сатрларда шоир янги қурилмоқда бўлган шўро ҳаётиёсини зўр бериб маъқуллайди. Энди ғам-алам деган ар йўқолишига ишонч билдиради. Ўлкада очлик, вайроавжига минган. Эл-юртнинг мол-мулки то охиригача торинаётган бир вазиятда, шоир ҳаётининг нақадар қувончли бўлиши ҳақидаги кўрсатмаларни тарғиб этади:

Вайроалик букун кўздан йўқолмиш,

Севинч билан бир ўзгача тус олмиш.

Қўкат, майса, қиз-жувонлар ўйнамиш,

У таъсирлик, чеккан оҳлар битмишдир.

Бу Ғайратийнинг умидбахш шеърига биз бугунги кунда қанчалар қилиш ниятида эмасмиз. 1924 йилда ёзилган бу шоирнинг инқилобга нисбатан чексиз умидларини изҳор қилган Ҳатто кейинги сатрларда орзу-умид шу қадар жўшиб

ифода этиладики, ҳайрон қоласиз; шоир ўтмишдан бутунлай юз ўгириб, фақат шеъри ёзилган кунларгагина қарайди:

Ев тивглаган у ўсмирлар қувнайлар,
Ҳар томонда эркин бўлиб ўйнайлар,
Шодлик куйи билан улар куйлайлар,
Тўхтаб қолгон пок булоқлар оқишдир.

Мазкур сатрлардаги пок булоқлар, албатта, фақат айни булоқ маъносидан тортиб, эркинлик, бахт, шодлик, яъни ҳамма бўғиб ташланган эзгуликлар маъносида бўлса-да, истиқболда буларнинг бирортаси кўрилмади. Қайнаб турган булоқлар у ёқда турсин, бизни эксплуатация қилиш оқибатлари денгизгача қури-тиб юборди. Шундан кейин тарих Чўлпонлар, Фитратлар, Қодирийлар ҳақли эканлигини, Ғайратийлар ҳақсизлигини кўрсатди. Бу мавзунини 20-йиллар ўзбек шеъриятини қиёсий ўрганиш билан кенгроқ кўламда тадқиқ этиш мумкин.

Биз келтирган мисоллардаги хилма-хилликлар оқибати нима бўлди? Чўлпонлар қириб ташланди, Ғайратийлар жон сақлаб қолди. Ҳаёт ёлғонлардан ташкил топди, адабиёт сохталашди, сийқалашди...

Бироқ Чўлпон ва унинг сафдошлари сўнгги нафасигача ўз халқи, ватанига содиқ бўлиб қолганини, эътиқоди, ғимонини сотмаганини таъкидламай ўтиб бўлмайди. Биз Чўлпон шеърияти ҳақида қандай фикр юритмайлик, унга баҳо беришнинг бош омили шу бўлиб қолаверади.

Чўлпоннинг инқилобдан олдинги ижодий фаолиятида жади-дчилик ва жади-д ёзувчиларининг таъсири масаласига келсак, аслида бу бор ва мазкур таъсирдан Чўлпон эмас, 1900—1910 йилларда яшаб ижод қилган ўзбек ёзувчиларининг энг илгор вакиллари айни шу йўналишда эди. Негаки, асримиз бошларида шаклланиб анча кенг тарқалган жади-дчилик ҳаракати, дунёқа-раши кўпгина мусулмон халқлари зиёлилари қаторида ўзбек зиёлилари мақсадларига ҳам мос келарди. Жади-дчилик бутун бир давр зиёлиларини уйғотди, тараққиётга даъват этди, ўзли-гини танишга ўргатди. Чўлпон ҳам худди шу руҳда адабиёт майдонига кириб келган. 10-йиллардаги ёшлар номидан Чўлпон «шу вақтда ҳаммамиз Фитрат таъсирида эдик», деган эди. Фит-рат 10-йиллардаги йирик жади-д сиймолардан бири экани маъ-лум. Чўлпон ва жади-дчилик масаласи алоҳида тадқиқот талаб этадиган йирик ва жиддий мавзу. 10-йилларда халқимиз эрки, озодлиги ҳақида ўйлаб адабиётга кириб келган Чўлпондек бир зиёли янгилик тарафдорларига дарҳол эргашмай туролмасди. Мустамлакачилик сиёсатига қарши, миллий озодлик, мустақил-лик, маданий ривожланишга даъват, биқиклик, жоҳиллик, нодон-ликка қарши ўт очиш — ёш зиёлиларнинг айни мақсади эди. Яна яқка ҳокимлик тартибларига қарши демократик усул — идорани жорий этиш, мактаб, маориф, рўзнома, ойномаларни

Ўламда ривожлантириш, ёшларни тараққий этган Оврўпо катларига юбориб таълим олишига интилиш Чўлпон ва сафдошларини қизиқтирар, хуллас, шу каби бутун дасри билан ёш зиёлиларни қамраб олган жадидчилик тобора Ёсир доирасини кенгайтириб борарди. Жадидлар айна атлари билан хонлик томонидан «кофир» деб қувгин қилинган. Бухоро амири уларни қатл этди. Омон қолганлари эса, ллардаёқ шўро ҳукумати томонидан отиб ташланди, булар да Чўлпон ҳам отилди.

Чўлпон шеърлятида виждон эркинлиги, инсон эркинлиги, ан миллий мустақиллик ва озодлик мавзуи ҳаминша етакчи бўлиб қолган. Шоир виждон эркинлигини ҳамма нарсадан а қўяди ва уни ҳаминша дахлсиз деб билади. Бу ҳақда ада- гунос олим Иброҳим Ғофуров «Ўзбекистон адабиёти ва ғти» саҳифасида махсус мақола ёзиб, мақоласига «Шоир- нега девона бўладилар» деб рамзий бир сарлавҳа қўйгани бежиз эмасди. Айниқса, Чўлпон шоир эркинлик куйида налардан эди. Бирор шеъри йўқки, бирор жиҳатдан эркин- мавзуига бориб тақалмасин... Шодликни, қайғунг, йил лари, табиат манзаралари, хуллас ҳаётда бор нимаики нарса да шеър ёзса — айланиб бориб эркинлик, озодлик, шахс- иззат-нафси, қадр-қимматини кўтариш ғояларига бориб лаверарди. Агар адабиёт инсоншунослик бўладиган бўлса, шундай бўлиши керак, деб тушунган Чўлпон ана шундай шоир эди-да!.. Шахсга сизгиниш даври сиёсати эса айна га, инсондаги инсонийликка қарши курашди. Чўлпон инсо- шқдан кечиб яшашдан кўра, инсон бўлиб қатл этилишни л кўрди. Унинг шеърляти мавзу доираси ғоят кенг, ҳам- да инсон шахси улуғланади, оғир тақдири ҳикоя қилинади. лам, ёз, куз, қиш фасллари, ер-кўк, истиқбол, севги-муҳаб- хотин-қизлар озодлиги, табиат манзаралари, ҳодисалари — масига бағишланган шеърлятда инсон эркинлиги муаммолари р поэтик ва ғоят фалсафий ифода этилади. Шоир ўз муло- ларини гоҳ шўх, ўйноқи мисраларда, гоҳ ўта қайғули, ҳас- ш ифодаларда катта маҳорат билан изҳор этади. Ҳаётнинг ии-туман воқеалари — тўйи, азаси, қувончи, қайғуси ҳам- қаммаси шоирни қизиқтиради, уларга муносабатини билдир- туролмайди. Зотан, ҳаёт ҳеч қачон нуқул қувончлардан рат бўлмаганидай, нуқул ташвишлардан ҳам иборат бўл- ди. Чўлпон шеърлятининг туб эстетик идеали шу эди, биз ир реализмининг қудрати ҳам шунда деб ҳисоблаймиз. Чунки нг шеърлятида биз ҳаётнинг бадий ифодасини кўрамиз. қиқий шеърлий аксини кўрамиз. Чўлпон ўз шеърлятининг қонийлиги учун йўқ қилинади. Шоирнинг ҳаётий ғам-андуҳ- ини бадий ифода этган шеърларини тўплаб, «хўш, ўртоқ», ни бунга жавоб берчи? Бизда ғам борми? деб ёқасидан тут- лар ҳаётни ҳаминша гулдурос олқишлар-у, карнай-сурнайлар, з офарин», «минг офарин»дан иборат қилиб кўрсатиб келди-

лар. Қайта қуриш, покланиш, тўғрироғи, истиқлолимиз даврпгина бундай сохта, сийқа дунёқарашларни дадил фoш этиб ташлади. Мана шу жараёнлар — қайта қуриш, мустақиллик ўртага ташлаб амалга ошираётган барча ижобий воқеалар — Чўлпон шеърятининг реалистик қудратини, унинг юксаклигини исботлади.

Шунн айтиш керакки, Чўлпонда ғамгинлик руҳидаги шеърлар билан бирга ҳаёт қувончларини, лаззатларини тўлиб-тошиб куйлаган шеърлар ҳам жуда кўп. Уларни ўқиганда яшаш завқи кўкларга кўтарилади. Табиатнинг гўзал неъматлари — гуллар, тоғ-тошлар, боғ-роғлар, зилол сувлар, дарёлар, булоқлар ҳақида шеър ёзганда шоир қалби жўш уради, қувонч ҳисларига тўлиб тошади. «Бойчечак», «Кўклам келадир», «Кўкламдан хабар», «Яна кўклам», «Наврўз кунида», «Бинафша», «Баҳорда», «Кўклам ёмғири» каби бир талай шеърларида биз ҳаёт қувончларини, яшаш завқи ҳиссиётларини туямиз. Маълумки, кўкламнинг биринчи даражиси бўлган бойчечак қиш кетиши билан биринчи кўринадиган табиий гул, шоир уни кўриши билан пайдо бўлган кўнгил қувончларини соддача, шўх, ўйноқи бир оҳангли сатрларда ифода этади:

«Бойчечакнинг боласи»

Ҳар уйда кулди,

Гўдакларнинг халтаси

Нон билан тўлди.

Шоир баҳорнинг биринчи гули пайдо бўлишидан эл-юртга ризқ-рўз тилайди, мўл-кўлчиликка умид боғлайди, халталарнинг тўла нон бўлишини орзу қилади, ҳаётга тўла умид билан қарайди. «Табиат китобидан» шеъриси эса мазкур фикр-мулоҳаза янада кенг кўламда берилади. Бунда шоир табиатнинг энг улуғ инъоми Ер ҳам, кўклам келиши билан худди инсонлардай яйраб-яшнаб кетиши, тўйиб-тўйиб нафас олиши-ю, ҳаётга жон кириши, нознеъматлар ато этишини шундай бир нозик лирик ҳиссиётлар билан тасвирлайдики, ўқиши билан киши кўнгли ҳам уйғониб кўркини таратаётган кўклам сингари яйраб кетади. Яъни кўклам келиши билан Ер қиш уйқусидан бош кўтаради, «қалбидан — кучли ҳовур» чиқариб жилваланаётган гўзал бир келинчак кийёфасига киради... У эндигина уйқудан туриб «кун тигида сочларини тарайди», «болалари (бўлмиш) дарахтларни эмизиб», кун сайин янги-янги гуллар, чечаклар ўстиради. Бу меҳнатидан сира чарчамайди, толмайди. Бу ҳаётбахш фаслда бутун борлиқ, дарахтлар, кўкатлар «соғлом, тетик» болалардай ҳар кун эмас, ҳар нафасда ўсади, «кенг кўкларга яйраб-ййраб қарайди». Янги ўсиб чиқаётган баргчалар худди она бағрида эркаланиб, тўйиб, мириқиб сут эмаётган болалар сурурининг ўзгинаси. Булар ҳаммаси ҳаёт нашидасини суриш, турмушининг ширин, лаззатли «томирини узмаслик», «шу нашъани, шу роҳатни бузмаслик» иштиёқи билан тўлиб тошган.

Кўклам... ернинг тинч уйқуси бузилгон,
То қалбидан кучли ҳовур чўзилгон.
Бир қиш ухлаб, бир қиш ётиб зериккан,
Кенг кўкларга яйраб-яйраб қарайди,
Кун тинида сочларини тарайди...

оир табиатнинг энг гўзал фаслини тасвирлашга келганда
кўнгил шодлигини шундай тўкиб соладики, сатрларни
н сари яшашнинг лаззатларини, ҳаётнинг ширинлигини
кўраётгандай бўласан, гўё ҳаммаёқ роҳат — фароғат-у, зар-
ғам-ташвиш йўқдай:

Шохчалар секингина ўрмалаб,
Навдаларда қанот ёзар баргчалар:
Юмшоқ еллар эркалатиб, сийпалаб
Бетларидан ўпиб-ўпиб кечалар...

Шеърнинг сўнги сатрлари яшашнинг маъноси, яшашнинг
мақсадини ифодаловчи фалсафий хулоса билан якунла-

Ҳар баргчанинг табиатдан тилаги:
Шу яшашнинг томирини узмаслик,
Шу нашъани, шу роҳатни бузмаслик.

Ўлпон шеъриятида табиат ҳодисалари жонланиб, худди
илар қиёфасида оддий одамларга хос хусусиятлари билан
ти бир шаклларда намоён бўлади. Табиат китобидаги фасл-
тасвирида — кўклам ёш келинчаклар сингари гўзалликни
йиш қилади, кузнинг кириб келиши-ю, қишнинг бошланиши
тларини ёйиб келаётган кампирга қиёсланади. Ҳаётнинг бош-
ши ёш — кўклам якуни кекса — куз тарзида ифодаланади.
Табиат китобидан» шеърининг «биринчи бет»ида эрта кўк-
нинг соф ҳавосида яйраб нафас олаётган Ер ёзнинг жазирама
ида «ҳансираб» ётади. Куз изғиринлари бошланиши билан
хт барглари саргайиб тўкила бошлайди. Ундан кейин қиш
нлари бошланади ва ҳоказо...

Эз ўтиши билан «булут-кампир элагини кўтариб, супрасини
оқ учун боради». Изғирин кўм-кўк барглари саргайтириб
иши, яйраб турган жонлиларнинг «титраб» тўкилиши шоир
глида «оғриқ, мағлуб, тутқун Шарқнинг юзи»ни эслатади.
«э» шеъри эзилган, мағлуб шарқларнинг сўлғин кайфият-
и, уларнинг устидан ҳукмронлик қилиб, босиб, ўз бўронлари,
глари билан бостириб келаётган ғолиб ғарбнинг даҳшатла-
и эслатади:

Қора булут тўдасиким, кўкларни
Шарқни ёпган парда янглиғ ёпишдир.

Куз қўшини оғу булут ўқларни
Ез бағрига ҳеч савоқсиз отмишдир (1921).

Чўлпон ҳар бир воқеа-ҳодиса жамият, инсонлар ҳаётидан четда турмаслигини чуқур идрок этган ҳолда, куз фасли табиий ҳодисаларини шундай тасвирлайдики, уларнинг ҳар бири фалсафий маънони англатади. Осмонда пайдо бўлган «қора булут тўдаси», «шарқни ёпган парда»га ўхшайди. Бундай дамларда «шарқдек ичдан яширингина эзилиб», «кўп жонлилар сўнгги тини кутади». Эътибор беринг, ичдан эзилиб, яширингина кўз ёши тўкиш — фақат ўксук ва заиф, ночорларга хос хусусиятдир. Шу ўринда биз Чўлпоннинг фақат шеърлятигина эмас, ҳикоялари, очерклари, ҳатто катта насрий асари — «Кеча ва кундуз» романшга ҳам хос бир нуқтани таъкидлаб ўтамиз. У ҳам бўлса шуки, Чўлпон барча асарларида — эзилган, қийналган, заиф, ночорлар ҳаётини, жамиятнинг турли-туман зиддиятли воқеалари жараёнида рўй берадиган адолатсизликлар туфайли энг кўпчиликдан иборат ночорлар қурбон бўлиб кетадиган, аслида ҳалол ва тўғри, софдил шахслар тақдири, улар бошига ноҳақ тушадиган фожиалар шоир қалбини муттасил ўртади...

Кўпгина ҳаётбахш, ўйноқи шеърлари қаторида бутун юртининг номаълум истиқболи-ю, қайғу ҳасратларини ифодалаган «Оғриганда», «Виждон эрки», «Бир тилла қўнғиз», «Кураш» каби кўплаб шеърларида эзилган юрт, қулликка тушган миллат қисмати азоб чекш, эзилиш бўлган халқ фожпалари, шу билан бирга зулмга қарши кучайиб бораётган адолатли кураш жараёнлари ифодаланган. «Улуғ, қаттиқ, ағдаргучи бир кураш» гар бошланган экан, у тобора куч олади, унинг мақсади бор: «ё бор бўлиш, ё йўқ бўлиш», аммо «йўқ яраш!..» деган ўта инқилобий ғоя Чўлпон шеърлятининг бош ғоясини ташкил этади. Биз Чўлпон «йиғлоқи шоир, умидсизликка чорлайди», деган ғояларга энди мутлақо қўшилмаймиз. Унинг бутун ижодий фаолияти — адолатсизликка қарши кураш ғоясини олға суради. Ночорларга, заифларга эътибор — ҳаётда адолатни ҳимоя қилишдан иборат бўлиб чиқади. Шеърлятдаги бу ғоялар унинг «Новвой қиз» ҳикоясининг бош қаҳрамони ҳаётдан «Кеча ва кундуз» романидаги бош қаҳрамон Зебинисога қадар етакчилик қилади. Ночорга шафқат қилиш, унга ёрдам қўлини чўзиш, уларнинг аҳволини тушуниш яқка бир шахсдан тортиб бутун халқ, миллат, эл-юрт тақдири, истиқболини ўйлаш, унинг бахти учун кураш, адиб, драматург, жамоат арбоби Чўлпон қиёфаси моҳиятини ифода этади. Биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек. Чўлпон шеърлятида ҳамиша зиддиятлар, «оқ-қора» сингари ёнма-ён келади. Завқли сатрлар кўнглимизни қанча кўтарса, ҳамгин кайфиятларни ифода этганлари қалбимизни эзади, изтиробларга солади. Унинг инқилобдан кейин ўтган беш йил халқ бошига нималар келтирганини ифодалаган «Қурбон» (1923 йил) сарлав-

шеърида биз давр Ҷожиаларининг реалистик иҶодасини
ииз. Бундаги сатрларга бир эътибор беринг:

Тили йуъ, гуноҳсиз ва ювош ҳайвонлар,
Муқаддас нон билан юз минглаб суюлур;
Озмиди тукилган шу қадар пок қонлар?
«Савоб» деб, «қурбон» деб янами қуюлур?

из кейинги сатрларда инқилоб ғалабасидан кейинги утган
йил ичида Туркистон халқи бошига тушаётган Ҷожиалар
трини уқиймиз:

Бир элким, беш йилдир қонларга булганган,
Отаси уғлини «душман» деб бугадир.
Сунг бунда нони ҳам қолмасдан таланган,
Еш-гудак боласи: «бир бурда нон!» дейдир.

Инқилобдан илгари ҳам, ундан кейинги йилларда ҳам озиқ-
тга бой, минг-минглаб қуй-қузиси бор бир халқ шундай бир
лга тушдики, «бир бурда нони йуъ гудакка бергали», «минг-
а қуйи бор қурбонли қилгали». Бироқ Чулпон аҳволни
чаки кўрсатиб қуяқолиш билан чекланмайди. Уни тузатиш
курашга, дадил ҳаракатга, «тезроқ», «қанот» ёйиб ишга
шишга чақиради. Шарқнинг ҳаёти чигаллашиб кетганига
булгани-ю, уни ечишга даъват этади. Шоир юракларда сақ-
иб келинаётган буюк мақсадлар ҳар қандай денгиздан, тў-
гардан улуғ, белни маҳкам боғлаб шу тилак учун курашмоқ
рлигини уқдиради. «Улуғ йул» (1920 йил) шеърида аввал
саднинг улуғлигини таърифлайди, «Юракдаги сақлаб бор-
амаллар» — «йуллардаги денгизлардан улуғроқ» деб изоҳ-
ди. Кейинги сатрлар мақсадга эришмоқ учун нима қилиш
имлигини айтади:

Маҳкам қилиб боғланилган камарлар!..

— Тезроқ!

— Қанот!

Қушлар янглиғ учайлик,

Кенг чуллардан, денгизлардан кечайлик,

Шарқнинг эски чигалини ечайлик!

Чулпон «Куз», «Шарқ қизи», «Оппоқ ой», «Оғриганда» каби
ор шеърлари 1920—21 йилларда ёзилган бўлиб, уларда шоир
бининг энг нозик дард аламлари акс этади. Куз — япроқлар-
нг саргайиб тукилиши-ю, кўклам ва ёз неъматларининг сўни-
ни иҶодалайди, «қиш маъносида аталган «Оппоқ ой» элга
пвиш орттириб, нафасини бугаётган аёз тарзида ғамга гириф-
қилади. «Оғриганда» инсон қалбидаги ночорлик, тушкунлик,
им даҳшатлари ортиб кетаётгани алам билан куйланади. Ни-

ҳоят «Кураш», «Халқ» сингари шеърларда шоир одамлар бошига тушаётган кулфатларни, азоб-уқубатларни зўр қудрат билан кўтариб ташловчи кучлар мавжудлигини катта поэтик маҳорат билан чизиб беради. «Кўклам» фасли, баҳор келиши нашидаси Чўлпон қалбининг энг умидбахш, ҳузур-ҳаловатларини ифода этади. Бу гўзал фасл ҳар қандай оғриқларга, азобларга қарши қўйилади. Шундай қилиб, эл-юрт бошидан 20- йилларда кечаётган воқеа-ҳодисалар, ўта оғир ва мураккаб ҳаёт зиддиятлари шоир қалбида реал акс-садо бераётганини ўйлабгина уни тўғри тушувиш мумкин. Чўлпон ўз ватанининг сохта фуқароси эмас, унинг чинакам ватанпарвари сифатида ундаги ҳар нуқтага чиндан, тўғри, ҳалол эътибор берар, муносабатини билдирарди.

Шунинг учун ҳам у «Ҳайбаракаллачи»ларга қўшилолмасди. Кўнглини эзган воқеаларга ҳиссиётларини баён қилмай туролмасди. Жумладан, «Оғриганда» шеърида шу ҳолатларни кўра-миз:

Бўғиқ, қисиқ, асабий бир кўнгли билан тун-кун,
Тушакда ўйлар орасида инграниб ётмоқ
Оғир... Қийин.
— Бу ётишнинг сўнги, сўнги келсун!
Ёзилмаганми бу тунлар сўнгида тонг отмак?

Шоир бутун вужудини қақшатаётган оғир дамлардан қуту-лиш кунларини сабрсизлик билан кутади ва оғриқ азобларидан қанчалик эзилаётганини таъкидлайди. Бу ҳаёт оғриғи, 20- йил-лардаги халқимиз бошига тушган оғриқлар эди... Аммо шундай оғир ҳаётда ҳам бари бир бирор завқли дамлар бор ва доим бўларди. Чўлпон «Созим» шеърида яшашнинг нақадар гаштли ва завқли дамларини ҳам тўлиб-тошиб куйлай олади. Мана бу сатрларга эътибор беринг:

Нафрат ўлкасинда ҳижрат қилганман,
Улфат дийрига маскан қурганман.
Юзимни ўт эмас, гулга бурганман,
Самовий завқларга тўлиб турганман,
Булбуллар севгини мақтаган дамда!
Чечаклар ўсгуси кўз ёшларимдан,
Бўғинлар унгуси ўйлашларимдан,
Қалблар юмшагуси сайрашларимдан,
Жаннатлар яратгай ташланган жанда...

Кўриниб турибдики, ҳаётини муаммолар билан бирга нафас олиш шоир ҳаётининг табиати, яшаш тарзига айланиб қолган. Шунинг учун ҳам Чўлпон шоир умр бўйи муаммолар пчида кезиб, қайнаб, тошиб «Зерикмай, эринмай кетаверадир». Шоир бундан бошқача яшашни тасаввур этолмайди. Чўлпоннинг шеи-рона хаёллари шу қадар кучли, қудратли, ўйноқки, гоҳо уни

тиш қўлидан келмай қолади. Шу сабабли шеърлар унинг қўридан табиий равишда қайнаб чиқаётган ёғду сингари йди:

Хаёлим бир учиб кетиб қоладир,
Мен ҳам тизгинини қўйиб бераман.
Зотан қандоқ қилиб тутиб тураман,
Энг нозик қалбимга тегиб қоладир (*«Мен шоирми?»*)

Ўлпон шеърляти ҳақида 20-йиллардан то ҳозиргача оза тақризлар ёзилгани йўқ. Аммо шоирнинг қайноқ қалбини, инларга тула ҳиссиётларини ҳеч ким унинг ўзидек нозик қур идрок этолмаган бўлса керак. Шу жиҳатдан атоқли шунос олим, журналист, Чўлпон билан кўп йиллар даво бирга яшаб, ҳамсуҳбат бўлган, худди шоирнинг ўзи каби Лазиз Азиззоданинг «Чўлпон ким эди?» («Ёшлик», й., 10-сон) сарлавҳали хотираномасини эҳтиром билан ишлаб ўтишни истар эдим. Мақола муаллифи Чўлпон шеърини чуқур ва ҳалол таҳлил қилар экан, ундаги нозик кузар ва самимият барқ уриб туради. Шоирнинг мақсадларини ри талқин этганлардан Чўлпон ўз ҳаётида нақадар озоринини Лазиз Азиззода алоҳида таъкидлайди ва Чўлпоннинг шоирлигини зўр ҳурмат ва эҳтиром билан изоҳлайди. Из юқорида шоир қалби нозиклиги, ҳар бир воқеага бефарқ и олмаслиги ҳақида гап айтганмиз, унга мисоллар гоят сеза ҳаммасини санаб ҳам бўлмаса керак. Аммо шу нарса ки, шоир кўнгилсиз ҳодисалардан қаттиқ ранжийди, завқли рга дуч келганда эса, «нарига ўтолмасдан тўхтаб қоладир», иқдек ястаниб, ётиб оладир...» Шу вақт шоирда ижод дарди қадар жўш урадики, ҳиссиётларини ўзи истаётганича ифо и олмаётганидан қийналади. Бизнингча, худди мана шу ҳаёт ишқи билан яшаётган санъаткоргагина хос хусуси. Чўлпоннинг 20-йиллардан то шу вақтгача бор бўлган бларига шу ўринда бир нуқтани уқдириб ўтишни истардим: р Чўлпон бутун шеърляти давомида қанчалик қайғу-ҳасрат-уйлаган бўлмасин, у худди инсоният жамияти сингари, т яшашни, бахтли бўлиб яшашни орзу қилган ва ҳеч қачон дан афзал кўрган эмас. Бу Чўлпон шеърлятининг асосини, билан бирга умуман адабиёт асосини ташкил этади. Бинон, ҳаётнинг табиий қонунияти ҳам шудир. Шоир хаёлида нималар кечишни бир тасаввур этиб кўрай-

Баъзан ҳовлиқтириб жинни юракни...
Қўланка кабидир ўтган еридан,
Сўнгра қарасаңгиз бир нишон қолмас,
Юрган ерларидан озиқ ҳам олмас.
Шунда зерикаман унинг сайридан...

Шоир хаёли бетўхтов кезаркан, «озиқ» олмай қолган кезлар қалбини толиқтиради, зериктиради. Ҳаётдан «озиқ» олган кезлардачи? Шоир завқ-шавққа тўлади:

Бир замон бир ширин ойга етганда,
Нарига ўтмасдан тўхтаб қоладир:
Ошиқдек ястаниб ётиб оладир...
Шу чоқда қийналиш бошланар менда.
Чунки хаёлимнинг кўзлари билан,
Бир гўзал ҳолатни кўриб тураман,
Лаззатга гарқ бўлиб, ўлиб тураман,
У ҳолни борлиқнинг сўзлари билан —
Англатиш қўлимдан келмай қоладир...

Чўлпон инқилобдан кейинги янги ҳаётнинг аччиқ-чучугини аралаш ҳис этиш ва уни аралаш поэтик акс эттириш билан бошқалардан кескин фарқ қилади ва бу шоирнинг реалистик қудратидан келиб чиқади. 20—30-йиллардаги танқидчилар буни ҳеч қачон тўғри баҳолай олмадилар.

Октябрь инқилобидан кейинги зўрма-зўракилик билан адабиётга киритилаётган ғоялар, порлоқ келажак у ҳақидаги ривоятлар кўплар қатори Чўлпон эътиборини ҳам тортади, илҳомланиб шеърлар ёзади. Ўқумладан, «Қизил байроқ», «Ўн йил» (инқилобнинг ўн йиллиги муносабати билан ёзилган) сингари шеърларида инқилоб ва унинг байроғига катта умидлар боғлайди... Аммо унинг барча умид-армонлари-ю саволларига бу инқилоб шоирни қатл этиш билан жавоб берди. Савол тугилиши мумкин — инқилоб қатл этдими? Тўла асос билан ҳа, инқилоб қатл этди, деб жавоб бериш мумкин. Чунки, инқилоб қатл этишлар дастурини бериб турди, бу дастурлар янгидан-янги қотилларни пайдо қилди, шаклантирди, кўпайтирди. Улардан ҳануз тўла қутулганимизча йўқ... Инқилоб ва унинг ғалабаларига, саналарига, раҳбарларига умид боғлаб ёзган шеърлари зўрма-зўракими, астойдилми, бундан қатъий назар, шоир умидларини пучга чиқарди, ҳаммаси сароб бўлиб қолди, шунинг учун мазкур мавзудаги шеърлар Чўлпон шеъриятининг асосини ташкил этолмайди ҳам...

Чўлпон шеъриятининг энг қувончли мисралари кўкламга бағишлангани алоҳида эътиборга лойиқдир. Зотан, Чўлпон ўта таъсирчан, нозик таъб шоир ва зукко шахс сифатида гўзал фаслларга, айниқса баҳорга, кўкаламзор боғлар, дала-қирларнинг гўзал манзараларига ҳаддан ташқари завқ-шавқ билан мафтун бўлади. Бу мавзуларга бағишланган шеърлари жуда шўх, нозик ҳиссиётлар ифодасига бой, йилнинг ўша энг гўзал баҳор фасли каби ёқимли фикр-туйғуларга йўғрилган бир илҳом чашмаси сифатида қайнаб тошади. «Бойчечак», «Табиат китобидан», «Кўклам келадир», «Кўкламдан хабар», «Яна кўклам», «Баҳорни соғиндим», «Наврўз куннда», «Баҳорда», «Кўклам»,

пам ёмғири», «Барг» каби талай шеърлар шоирнинг энг ахш, яшаш сурури сингари энг олий инсоний туйғуларини ялаш билан бирга, унинг эркинликка бўлган интилишласоф ҳаволардан тўйиб нафас олиш иштиёқи билан ёниб ини, қарамлик, қуллик занжирларига нисбатан чексиз нафрини ҳам изҳор этади. Баҳор фасли — шоирга озодлик, лик, қарамликдан мустақилликка чиқиш ва эркин нафас рамзидир... Шоир Чўлпон бундай мавзуларни ёзганда муҳаббатга, ҳаёт завқига тўлиб-тошади, яшашнинг ғоят н, мароқли нашидасини баланд руҳ билан куйлайди. «Кўк-келадир» шеърини қаранг: бу гўзал фасл худди тўй куни б-тусаниб куёв томон келаётган ёш келинчак қиёфасининг аси:

Кўклам ойим йўлга чиққан, кўклам ойим қўзғалган,
 Кўк кўйлакнинг битишига унча ҳам кўп қолмаган:
 Тиниқ ҳаво... Кўк юзида оппоқ, ҳарир пардадек
 Оқ булутлар. Унда-бунда ёйилганлар паршон.

Кўклам, баҳор ҳақида ўйлаганда шоир қалбида нуқул шавқ-у, кўш уришини, шеър булоғи тинимсиз қайпаб-тошишини айтдик. Бу гўзал фаслнинг мафтункор жамояини Чўлпон болақандай уқдиришини бир кўринг, бундаги сатрлар ихчам, , тушуниши осон ва ифодали бўлиб, худди бола тилидан айтгандай қувноқ бир оҳанги ҳам бор:

Бақа сайраса,
 «Баққа-қо» деса,
 «Кўклам қўзғолди!»
Доб хабар берса,
 Шунда ҳам кўнглим анча яйрайдир.

из бир неча йил «қантарилғоч», Наврўзи олам деб аталмиш кўклам байрамига эндигина аҳамият бера бошладик, мустаик йилларидан буён халқимиз бу қутлуғ мавсумни очиқ кўнбилан нишонлай бошлади. Бундан мамнун бўлмаган ўзбек аса керак... Чўлпон 20-йилларда халқимиз тарихи, урф-одат, миллий маданиятимиз заминига болта уриш қизиб кетган тарихий шароитда мусулмон дунёсининг бу машҳур баҳор амини улуғлаган, унинг моҳиятини изоҳлашга гўзал мисрабағишлаган. Шоирнинг баҳорга атаб ёзган кўпгина шеърлари да «Наврўз кунда» сарлавҳаси остидагиси алоҳида аҳамият этади. Шеър 1921 йилда мамлакатда фуқаролар уруши авж и, «Россиянинг шўро давридаги мустамлакачилик сиёсати к билан Туркистон ўлкасига киритилаётган, унга қарши ан маҳаллий миллатларнинг ўз ерларини бировларга бермасва мустақиллик учун олиб борган курашларини «босмачидеб устимизга туҳматлар ёғдирилаётган бир вазиятда Чўл-

шонинг мазкур шеъри (бошқа асарлари ҳам) алоҳида аҳамиятга эга эди. Ўзбек халқигина эмас, бутун мусулмон дунёси Наврўз — элга ризқ-рўз келтирадиган бир бахт байрами деб тушунган ва шунинг учун ҳам уни шодлик билан кутиб олган, нишонлаган. Наврўз қиш машаққатларидан кейин эндигина келган баҳорнинг биринчи янги куни сифатида орзиқиб кутиларди. Оғир қиш кечаларидаги «хира, ўчган, кучсиз дилларга «Наврўз биринчи бўлиб «ёруғ ёғду, турмуш сенган янги кун» келтиради. Шоир шундай қувончли кунларда ўзбек қизларининг очиқ ўйнаб кулолмай ичкарида димиқиб ўтиришидан изтироб чекади, уларнинг ҳам эркин нафас, соф баҳорий ҳаводан тўйиб-тўйиб баҳраманд бўлишларини орзу қилади. Наврўз эркинлик, озодлик соф ҳаводан нафас олишга эришув куни бўлмоғи лозимлиги шоирнинг барча шеърияти қатори бу шеърларида етакчи фикр бўлиб қолади. Мана бу сатрларга эътибор қилинг:

Неча юз йил кишанларда энтиккан,
 Қашшоқ, йўқсул, тутқунларга эрк берар:
 Ўзбек қизи: «Бошқаларга эрк берган,
 Менга қани эркинг?» деса не деяр?

Чўлпон шеъриятининг, агар ҳаммасига хос ягона хусусият борми? деб сўралса, мен унга бор — бу Эрк, деб жавоб берардим.

Чўлпон «Наврўз кунида» шеърининг кейинги сатрларида ўзбек қизларига қўйиладиган энг кўп тарқалган номларни тилга олиб, уларга ҳурлик тилайди:

Гулой, Тўти, Қумри, Ойхол, Еркинлар,
 Наврўз куни деворларга қарайлар:
 Кўчаларда эр-қизлардан оқинлар,
 Тутқунларнинг ёнларига кирмайлар.

Чўлпон барча шеърлари каби Наврўзга аталган сатрларда ҳам дастлаб тутқунлик, қарамликка, мутеъликка ғоят нафрат ўтларини аёвсиз сочади, фикр-мулоҳазаларини ҳар бир мавзуда ўрин билан муттасил, хилма хил шаклларда баён қилиб боради...

Совуқ қишнинг қақшатқич азоблари, аёзли кунлари-ю, қалин қорлари остида асир бўлиб ётган ер юзига Наврўз куни эрк беради, қувонч бахш этади.

Эътибор қилинг, совуқ қиш ва унинг қалин қорлари остида асир ер — бу оддий луғавий маъноларидан бошқа — рамзий маънолари ҳам йўқ деб ким айта олади? Маълумки, қиш — асли ва кўпроқ шимолий ўлкаларга хос ва умуман ерни қор босиши бу фаслнинг хусусияти, аммо, «асир» ибораси мусулмон шарқи ўлкаларига, унинг бой ва гўзал ери босқиндалигини, қарамлигини кўзда тутмасмикан? Тутиши ҳам мумкин-ку?! Чўлпон «асир» ва «қарамлик», «эркинлик» ва «тутқунлик» ибораларини ишлатган кезларда — унинг шеъриятида турли-туман, ғоят кенг, тўла

лаш қийин, қамрови оғир фикрларни қалаштириб ташлай- уларни тўла изоҳлаш фақат шоирнинг ўзи қўлидангина и, дейиш мумкин. Адабиётшунос олим Лазиз Азиззода биз да тилга олган мақоласида айни шуларни таъкидлайди. «Ўз кунда» шеърида шоир қор остидан биринчи қутилган Ер ва бутун борлиқ уйқудан туришини қутлайди. Биноба- пундай бутун борлиққа «Эрк» берган наврўз ўзбек қизлари- га эрк бермаётганидан қайғуради, кўнглидаги аламли сатр- и тўкиб солади, эркинликни бўғиб ётган ноинсофларга наф- и сочади:

Тутқунларни кишига ҳам самамайлар...

Тутқунларнинг кўз ёшлари баҳордек

Шудрингдек гўзалликни ҳўллайлар.

«Гўзалликни севдим» деган эркинлар,

Кўриб туриб уялмайлар. Улмайлар!..

Ўлпон Наврўз баҳонаси билан ҳам «эркинлик» ва «тутқун- ибораларига жуда кенг маънолар беради, эркинликда юрган- билан тутқунликдагиларни қиёслайди, зўрлик билан асирлик- тиб турганларда на уят бор, на виждон деб улардан чексиз атланади. Тутқунликда сақланаётганлар «борлигини кенг а отолмай», димиқиб, қийналиб, эзилиб «чин эрк кунин ку- та телмирар...» деб таърифлаган шоир яна ёруғ кунларга, ўз каби янги-эркинлик қарор топадиган кунларга умид боғ- 1, «чин эрк кун» Чўлпон шеъриятининг бутун гоъвий мун- касини қамраб олади...

азкур шеър ёзилган кезларда шўро ҳукумати хотин-қизлар- эодликка чиқариш» ҳақида туну-кун жар солиб, илғор зиёли- инг қўйинини пуч ёнгоққа тўлдирмоқда эди. Ширали шиор- инг сиртдан ялтироқлиги ва ичидан нақадар қалтироқлиги нчалик маълум бўлган бу ва бошқа гаплар охирида қандай лаларга сургаб келганини энди ўз кўзимиз билан кўриб ту- из. 20-йилларнинг бошларидаёқ ўзбек хотин-қизларини на- ни ташлаш ва жамият ишларига жалб этиш ҳаракатлари қи- 5 юборилган эди. Албатта, ўзбек хотин-қизларини ўқитиш, ат ишларига тортиш, уларнинг талант ва қобилиятларини и солиш сингари беғараз, шарафли ишлар Чўлпон сингари р зиёлиллар эътиборини тортмаслиги мумкин эмас эди. Шу- учун ҳам Чўлпон хотин-қизлар мавзуини инқилобдан ке- дастлабки йиллардаёқ биринчи кўтариб чиққан ёзувчилар рида туради. Хотин-қизлар мавзуи Чўлпон шеъриятининг кўп қисмини ташкил этади ва бу мавзу муттасил шоир эъти- марказида туради, талай шеърлар ёзади. «Ёрқиной» дра- да ҳам бош ролни Чўлпон хотин-қизлардан топади. Бутун а давомида унинг фаолиятига жуда катта ўрин беради. «Ёр- ой» пьесасида ўз севгимисига вафодор қизнинг адолат учун, лар озодлиги учун олиб борилган курашлардаги фаол ишти-

рокини кўрсатишга алоҳида аҳамият беради, томошабин эътиборини шунга жалб қилади. «Кеча ва кундуз» романида кўпгина муаммолар қаторида энг каттаси — Ўзбек аёлининг (Зебинисо қиёфасида) мустамлакачилик давридаги ғоят оғир кулфатларини, фожиасини кўрсатиш кўзда тутилган.

Шоирнинг «Паранжи», «Ўиз қўшиғи», «Наврўз куни», «Мен ва бошқалар», «Шарқ қизи» (унинг тилидан)», «Ер асиралари», «Исташ» каби талай шеърлари ўзбек хотин-қизларининг инсоний ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, улардаги гўзал фазилатларини улуғлаш шоирнинг энг муҳим ғояларни ифода этишга бағишланади.

Биргина «Ер асиралари» шеърида хотин-қизлар учун фақат тилла тақинчоқларгина олий мақсад эмаслиги, аввало инсонийликка хос улуғ мақсадлар билан яшаш, кишини улуғлаш шундай ифода этилади:

Ер асиралари, ер асиралари,
Тилла билакузуклар, ёқут маржонлар,
Садаф доналарми тасаллилари?
Қўрғонми, деворми насибалари?
Кун санаб ўтарми ой ва йиллари?
Тилга келмасларми шу қадар жонлар?

Чўлпон яна ўша тутқунликда ётганлар-у, уларнинг ачиқ тақдирларини тасвир этаркан, зиндонда кўз ёш тўкишдан натижа чиқмаслиги, тўсуқни куч билан йўқотиш лозимлигини қаттиқ уқдиради, асираларни шунга даъват этади.

Асираларни гўзал тонглардан қувват олишга «тиришиб бевиждонларнинг «кўнглига эрк учун илҳом» солишга чақиради. Бу билан ҳам қаноатланмасдан, «тилга» киришга, ҳаракатга келишга даъват этади. Бу каби шеърларнинг ғоялари уйғунлашган ҳолда унинг «Халқ», «Кураш» каби шеърларининг яратилишига олиб келган бўлса ажаб эмас. Буларда халқ қудрати, унинг кураши ҳар қандай тўсиқдан устун туришини ифодалаган эди.

«Виждон эрки» шеърида шоир эркинликни бўғиб турган «бўрилардан» омонлик кутиш тентакликдир, деб уқдиради ва уларга қарши кескин курашларга даъват этади, ҳаётда тўсиқларни енгиб ўтишдан ортиқ тўғри йўл йўқ, деган ғояни чуқур тарғиб қилади.

Бўрилардан омон кутмак —
Тентакларнинг ишидир ул:
Ҳар моневъни хатлаб ўтмак —
Турмушда энг тўғри бир йўл:

Мазкур мисралар кетидан шоир зулм қанча қудратли бўлма-син, ҳатто ер-кўкни бўй эгдириш даражасигача етар, лекин виждон эркинлигини бўй эгдира олмайди, деган фикрни айтиш билан шеърини яқунлайди.

Шоир қалбидан тошиб чиққан мазкур сатрлар 20-йилларда

қилган барча илгор сафдошлари фикрини ифода этади. Зор тарихнинг инқилоб ва ундан кейинги кескин бурилишлар, кашликлари ёлғончи шиорлари энди ўртага ташланган бир яшаб, янгиликка катта умид боғлар эдилар. Орадан етмиш ўтиб, биз уларнинг қанчалик машаққатлар, зиддиятларга олганликларини тан ола бошладик. Шунга кўра айта ола- адабиётимизда айни кунларда (ҳозир ҳам) долзарб бўлиб ган жуда кўп масалаларнинг туб илдизлари 20—30-йиллар- дабий жараёнга, ўша муҳитга бориб тақалади. Биргина ми- ейинги йилларда деҳқончилик ва ер масалалари қай дара- мураккаблашиб кетгани расмий идораларда ҳам эътироф л. Чўлпон ва унинг сафдошлари бу масалага 20-йиллардаёқ эътибор берганлар. Меҳнаткаш деҳқон ғамини ейиш, унга ишлаш ва яшаш учун тўла шароит яратиб бериш тўғри- суйиб-пишиб фикр айтганлар.

Йилларнинг ўрталарида «ер ислоҳоти» номи билан тарихи- кирган бир вайранг бошланди: гўё деҳқонларга ер берилди. қда қувнаб шеър ёзмаган шоир қолмади. Шу жумладан Чўл- ам ёзди. Амалдорларга хитоб қилиб, уларни ердан ҳосил ирувчи деҳқонни чалғитмасдан иш юритишга, алдамаслик- ват этди. «Ўзбек чиновникларига» деб ёзган ўша вақтдаги ни ўқисангиз, ер ва деҳқонлар ҳақида худди бугун айтиш бўлган фикрлар деб ҳайрон қоласиз. Мана бу сатрларга га:

Ерни ўлчанг, таноб тортинг, ҳандасага тўғриланг:
Ер экувчи деҳқонларнинг ҳолини ҳам хўб ўйланг:
Таноб деган жонсиз нарса, мўлжалгача чўзилар,
Аммо жонли деҳқонлар-чи унга етмай узилар.
Рақам билган мия билан деҳқонларнинг ғамин англангиз
Таноб тортган қўллар билан ярасини боғлангиз!
Ўзингизни ер-эгатнинг хизматига чоғлангиз!
Ер ва меҳнат ёвларининг юрагини доғлангиз!

Чўлпоннинг мазкур шеъри бирор жиҳати билан Муқимийнинг «Обчилар» шеърини эслатса-да, шоир деҳқоннинг янги ша- цаги тақдирини ўйлайди. Ер ва меҳнатнинг ёвларига қар- т очади.

Чўлпон ашулабоп шеърлар ҳам ёзган, унинг кўпгина лирик лари, ғазаллари 20—30-йилларда куйларга солиб айтилган. дир», «Қаландар ишқи» каби ғазаллардаги шеърий оҳанг ига хос бир нозик жозиба ёқимли мусиқа сингари киши ининг энг севимли торларини чертади... Шоир ўзи ҳам дир» иборасини куй ва девона, паришонҳол одам деб изоҳ- л ва шеърни ўшандай руҳий ҳолатдаги шахс тилидан ёзади. ги сатрлар ўз дардига бутун вужуди билан берилиб кетган, цаги бошқа ҳамма нарсани унутиб, фақат дардлилар, ғамида г бағрида яшаётган олижаноб бир кимса тилидан янграй-

ди... Унинг паришонҳоллиги «дилларда ғам тўла бечораларга ёр...» лигидан, «вақти хуш, ғам кўрмаганлардан тамом безор...» лигидан келиб чиқар, дунё ташвишларидан бегона, беғам, дарди йўқ кесак қабилдаги махлуқлардан юз ўгирганлигидан, инсоний ҳиссиётларга тўла қалб қўрларидан, соддароқ қилиб айтадиган бўлсак — инсоният тақдири тўғрисида ғамхўрликларидан келиб чиқарди. Бу ерда гап шеър эгасининг ғоят катта дардли бир шахс эканлиги ҳақида боради. Шунинг учун ҳам «паришонҳол», «демона» иборалари кўчма маънода бўлиб, унинг кўнглида барча дард, алам, ишқ, меҳр, муҳаббат, завқ, шавқ бор мукамал бир инсон, ғоят зукко, етук идрокли, ҳис-туйғулари муттасил жўш уриб турадиган, донишманд, нозиктаъб файласуф кечинмалари акс этади. Аслини олганда Чўлпоннинг ўзи — худди шу сифатларга эга бўлган шоир ва мазкур шеърнинг лирик қаҳрамони — Чўлпоннинг ўзи деб бемалол айтиш мумкин. Бу шеър Чўлпоннинг бутун шоирона қалбини, мураккаб туйғу-ҳисларини намоён қилиб турган кўзгуга ўхшайди:

Мен дутор бирлан туғишган, кўҳна бир девонаман,
Ул туғишғоним билан бир ўтда доим ёнаман.
Дилларида ғам тўла бечораларга ёрман,
Вақти хуш, ғам кўрмаганлардан тамом безорман.

Лирик қаҳрамон дутор, танбур куйларини бутун вужуди билан ёниб тинглайди, куйга сингиб кетади... шу дамларда дунёни унутади, «демонага», «паришонҳол» вужудга айланади... Қалби эса, ўзи ҳам англаб, англамайдиган ажиб бир ҳиссиётларга тўлади, гўё дардлари тўкилаётгандай, унинг ўрнини яна бошқа ҳис-туйғулар олаётгандай... Чолғу авж пардаларга етганда эзилади, инграйди, букилади, савтида бош кўтаради, енгил тортади... Хуллас ўзи ҳам сезмаган ҳолда беихтиёр дутор билан «бир ўтда доим» ёнаверади.

«Паришонҳол» шахс беғам, амалпараст, худбин, ҳеч қандай эътиқоди йўқ қуруқ вужудлардан тамоман юз ўгиради. Уларни рад қилади, тан олмайди ва у дастлаб худди шу фазилатлари билан буюқдир. Шеърнинг кейинги сатрларида дутор, куй, шеър ва шахснинг нақадар уйғунлашиб бирлашиб кетишини кўрамиз: куй, дутор, шахс қўшилишиб, ягона, бир бутун қудратли шоир қиёфасини ташкил этади: қуйидаги сатрлар шу маънони англатади:

Аҳли ғамдарё, мен каби мажнунсифат «галдир» бўлар,
Шул сабабдан банданинг номини «галдир» қўйдилар...

Бундай дунё ташвишлари билан яшайдиган шахснинг туб эътиқоди қандай бўлади? деган сўроққа шоир ғоят чуқур фалсафий бир мантиқ билан шундай жавоб беради:

Мен дуторнинг ҳар ерига беркиниб олсам агар,
Пардаларнинг ҳар бири бергай бўлак гамдин хабар.

рдли шахснинг қалби шундай ташвишларга тўлиб кетган-
ар уни дуторга беркитиладиган бўлса, унинг ҳар бир пар-
гурли-туман ғамларга кўмилиб кетарди... Ниҳоят мазкур
ўзига қуйидаги яшаш тарзини қатъий бир қоида қилиб ол-
унга амал қилади, мана унинг яшаш тарзи:

Йўқ ишим: ҳоким, амалдор, шоҳу ҳоқонлар билан:
Биргадурман доимо ҳамдари бўлганлар билан!..

лпоннинг «Галдир» сингари яна бир ажойиб шеърларидан
«Қаландар ишқи» деб аталади. Бу ҳам куй ва қўшиқларга
ниб ёзилган жуда нозик ҳис-туйғуларга бой лирик шеър
унда дунё ишқи-муҳаббати, яшаш завқи, ҳаётга чуқур
од сингари зўр фалсафий мулоҳазалар ифодаланади.
оир мазкур шеърида ишқ-муҳаббатнинг шундай бир лаззат-
қталарини тошиб, унинг ҳадсиз, ҳудудсиз кўлами коинот
зи экани, унинг гашти, нашъаси, ташвишлари, дардлари
ги, улар чексиз ва хатарли ҳам эканлиги, аммо бу йўлдан,
ган муроддан қайтиш йўқлиги ҳақида фикр юритади. Чўл-
оир сифатида ишқ-муҳаббат мавзуида жуда кўп шеър ёзган
масалага келганда ҳамиша қаттиқ дард-аламларини ғоят
ин мисраларда, ўта самимият билан, қалб қўрлари билан
лаштириб айта олади. Бу масалага келганда гоҳо кўзлари-
ш, гоҳ қалби тўла қувонч, гоҳ оламнинг бевафолигидан ши-
гоҳ унинг ширинлигидан мамнуният ҳис-туйғулари оқиб
и.

қаландар ишқи»даги севги-муҳаббат жозибаси шу қадар
тлики, у — лирик қаҳрамоннинг бутун борлигини қамраб
, эргаштириб «қаландар» ёки «паршонҳол» қилиб қўй-
етақлаб кетаверади, бир зум ўз ҳолига қўймайди, дарбадар
ради, девонасифат қаёққа истаса шу ёққа сургайди... Дунё-
вишда на тоғни, на тошни, денгизни билади, на ҳалокатни,
рикликни ўйлайди. Унда ишқдан бошқа нарса барчаси ўз
ларини йўқотган... Ҳатто бу йўл қаёққа олиб бориши тўғ-
а ҳам ўйлаш йўқ:

Муҳаббатнинг саройи кенг экан йўлни йўқотдим-ку,
Асрлик тош янглиғ бу хатарлик йўлда қотдим-ку.

ейинги сатрларда лирик қаҳрамон ўз ҳалокатини ўйлаб
май, қулочни катта отади, тўсиқларга, хавф-хатарга қара-
и, унинг кўнглидаги дардлар, аламлар, армонлар қалбини
олган, бошқа нарса ҳақида ўйлашга бермайди... Боғларда,
рларда нола қилаётган булбулларгина худди унинг кўнглини
тгандай...

Карашма денгизин кўрдим, ва нозлик тўлқини бордир,
Халокат бўлгусин билмай қулочни катта отдим-ку.

Шуни таъкидлаш лозимки, мазкур ошиқ аллақандай хаёлий, афсонавий нарса эмас, балки чинакам ҳаётий, адабий тилда айтадиган бўлсак — дунёвий ишқ-муҳаббат тарзида улуғланади:

Ажаб дунё экан бу ишқ дунёси аё дўстлар,
Бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку.

Шоир тасвирида муҳаббат дунёга қудратли нур, ҳаётбахш нур таратаётган шундай бир қудратли — қуёшки, унинг ҳарорати қаршисида шоир бир юлдуз сифатида унга тенг келолмайди...

Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.

Фақат муҳаббатнинг гулзоридаги булбул хонишлари шоир қалби билан ҳамоҳанг, гул ишқида сайраётган гўзал қўш кўзларда ёш, бағрида қон ўйнатади:

Унинг гулзорида булбул ўқуб қон айлади бағрин,
Кўзимдан ёшни жў айлаб аламлар ичра ботдим-ку.

Чўлпон шеъриятида бундай ҳаётий дардлар ифодаланган тўла фалсафий мушоҳадалар тўлиб ётибди. Улар ўзи бир олам. Буларни бир икки мақола-ю, ҳатто китобда ҳам тўла изоҳлаш қийин. Шоир ижодини эндигина жиддий ва холис ўрганишга киришилганининг ўзи бир қувончли ҳодисадир. Бу иш ҳали узоқ давом этади, янги-янги тадқиқотларга мавзу бўлади. Унинг шеъриятида жонли инсон туйғу ҳислари, орзу-армонлари, айниқса шоирнинг ўз қалби қўрлари самимият билан, жуда чуқур, ҳам гўзал, ҳам нозик лирик ифодасини топади.

Чўлпон гоят серқирра, йирик санъаткор, у ҳақда ҳали кўплаб илмий ишлар қилинади. Ҳозирча биз унинг шеърияти ҳақидаги озгина ишимизни яқунлар эканмиз, машҳур рус ёзувчиси. В. Яннинг Чўлпон билан дўстлик алоқалари ҳақидаги хотираларидан бир парча келтиришни лозим кўрдик. Мазкур парча асли В. Яннинг кундалигидан намуна бўлиб, менга адабиётшунос олима, Яннинг тарихий романлари устида кўп йиллардан буён тадқиқот олиб бораётган ҳурматли Татьяна Константиновна Лобанова лутфан марҳамат қилди. Бунинг ўз тарихи бор: Ян ва Чўлпон орасида яқинлик борлигини эшитган эдим-у, бирор аниқ маълумоти йўқ эди. Иттифоқо адабиётшунос олима Зоя Кедрин билан шу тўғрида бир учрашганда гап сўрадим. У яхши хабардор экан, Яннинг ўғлида бу тўғрида отасининг кундаликлари борлигидан дарақ берди ва ўғли ҳозирда Москвада яшаётгани, касби архитектор эканлигини, уй адреси ва телефон номерларигача айтиб берди. Мен Москвага телефон қилиб В. Яннинг ўғлини топдим, ўзимни танитдим, у жуда яхши муомала қилди ва бу тўғридаги

маълумотини Т. К. Лобановага берганлигини, Лобанова эса, кентда Ўз ФА тил ва адабиёт институти рус адабиёти бўли-ишлайтганини ҳам айтиб берди. Шундай қилиб, ҳурматли К. Лобановани топиб, илтимос қилдим ва қуйидаги маълумот олишга эришдим.

1. Яннинг «Хужум» (пьесаси — А. А.) ва Чўлпон ҳақидаги раларидан, (1933 йил Москва).

Советская энциклопедия» редакцияси менга янги бир вазифа берди: ҳасадгўй маҳаллий «Авербахлар» томонидан жабран ўзбек шоири ва драматурги Чўлпон таржимаи ҳолини келишни илтимос қилди.

Кечкурун мен уни қидириб топдим. У «Мешчанская» кўчасидаги эскириб, анча мазаси қочиб қолган, икки қаватли қиқурилган бир уйда ижарага турарди. Ҳовли қаровсиз, эскири қақир-қуқрлар қалашиб ётибди. Уйда водопровод ва бошулайликлар ҳам йўқ. Аммо уй ремонт қилинган, озодагина. Чанда Будаговнинг турк тиллар лугати ётибди. Полга катта м тўшалган ва унда кичкинагина хонтахта ҳам бор. Хонтах-ўтириб овқат ейлади.

Чўлпон таржимаи ҳолини сўзлаб берди. Мен шу ондаёқ ёзиб м. Гап орасида шундай бир ҳодисани ҳам айтиб берди:

«Шлик чоғларинда отам Фарғонада газмол билан савдо қилди.— деб гап бошлади,— отам жуда мусулмонтабиат бўлиб, паларга ихлоси баланд эди. Мени ҳам муллавачча қилиб олиштиришни орзу қилиб, мадрасага ўқишга берди. Мадрасада одам билан танишиб қолдим, у менга катта таъсир кўрсатди. Кур одам Қуръонни бутун ёд биладиган катта олим, «мударрис» деган юксак унвонга эга эди. Бу олим асли турк бўлиб, пантустик ва панисломистик таълимотларни ёйиш мақсадида Ис-бул пантуркистлари марказидан Хитой Туркистонига юборил-ва шу таълимотни тарғиб этиш учун Фарғонага қўнган эди. Га шу одам мени катта ҳаётий муаммолар билан ошно қилди, га адабий, сиёсий ишларга қизгин ҳавас уйғотди.

Мадрасадаги дарсда Қуръонни ёдлатишади, уни дарҳол эсдан араман. Дарс тугаши билан чониб кўчага чиқаман-у янги юмаларни оламан. Шундай қилиб, «мударрис» бўлиш ўрнига ўзбекнинг миллий ёзувчиси бўлишга қарор қилдим ва отам-ҳам, муаллимдан ҳам қочиб Тошкентга келдим-да, шеър ва ариялар ёзиб ойнома ва рўзномаларга бериб юрдим.

У вақтларда биз ҳамма ўзбек ёзувчилари Фитрат таъсирида э.

Фитрат шу кезларда эски араб-форс (шеър) шакллари ва шаб-лари таъсиридан қутулиб, халқнинг реал жонли тилида ёза лаган эди.

Фитрат ҳам худди Чўлпондек, ўзбек РАППчилари томонидан қиб қилинади, аммо у йирик мавзулар устида қаттиқ ишлаш-давном эттираверади.

Кейинги йилларда у «Травли» асарини академия учун ёзади.

(В. Яннинг ўгли гап қандай академия устида бораётгани маълум эмас, деб изоҳ беради — А. А.). Фитрат яна «Ўзбекистонда ер муносабатлари тарихи», ўзбек адабиёти тарихи курси ва яна бир қатор илмий тарихий мақолалар ёзади.

Чўлпонни таъқиб қилганларнинг энг каттаси Зиё Саид эди. У «Литературная газета»да бир мақола эълон қилиб, Чўлпонни қаттиқ қоралади. Бу билан ҳам қаноатланмасдан съезднинг ташкилот қўмитасига махсус бориб, Чўлпонга яна ташланади. Чўлпон шу йилларда долзарб мавзуларда иккита пьеса ёзади, булар Тошкентда ва Фарғонадаги театрларда қўйилади. Аммо Зиё Саид яна унга қарши ҳужум қилиб, саҳнадан олдириб ташлайди. Ифво шу даражага борадики, Зиё Саид Фарғонада пьесанинг муваффақият қозонганлигига сабаб, режиссёр Уйғур билан Чўлпон томошабинларга чапак чалиб, муаллифни саҳнага чақириш шарти билан бепул билет тарқатишди, деган гапни тарқатади. Уйғур бу ифвога қарши раддия тарзида матбуотда махсус мақола билан чиқади. Фарғонада ҳеч қандай бепул билет тарқатилгани йўқ, деб жавоб беради (7 октябрь).

Кечқурун ўзбек шоири Чўлпон ҳузурда бўлдим. У ош дамлади. Ошни примусда қилиш жуда қийин. Унинг ёшгина рус хотини бўлиб, Чўлпон уни Катенька деб атар, эскигина жиҳозларнинг ҳам мазаси йўқ уйдаги кичкинагина хонага, Катенька шарқона файз киритишга зўр бериб уринарди.

Шоир Шенгели хотини билан келди. У Ўзбекистон ва Туркменистондаги қурилишларга бағишлаб ёзган янги шеърларини ўқиб берди. Чўлпон биринчи рюмкадан кейиноқ очилиб кетди. Шарқ шоирларининг шеърларидан ўқир, кўшиқлар айтиб юборарди. Чўлпон шеър ўқиб, кўшиқлар айтаётганда айрим сатрларга шарқона халқ латифаларини кўшиб юборарди. Баъзиларига фавқуллодда ҳажвий тус бериб, ҳаммамизни қулдирар, гоҳо Хўжа Насриддин ҳақидаги ажойиб латифалардан ҳам айтиб берарди.

Мазкур латифалар менга янги бир ҳажвий пьеса — Буфаноди сюжетини тузиб олишга туртки бўлди. (Бу асардаги ғояни В. Ян кейинчалик «Қувноқ қизиқчплар», «Муқимий севиб қолди» ва бошқа асарларига киритиб юборади. Бу асарларини В. Ян Тошкентда яшаган йилларида ёзган эди — муаллифнинг ўгли изоҳи) Хаёлимда ўз ўтмишини яшириб колхозга кириб олган яна бир эшон ва қишлоқ табиби образлари гавдаланади.

Ўз кўзи билан кўрган бир ўзбек бизга шу нарсани айтиб берди — биз Чўлпон билан бирга ёзган «Хужум» пьесаси таъқиқлаб қўйилган эди, ҳозир клубларда қўйила бошлабди. (В. Ян Чўлпон билан ҳамкорлик ҳақида гапирганда «Хужум»нинг ўзбекча нусхасини кўзда тутди. Ян пьесасини таржима қилатуриб Чўлпон асарга бир янги саҳнани ўзи ёзиб кўшиб юборган).

Бизда Янни ҳамма билади, унинг шарофати билан биз Чўлпон номини ҳам эшитиб турамиз (6 декабрь).

Ўзбеклар ҳаётдан ёзаётган пьесаларим ҳақида яхши ўзбек шоири Даврон билан гаплашиб олдим. (В. Яннинг ўзбекча мав-

бағишланган анча-мунча пьесалари учун мўлжалланган сценарийларнинг дастлабки чизгилари (наброска) сақланиб қолмади. Даврон билан қайси бири ҳақида сўзлашганини аниқ бўлмайди). Ўзим ўзимни койиб қўйдим! Иш тамом бўлмади, ҳеч кимга ҳеч нарса айтма! (У менга шундай тушунтирди. Беса санъат ишлари бошқармасига берилади (бошлиғи Ваҳид), кейин Главреперткомга (унда Аббосов бўлса керак) кўрилади. Яхшиси «Ҳамза» номидаги ўзбек театрига берилмаёқул. У ерда «Хужум» туфайли таниб олишган (Уйғур театри сёрлик қилади...)

Чқурун ўзбек опера ва балет театрига бориб, Фаргона қаққурилишига бағишланган «Буюк канал» пьесасини кўрдим. Театрнинг учдан икки қисми бўм-бўш, ҳашаматли, ажойиб бу ерда жуда яхши асарларни қўйса бўлади.

В. Яннинг Чўлпон ҳақидаги хотиралари ёзилган кунда-қўлимизга киритилганини бердик. Ундаги айрим изоҳлар ва баҳалар яна аниқланиши кераклиги сезилиб туради. Эҳтимол ҳам эришиш имкони бўлиб қолар, лекин шундайлигича ҳам буюк сиймо ўртасидаги ижодий ҳамкорлик ва дўстлик равишда ўриниб туради. Асли байналмилалчилик тушунчаси шу бўлган. Зотан, Чўлпон билан В. Ян ўрталаридаги дўстлик давом этган, буни Чўлпонга жумҳуриятимизда тез-тез бўлиб турмуш оқибатини ҳужумларга Ян тўғри баҳо берганида ҳам сезилиб кетди. Мазкур самимий дўстлик туфайли «Энциклопедия» режиссури Чўлпон таржимаи ҳолини В. Янга топширган бўлиши мумкин.

МАҲМУДХҶА БЕҲБУДХҶА ЎҒЛИ БЕҲБУДИЙ (1875—1919)

XX аср бошларида маърифат, адабиёт, маданият майдонига дастлабки қадамни ташлаб, тез орада катта обрў-эътиборга эга бўлган зиёлиларимиз қатламига мансуб буюк аждодларимиздан бири Маҳмудхўжа Беҳбудхўжа ўғли Беҳбудийдир. Биз Беҳбудий ҳазратларини ўзбек ва бутун Туркистон халқлари маданиятининг буюк вакили сифатида эндигина фақат Истиқлол шарофати билан баҳолашга киришдик. Чунки Беҳбудий Туркий халқлар орасидан етишган дастлабки Истиқлолчи шахс бўлиб, ўзининг бутун ҳаёти-фаолиятини мустамлакачиликка қарши, миллий мустақиллик учун курашга бағишлаган буюк бир сиймо бўлгани сабабли қизил империя унинг номини қарийб ярим аср давомида тилга олишга йўл қўймади...

Бугина эмас, Беҳбудийни маҳаллий буржуазия синфи манфаатларини ҳимоя қилган — шўро тузумига ёт кимса деб шаънига турли уйдирма тамғалар босиб келди... Ваҳоланки, Беҳбудий бутун Турон эли халқлари маданияти тараққиётига катта таъсир кўрсатган буюк шахс сифатида тарихимизга кирган ва сира ўчмас из қолдирган...

Маданият тарихи ғоят кенг кўламли тушунча бўлиб, инсоният онгини шакллантириш ва ривожлантириш бобида илм-фаннинг деярли барча соҳаларини ўз ичига олади. Шу билан барча илмлар уйғунликда юксалиб бориб, жамият тараққиётини таъмин этади. Мазкур жараён дастлаб инсон тафаккурини юксалтириш, онгини кўтариш, унинг қалбига ҳам миллий, ҳам умуминсоний фазилатларни чуқур сингдириш, ўз ватани, халқи, тарихи, бугуни, эртаси ҳақида ғамхўрлик қилиш ҳис-туйларини шакллантириш ва ривожлантириш билан бирга қўшилган ҳолда давом этади... Беҳбудий ана шу буюк ғоя ва эътиқодни дилига жо қилиб 1900— йиллардаёқ етук олим, педагог, тарихчи, драматург, серқирра маърифатчи, жадидчилик ҳаракатининг етакчи арбобла-

и бири сифатида тарих майдонига чиқди. Унинг қомусийлиги ўтмишдаги буюкларимиз анъаналарига жуда муносиб бўлиб, XX аср бошларида уларнинг ишларини янги даврга мослаб қайта баҳолаш билан ҳам изоҳланади. Абу Али Ибн Сино, Бераҳмақ ва бошқа буюк аждодларимиз сингари Бехбудий ҳам ўз ишларининг бир қатор илмларини чуқур эгаллади. Тил, адабиёт, математика, жуғрофия, тарих ва бошқа фанлар соҳасида қатор илмлар, дарслик ва қўлланмалар яратди. Бир қатор газета ва журналлар ташкил этиб ўзи раҳбарлик қилди, китоблар, хариталар тасвирлаб чиқарди, босмахона, мактаблар очиб маърифат тарқатди. Шундай қилиб, бутун Туркистон халқлари маънавий тараққиотининг устида ғамхўрлик қилиб бизга бой мерос қолдирди. Бехбудийнинг халқимиз тарихий тараққиётидаги мавқеини ўз замирани юксак баҳолайдилар, у ҳақда кўплаб фикр-мулоҳазаларини жуда катта эҳтиром билан баён қиладилар. Жумладан ушбу Хўжаев Туркистон жадидчилиги ҳаракати тарихини ёзиб Бехбудийга шундай баҳо беради:

«Туркистоннинг айрим жадидлари... Бухоро ва Туркистоннинг ташкилотлари ўртасидаги тафовутларга қарамай, бир қанчалар кўпчиликларга эришиш учун бутун кучларини сарфладилар. Бухорода Маҳмудхўжа Бехбудийнинг номини эсламасдан ўтиб қолмайди. Сиёсий, ижтимоий фаолияти ва билимининг кенглигини назарда тутиб Туркистоннинг ўша вақтдаги жадидларидан унга тенг ҳисобланадиган кишиси бўлмаса керак...» (Ф. Х. «Танланган асарлар» 1-т. 84-бет).

Бехбудийнинг исқача таржимаи ҳоли.

Маҳмудхўжа Бехбудий 1875 йил март ойида Самарқанд вилоятидаги Сиёб туманидаги Бахшитена қишлоғида руҳоний оиласида туғилди. Отаси имом бўлиб, илм-маърифатга ихлосманд эди. Бехбудийнинг ота томонидан бобоси бўлиб Солихўжа узоқ наслини жижиратдан Хўжа Аҳмад Яссавийлар авлодига бориб таълим олди. Она томондан эса, бобоси Ниёзхўжа XII аср ҳижрий тарихида Амир Шоҳмурод томонидан Урганчдан Самарқандга келиб қўрилган ва умрининг охиригача қорилик билан яшаган одам

1862 йилларда ўрислар Самарқандни босиб олганда Бехбудийхўжа оиласи билан Сиёб бўлисидаги Бахшитена қишлоғига кўчириб келинди ва Маҳмудхўжа шу ерда дунёга келади. У 6—7 ёшларида отаси ва Муҳаммад Сиддиқ ёрдамда савод чиқарди. Кичик тоғаси билан бирга Одил унга араб тили ва грамматикасини ўргатади. Шу йилларда Маҳмудхўжа Жомийнинг «Шарҳи мулло» асари билан танилади. Шундан кейин илмга тобора ҳаваси ортиб, мантиқ илмининг асосид «Шамсия», ҳуқуқшуносликдан «Мухтасар ал-виқоя», тарихнинг «Тарихия» ва ҳисоб илмларини ўрганишга киришади...

1893 йилда Бехбудийнинг отаси вафот этиб, оилани ўзи бошқариб кетди. Шу йилларида тоғаси Муҳаммад Сиддиқхўжа билан бирга қишлоғида қозилик қилар эди, жиянини ёнига олиб, қишлоқда олиққа тайинлади. Кўн ўтмай шу ишда обрў-эътибор қозонди.

нади. Вазифасини ҳалол бажаради, ишонч қозонади. Қозихонада ишлаб туриб, муфтийликка оид шарият қоидаларини чуқур ўрганади. Тоғаси қозилиқдан тушгандан кейин ҳам Маҳмудхўжани қўйиб юборишмайди, у Қобул бўлисининг қозиси Мулла Зубайр ҳузурда мирзолик қилади. Маҳмудхўжа ўз ҳалол меҳнати, билими, адолатли фаолияти билан обрў-эътибори янада ошади. Қозилиқда халқ ва жамиятга заррача хиёнат қилишга йўл қўймайди, халқ манфаатини шарият қонун-қоидаларига мувофиқ ҳимоя қилишда зўр жонбозлик кўрсатади. Ҳуқуқшунослик илмини чуқур эгаллашга алоҳида аҳамият беради. Ҳар бир чигалликни ечишда илмий ва шаръий қоидаларга оғишмай амал қилади. Кўп ўтмай Маҳмудхўжа муфтийлик лавозимини эгаллайди. Шундан бошлаб уни Муфтий Маҳмудхўжа деб аташади... Ўз фаолиятида камбағал, бева-бечораларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилади, уларга ён босади...

Шундай қилиб, дастлабки маълумотни эски мактабда, тоғалари раҳбарлигида олган Беҳбудий мадрасада ҳам ўқийди, аммо уни битирмасдан, ўзи шахсий мутолаага киришиб кўпроқ илм олади. Эҳтимол отаси вафотидан кейин у мадрасани тарк этишга мажбур бўлгандир...

Беҳбудий 1899—1900 ва 1914 йилларда Шарқ мамлакатларига қилган сафар ва саёҳатлари туфайли дунё кезиб ва яна шахсий мутолаа қилиб назарий билими кўламини кенгайтиради, қатор китоблар, илмий, назарий публицистик мақолалар ёзади. Ҳар бир асарида замонанинг энг долзарб мавзуларини кўтаради, таҳлил қилади, хулосалар чиқаради. Ижодий маҳсулининг ҳаммаси Туркистон халқларини маърифатли қилиш, ўзлигини таниб олишга кўмаклашиш, миллий мустақилликка эришмоқ тоғларини синдиришга қаратилади. Беҳбудий ўз ҳовлисида мактаб очиб, ёшларга илм-маърифат тарқатади. Ўрис босқинчилари уни кўпинча таъқиб қилиб, уйини тинтув қилишарди. Шундай кезларда Беҳбудий жуғрофия, тарих, ҳисоб ва бошқа китобларини молхонадаги охурларга яшириб сақлаб қоларди. Шундай вазиятларда ҳам Беҳбудий ўз мактаби, кутубхонасини, ўқувчплар ва атрофидаги зиёлиларни илмий, адабий, ижтимоий-сиёсий китоблар билан таъминлаб турди. Чет элларга чиққанда ҳам турли-туман китоблар олиб келарди. Сафарларидан бирида Мисрдан сотиб олган бир қанча китобларини таъқиблардан ўтолмай ўша ерда қолдириб келганини замондошлари гапиришган эди. Беҳбудий ва бутун жадидлар барча мақсадларини фақат маърифат воситасида амалга оширишни кўзлар эдилар. Улар миллий мустақиллик учун мустамлакачиликка, жаҳолат, зулмат ва қолоқликка қарши курашда илм-фанга сунъардилар. Шунинг учун ҳам бутун фаолиятларини мактаб, маориф, диний, табиий илмларни ривожлантиришга қаратганлар... Бу ҳақда Садриддин Айний «Бухоро пиклиоби тарихи учун материаллар» китобида шундай деб ёзади: «Самарқандлик шаҳид Муфти Маҳмудхўжа идорасида чиқатурғон «Оина

алласи бир даража ёшларга ношири афкорлик вазифасини турар эди». (С. Айний. 8-томлик. I-т. 264-бет).

. Айний маълумотларига кўра худди шу йилларда Бехбудинг сафдошлари шогирдлари бўлиш — Атохўжа, Шаҳрида мактаблар очиб қизгин иш олиб боради. Бу мактабда во Юсуф, Низом Маҳзумлар етишиб чиқиб кейинчалик муамликни давом эттирадilar. Шу вақтда Қаркида мактаб ва ёхоналар очилади. Бухорода бир қанча мактаблар яширинча олиб боради. Ҳожи Абдулмажид уйида мактаб очиб бир қанчаларни ўқитади. Мукаммалиддин, Мирзо Муҳиддин ва яна қанча ёш бухориликлар уйларида усули жадид мактаблари болаларни яширинча ўқитардилар. Яна улар илмни давом иш учун ўз ўқувчиларидан энг яхшиларини четга ҳам чиқарди ўқитардилар. Ёшлардан — Зиёиддин маҳзумни Уфага, Заддин Фатҳиддинзодани Оренбургга тахсил илм учун юборар. Россиянинг туркий халқлар яшайдиган ерларида дчилилик ва маърифатпарварлик ишларига Гаспиринли Исмок раҳбарлик қиларди. У Ёш бухороликлар, Туркистондаги длар билан ҳам яқиндан алоқа боғлаган, шахсан Бехбудий илбекка жуда катта иззат-эҳтиром кўрсатади. Улар туркий пар маънавиятини ривожлантиришда ҳамisha яқдил бўлиб ишлари ҳақида Бехбудийнинг махсус хотиралари бор. Илбек Бехбудий дунёқарашига катта таъсир кўрсатган. Милманфаатларини кўзлаб маърифатга алоҳида аҳамият берган дий ўз фаолиятини чор Россиясининг босқинчилик сиёсати а минган даврда бошлади ва бу фаолиятини октябрь тўнтдан кейин ҳам узлуксиз давом эттирди. 1918 йилда Тошкелиб Туркистон Автоном совет республикаси ишларида рок этади. Қонун ва ҳужжат низоми лойиҳаларини тайёр халқ комиссариати фаолиятида қатнашади. Шунда давлат масаласи ҳам кўрилади. Бехбудий мазкур масалага ғоят ий эътибор беради. Бизнинг ҳозирги фаолиятимизни ўша а ефода этган Бехбудий шундай деган эди:

.Туркистон ўлкасидаги халқни(нинг) кўбраги, ўзбек, қирқозоқ ҳам туркман халқларидан иборат. Бошқалар бўлса-да, иноан алайх ўзбек (сартия) учун ўзбек тили, қирғиз-қозоқ учун қозоқ тили, Туркманистон учун туркман тили (баъзи тари) расмий тил саналарга тейиш...» («Улуғ Туркистон», й. 27 июль). Бу Бехбудийнинг миллий тил ҳақидаги фикр-қазалари халқлар тарихида қандай аҳамият касб этиши ўз-н кўриниб туради, шарҳга муҳтож эмас...

18 йилда Самарқандда Мусулмон ишчи ва деҳқон шўроси ганда Бехбудий унинг маориф ишларига раҳбарлик қилангги мактаблар тармоқларини янада кенгайтиради. Ўқув ре-ли дастурини тузиш, янги дарсликлар, қўлланмалар яратиш, вчилар тайёрлаш курслари очиб ишларини жонлантириб ди. Илм, маърифат, маданиятни ривожлантириш муаммо-а бағишлаб бир неча юзлаб мақолалар ёзиб эълон қилади.

Беҳбудий қаламига мансуб дарслик ва қўлланмалардан баъзиларни санаб ўтамиз: «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қисқача умумий жуғрофия»), «Китоб ул — атфол» («Болалар учун китоб»), «Мухтасари тарихи ислом». («Исломнинг қисқача тарихи»), «Амалиёти ислом», «Мадҳали жуғрофияи умроний») («Аҳоли жуғрофиясига кириш»), «Мухтасари жуғрофияи руси», («Россиянинг қисқача жуғрофияси») ва ҳоказо. «Беҳбудий нашриёти»ни ташкил этиб, унда бир қатор дарсликлар, Туркистон — Бухоро ва Хива харитасини босиб чиқарди. 1912 йилда ёзган «Падарқуш» пьесаси илм, маърифат, мактаб-маориф ва умуман таълим-тарбия масалаларини кескин қилиб қўйгани учун томошабинларнинг барча табақалари эътиборини жалб этди. Тошкент, Бухоро, Қўқон, Андижон, Наманган, Каттақўрғон ва бошқа шаҳар, қишлоқ театр труппаларида узоқ йиллар давомида сахнадан тушмади... Шу билан бирга ўзбек адабиётида миллий драматургиянинг ривожланишига таъсир кўрсатди. Абдулла Ҳодирий ўзининг «Бахтсиз куёв» пьесасини «Падарқуш» таъсирида ёзганини Беҳбудийга катта ҳурмат билан таъкидлаб ўтади. Беҳбудий 1913—1914 йилларда «Самарқанд» газетасини, ана шу йилларда «Оина» журналинини таҳрир қилади ва нашр эттиради. 1918 йилда бошланғич синфлар учун «Янги ҳисоб» дарслигини ёзиб ўз нашриётида чоп эттиради. 1919 йилда Беҳбудий Шаҳрисабзда Бухоро амири амалдорлари томонидан жадид ва большевиклар жосуси сифатида қamoққа олинади, икки ойдан кейин Қарши беги — Тоғайбек томонидан қатл этилади. У ўз ўлими олдида қилган васиятида ҳам имон-этиқодларидан қайтмаслигини жасорат билан айтади: «Биз ўз қисматимизни биламиз... Агар бизнинг ҳаётимиз ҳуррият ва халқнинг бахт-саодати учун қурбонлик сифатида керак бўлса, биз ўлимни ҳам хурсандчилик билан кутиб оламиз. Бизнинг ўлимимиз учун энг яхши қасос... мумкин қадар кўпроқ яхши мактаблар очиш, шунингдек, маориф ва халқ бахт-саодатини таъминлаш соҳасида тинмай ишлаш бизга энг яхши ҳайкал бўлади...» Беҳбудийнинг Ҳуррият учун, бугунги ибора билан айтганда, миллий мустақиллик учун курашдаги буюк жасоратини таърифлаш ва улуғлашга сўз топиш қийин...

Беҳбудий фаолияти бошланган XX аср аввалидаги ижтимоий ҳаёт Туркистонда қандай эди? Мазкур тарихий шароитда жадидчилик қандай роль ўйнади?

Аввало мана шу саволларга қисқача жавоб берайлик.

Чор Россияси мустамлакачиларининг XIX аср ўрталарида Туркистонга қилган bosқинчилиги дастлабки кунларданоқ халқимиз бошига жуда оғир кулфатларни сола бошлади... XX аср бошларига келиб bosқинчиларга қарши халқ ғазabi жўш уради. Чунки давлат тузумидаги барча йирик амалдорлар фақат ўрислардан, қолаверса, яҳудий ва арманлардан бўлиб, улар «буюк ўрис шовинистик» сиёсатини зўрлик билан жорий этадилар. Туркистон ўша вақтдаёқ Россиянинг хом ашё заминига айлантирилди. Туркистонга темир йўл қурилди. Қишлоқ хўжалигидан чиқа-

пахта, пилла, чорва, мева-чевадан тортиб ҳаммаси ўрис-
ортига ташиб кетилаверди. Бу мустамлакачиларнинг бизга
ган моддий зарарларидан биргина намуна холос. Улар бу
чекланганлари йўқ. Маънавий дунёмизга ҳам чанг солди-
Туркистон халқларининг тили, дини, миллий қадриятлари,
датлари, тарихи, маданияти, миллий ҳис-туйғулари, ифти-
оёқ ости қилинди. Энг қадимий даврлардан бошлаб ҳозир-
навжуд бўлган маънавий меросимиз — нодир қўлёзмалар, ки-
р, тарихий ёдгорликлар ўрисларнинг марказий шаҳарларига
кетилди. Айримлари ўғринча ҳолда чет элларга сотиб
лди... Бу маъшум ишларни Туркистонда ҳукмронлик қил-
ис амалдорлари, Шарқ халқларининг тилларини биладиган
шарқшунослари амалга оширдилар... Шудай қилиб, ерли
иложи борича ўзлигини, тарихини, инсоний ҳуқуқларини
аслиги чора-тадбирлари кўрилаверди.

вол аслида шундай фожиалар билан тўлиб ётибди. Аммо
отларда Россия Туркистонга илм, маърифат, маданият кел-
деб жар солинади. Ўз ичимиздан чиққан айрим хоинлар
жўр бўлишади... Бундай оғир, мураккаб тарихий вазият-
иймон-эътиқоди бутун-ватанпарвар шахслар бепарво ту-
сди. Мазкур аҳвол-маҳаллий миллатнинг онгли зиёлилари
ни ўртади. Мустамлакачилик сиёсати туфайли рўй бераёт-
воқеа-ҳодисалар жадидчилик ҳаракатини шакллантирди,
арин, бу ҳаракат жадал ривожланиб кетди. Унга ёш зиё-
олимлар, шоирлар, ёзувчилар, журналистлар, ҳуқуқшунос-
матбаачилар, хуллас илғор фикрли барча табақа вакилла-
савдогарлару, бошқа касб эгаларигача қўшилаверди. Зотан,
нинг айни шу қисми ҳаётни, воқеаларни, миллий мустақил-
а қарамликни фалсафий таҳлил эта олар, ўз халқи милла-
тани мустақиллигини, моддий ва маънавий тараққиётини
идрок этарди. Туркистон зиёлиларининг шу даврдаги энг
вакилларидан Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Бехбу-
Фитрат, Садриддин Айний, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Ғози
ва уларнинг сафдош-ҳамфикрлари жадидчилик ҳаракати-
пешқадамлари бўлдилар... Бехбудийнинг майдонга чиқиши
шундай ижтимоий вазиятга тўғри келди. Мазкур ҳаракатда
и даражага кўтарилди. Октябрь тўнтаришидан кейин тари-
даги мазкур ижтимоий воқеа-ҳодисалар ҳам, унинг етак-
и бўлган буюк аждодларимиз фаолиятлари ҳам бузиб, сох-
тириб кўрсатилди. Буюк аждодларимиздан қолган бой
вий меросни бузиб изоҳлашгина эмас, фанда уларни ўрга-
и бутунлай тақиқлаб қўйилди... Бу борада қизил империя
арнинг ўз ичимиздан чиққан дастёрлари хўб жонбозлик
лар... Бехбудий мустамлакачиларнинг шовинистик сиёсат-
и фош этишда маҳаллий аҳоли миллатига мансуб сотқин-
нг қилмишларини ҳам ғоят нафрат билан изоҳлаб туради.
нчиларга ён бериб, уларнинг мустамлакачилик сиёсатларини
кўрсатадиганларга қарата Бехбудий 1908 йилда шундай

деб ёзади: «...Туркистон обод бўлди. Илгари бой кам эди, миллионер йўқ эди. Яхши иморат ва бинолар йўқ эди... Бас, нима учун инсофсиз муҳаррирлар «харобмиз» деб, жоҳилона ёзадилар?... Бу саволга шундай деб жавоб бермак керак: 6 миллион туркистонликларда уч миллионер борлиги маълум эмас. Бойман деганлар банка ва фабриканинг хизматчисидирлар. Шаҳарларда катта иморат ва корхоналар ҳаммаси яҳудий ва овруноликларникидир. Овруно амтиласи ерли амтилаларни синдирди. Дехқонлар эса, гарчи бир вақт қўли бир оз ақча кўрар, яна Овруно амтилаларини(нг) бирига икки-беш хом мол бериб пишиқни зўрға олур....» («Хуршид», 1908, 4-с.).

Бундан сал кам бир аср илгари айтилиб, Туркистон аҳолисининг ўша даврдаги қарамлик ҳолатини тўла ифодалаб берган мазкур мулоҳаза асримизнинг 80—90-йилларидаги, яъни мустақиллик эълон қилингунча кечган аҳволимизни тўғри баён қилаётганлиги билан ҳам қимматлидир. Аждодларимизнинг бу каби бой маънавий мероси қалбларимиздан чуқур жой олиши билангина бизда ўз тарпхимиз, ватанимиз, ота-боболаримиз анъаналарига садоқат туйғуси уйғотади. Бугина эмас, қарамлик билан мустақиллик ўртасидаги ер ва кўкдай тафовутларни теран англаб олишимизга ёрдам беради. «Қарамликда арзончилик эди, мустақилликда қимматчилик бўлиб кетди» қабилидаги саёз, узоқни кўра олмайдиган сафсатабозларга қарши кураш очишга ҳам ўргатади. Жаҳон тарихида бирон эзгулик, агар у жамият тараққиёти миқёсида бўладиган бўлса, ҳеч қачон оғир қийинчиликларсиз амалга ошган эмас... Беҳбудий бутун ҳаёти ва фаолиятини саёз қарашларга, ҳаётни, истиқболни фалсафий таҳлил этолмайдиган кимсаларга қарши курашларга бағишлади...

Беҳбудий маънавий тараққиётда халқлар ва миллатларни бир-бирига қарши қўйишга ҳаминша қарши чиқиб келди. Ҳар бир иши, асари, мақоласи, назарий ва амалий фаолиятида миллатлараро тотувликни, иттифоқликни тарғиб этади. Аммо бир миллат ёки халқни иккинчисидан устун қўйишни, яъни қарамликни очиқ қоралайди, миллий мустақилликка эришмоқ учун курашни ҳамма нарсани баланд қўяди. Илм-фан тараққиётни масалаларига келганда, миллий анъаналар, халқимиз урф-одатларига (илғор урф-одатларгина кўзда тутилади) ҳурмат билан қарашни жаҳон миқёсидаги фан-техника ривожларидан ибрат олиш билан қўшиб олиб бориш зарурлигини уқдиради. Беҳбудийнинг шу борадаги фикридан бир мисол келтирамиз: «Илми диний ила бирга илми замоний, илми дунёвий таҳсил қилмасак мунқарз бўлармиз Яҳудий, арман ва (бошқа) ажнабийларга поймол бўлишимиз йилларнинг ўтиши билан лозим келувчи бир амри табиийдир. Замонамизнинг илм ва фанидан, илми динимиз ила бирга ўқув ўзимизни дин ва миллатимизни хибз этмак керак ва илло Оврупо ашёнй нафисаси касабаларимизни ва Оврупо сиёсийлари вужудимизни бўлиб юбордилар...» («Тараққий» газ., 1906 й. 7-с.). Мазкур мулоҳаза биз-

ҳозирги тараққиёт босқичимизда мустақиллигимизни мус-
млаш учун олиб бораётган курашларимиздаги аҳамияти
аки, диний ақидаларимиз иймон-эътиқодимизни, ўзлигимиз-
ўқотиб юбормаслик учун, миллий ҳис-туйғуларимиздан аж-
и қолмаслигимиз учун зарурлиги таъкидлангани ҳолда, жа-
тараққиёти рақобатларига дош бериш учун — дунёвий
арни эгаллаш ҳам шарт қилиб қўйилади. Бошқача айтилган-
з эл-юрти тақдири бутун дунё тақдири билан боғлиқ экан-
уқдирилади. Воқеликни жаҳон миқёсида идрок этиш, фақат
итгина эмас, ҳар бир шахс тақдири ҳам — бутун жаҳон тақ-
билан чамбарчас боғланганлигини Беҳбудий ғоят чуқур ту-
р, бу фикр-мулоҳазани ҳаммага англатишга интиларди. Во-
рни шундай тасаввур этиш ва таҳлил қилиш фақат
удий сингари қомусий билимдон зиёлиларгагина насиб этар-
Беҳбудий ўз ниятларини ҳамisha эл-юрти манфаатларини
б амалга оширишга ҳаракат қиларди. Бу борада жуда кат-
сиқларга дуч келар, ҳаммасини енгиб ўтиш ғоят оғир эди.
ина мисол; Беҳбудий ва унинг ҳамфикрлари жаҳид зиёли-
ташкил этган усули жаҳид мактаблари гарчи халқ ўртасида
қозониб, кенгайиб борган бўлса-да, жуда кўп зиддиятларга
елиб турарди. Маҳаллий хурофотчилар уларни «кофир»лик-
иблар, ўрис мустамлакачилари эса, уларни мусулмонлар кў-
очиб юборишидан чўчишарди. Ўрис мустамлакачилари гоҳ
дан усули жаҳид мактабларига бостириб келиб, нималар ўқи-
ани ҳақида маълумот тўпларди. Баъзан китоб ва бошқа
ларни олиб кетишарди, тинтув қилиб туришарди... Беҳбу-
ва унинг сафдошлари шундай вазиятларда ҳам ўз ишларини
и эттираверадилар. Беҳбудий бошидан кечирган зиддиятлар-
бир-икки мисол келтирамиз: «Маърифатпарвар Беҳбудий
лар, хонлар... Қози-ю, раислар томонидан алданган, таҳқир-
ан халқ учун Самарқанднинг Эски шаҳар қисмида бепул ку-
на, қироатхона, ўз ҳовлисида мактаб очди... Абдулқодир
урийнинг янги усулдаги мактабини ўз ҳовлисига кўчириб ке-
уни рағбатлантирди. Ўзи тарих, жуғрофия ва бошқа фан-
ан дарс берди... Қора идоранинг (ўрис мустамлакачилари
ратчилари демоқчи — А. А.) 1906-йилги зулми замонида мак-
а ўрус марфаттишлар (инспекторлар) келиб киргон чоғда
юфия, тарих ва ҳисоб китобларини охур тагига ёшириб юр-
зақтлардаги азоб ва масъулиятлар Абдулқодир афанди билан
бар Беҳбудийнинг устига ҳам тушгандир. Мустамлакачилик
нда Туркистоннинг истиқболи учун бирдан-бир умидлик би-
ўчоғини ўз ҳовлисида тутқони сабаблик Беҳбудийга кўпроқ
юклар кўришга тўғри келгандир...» («Совет Ўзбекистони
ати» журнали, 1989, 2-сон, 19-бет).

еҳбудий фаолиятига маҳаллий хурофотчилар ҳам кўп тўс-
ик қилишларини айтиб ўтганмиз. Шу борадаги бир тарихий
ани эслатиб ўтамиз. Самарқанддаги Улуғбек мадрасасида
дай бир воқеа бўлиб ўтади — мадраса ичидаги жомеда беш-

олти минг мусулмон жума намозига йиғилган бир кун (бу воқеа 1914 йил 3 январда бўлади). Муаззин намоздан сўнг маъруза қилиб, шундай гапни айтади: «Усули жаидчиларнинг ва русча ўқитмоққа ташвиқ қилатурғонларнинг ҳаммаси кофир, ҳар ким боласини усули жаид мактабига берса, ўзи кофир, хотини талоқ бўлади...» Бундай оғир вазият Беҳбудий ва бутун ўқитувчиларни, мактаб ходимларини, барча жаид маърифатчиларини мушкул аҳволга солиб қўяди. Бундай кезларда халқ оммасига таъсир этишнинг энг қулай усули ислом дини ақидаларининг таълим-тарбияга оид муҳим нуқталарига таянган ҳолда иш кўриш эди. Бу вазифани Муфти Беҳбудий чуқур билим доираси ва етук ақлидроки билан муваффақиятли ҳал этиши мумкин эди. Худди шундай бўлди. «Оина» журналининг 1914 йилги 12-сонида Беҳбудий «Фавқуллода такфир» сарлавҳали мақоласи билан чиқиб, содир бўлган нохуш воқеа тўғрисида, унинг фуқаролар онгига салбий таъсири ҳақида, шу билан бирга, чинакам илм-маърифатнинг моҳиятлари ҳақида қимматли фикр-мулоҳазаларини баён қилади. Айрим хурофотчилар диний қоидаларни бузган ҳолда таълим-тарбия ва маърифат йўлларини нотўғри талқин этаётганини қаттиқ танқид қилади, кирдикорларини аёвсиз фош этади. Беҳбудий мақоласида жумладан, шундай мулоҳазалар бор эди: «...Шуни-да февран ёзаинки, «кофир» деган одамлари азалий ва абадий мусулмондир. Улар куфрни абадан қабул этмайдулар.. Келар адад «Оина»да батафсил ёзармиз...».

Дарҳақиқат, «Оина»нинг навбатдаги сонида Беҳбудий «Бизни(нг) ҳоллар ва ишлар» сарлавҳали мақола билан яна чиқади... Унинг мақолалари халқ ўртасида катта шов-шувларга сабаб бўлади. Чунки ёшлар тарбияси, мактаб-маориф ишлари ҳар бир фуқарони қизиқтириши табиий эди. Беҳбудийнинг биз тилга олиб ўтган мақоласида таъкидланишича, «ушбу нутқ (муаззиннинг ифвогарона қилган баёноти — А. А.) (ҳукуматга ҳам маълум бўлиб, ҳукумат тарафидан Мадрасаи Тиллакор ва Мадрасаи Улуғбек мударрислари — жаноб Имомназар ва жаноб Мулла Салим ва нутқ қилгон муаззиндан сўролибдур. Жаноб мударрислар «ушбу нутқдан хабаримиз йўқ» дебдурлар. Муаззин айтубдурки, «мен усули жаид ё русча ўқумоқ ва усли жаидчилар ҳақида ҳеч бир нимарса айтганим йўқ... Бошқа айтганларига мункир бўлудур. «Шундан ҳам Беҳбудийнинг иймон-иродаси, рақибларига қарши курашларидаги жасорати, қобилияти яққол кўриниб туради. У ўзининг ёшларга билим бериш, таълим-тарбия соҳасидаги фаолиятини ҳаммадан кўра ўзи яхши изоҳлаб беради, зеро таълим-тарбия Беҳбудий фаолиятида ҳамisha энг катта муаммо бўлиб турган эди. Мазкур мақолалардаги фикрни Беҳбудийнинг ўзи қандай изоҳлаб беришига эътибор қилайлик: «...Биз бу сўзни ёзмас эдук, аммо бутун халқ орасида шуҳрат топгани жомеи шарифда сўйлангани учун ва Туркистондаги юз минг оталарки, болалари усули жаид мактабида ўқуйдур. аларга дафъи иштибоҳ қилмоқ учун ва халойиқни ҳар нимарсадан азиз имониға чанг

он учун ёзиб фурсатимизни фавт қилармиз. Ва альон туруб,
ир бўлғувчи киши сўзини бир пуллик эътибори йўқ-

Бехбудий ёшлар таълим-тарбияси бобида ҳар бир майда-чуй-
ҳоналар билан ишга ҳалақит берадиган одамларнинг қил-
ларини ўрни келганда қаттиқ фош этиб турарди. Миллий
удлик билан миллатни севиш ўртасидаги фарқни чуқур
аб беради. Миллий урф-одатларни ҳимоя қилиш баҳонаси-
ллий чекланишга бориб қолишдан сақланишни уқдиради,
нинг кийиниши, баъзи безарар янгиликларга интилишидан
асликни алоҳида таъкидлайди. «...Энди келайлук жузъий
ббуҳлар масъаласигаким, бу: курси (стул)га ўтурмоқ, қошиқ
накча истеъмол этмак, медаль тақмоқ, ҳавонинг иссиқлиги
бош яланғоч ўтирмақ каби шайлардан иборатдур. Агар бу
ий ташаббуҳлар ила-да киши кофир бўлаверса, бас, ер юзи-
р нафар ҳам мусулмон қолмаслиги лозим келур...» Зеро ҳар
ўлар-бўлмас гаплар билан таълим-тарбия, жамият тараққиё-
салбий таъсир кўрсатишга қарши кураш олиб бориш ҳам
удий назаридан қочмайди. Бу соҳада айниқса миллий урф-
ар орасидан ҳам илғор нуқталарини ёқлаш, ортиқчаларини,
ятсизларини йўқотиш ҳам янгиликни ривожлантириш учун
лигини Бехбудий идрок этади, уларнинг таффовутини ажра-
лишга даъват этади.

Замонанинг марвари ила баъзи расм ва одатлар доимо ўз-
турадурки,— деб ёзади у,— бу ўзгариш бобомиз Одам за-
дан бери воқе бўлуб келмоқдадур... Расм ва одатлар ичида
али ва яхшиси бўлғонидек, ёмон ва зарарлиси ҳам мутлақо
р. Чунончи, бурунги замонда исрофли тўй ва аза, ва базми
н каби ёмон одатларимиз йўқ эди, сўнгра пайдо бўлди: қа-
тдук. Энди мунинг қўлидан осонлик ила қутула олмай ту-
из....»

Бехбудий тараққиётга, янгиликка, айниқса, усули жадид мак-
рига ёшларни жалб этишга қарши чиқувчиларни фош
да тарихий манбалар, энг муҳим диний ақидалар заминиди
кр-мулоҳазаларини чуқур асослаб беради. Бу борадаги даъ-
ини изохлашда Шарқ мамлакатларида катта обрў-эътиборга
ўлган Миср муфтийси — машҳур олим Муҳаммад Абдо фат-
дан далиллар келтириб шундай дейди: «...Мақсадимиз шарият
и назаридан кийим ва ташаббуҳ масаласини баён этмак
Ишлапа ва шапка оврўпо кийимларини киймоқ ша-
и исломча, ҳеч бир зарарлик иш эмасдур. Мунга инкор қи-
лар суннати Расул, тарихи умматдан хабарсиз одамлар-
» Бехбудий келтирган далилларда яна шундай маълумотлар
мазкур олим (Муҳаммад Абдо) таъкидлашича, пайғамба-
в Муҳаммад алайҳиссалом ва саҳобалар турли мамлакатлар-
рганларида шу жой туб аҳолисининг кийимларини кийганлар.
адан, улар румликларнинг жандасини ва бошақларнинг
ий кийим-бошларини кийиб юрганларини эслатади. Бу ерда

гап жамият тараққиёти учун зарур бўлган ҳар бир янгилик, ўзгартишга ижодий ёндашиш ҳақида боради. Ҳаёт ўз йўли билан борар экан, унга муносабат — ҳар бир шахедан катта билим ва ақл-идрок талаб этишига эътиборни тортади. Зеро ижтимоий ҳаётда бу жуда муҳим аҳамият касб этади. Ижтимоий ҳаётда кун тартибига чиқаётган муаммоларни ҳал этиш устида мулоҳаза юритиб бориб, ниҳоят гап Туркистон халқларининг Россия томонидан босиб олинишига тақалганда Бехбудий бу воқеанинг омилларидан энг каттаси — ноаҳиллик, бош-бошдоқлик деб изоҳлайди. Тарафкашлик, манфаатпарастлик, маданий маънавий савиянинг пастлигидан, бир ёқадан бош чиқариб яшамасликдан деб билади. Бу нуқсон ва зиддиятларни илм-маърифат, маданий ривожланиш воситасида йўқотиш мумкин деб ҳисоблайди Бехбудий. Бу асли жадиदчилик ҳаракатининг бутун маърифий ва сиёсий негизидан келиб чиқарди. Шу ерда бир фикрни изоҳлаш жоиз: кўпгина мутахассислар, айниқса ёшлар ўртасида — жадидчилик ҳаракати фақат маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилиш билан чекланди, деганлар бор. Бу тўғри эмас. Жадидчилик асос-эътибори билан — жуда катта сиёсий мақсадни олдига қўйган ва йирик сиёсий оқим сифатида ижтимоий тузумни, демократик заминда ўзгартириш муаммосини кун тартибига чиқарган. Фақат уни ислохотлар йўли билан, халқ оммаси онгини маърифат ёрдами билан ўстириш воситасида амалга оширишни кўзлаган эди. Чунки жадидчилик етакчилари 1905, 1914, 1917 йиллардаги уруш ва инқилобларни бошдан кечирган, большевикларнинг ҳаётни инқилобий йўл билан ўзгартириш борасидаги ишлари инсоният бошига не-не кулфатлар солганини чуқур тушунганлар. Жадидчилик асли мустамлакачиликка қарши миллий мустақилликка эришишни ривожланган мамлакатларга ҳар жиҳатдан тенглашиб олиш билан таъмин этилишини идрок этдилар. Бу мулоҳазани Бехбудий шундай изоҳлайди: «...Колониал (мустамлакот) қоида-си ила бизни идора этарларки, бунга ўз ихтилофларимиз сабаб бўлур. Мана шуларнинг чораси шулким ёшлар тезлик ва беъманиликни қўйиб фанний ила иш қилсунлар. Мен ҳам тезлик тарафдори эдим. Аммо, на чора, бу фикрнинг тарафдори оз. Бас, оҳиста кетишдан бошқа илож йўқ. Катталаримиз ва муаллимларимизга ҳам арз қилурмизким, ёшлардан нафрат қилмай, аларнинг хизматидан маҳрум эттирмасунлар. Ёшлар истайдурларки, миллатга ва халқ оммага хизмат этсалар. Аларнинг айби шулким, ичлари тор. Олдимизда иш кўп. Бошқа халқлар ҳар дақиқа тараққий этмоқдадурлар. Такрор арз қилурмизки, ёш ва катталар бир бўлиб ишламоқ керак...»

1910-йилларда Туркия, Эрон сингари Шарқ мамлакатларида кучайиб кетган демократик ҳаракатлар таъсирида Туркистонда ҳам жадидчилик ҳаракати ташкилий тусга кирган. Айни шундай вазиятда Бехбудий миллий мустақилликка эришувнинг йўл-йўриқлари ҳақида мақолалар ёзиб матбуотларда чиқиб туради, ўз ниятларини халқ оммаси қалбига сингдириш учун бор имконият-

билан курашади. Агар халқ оммаси онгини кўтармасак, на ят, на мухториятга эришолмаймиз деган фикрни чуқур айди. Бу борада у дунё миқёсида рўй бераётган воқеа-ҳоар, ер юзида етакчилик қилаётган сиёсатни ўз ватанига кўрқда бўлган таъсирини фалсафий таҳлил қилади. Улардан оли хулоса чиқариш ва шунга қараб иш олиб бориш масалани аниқ тасаввур этган ҳолда ўз мулоҳазаларини баён и. «...Бу неъматлар (мустақиллик, ҳуррият, яна бошқа эркин-р кўзда тутилади—А.А.) ҳар бир халқни ҳозирлигига қа-эрилур. Тўғриси, ҳар миллатнинг ўзини мужоҳид ва мужоҳи-ила бу неъматларга мойил бўлур. Халқимизнинг ҳозирги их-и мени дилхун этар, маънос этар. Бошқа миллатлар иттифоқ шаганда биз бир-биримиз ила душманликда турсак, вой биз-ҳолимизга...» («Улуғ Туркистон» газ. 1917 й. 12 июнь).

из юқоридаги саҳифаларда Исмоилбек билан Беҳбудий ўр-аги яқдиллик ўзаро ҳамфикрлик ҳақида бир қадар хабар ўтдик. Бу асли — Туркистон жадиличлик ҳаракатида жуда аҳамият касб этади. Беҳбудий Исмоилбек билан ҳар бир гувлари, суҳбатлари ҳақидаги таассуротларини гоят тўлқин-, ўта мамнуният ва унга нисбатан катта ҳурмат билан баён и. Беҳбудий «Исмоилбек ҳазратлари ила суҳбат» сарлавҳар мақоласида ёзади: «...Исмоилбек ҳазратлари ҳужрада ман-сиядан, Туркистондан, умумий олами исломдан, дунёдан йдилар; Мусулмонларнинг кундан-кун тараққий этишин б, хурсанд бўлурлар. Яна дерларки, «Маҳмудхўжа энди сиз нг... Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Хива, Фарғона хулоса иридан сўйлайман: «Оллога шукур, ҳукумат мактабларинда стонли қардошлар бола бермакка бошладилар». «Букун ик-рида бир мажаллангиз бор. Мактабларингиз-да бир оз та-йда... Рус маданиятидан чўчимангиз. Оҳ, билмам, шу Бухо-ўлур?» дерлар. («Оина», 1914 й. 19-с. «Ўзбекистон адабиёти гъати», 1993 й. 21 май.)

ҳбудийнинг таъкидлашича, Исмоилбек билан бўлган ушбу т етти соат давом этган. Беҳбудий бу учрашувда устозига иззат-ҳурмат изҳор этади. Ўртада замоннинг энг долзарб юлари муҳокама қилинади, икки буюк сиймо ҳамиша бир унёқараш билан бир-бирларини тўлдирадилар, фикр-муло-идан мамнун бўладилар, суҳбатларига тўймайдилар... Суҳ-айси масала устида бўлмасин, ҳамиша унда бош мавзу — млакачилик зулмидан озод бўлиш, миллий мустақилликка иш, бунинг учун мусулмон олами маънавий дунёсини ри-нтириш, шу билан уларга ўзлигини танитиш ва олий мақ-ун курашга даъват этишдан иборат эди. Мазкур учрашув дийнинг Миср, Шом, араб, ўлкаларига кетатуриб, Истам-тўхтаган ва у ердаги соя-салқин бир боғда сайр қилиб чоғида тасодифан рўй берган эди...

з икки буюк сиймо учрашуви ҳақидаги маълумотни нега рампаз? Бунинг ҳозирги аҳамияти нимадан иборат? Бундай

саволларга жавоб шуки, XX аср уйғониш даври етакчилари нақадар олий мақсадлар билан яшаганларидан ибрат оламиз. Иккинчидан, жадидчилик ҳаракатининг икки раҳбарлари ўртасидаги яқдиллилик, ҳамфикрлилик, бир-бирларига нисбатан ўта юксак ҳурмат ва эҳтиром фақат бугун эмас, балки ҳамма давр ёшлари-ю, катталарига намуна бўлиб қолади; бугина эмас, буюк аждодларимиз ҳаётидаги ҳар бир муҳим воқеа-ҳодиса миллий қобикдан чиқиб, аллақачон умуминсоний қадриятларга ҳам айланиб кетганидан фахрланамиз... Энди худди шу нуқтаи назардан Беҳбудийнинг Исмоилбек билан Истамбул боғидаги учрашуви ҳақидаги ўз таъсиротидан бир мисол келтирамиз;

«...Устод ҳазратларини Истамбулда кўрмоқ ва суҳбат этмоқ ҳеч ҳаёлимга ўтмогон эди. Оллоҳнинг лутфи ила устод ҳазратларининг танҳо етти соат суҳбатларидан шу қадар файз топиб мамнун қолдимки, айтган ила адо эта олмайман. Ва ул суҳбатнинг лаззати асло мендан кетмайдур. Кошки, эртаси Шомга кетмай, устод ҳазратлари ила зиёдроқ суҳбат этса эдим. Оҳ! Ул устоди комилни энди қўлдан бердик... (Исмоилбек вафоти ҳақида гап кетади, А. А.). Балки уйқуларда, ҳаёлларда, ул зоти сугудасифатин руҳи ила суҳбат этармиз...» (Сугудасифат — фазилатлари маъносида). Беҳбудий ўз устозига ғоят буюк иззат-иқром билдириб ёзган хотирасини мана бу шеърий сатрлар билан яқунлайди:

Он айш гузашта,
Ки дигар бор нагардад.
Вай рафт зи дасту
На равод ҳеч зи ёдам.

Мазмуни:

У айш ўтди,
Энди қайтиб келмагай.
У қўлдан кетди-ю,
Аммо ёддан кетмагай.

Беҳбудий билан Исмоилбек ўрталаридаги дунёқарашнинг муштараклиги улар ўртасидаги дўстлик муносабатларининг негизини ташкил этади. Айниқса туркий халқлар ва уларнинг бошқа барча миллатга хос халқ ва мамлакатлар билан дўстона алоқаларни ўрнатиш миллий мустақилликка эришиш учун олиб борилаётган курашларнинг муваффақиятини таъминлашини яқдил бўлиб англашдан ҳам иборат эди...

Истиқлол муносабати билан миллий қадриятларимизни тиклаш, ҳақида гап кетар экан, ҳамиша бир бош нуқта эътиборимиз марказида туради, яъни аждодларимиз маънавий меросининг бугунги аҳамияти ҳақида ўйлаймиз. Ҳозирги тараққиётимизда улар бизга қандай ёрдам бериши мумкинлиги йўлида изланамиз... Мана шу мулоҳаза устида ўйлаганда ҳар сафар янги-янги фикрлар пайдо бўлади, кун тартибига ўта мураккаб муаммолар чиқиб туради... Ўз даври воқеалари моҳиятига кириб яшаётган ҳар бир онгли

хс кўнглида бир хаёл бўртиб туради, жўш уради. Москва га-
а ва журналларида чиқиб турадиган айрим мақолалар, ёки,
рналистларнинг раҳбарларимиз билан учрашган кезларида бе-
тган саволлари-ю, олаётган жавобларида буюк сиймоларимиз
қбудий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирийларнинг ўз асарла-
да ифода этган мулоҳазалари ўртасида ҳамisha мантиқий бир
умиятлиликни кўрамиз. Жумладан, чор Россияси мустамлака-
ниги даврида амалга ошириб келинган босқинчилик, бойлик-
имизни талаш устига шаънимизга қилинган ифво, туҳматлар
ябрь тўнтаришидан кейин баттар авж олдирилди. Ўлкамизда
лий мустақиллик эълон қилингандан кейинги ўтган икки-ўч
ларда ва ҳозирги кунларда эса, собиқ иттифок тузумини қўм-
тган Россиядаги айрим кучлар ҳамон ўша туҳмат ва ифволар-
ўқтин-ўқтин такрорлаб туришади. Бир-икки йил муқаддам
эвое время»да Ўзбекистонда яҳудийларнинг ҳуқуқлари «чек-
аётир» деган туҳмат гап бўлди. Биздаги рус забонли миллат-
ҳақида ҳам тез-тез шундай туҳматномалар ёзилиб туради.
ина эмас, Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистон
ьнига очиқдан-очиқ туҳмат тарзида «Правда», «Известия»,
мсомольская парвда», «Труд» газеталарида, телекўрсатувлар-
асли замини йўқ «маълумотлар» бериб турилди, бу иш ҳали
тўхтагани йўқ. Камина «Ёш ленинчи» газетасининг 1990 йил
ноябрь сониди «Ниёқ» сарлавҳали бир мақола эълон қилиб,
ридаги муаммолар ҳақидаги мулоҳазаларимизни баён қил-
миз. Яна мазкур газетада «Устоз Саъди Ҳасанович» сарлав-
и мақола (хотиранома чоп эттириб, унда қизил империянинг
окати арафасида ҳам Тошкентдаги энг илгор зиёлиларимизга
ши Москвадан ташкил этилган қирғинлар ва уларнинг маҳал-
малайлари — ўз ичимиздан чиққан хоинлар ҳақида аниқ
кжатлар асосида маълумот берган эдик. Масаланинг жиддий-
и шундаки, Россиядаги оммавий ахборот воситалари ва айрим
лдорлар Ўзбекистонда ўрисларнинг ҳуқуқлари чекламоқда
ан, аслида бирор таг-замини бўлмаган, ифвогарлик руҳидаги
ларни матбуотларда эълон қилиб юбориш ҳали давом этмоқ-
. Бу ҳам етмагандай, ҳатто юртбошимиз, ўз байналмилалчилик
ашлари билан жаҳонга танилаётган Ислон Каримов шаънига
и, қизил империядан сарқит бўлиб қолган эски ифлос тамға
иллатчи» деган айбни қўйишга интилмоқдалар. Ваҳоланки,
бошимизнинг кўпмиллатли катта бир республикамизда бирон
лий чеклашга йўл қўймаслик бобида жиддий иш олиб бора-
ни ривожланган давлатларнинг онгли раҳбарларидан тортиб
оддий фуқароларигача ҳавас билан кузатиб бораётганини
ун дунё кўриб турибди...

Асли аҳвол шундай бўлишига қарамай ҳали ўрис журналист-
и, ҳали Россия ташқи ишлар вазири Андрей Козиревнинг бир
а бор чиқишларида — ўрис забонли фуқароларнинг ҳуқуқла-
и керак бўлса, қуролли кучлар ёрдами билан ҳам ҳимоя қи-
из деб баёнот беришлари — чор Россияси ва қизил империя-

нинг мустамлакачилик ва шовинистик сиёсатини қўмсаш деб баҳоланса хато бўлмаса керак. Қизиғи шундаки, мана шундай асоссиз даъволар, дўқ-пўписалар 1860—70-йиллардан бошланиб, 1991 йилларгача муттасил давом этган эди.. Ҳамон ўша даъво-ю, дўқ-пўписалар турли шаклларда бўлиб туради.. Беҳбудий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон каби буюкларимиз ўз даврида бундай даъволарга ўта жасорат билан дадил жавоб берганлар, ватан, миллат жамият манфаатларини ҳимоя қилишда ҳозирги айрим тирик ёзувчи ва журналистлардан кўра минг марта фаолроқ ишлаганлар.. Бу жараёнда бошларини гаровга қўйиб яшаганлар.. Иймон-эътиқодларидан ҳеч қачон, ҳатто ўлим аниқ таҳдид солиб турганда ҳам, қайтган эмаслар.. Беҳбудийнинг бундан юз йилча олдин айтган мана бу гапларига эътибор берайлик: «...Биз мусулмонлар хусусан Туркистон мусулмонлари истаймизки, ҳеч бир киши бизнинг дин ва миллатимизга зулм ва таҳдид қилмасин ва бизни бошқаларга таҳдид қилмоққа асло фикр ва ниятимиз йўқ. Зотан, динимиз-да бунга монийдирки, Туркистон яҳудийларининг 1300 йиллик ҳоли бунга шоҳиддир. Биз истаймизки, бутун Россия мусулмонлари мухторият (федерация) усули юзасидан тирклик қилсунлар.» Бу фикр-мулоҳаза Беҳбудийнинг нақадар узоқни кўра билганлиги ҳақида аниқ тасаввур беради. Даврнинг етук зиёлиси даражасидаги шахс ҳеч бир даврда, ҳеч қандай вазиятда миллатлар ўртасида нифоқ қўзгамайди. Фақат қора ниятли, ивгогарликни касб қилиб олган кишиларгина миллий низо чиқариш воситасида ўз ифлос мақсадларига етишни қўзлайдилар. Беҳбудий, Фитрат ва уларнинг сафдошлари ҳар бир воқеа-ҳодисага жаҳон миқёсида фикрлаш билан баҳо берадилар. Шунинг учун ҳам уларнинг мулоҳазалари худди бугунги ҳаётимиз муаммолари билан узвий боғланиб кетмоқда ва шуниси билан ўз қимматини ҳамон йўқотмайди. Аждодларимиз маънавий меросининг бугунги аҳамияти-ю, абадийлиги ва умуминсоний қадриятга айланиб кетганлиги шундадир.. Энди «Труд» газетаси мухбири саволлари билан президентимиз Ислон Каримовнинг унга берган жавобларидан биргина мисол келтирайлик-да, ундан кейин Беҳбудийга яна мурожаат қилиб кўрамиз. Аввал саволнинг ўзига эътибор берайлик. «...Мавжуд шароитда... тотувликка эришиш йўлида сиз жамиятни демократиялаш жараёнларини бир мунча чеклашга тайёрсиз деса бўладими?»

Мазкур саволнинг қўйилишидаёқ мавжуд тарафкаш ва ҳар қандай йўл билан жанжал чиқаришга уринаётган, ўз ичимиздаги сийқа, пасткаш кимсаларга озуқа бериб олишга интилиш борлиги шундай сезилиб туради. Ўз ичимиздаги айрим аламзада мухолифлар, Абдулла Қодирий ибораси билан айтганда,— «бурчак-бурчакда сасиб юрганлар» бор, уларни ўзимиз ҳам кўриб юрамиз. Президентимиз бу ивгогарона саволга жуда кескин, аниқ, тўла ва тўғри жавоб бердилар. Унда шундай жумлаларни ўқиймиз: «...Ҳар бир ҳолатда мавжуд вазиятни ва бизнинг хусусиятларимизни ҳисобга олиб, чуқурроқ мулоҳаза юритишни илтимос қил-

бўлур эдим... Бизни танқид қилувчиларга такрор-такрор ман: бизнинг юртимизда ислоҳотлар давом этмоқда, демократ-жараёнлар давом этмоқда. Аммо қандай босқичдан ўтиши — бошқа масала. Бу масалани мен ҳар қандай мухолиф ин муҳокама қилишга тайёрман...» ва ҳоказо... Савол-жавоб ма матбуотларда тўла эълон қилинган, жамоатчилик билади. оқ гап шундаки, «демократия» ибораси остида ўйламай-нет-, каллага келганини айтавериш, ёки истаган ишни қилавериш, жамиятга зарар етказадиган фитначиликни ҳам қилавериш ва ҳеч кимга, ҳеч қачон, ҳеч ким, ҳеч қандай ҳуқуқни берган эмас, бермайди ҳам. Ҳаммага, ҳамма соҳада чексиз-чегарасиз ҳуқуқни беришга ҳеч кимнинг ҳуқуқи ҳам йўқ бўлса керак. Демократия, аввало, халқ, миллат, жамият манфаатларига зид келдиган гап, иш ва тadbир-чораларга тегишлидир. Биз бутун аҳимиз давомида ҳақгўй, иймон-эътиқоди бутун шахслар билан бир қаторда фақат ўз манфаатини ўйлайдиган ҳаромхўрлар асидаги барча зиддиятлар, курашлар ҳамиша «демократия» сари билан пардалаб келинганини биламиз-ку?! Халқ, миллат, жамият манфаатини чиндан кўзлаган фидоийлар мазкур иборани тўғри фойдаланганлар; сотқинлар, эса оғиздагина бу сўзни латиб, амалда унга тескари иш қилганлар. Президентимиз ўз зобларида бундай типларни кескин фош этиб ташладилар... ва шундай тарихий вазиятлар халқимиз ўтмишида ҳам кўп бўлган. Жумладан. Беҳбудий ҳам бундай ҳолатларга дуч келган. Ўз вақтида туркистонликлар ўртасида рўй берган нифоқларга доим ба бериб, эл-юртни тотувликка ундар, бусиз ислоҳотни амалга ошириб бўлмаслигини уқдирарди. Ана шундай фикрлардан бирири келтирамиз: «...Агар биз Туркистон мусулмонлари хоҳласак, дин ва миллатимизни иттифоқ этиб, бу кундан ислоҳотга, иттифоққа қадам қўйсалар... Зиёли ва тараққийпарварларимиз биригиб, дин ва миллат ва ватанни ривож учун хизмат этсак, оқибатда биз мухториятни ривожлантиришни хоҳласак, ва руссияга ҳурриятдан ва ҳамватанликдан баҳра топмоқчи бўлсак, эҳтимол, зимки, ўзимиздан бора-бора тадрижий суратда... аскарларимиз олисин... Ул миллий аскарларимизнинг вазифасини, қиёфат ва тартибини, либос ва тарз маишатини ўзимиз тайин қилурмиз...»

Беҳбудийнинг мазкур фикр-мулоҳазаларида бизнинг Туркистон фуқаролари қалбига айни шу кунларда сингдирмоқ учун кушаётганимиз ғоялар ўз ифодасини топган деса бўлади. Зеро Беҳбудий жадидлар ҳаракатининг етакчиси сифатида ўзи илгарилардан бўлган ғояларни амалга оширадиган вазиятни қандай вужудга келтириш ҳақида ҳам аниқ фикр айтади. У ёзади: «...Туркистон ҳукумати таъсис этсак, ўзимизни(нг) мажлис муборовотимиз (парламентимиз) бўлсин. Туркистон мусулмонлари ўз шароит ва шартларига... ўз закон ва динларига мувофиқ тириклик қилсин. Туркистон яҳудийлари ва бошқа миллатлари мусулмонлари билан биргун ҳаммаларининг манфаатларини эътиборга олатурғон қонунларни тузулсун...»

Агар эътибор қилинса, бу фикрларда ўрис мустамлакачилигидан қутулиб, миллий мустақилликка эришиш ва ундан кейин амалга оширилиши лозим бўлган энг муҳим вазифалар санаб ўтилади. Мустақил давлат таъсис этиш, унинг олий Мажлисини тузиш, миллий аскар яратиш, бу ердаги бошқа миллатларнинг ҳуқуқларини ҳам ҳимоя қилиш ва умуман давлат ишларини демократик асосда юритиш қонунларини ишлаб чиқиш, яъни конституция яратиш каби, бугунги кун тартибига қўйилаётган ҳамда амалга оширилаётган масалалар — Беҳбудий ва жадидчилик ҳаракатининг бош мақсадларидан эди. Шу жиҳатдан қараганда мустақилликни мустаҳкамлаш даври мафқурасини яратишда буюк аждодларимизнинг маънавий мероси бизга ёрдам бериши яққол кўринади. Зотан, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»га «Ёзувчидан» деб атаган сўз бошисида «Мозийга қайтиб иш кўриш хайрлик, дийдирлар. Шунга кўра мавзун мазийдан, яқин ўткан кунлардан, тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари бўлгон кейинги «Хон зомонлари»дан белгиладим» деб, ўтмушдан ҳамisha сабоқ олиб туришни таъкидлаб ўтади. Бу фикр ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам мутлақо эскирмайди. Бизга доим тўғри йўл излаб топишга кўмаклашиб туради...

Беҳбудий, Мунавварқори сингари аждодларимиз бутун фаолиятларида халқимиз онгига мустақиллик неъматини — ҳамма тилаклардан юқори туришини сингдиришдан иборат эди. Қарамлик инсон учун энг катта, энг даҳшатли, энг фожиаали ҳодиса эканини барча мусулмонларга чуқур тушинтириш, улар учун олий мақсад бўлиб қолади. Айни шу йўл билан мустақиллик учун курашга оммавий равишда ҳаракат қилишга даъват этардилар. Бироқ эркинлик, мустақиллик ўз-ўзидан келмайди, уни курашиб олинишини аждодларимизнинг буюк вакиллари Беҳбудий, Фитрат ва Мунавварқорилар чуқур тушунганлар. Мунавварқорининг 1917 йилда («Нажот» газ. 26-март) ёзган мулоҳазаларидан бирига эътибор беринг: «Хуррият берилмас, олинур» сарлавҳаси остида ёзилган мазкур мақолада чор мустамлакачиларининг Туркистон халқлари бошига солган кулфатлари санаб ўтилади. 1916 йилги кўзғолонлар тарихи, миллий-озодлик учун кураш тарзида изоҳланади. Унда шундай жумлалар бор: «Бутун дунёда ҳурриятчилар орасида бир сўз бор, «Хуррият берилмас, олинур». Ҳеч нарса ила олиб бўлмас, фақат қон ва қурбон илагина олиб бўлур». Мана бу жумлалар ҳақиқатга шул қадар мувофиқдурки, ҳазрат Одамдан шул вақтагача ҳеч бир давлат ва мамлакатда Хурриятнинг берилгани, қон ва қурбонсиз берилгани тарихларда кўрилмайду. Балки ҳар замон ва ерда ҳуррият берилмаган, ҳам кўп қон ва қурбонлар баробариндагина олинган...» Хуррият учун курашган «мингларча олимларнинг баданлари турма ва зиндонларда қуриди. Мингларча файласуфлар қўл ва оёқлари боғланган ҳолда Сибирия саҳроларида умр ўтказдилар. Мингларча доҳийлар азиз Ватанларидан айрилиб, чет мамлакатларда қочиб юрмакка мажбур бўлдилар. Мингларча қаҳрамонлар кўкраклар-

ққа, буйинларин дор орқонларина қурбон этдилар. Минг а гуноҳсиз мазлум ва мазлумалар ўзларининг маъсум қон-ила ер юзини лолазор этдилар... Хурриятчиларни тутмоқ, моқ, осмоқ, кесмоқ ҳозиргача давом этди. Ҳукуматга қарши-туҳмат ила зиндонларга солинган мингларча мусулмонлар-судлари ҳануз тамом бўлмаган, военний судларнинг адо-из ҳукмлари ила осилган шаҳидларнинг баданлари ҳануз маган эдики, жаноб Ҳақ бу зулм ва истибдочиларнинг амир-дан тортиб маъмурларигача, шоҳлардан тортуб қоровулла-ча ер бирла яксон қилди...» («Еш ленинчи», 28.VIII.91). Эн-Бехбудий ҳазратларининг худди ўша — 1917 йил июнь ойида уғ Туркистон» газетасида эълон қилинган «Баёни ҳақиқат» авҳали мақоласини кўздан кечирсақ Мунавварқори билан сдар ҳамфикр бўлганликларини дарҳол англаб оламиз. Беҳ-ий мақолага мутлақ ҳақиқат маъносини беради. Мана унда алар дейилади: «Билмоқ керакки, ҳақ олинур, берилмайдур. бир миллат ва мамлакат халқи ўзининг ҳуқуқи, диния ва атини ҳаракат ва иттифоқ ила бошқалардан олади... Биз му-лонлар, хусусан, Туркистон мусулмонлари...» қалбига ўз ҳу-ларини курашиб олишлари лозимлиги, бунинг учун иттифоқ иб ҳаракат қилиш зарурлиги уқдирилади. Ҳар икки буюк мо миллий мустақиллик учун кураш ҳақидаги муштарак қа-ларини айни октябр тўнтариши амалга оширилаётган кун-да майдонга ташлангани билан ҳам алоҳида аҳамиятлидир. ак буюк аждодларимиз октябрь тўнтариши Туркистонга ҳеч дай ижобий самара бермаслигини ўша йиллардаёқ пайқаган-деб ҳисоблаш мумкин. Айниқса, Беҳбудий билан Мунаввар-и дунёқарашларида шундай эди деган хулосага келиш учун ама асослар бор. Инқилобдан кейинги бутун тарихимиз улар-г кароматларини тасдиқлади. «Бу фикр-мулоҳазалар бутун идчилик ҳаракатининг бош ғоясини ҳам ифода этади. Шун- кейин жаидчилик дунёқарашлари, тарихан чекланган эди» илидаги фикрларга қўшилиб бўлмайди... Кўриниб турибдики, ббудий ва Мунавварқори сингари хурриятпарварларимиз ок-рь тўнтариши даврида чор мустамлакачилигидан қутилиб б, тезда мустақил, демократик бир жумҳурият барпо этиш итида бўлганлар. Уларнинг барча маърифатпарварлик фаолият-и миллий озодлик, миллий мустақиллик учун фаол курашга шват этиш ғоялари билан уйғунлашиб кетади. Демак, ижти-ий тузумни ўзгартиришдек ғоят катта сиёсий ҳаракат даража-а фаолият кўрсатадилар. Жаидларнинг илм-маърифат, фан-аникани ривожлантириш, тараққий этган барча мамлакатлар ган иқтисодий, маданий алоқалар ўрнатиш, хурофотга қарши раш каби барча ҳатти-ҳаракатлари заминиди — МИЛЛИЙ ИС-ҚЎЛОЛга эришмоқ ғояси сар асос бўлиб ётади...

Беҳбудий ўз мақсад ва ғояларини акс эттирган талай илмий-зарий мақолалар, китоблар ёзиш билан чекланмай, асримиз-нг 10-йилларида Туркистон театрларида кенг тарқалиб, минг-

лаб томошабинларни мафтун этган «Падаркуш» драмасида ҳам даврнинг катта муаммоларини сахнада жонлантириб кўрсатди. Бу асарда кўтарилган ғоялар кейинчалик кўпгина ёзувчиларнинг асарларида турлича бадиий шаклда, ўзларига хос услубда давом эттирилди. Жумладан, Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв» драмаси, «Миллатимга», «Аҳволимиз», «Тўй» сингари шеърлари, «Жувонбоз» ҳикояси, Ҳамзанинг «Янги саодат» ҳикояси, яна бир қатор маърифатпарварликни тарғиб этувчи асарлар «Падаркуш»дан кейин пайдо бўлди, уларда кўтарилган муаммолар ва уларнинг ечими мазкур асарлар ўртасидаги муштаракликни тайин этган деса бўлади. Тилга олиб ўтган асарлар-ку, 10-йилларда яратилган. Ҳатто Фитратнинг 20-йиллар давомида ёзган — «Бедил», «Форс шоири — Умар Ҳайём», «Шайтоннинг тангрига исёни» каби асарларида ҳам унга ҳамоҳанг ғоявий мундарижалар давом эттирилди...

«Падаркуш» драмасида Беҳбудий 10-йилларда аҳолининг барча табақалари қалбига тегишли долзарб мавзуга қўл уради. Илм-сизлик, жоҳиллик орқасида келиб чиқадиган фожиаларни бир савдогар оиласи тақдирида кўрсатди. Бола тарбияси ҳар бир ота-она ва бутун оиланинг диққат марказида бўлмоғи керак, жамиятнинг келажаги, бутун тараққиёти ҳам шунга боғлиқ деган бош ғояни ифода этиш билан мазкур асар жамоатчилик эътиборини кенг кўламда жалб этди.

Муаллиф болаларнинг таълим-тарбияси аввало ота-оналарга боғлиқ, ёшларнинг келажаги учун масъулиятни ҳар бир оиланинг бошлиғи ўз зиммасига олиши лозим деган масалани кун тартибига қўяди. Асарнинг туб негизида бундан ҳам кенгроқ кўламли фикр-мулоҳазалар кўтарилади. Инсонларнинг маънавий дунёсини бойитиш уларда ватан, миллат, маданият, ўз халқи, жамияти истиқболи ҳақида ғамхўрлик қилиш ёшлигидан бошланади қабилда мулоҳаза баён қилинади. Маълумки, мазкур фикр-мулоҳазалар ҳеч қачон эскирмайди, шу сабабли бизнинг ҳозирги ҳаётимизда кун тартибига чиқаётган муаммолар билан ҳамоҳангдир. Бошқача қилиб айтганда, инсон фақат еб-ичиш, бой бўлиш тўғрисида ўйлаш билан олға кетолмайди, унда маънавий қиёфа ривожланиши лозим, бундай олийжаноб фазилат илм-маърифатни эгаллаш, фан-техникани ривожлантириш билан қўлга киритилиши мумкин. Бундай сифатлар инсонда онгни ўстиради, уни жоҳилликдан қутқаради, жамият тараққиётига хизмат қилишга чорлайди. Инсониятни фожиаларга олиб борадиган воситалар кўп — улар орасида энг хавфлиси қолоқлик, жоҳиллик, ундан келиб чиқадиган узоқни кўра билмаслик деган ғояларни ифода этиш жадидчилик ва улар адабиётининг бош йўналишидан иборат эди, Беҳбудий шу йўлдан борди.

Беҳбудий ўз асарини «Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли», (Туркистон маишатидан олинган ибратнома. 3 парда 4 манзарали, миллий биринчи фожа) деб атайдди. 1913 йилда чоп этилган. Аммо «Падаркуш»да кўтарилган муаммолар бунинг ўзи

в чекланмайди, юқорида санаб ўтилган масалаларнинг охири-ахири миллий мустақиллик учун кураш, мустамлакачиликнинг кирдикорларини фожиа билан мантқиқий боғлаётгани, воқеа якуни шунга олиб боради. Демократизм, асар тўла тарбиясини кўтариш билан чекланмайди, унда ХХ аср

10-йилларидаги тарихий шароит, аҳоли турли табақа вақари ҳаёти, турмуш тарзи, характерлари ўз ифодасини топаётган даврда Туркистонда яшаётган турли миллат вакиллари,нинг маҳаллий аҳоли ҳаётига кўрсатаётган таъсирини баъдасан тасвири саҳнадаги жонланиши томошабинлар эътиборини оқиб жалб этади...

асарда иштирок этадиган Бой, унинг ўғли Тошмурод янги эли шахс — Домулла, безори болалар — Давлат, Нор, ўриси — Лиза, майхона хўжайини армани — Аргун, Пристуф, янмаданлий қиёфадаги Зиёли, Бойнинг қотили — Тангриқул вақалар ҳаёти-фаолиятида муаллиф мавжуд тарихий вазият-Туркистон ўлкасида рўй бераётган фожиялар, уларнинг тубларини очишга ҳаракат қилади, бинобарин, бу асар жадид-ҳаракатнинг олий мақсади бўлмиш истиқлолга эришмоқ, милликнинг салбий оқибатлари ҳақида мушоҳада юритади. тамлакачилик иллатларини очиш асар мазмунига усталик бисингидирилган — асл мавзу гўё фақат бола тарбиясининг ўзи-кўринадир сиртдан...

Воқеа Бой билан унинг ўғли Тошмурод (ота-бола) ўртасида-уддий бир мулоқотдан бошланади. Томошабин бу манзарага инчи дуч келишида оиладаги табиий бир ҳолат сифатида рўйиши мумкин бўлган майда-чуйда гаплар деб қараши мумкин. га шунчаки бир енгил-елпи гап тарзида кўринган мазкур му-от тагида жуда катта фожиялар ётганини дарров пайқаб олиш ин...

Бой Домулла билан меҳмонхонада ўтирганда Тошмурод даб-ўстдан кириб салом йўқ, алик йўқ, «Томошага бораман, пул ин!» деб мурожаат қилади. Бой ўғлига пул бериб, барвақт-келишини тайинлайди, кимлар билан бораётганини сўраб, он жойларга» бормаслигини ҳам таъкидлаб қўяди. Тошмурод ни олаётиб, отасига танбеҳ беради — «Хайр, хайр, ҳов, кўп арасиз-да!» деб чиқиб кетади. Бу муомаладан Домулла таъби алашади. Ота-бола ўртасидаги бундай муомала ҳар иккисиди маърифатсизликдан, жоҳилликдан келиб чиққан деб билади гулла ниҳоят, Бойдан ўғли қайси мактабда ўқишини сўрайди.

биргина саволга олинган жавоб мустамлака Туркистонидидаги до-сотик билан шуғулланаётган табақа вакиллариининг ҳаёти-рўй бераётган аҳвол-руҳиятни очиб кўрсатади. Домулла Тош-муроддай бойваччанинг бу қадар беодоб, беандиша қилиб ўқи-ган таълим-тарбия масканини билмоқчи эди. Афсуски, аҳвол дулла ўйлаганидан кўра ҳам баттарроқ бўлиб чиқди. Тошму-каттагина йиғит бўлиб қолган, биронта мактабда ўқимайди, си ўқитмоқчи ҳам эмас экан. Боланинг отаси Бой савдогарчи-

лик қилади. Аммо саводсиз, Узоқни кўриш етти ухлаб тушига кирмайди. Ҳозирча оз-моз пул топиб кунини кўриб турибди; эртага нима бўлишини билмайди, ўйлашга ақли ҳам етмайди. Илмсиз, билимсиз, жоҳил Бой ўглидан ҳам баттар дағал, қўпол, маданиятсиз, маънавияти пуч кимса. Замонада кун тартибига чиқаётган муаммолардан биронтаси билан ишн иўқ, пайқолмайди, дунё миқёсидаги воқеалардан эса, батамом маҳрум бир гумроҳ. Ўзининг аҳволи шу бўлгандан кейин Бой бола тарбиясига, замона талабларига жавоб беришни қаёқдан билади?! Мана, янги фикрли Домуллани ташвишга солган, ўйга толдирган, қалбини ўртаб, кўзларидан алам ёшларини оқизган фикр-мулоҳазалар шулар эди. Бундай кетишда Туркистон бойлари-ю, оддий фуқароларининг мустамлакачиларга оёқости бўлиб, ҳатто миллат сифатида йўқолиб кетиши хавфидан ташвишга ботаётган жадидчилик зиёлилари Бой ва унинг оиласи тақдирига бефарқ қарай олмасдилар. Домулла мазкур аянчли аҳволга ўз муносабатларини билдиради, Беҳбудийнинг асл мақсадларини ифода этади. Илғор зиёлиларнинг фикрича, Туркистон бойлари-ю барча табақа фуқаролари аввало, ўзлари илм-маърифатга эга бўлишлари, маданият ва тараққиётга ҳурмат билан қарашлари, ниҳоят ўзларидан кейин эса, болалари уларнинг ишларини, савдо-тижорат фаолиятларини давом эттиришгина эмас, унинг замона талабларига жавоб берадиган даражада янада юқори поғоналарга кўтаришга қодир бўлишлари керак. Ҳар бир ишни тараққий эттириш ҳақида ўйлашлари ва шунга эришишлари лозим. Шундай шахс бўлиб етишмоқнинг бош омили — илм, таълим, дунё кўриш, ривожланган мамлакатлар тажрибаларидан ўрганиш ва улар билан тенглашишга интилиш, рақобатларга дош бериш ва ҳоказо...

Кўпдан маълумки, аксари бой оилаларда туғилган болалар эрка, тантиқ, бирон ўқишга, ишга, ҳунарга тоқати йўқ, ёнлари тўла пул, оталари пулини созуриб, айш-ишрат қилиб юришади. Оилада ҳамма тўқ, егани олдида, емагани кетида, яхши кийинади, ресторанларда ичиб кайфини суради. Ота пул топади, она пишириб-куйдириб туради, боланинг ҳеч қандай эҳтиёжи йўқ... Аммо боланинг қаерларда, қандай юргани, таълим-тарбияси билан ҳеч ким шуғулланмайди. Бундай оила болалари ва бутун оила оқибат натижада ҳалокатга учраши Беҳбудий ва бутун жадидларни изтиробга соларди. «Падаркуш»да бу масалалар жуда кескин қўйилади. Тошмурод ўз ота-онаси айблари билан отасини ўлдиришгача боради. Бунга отасининг ўзи айбдор эди... У пул топишдан бошқа бирон нарсани ўйлашга қодир эмас, қодир бўлишни ҳам истамасди. Ана шу табиати ўз бошини еди... Мана Бойнинг табиати «...Мени саводим йўқ бовужуд шу шахримизнинг катта бойларидандурман» («Ш. Юл.» 89. 7.151-б.) «Бой ўзини яна жуда билимдон ҳисоблаб, «Ҳар ишни билурман» деб қўяди. Ўжар, жоҳил Бой чала-чулпа савдогарчилик билан бундан буён кун кўриш қийинлиги, у замонлар ўтиб кетган ҳақидаги гапларга қулоқ солишни ҳам истамайди. Одоб, андиша деган нарса

нинг ўзида йўқ, боласида қаёқдан бўларди деган мазмун
иб туради. Домулла ва Зиёли айни замонда рўй бераётган
пиклар, жаҳон миқёсидаги аҳволлар, ўзгаришлар, фан-тех-
тараққиёти, янги пайдо бўлаётган саноат корхоналари та-
муаммолар тўғрисида ҳар қанча жон куйдириб гапирганла-
илан Бойга заррача таъсир этмайди. Бой билимсиз, маъри-
злиги туфайли жоҳил, онгсиз бўлганидан зиёлилар табақа-
ҳурматлашни ҳам билмайди. Зиёлилар аслида худди шу
ва унинг оиласи, бола-чақалари, ери-мулки, бойлигини сақ-
қолиш ҳақида, мустамлакачиларга ем бўлиб кетишдан қўт-
қолиш ҳақида ғамхўрлик қилаётганларини Бой асло ту-
мас, тушунишни ҳам истамасди. Чунки у жоҳил, қолюқ одам.
Юмики, ўзи шу қадар тарбиясиз бўлган ота-оналар болалари-
арбия қилишни қаёқдан биларди?! Асарда барча болаларга
им-тарбия беришда биринчи масъулият ота-оналар зимма-
тушажагига асосий урғу бериладиги, бу муаммон ҳозир ҳам
и шундай деб ҳисоблаш мумкин. Беҳбудий таълим-тарбия-
ёшлар ўртасида бузилиб кетишига оилалар сабаб бўлаётган-
и томошабин қалбига чуқурроқ сингдириш учун Туркистон
аридан бирини танлаб, унинг ўзига хос хусусиятларини —
деб номланган персонажга жамлаб кўрсатади. Унга «Бой»
от қўйиш ҳам анча ўйлаб топилган. Беҳбудий аслида Тур-
оннинг барча аҳолисини бой-бадавлат қилиш йўлларини из-
ди. Оммавий равишда ғаровонликка эришмоқ учун эса, ки-
арнинг маънавий дунёсини оммавий равишда кўтариш ке-
зеро шундагина моддий бойликни ҳам кўтариш имконияти
лади. Беҳбудий танқид қилиб кўрсатган Бойлар, уларнинг
ларидаги аҳвол ҳозир ҳам рўй бераётган айрим «ясама бой
бойваччалар» қиёфасини эслатиб турмайдими? Эслатади.
даркуш»даги Бойнинг дунёқараши — қиёфасига жуда мос
ади. Мана унинг хаёлига келадиган фикр-мулоҳазалар: «Ме-
хаёлимга дунёнинг сабаби, иззати-бойлик. Охиратга бўлса,
нинг қилган тақдири бўлур. Чунончи, биз кўрамизки, одам-
бойни муллодан зиёда иззат қиладурлар. Хусусан, мана банк-
кўпайди. Катта бойлар член бўлуб, ҳар ким членларни иззат
р... Ҳатто мусулмонлар нари турсун, ўрус ва арманилар-да
т қулур.» (Ўша ойнома, ўша бет.)

Бой зиёли Домулланинг бола тарбияси, уни ўқитиш ҳақидаги
тариға эътибор бериш у ёқда турсин, гапини бўлиб, ҳатто
ни ҳақорат қилиб чиқариб юборади. Бой давлатига маҳлиё
иб, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия, жамият, тузум, фуқаролар
ири, ватан-миллатнинг келажаги деган тушунчалардан бата-
маҳрум бўлиб қолган. На ўз фойдаси, на оиласи келажаги
идаги гапларнинг маъносини англайди. Томошабин Бойнинг
сўзларию ҳатти-ҳаракатларидан нафратланади, изтироб че-
ди. Бой зиёлиларнинг бирон фаолиятини ёқтирмайди: «Ай До-
ла!,— дейди ниҳоят ғазабланиб Бой,— Сиз менга таҳқиқчи-
Ўғил меники, сизга нима? Ўқиганни бири сиз, емоққа но-

нингиз йўқ, бу ҳолингиз ила менга насиҳат қилурсиз. Ҳайрулло! Меҳмонхонани қулфла, уйқум келди...»

Домулла Бойнинг олдидан ниҳоятда ранжиб чиқиб кетаётганда ёшлар тарбиясига оид фикр-мулоҳазаларини шундай изоҳлайди: «Ўқимоқ ва мулло бўлмоқ учун пул керак, бадавлатларимизни ҳоли бул, бас, бу кетиш ила мавзамбиллоҳ дунё ва охиратга расво бўлурмиз, ўқимоқ барча мусулмонга, эркак ва хотин бўлсун фарз эди. У қайда қолди?! Оҳ, вой бизни ҳолимизга... Бой мен сизга амри маъруф этдим ва менга шариат бўйинча лозим бўлган ишни бўйнимдан соқит қилдим. Иншооллоҳ, мўйлаб чиқариб алифни таёқ демайтурган ўғлингиз ҳолини кўрармиз ва ҳам ўқитмаганингиз учун гуноҳкор бўлурсиз!..»

Беҳбудий бутун Туркистон аҳолисини гафлатдан уйғотишга бор куч-қобилияти билан интилгани бу асарда айниқса жўш уриб туради. Унинг бошқа барча асарлари-ю, фаолиятида ҳам етакчи фикр бўлиб қолади. Зотан, миллатни қарамликдан, ҳалокатдан қутқариш учун йўл ахтаради — ягона йўл тараққий этиш, ҳар томонлама ривожланиш деб биларди. Бой сингари катталарда кўринган нуқсонлар — уларнинг болаларига ҳам ўтиши табиий ва бу иш Беҳбудий ва бутун жадидларни ташвишга соларди. Бу жиҳатдан асардаги Зиёли образи ҳам эътиборни тортади. Персонажга — Зиёли деб ном қўйилади. У Домуллага нисбатан ҳам илғорроқ мулоҳазаларни баён қилади. Зиёли эвруноча кийинган, таълим олган, унинг ташқи қиёфаси, гап-сўзлари, хатти-ҳаракатлари янада янгича, замонавий руҳда. Зиёли Домулланинг айтганларини тўлдиради, давом эттиради... Шариатда таъкидланган илм-маърифатга оид ақидаларни ҳам, ҳозирги дунё миқёсида ривожланиб бораётган фан-техника, маданий-маънавий тараққиёт ҳақидаги маълумотларни ҳам анчагина чуқурроқ баён қилишга интилади. Унинг гаплари ҳам Бойга заррача таъсир этмайди. Пулдан бошқани кўзи кўрмайдиган, қулоғи эшитмайдиган бу гумроҳ — Бой унга ҳам ҳурматсизлик қилади. Лекин Зиёли ўз маданияти, одоби доирасида, сабр-тоқат билан Бойга гап уқтиришга ҳаракат қилади... «Олимий замона бўлмоқ учун,— дейди Зиёли,— болаларни аввало мусулмон хат ва саводини чиқариб, зарурати диния ва ўз миллатимиз тилини биладурғондан сўнгра ҳукуматимизни низомли мактабларида бермоқ керакдир: яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқиб тамом қилгонларидан сўнг Петербург, Москов дорилфунунлариға юбориб, докторлик, закончилик, судьялик, илми саноат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқитмоқ лозимдир. Россия ватанина ва давлатина билфеъл шерик бўлмоқ керакдир ва давлат мансабларига кирмоқ лозим. Токи майшат эҳтиёжи замонамиз тўғрисида ватан ва миллати исломга хизмат қилинса: ва подшоҳлик мансабларига наф кириб мусулмонларга наф еткурулса ва ҳам давлати Россияга шерик бўлинса, ҳаттоки шул тариқа ўқуган мусулмон болаларини Фарангистон, Амриқо ва Истамбул

Ўнунларига тарбия учун юбормоқ керакдур...» (152—153-)).

ёли мулоҳазалари Беҳбудий ва бутун жадидчилик ҳаракат маърифат йўлидаги қарашларини тўла ақс эттиради. Буллий илм, урф-одатларга биринчи навбатда эътибор берилиб, кейин дунё миқёсидаги илмларни, маданиятни эгаллаш, план чор — Россияси подшоҳлиги олдида мавқега кўтариларам халқлари — мусулмонлар манфаатини ҳимоя қилишга юқ фикри олға суриладики, бу ҳам ҳеч қачон эскирмайдигиллий қадриятларимиздир. Зиёли мулоҳазалари айни шу рда республикамизда амалга ошириладиган — ёшлар таъарбияси соҳасидаги тадбирларимиз билан нақадар ҳамоигини пайқаб олиш қийин эмас. Зиёли жон куйдириб ушлоҳазаларини баён қилаётганда Бой, тўқим табиат Бой ачон ухлаб хуррак отаётган эди...

«Падаркуш» драмасидаги воқеалар кўлами ҳали булар билан нмайди. Мустамлакачилик сиёсати туфайли маҳаллий аҳоайниқса ёшлар ўртасида ичкиликбозлик, фоҳишабозлик, ан маиший бузғунчилик тарқала бошлаганини кўрсатадиган раларга ҳам катта ўрин берилади. Бу роя Абдулла Қодиинг «Жувонбоз» ҳикоясида, Ойбекнинг «Қутлуғ қон»ида ҳам ҳаётдаги шундай воқеа-ҳодисаларни бирон мақола ёки баасарда танқидий кўзқараш билан ифода этган муаллифни в ғайри миллатларга қарши киши тарзида баҳолаш энг қисва жуън ишдир. Етмиш йиллик қизил империя даври адааётгида рўй берган энг катта фожиа — худди мана шундай билан амалга оширилган, «миллатчи», «халқ душмани» тами босилиб, буюк аждодларимиз қириб ташланган. Биз бу и шунинг учун, ҳатто такрор бўлса ҳам бермоқдамизки, ир миллат ва халқ ичида яхши одат ва яхши одамлар билан ҳамиша ёмон одат ва ёмон одамлар бўлади. Бирор ёмон қаромхўрни танқид қилиш ўша киши мансуб бўлган бутун халқ ва миллатни қоралаш деган сўз эмас, жадидчилик ҳаининг етакчилари, айниқса, Беҳбудий, Исмоилбек, Фитрат, лла Қодирий ва бошқалар бу ҳолатни чуқур идрок этган «Падаркуш»да Беҳбудий ўзбек бойларини қандай танқид иш бўлса, армани миллатига мансуб — Артун образида майпивохоналарни кўплаб очиб пул топиш учун ичкиликбоз и тарқатаётган, Лиза образида бузуқ ўрис аёллари маҳаллий атга мансуб ёшларни «йўлдан уриб, маиший фоҳишаликни йтираётган салбий кишиларни қаттиқ фош этади. Мазкур товламачи ёшларни маишатга торғиб, бор-йўқларини шиэлишади... Маишат, ичкиликбозликка пул топиш учун Тошд безори ўртоқлари билан отасини ўлдириб, бойлигини таорож қилади. Ҳамма ўғирлик мол ва пулларини пивохонада, ва Артунларга сарфлайди... Артун Лизани ёшларга қўшиб ишлайди, кўплаб маҳаллий аҳоли йигитлари Артун ва Лиэргашиб жиноятга қўл уради, хароб бўлади ва ҳоказо... Му-

сулмон болаларининг бу хилда йўлдан чиқиб, тарбияси бузилиб кетаётганини Беҳбудий ҳам ота-оналарга, ҳам мустамлакачиларга алоқадор қилиб кўрсатади, муаллиф бундай фожиаларга бифарқ қарай олмас, қаттиқ изтироб чекарди... Беҳбудий мазкур манзарани жонлантириб кўрсатади: бир тўда ёшлар Бойнинг ўғли Тошмурод, ўртоқлари — Тангриқул, Давлат, Нор пивохонада ичкиликбозлик қилиб ўтиришарди, кайфлари тарақ. Қадаҳ кўтариб, оғзиларидан «боди кириб, шоди чиқади». Маст-алас ҳолда ҳеч кимдан тап тортмай кўнгилларига келган бемаъни, бепарда гапларни бемалол айтишаверади. Шу вақт ҳаммасининг ёдига Лиза тушиб қолади. «Оҳ, Лизахон қайдасан?!» деб бақиривади. Тошмуродни мақташиб унинг саломатлигига кетма-кет ичишади. Унга ясама муомала қилиб, «Бойвачча, бойвачча» деб Тошмуродни баттар гердайтириб юборивади. Воқеалардан маълум бўлишича, бу бўз болалар Лизахон билан илгари ҳам кўн марта учрашишган, уни яхши билишади, ҳар гал кайф-сафода уни йўқлаб туришади. Буни доим Артун ташкил қилади. Артун болаларга кўпроқ ичириб туриб, йўқлашлари билан Лизахонни дуч келтиради, қўшмачилик қилади. Ёшлар тарбияси бузилаётгани на Артун ва на Лизани заррача қизиқтирмайди. Уларга пул келиб турса бўлди. Кайф ошгач, йигитлар Артунни чақириб Лизани келтиришни сўрашди. Артун катта пул талаб қилади. Бўлмаса Лиза келмаслигини айтади. Йигитлар ҳаммалари ёнларини кавлаб бор пулларини тўплаб кўришса, Артун ва Лиза талаб қилган миқдорга етмайди. Бу вазиятдан чиқиш учун ўғирлик қилишга қарор беришади. Безори, ичкиликбоз Нор, Давлат, Тангриқуллар маслаҳатлашиб, Бойнинг ўғли Тошмуродни ишга солишади. Унинг отаси бойлигини ҳаммалари билишарди. Бойнинг пулларини ўғирлашда Тошмурод бошчилик қилишини уқдиришади. Ниҳоят кечаси Тошмурод ўз уйига ўртоқларини бошлаб бориб, отасининг бойлигини босиб олишади. Тангриқул Бойга ничоқ уриб ўлдиради. Тошмурод ўртоқлари билан яна ҳалиги пивохонага бориб ҳеч нарса кўрмагандай майшат қилишаверади. Энди Лиза ҳам келган, унга, Артунга айтган пулларини бериб яна ичкиликбозликни давом эттиришади... шу вазиятда уларнинг қилмишлари ошкор бўлиб, полициячилар йигитларни қўлга олади, Лиза қочади, Артун пул ишлайверади ва ҳоказо...

Асарда Беҳбудий чор Россияси Туркистонга нималар олиб келганлиги ва ичкиликбозлик, фоҳишабозлик маҳаллий аҳоли ўртасида қандай фожиаларга олиб келаётганини кўрсатишга ҳам алоҳида аҳамият беради. Томоша охирида Зиёли нималар дега-нига яна бир эътибор берайлик: «...Агарда булар ичкилик ичмаса эди, дунё ва охиратда ал абад азоб ва меҳнатда қолмас эди. Оҳ, ҳақиқатда Бойни ўлдирган ва бу йигитларни азоби абадийга гирифтор қилган беилмлиқдир.»

Беҳбудий жамият тараққиёти ҳақида қандай муаммоларни кўтариб чиқмасин, ҳаммасида туб асос қилиб оила (ота-она) билан мактаб ўртасида яхши алоқани йўлга қўйиш ёшлар таълим-

исининг негизи деб билади. Бусиз бола тарбиясини кўнгил-ж ривожлантириб бўлмасди. Мазкур муаммо ҳамон кун кунда турган энг долзарб масала эканлиги билан ҳам ўз қими сақлаб қолади. Истиқлолимизни мустақкамлаш борасида-р ашларимизда биз бу масалани ҳамisha диққат марказида тура-миз. Ёшларимизни буюк аждодларимиздан қолган вий мерос, энг илғор миллий анъаналаримиз заминида, й ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш бундан ҳам биринчи даражали масалалардан бўлиб қолади, уни тишда Беҳбудий ва унинг сафдошлари маънавий мероси кўмак беради.

Ўбудийнинг маърифатпарварлик ғоясига нақадар содиқ бў-лганлиги, ҳатто шу йўлда ҳалок бўлса, уни шарафли ўлим-ташни буюк идеаллар билан яшайдиган даҳолар қиёфасини-ди. Бу жиҳатдан йўлдошлари бошлаб Шаҳрисабзда қўлга-б, тахминан 2 ойдан сўнг Қарши шаҳрига юборилиб, онда-онда) бир неча кун ётгондан кейин мазкур Тоғайбек томо-т шаҳид қилинган. Беҳбудий афанди ва йўлдошлари Қарши-нида ётган вақтларида Қарши бегининг биринчи маҳрами-зиндонбони Аҳмад ила иккинчи маҳрами Содиқжон Беҳ-ўртоқлар ила яширин мусоҳаба этиб, аларнинг ким экан-рини билганлар ва ҳар вақт аларнинг аҳволидан хабардор-турганлар. Ниҳоят, Беҳбудий афандиларнинг суҳбатлари-ри билан мазкур икки маҳрам буларга мухлис ва меҳрибон-лар. Ҳатто бир кун мазкур маҳрамларнинг рижа (илтижо)-қишлари ила бек Беҳбудий ва йўлдошларини ўз ҳузурига-иб: «Сизлар на учун қўлго тушдингиз?» деб сўроғон, Беҳ-афандилар: «Бизлар Байтуллоҳни (Муҳаммад пайғамбар-қабри) зиёрат этмоқ учун Самарқанддан чиққан эдик.-а амир маъмурлари: «Сизлар жадди кофир ва тилчи (жо-деб бизни қўлга олдилар. Тафтиш қилинсин. Бизнинг гу-зелигимиз шояд маълум бўлур», деганлар.

Бек: «Сизлар жадид ва кофирдирсиз, Бухорога тиф тортқон-инг маслакдошингиз эмасларми эди?! Сизларни ўлдирмак ке-Сизлар қутилмоқ учун Байтуллоҳга бормоқни баҳона этиб-тасиз», деган. Бекнинг биринчи маҳрами ва зиндонбони-д бекнинг бу ҳақсиз сўзларига чидай олмай Беҳбудий афан-дини мудофаа учун бекка қараб: «Тақсир, аввал буларнинг-рини ҳақиқатлаб кўринг! Агар гуноҳлари собит бўлса, сўнг-идиринг», деганда, бек аччигланиб, эмди билдимки, сен ҳам-д экансан. Чунки жадидларга тарафдорлик қиласан. Ўлди-ғон жадидлар учта эди, энди сен билан 4 та бўлди. Сани ўлдирмак керак, деб, Аҳмадни таҳдид этган. Аҳмад кўзига-келгани ҳолда қўрққанидан индамай турғон. Сўнгра бек-удий афандиларни ҳам мазкур Аҳмадни зиндонга қамарга-мирдан яқинда келатурғон фармойиш ила буларни ўлдир-ани билдирғон. Беҳбудий афанди оёққа туриб, жасорат ила-даги сўзларни сўзлагандан сўнг, йўлдошлари ила йиғлай-

йиглай зиндон сари борғонлар: «Бизлар ўлимдан қўрқмаймиз. Балки ҳақ йўлида ўлмакни ўзимиз учун бир шараф деб биламиз. Шундай йўлда ёлғиз биз ўлмаган. Балки, кўп кишилар тўғрилиқ ва инқилоб йўлида шохид бўлгонлар».

Бундан бир неча кун ўтгандан сўнг Содиқжон амирдан бека қатл буйруғи келганини Беҳбудий афандиларга билдирган. Сўнгра Беҳбудий афанди ўзининг ҳаётидан умидини узиб, тубандаги васиятномани ёзиб, Содиқжонга топширмоқ учун Аҳмадга берган ва ҳар қандай йўл ила бўлса-да, шу васиятномани Самарқандга юборишни ўтинган. Васиятноманинг остида бошлаб Беҳбудий афандининг ўзи, сўнгра Мардонқул ва Муҳаммадқул афандилар қўл қўйгонлар.

Васиятнома ушбудир:

«Эй Туркистон маориф ишларида бўлгон ўртоқ ва ўғлонларим! Ман ўзим гарчанд бандий бўлсам-да, сизларни эсимдан чиқармайман ва сизларга бир оз васият қилиб ўтаман:

Мани севар ўртоқларим — маним сўзларимни қулоқларингизга олингизлар! Биз икки ойдан бери Бухоро шаҳрида банди бўлиб юриб, охир 10 кундан бери бу ерда (Қарши шаҳрида) бу золимларнинг қўлига тушиб, банди бўлдик. Жаҳид, кофирлик отини кўтардик. Сипоҳлар ичида тилчилик отини кўтардик. Бу ердан қутилмоғимиз гумон бўлди.

Ўртоқларим — Сиддийқий, Айний, Фитрат, Қурби ва Ақобир махдум ва ўғлонларим Вадуд махдум, Абдулқодир Шакурӣ — сизларга васият қиламан! Маориф йўлида ишлайтургон муаллимларнинг бошини силангизлар! Маорифга ёрдам этингиз! Ўртадан нифоқни кўтарингиз! Туркистон болаларини илмсиз қўймангизлар! Ҳар иш қилсангиз жамият ила қилингизлар! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатингизлар! Биздек маориф қурбонларини йўқлангизлар! Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар. Озодликни тезлик ила юзага чиқарингизлар! Бизнинг қонимизни золим беклардан талаб қилингизлар! Маорифни Бухоро тупроғида жорий қилингизлар! Бизнинг отимизга мактаблар очингизлар! Бизлар ул чоғда қабримизда тинч ётармиз! Маннинг ўғлонларимга салом етказингизлар! Бу ҳамроҳларимнинг авлодларидан хабардор бўлингизлар. Ушбу васиятларимни ёзиб Аҳмадга бердим».

Бу васиятномадан 3 кун ўтар-ўтмас бек Беҳбудий афанди ва йўлдошларини, ҳам Аҳмадни ўлдирурга буюрган ва алар зиндоннинг ёнидаги подшоҳлик чорбоғга юборилганлар. Шунда аларнинг қатллари ўзларига билдирилган ва ўзлари учун шу боғда 4 қабр қоздирилгон.

Сўнгра Беҳбудий афанди ва йўлдошлари таҳорат олиб намоз ўқимоқчи бўлгонлар. Лекин шул чоғда раҳмсиз жаллод мавинлари ила етишиб келиб, аларни намоз ўқирга қўймоғон, ва энг аввал Беҳбудий ҳазратларини жойнамоз устида бошини кескан, бу ҳолни кўриб, Мардонқул, Муҳаммадқул ва Аҳмад афандилар тавҳид ва шаҳодат калималарини ўқиб, ўлимни кутиб тургонлар.

кейин жаллод аларни бир-бир бошини кескан. Сўнгра бексизматкорлари мазкур шаҳидларнинг нашъаларини чиқазлари қазғон қабрларда кўмганлар ва қабрларини (билиндеб) ер, ила текис этганлар. Бекнинг маҳрами Содиқжон қеани бошидан охиригача кўрган ва билгани учун ҳам дий афандиларга мухлис бўлғонидан шул воқеани бир дафта айнан ёзиб қўйғон, ва андан ўртоқ Ҳожимурод кўчириб бу Ғожиани театр шаклида тартиб этиб, отини «Маорифлари» қўйғон. 3 пардадан иборат бўлғон мазкур рисола ниҳодик. Рисола керак ибрат ва керак саҳнага қўйиш жиҳахла нуқсонлидир. Агар бу рисола театр олаמידан хабарлғон бирор кишининг қалами ила тузатилса, биринчи театруси қаторига кириши шубҳасиздир. Ўртоқ Ҳожимуроднинг кўра, мазкур, Содиқжон 1920 йилда 21 декабрда амир тодан Шаҳрисабз, Китоб ва Ғузор тарафларида қўзғотилган ҳаракатчилик вақтида исёнчилар томонидан ўлдирилган. нг ила Содиқжон ёзган воқеа ила васиятномаининг асл нусда, ўшал чоғда йўқолиб кетган.

марқанд, Ҳожи Муъин Шукрулло ўғли, 1922 йил 7 январь

мазкур васиятнома Бехбудийнинг маориф, маданият, озодлик ва олиб борилган курашларда нақадар жасорат кўрсатгани, қсади, эътиқодида собит қолгани ҳақида аниқ тасаввур бевинобарин, Ўрта Осиёда жадидлар ҳаракати тарихини чуқур а объектив ёритишга олимларимизни даъват этади.

Абдулҳамид Чўлпон ана шундай зукко, олижаноб устодни ёдга олиб 1920 йили «Маҳмудхўжа Бехбудий хотираси» шеърини бичиб. Шу ўринда мазкур шеърнинг тўлиқ матнини келтириш бизнинг вазирати Бехбудий ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги фикрларини мухтасар қиламиз:

Белгисиз қабрингни қора тунларда
Амалимнинг шамин ёқиб изладим,
Қизил ва пок қонинг исларин сочгач,
Кучсиз кўйи юришимни тезлатдим.

Амалимнинг юдузи ким, кўз тикди,
Қора, жирканч, ўлим кони — ерларга.
Савол бердим: «Йўқотганим қайда?» деб,
Ўзимни ҳам ютмоқ бўлган эрларга.

Қўлидаги тутам-тутам гулини
Қабринг топиб, сочмоқ учун тиришди.
Гул ўрнига заҳар тилар муҳитда
Унинг қилган бу ишлари бўш ишди.

Мен-да ожиз — у муҳитнинг олдида,
Қабринг топиб кўз ёшимни тўкмакка

Ҳамда аччиқ ҳиддатим-ла ул ерда
Оқ каллалик, қора девни сўкмакка.

Шуниинг учун юлдуз каби ярқираб
Элда қолган исминг билан тураман.
Шул исмни эслаб, чизган йўлингдан
Йироқ кетмай, қимирламай юраман.

Азиз отам, қўлимдаги гулларнинг
Мотам гули эканини билмайсан.
Шодлик гули кўпдан бери сўлганин,
Ер остида пок руҳинг-ла сезмайсан.
Ана сочдим қалбимдаги гулларни
Тегмак учун чақираман қўлларни...

эйинги 2—3 йил мобайнида гарчанд А. Қодирий, Чўлпон, ат ва уларнинг сафдошлари ҳақида матбуотда бир қатор гапар эълон қилинган бўлса-да, ҳали кўпчилик ёшлар мазиймоларимиз ҳақида унча тўла маълумотга эга эмасликларим бўлди. Биргина мисол, 1990 йил 16 апрель куни Фитрат сида уюштирилган телекўрсатув олдида мухбир «Фитратни изми?» деган савол билан ўнлаб ёш йигит-қизларга муроқилди. Биронтаси билмади, фақат бир киши «ҳа, биламан, и бўлган» қабилда жуда умумий, мужмал жавоб қилди. алари юз фоиз «йўқ», «билмайман», «эшитмаганман» дейиш чекланади. Ваҳоланки, Фитрат тўғрисида 1983, 1984 йил анча шов-шувлар бўлган. Каминанинг «Адабий мерос ва авийлик» (1983) китобида ижобий фикр айтилиши билан дан тортиб Абдусаматов, Абдуллаеваларгача роса тўс-тўи кўтариб, матбуотда бир неча бор очиқ ҳужум қилинган. йилда эса, замонлар бир оз ўзгариб, мен «Ўзбекистон ада ва санъати» газетасида «Фитрат ва унинг «Бедил» асари да» биринчи янги мақола эълон қилдим. Шундан кейин а матбуотларда қатор мақолалар чиқа бошлади. Лекин сарилган ёшлар буларнинг бирортасини ўқимаган бўлиб чиқ. Шу қадар машҳур Фитрат ҳақидаги тасаввур шу бўлса, лдан кейин ҳали бирорта асари шу вақтгача босилиб чиқ, юбилейи, адабий кечаси ўтказилмаган, ниҳоят бир-икки от («Санъат», «Гулистон» ойномалари, «Ёш ленинчи», «Ўзбекистони») рўзномалари ташаббуси билан эндигина мақола бағишланган Ғози Юнусни ҳали жуда кам одам пи табиий ҳол. Бунга ёшларни унча айблаб ҳам бўлмайди, и уларни бу мерос ва аждодларимиздан махсус жудо қилин. Барибир мен ёшларнинг салбий жавобларидан изтироб им, ич-ичимдан зил кетдим.

Ҷўрида таъкидлаганимиздек, 20—30-йилларда миллий ма-

даниятимиз, адабиётимиз, тарихий ёдгорликларимиз бошига солинган фожиалар халқимизнинг буюк фарзандларини ҳам қириб ташлаган, ўзларини-ю, асарларини кўмиб ташлаган бўлса, ёшучари қайси манбаъдан ўқийди? Ўз тарихидан, ота-бобоси маънавий меросидан айрилган кимса, ҳар мақомга кўр-кўрона йўрғалашга доим тайёр туради. Шахсга сиғиниш даврида қатл этилган буюк зиёлиларимиз орасида Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Элбек ва бошқалар билан бир сафда, ҳамфикр бўлиб яшаган ва жуда фаол, давлат ишлари ва ижод билан шуғулланганлардан бири Ғози Юнус ҳам бор эди. Ғози Юнус асримиз бошларидан (1905 йиллардан) то 1937 йилгача шоир, ношир, таржимон, драматург, журналист, публицист, фелъетончи, ўзбек матбуотининг йирик ташкилотчиси сифатида танилган буюк аждодларимиздан бири эди.

Ғози Юнус ҳаёт бўлганда 1989 йилда юз ёшга тўлган бўларди, афсуски, у узоқ шимолдаги (Вологодскдаги) лагерлардан бирида очликдан ҳалок бўлди...

Шуни алоҳида айтиб ўтиш лозимки, чақимчилик 1917 йилги тўнтаришдан кейин давлатимизнинг асосий суянчиғи бўлиб қолди. Кишилар устидан иғвономалар ташиб туриш 20-йиллардаёқ компартия сиёсий бюроси томонидан дангал қонунлаштириб қўйилди. Ғози Юнус «доносчилар дастидан 1917 йилда тухмат билан» қамалган ва қамоқда ётиб «Турма хотираси ёхуд ҳақсизлик касофати» номли дастлабки йирик шеърини асарини ёзади. Бу асар 1918—1920 йилларда икки марта босилиб чиқади. Китобнинг иккинчи нашри қўлимизда бор, унга ёзган сўз бошисида Ғози Юнус шундай дейди: «1917 йил 23 ноябрда душманларни Хоназар донослари ҳамда уезд советининг адолатсиз хийлакорлиги орқасинда тарих саҳифаларина зийнати берсин, инсоният қаҳрамонларининг бошларига тушган оғирликларини банда шуқурулло ўлсун. Ташриф бўлуб ҳибсхонасига ғамхонасида бир оз умр кечиришга тўғри келди. Ишларин ҳақиқати юзага чиққач, бир оз фурсатда халос бўлдим. Лекин миллат ҳамда инсоният учун буюк фидокорлик ила ишламакни кўкрагинда янги ва порлоқ саҳифалар очилди...» (Турма хотираси, 20 й., Т., 1-б.).

Қизиғи шундаки, Ғози Юнуснинг мазкур асаридаги 1917 йилда ёзган сатрлари 20—30-йилларгина эмас, ҳатто ҳозир ҳам эскирмаганига ҳайрон қоласиз. Мана бу сатрларга эътибор қилинг:

Айтадурмен қулоқ солинг муддаони,
Туркистонни заҳарлаган бир балони.

Биздан агар кўтарилса ушбу иллат,
Тараққийда жавлон урғай бизни миллат.

Довос эрур ҳақиқатда бизга бало,
Қанча эллар довос билан бўлди адо.

Донос деган касофатдан сақланингиз!
Миллат учун ишлашайлк, қўл берингиз!

Тухмат бирла бегуноҳлар Сибирь кетди,
Нажиблардан қанчасини (нг) боши кетди.

Ақлу ватан ватавлардан қувилдилар,
Бегуноҳлар ҳайвон каби сўйилдилар...

азкур сатрлар то инқилобгача Туркистонликлар бошига не
ар солинган бўлса, 1917 йилдан кейин худди ўша аҳвол да-
эттирилганлиги, бегуноҳ аждодларимиз ўз ватани, миллати-
ақли, идроки, виждони, ори бўлган буюкларимизнинг «ҳай-
таби сўйилиши», Сибирларга сургун қилиниши ҳақида каро-
қилганлиги билан ҳам юракларни эзади, заҳарли тақдири-
и доим эслатиб туради, мазкур асар айни шу фазилатлари
и ҳам сира эскирмайди...

ўриниб турибдики, Ғози Юнус инқилобнинг биринчи кун-
даноқ миллат тили, адабиёти маърифат, ахлоқ-одоби, мада-
и тараққиёти бобида ғамхўрлик қилади ва ўз халқи, ватани
ирини жаҳон халқлари тақдири билан бир, боғлиқ ҳолда
вур этади, ўша давр зиёлилари илғор қатламларига мансуб
и фазилатларни ўзида мужассам этган сиймо бўлиб майдон-
қади. У, «миллат ва инсоният учун буюк фидокорлик ила
макни» ўзига мақсад қилиб олган буюк эътиқодли шахс эди.

Юнус ҳам Фитрат, Чўлпон, Қодирийлар сингари ўз халқи,
и учун бутун борлигини бахшида қилган ва бизга қиммат-
ий маънавий мерос қолдирганлардан биридир.

ўпчилик ёшларга, баъзан катталарга ҳам унчалик таниш
аган мазкур сиймонинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида,
г қандай оилада ва муҳитда тугилиб ўсгани, вояга етгани
эшига ва оила аъзоларига тушган фожиалар ҳақида катта
графия ёзилса арзийди, лекин биз ҳозир қисқачароқ бир
умот бериш билан чекланиб турамыз.

эзи Юнус 1889 йилда Тошкентда Учинчи Охунгузар маҳал-
да, бинокор уста оиласида дунёга келади. У ёшлик чоғлари-
стлабки маълумотни эски мактабда олиш билан бирга отаси
а ҳар кимларнинг иморат қурилишларида ишлаб юради. Бў-
к ёзувчининг ота-оналари анча саводли, ўқимли кишилар
5, тўртта ўғиллари бор ва ҳаммасини ҳам ўқитишга ҳаракат
шарди. Ғози Юнуснинг онаси — Зулфия ая уйда мактаб
ўзбек хотин-қизларини ўқитади. Отаси — Юнус ака эса;
р тебратиш учун кўпинча Тошкентнинг Янги шаҳар қис-
—руслар яшайдиган маҳаллаларда иморат қуради, болаларини
дан бўш вақтларида ўзи билан бирга ёрдамчи сифатида
юрарди. Отаси билан кўпинча рус хонадонларида ишлашиб
н Ғози Юнус рус тилини ёшлик чоғларидаёқ — инқилобдан

анча илгари дурустгина ўрганиб олади. Рус тилида яхшигина га-пира олиши ва ўзи ҳам сарғишдан келгани учун бўлса керак, маҳалладагилар, баъзан ҳазиллашиб, «ана ўрис» деб қўйишарди. Ғози Юнус бошланғич мактабда яхши ўқиб, дастлабки маълумотни олгач, отаси уни Бароқхон мадрасасига ўқишга беради. Ун йил мадраса таълимини олиб, диний илмларни, араб, форс, турк тилларини мукамал ўрганади, кейинчалик озарбайжон, татар, бошқа туркий халқлар тилларини ҳам ўрганиб олади, улардан кўплаб наср, назм асарларини таржима қилади. Шундай қилиб аста-секин ижодий ишга кенгроқ кўламда кириша боради...

Мадрасада пешқадам муллавачча бўлганини пайқаган мударрислар Ғози Юнусни шу ерда қолиб дарс беришга таклиф қилишади, аммо у нима учундир таклифни рад қилиб ёзув-чизувга берилади ва отаси билан устачиликни давом эттиради. Ана шу йилларда татар ва озарбайжон тилларида чиқиб турган рўзнома ва ойномаларда қатнашиб, кичик-кичик шеърлар ёза бошлайди. Шарқ классиклари асарларини қунт билан ўқийди, улардан илҳомланади. 1905 йилларда ёзган дастлабки шеърларидан айрим ишқий мавзулардаги шарқона намуналар ҳамда отасининг вафотига бағишланган марсияси архивда сақланиб қолган. Шу йиллардан кейин Ғози Юнус ижодий ишга тобора қизгин киришиб кетади, кўплаб шеърлар ёзади, таржималар қилади, нашриёт ишларига берилиб кетади...

1909 йилда татар шўъбасига қарашли «Шарқ» ойномасининг август совида Ғози Юнуснинг «Турмуш тўлқинлари орасинда» сарлавҳали шеъри «Машраб» тахаллуси билан татар тилида чоп этилади. Айни йилларда Ғози Юнус театр санъати билан ҳам қизиқади, уларнинг ишига фаол аралашади, ҳаваскорлик тўғаракларига раҳбарлик қилади, ўзи ҳам кўплаб ролларни ўйнайди. 1915 йилда Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв», пьесасида иштирок этиб рол ўйнагани ҳақида афишаларда «мазкур ролни Мулла Ғози Юнусмуҳаммад ўғли ўйнайди» деб ёзилган (Ғози Юнус 1905—1912 йилларда мадрасада ўқиб, уни битиргандан кейин — Мулла Ғози Юнусмуҳаммад ўғли деб аталадиган бўлган эди — А. А.) Инқилобдан кейинги дастлабки йиллардан динимиз-у, мачит — мадрасаларимизга ҳужум бошлангандан кейин у ўз исми шарифини «Ғози Юнус» дебгина қўя қолади.

1916 йилдаги мардикор олишда Ғози Юнус ҳам мардикорликка кетади. Болтиқбўйи ўлкаларида рота бошлиғи сифатида хизмат қилади, оғир шароит ва мураккаб қийинчиликлардан учинчи гуруҳ ногирони бўлиб қайтади. 1917 йил март ойида Эшонгузар маҳалласида «Очларга ёрдам қўмитаси» ташкил этишда фаол қатнашади ва шу қўмитанинг саркотиби лавозимида ишлайди. Уша ердан тўхмат билан қамалиб, «Турма хотираси» — «Кулгу ва ҳажвий, ҳақиқатда фожиа бир асар»ни ёзган эди. Биз юқорида мазкур асардан айрим сатрлар келтирдик, ўқувчи ундан асарнинг бош ғояси — асосан кишиларни тўғри, инсофли, виждонли, йимонли бўлишга даъват этади, мпллатлар, халқлар ўр-

да дўстлик, биродарликни таъмин этмай туриб тараққиётга иш мумкин эмас деган, бугунги кунларда ҳам гоёт катта ияят касб этиб турган масалаларни кўтариб чиқади; энг му- — чақимчилик, тухмат кўпинча покиза одамлар бошига фо- лар келтиради, тухматчи, чақимчи бу дунёда шарманда бў- , у дунёда дўзахга тушади, деган ақидани Ғози Юнус шария- аълимоти асосида шеърийят билан уқдиради.

Туни таъкидлаш лозимки, Ғози Юнус аввало саводли бўлга- чун ва яна дунё кўргани: ҳушёрлиги туфайли бўлса керак укаси Файзибой билан яна икки савдогар дўстларини ёнига , 1914—1915 йиллардаёқ Туркистонда босмахона ишларини жлантириш ва китоблар нашр этишни кенг кўламда йўлга шга интилиб, узоқ ва мураккаб сафарга чиқади. Улар даст- Латвия, Литва, Эстонияда бўлишади, ундан Петербург, Фин- ияга ўтишади. Мақсад босмахона учун янги ускуналар со- олиш ва Туркистонда бу соҳани кенгроқ ривожлантириш эди. о биринчи жаҳон уруши бошланиб қолиб, ҳамма нарса қим- ашиб кетади, қийинчилик авж олади, керакли дастгоҳларни б олиш имконияти ҳам бўлмай қолади, олингани олиниб, иб келишади. Аммо Ғози Юнус ўз ниятидан қайтмайди, ин- бдан кейинги дастлабки йилларда яна бу ишга киришиб, мунча иш қилишга муваффақ бўлади. Бу кунларда ҳам иш- гурган — Эски Жўвадаги биринчи босмахонага янги дастгоҳ- ўрнатилди, уни кенгайтириш ишларида фаол қатнашган Ғози с у ерда ҳарф теришдан бошлаб, директорлик лавозимигача олиди, узоқ муддат унга раҳбарлик қилади.

утун овгли ҳаётида халқ ва жамият маданиятини кўтариш интилган Ғози Юнус аввало матбуотни ривожлантириш, ахоналарни кўпайтириш, уларни замонавий ускуналар би- гаъминлаш, шу йўл билан китоб ва газета-журналлар нашр ни кенгайтириш лозим деб билади ва бутун фаолиятини ма- у шарафли ишга бағишлайди. Айни даврда машҳур театр ино санъати намояндалари — Уйғур, Етим Бобожон, Наби ев, Абдор Ҳидоятловлар билан ҳамкорликда Тошкентда театр ил қилган Карл Маркс номидаги театр труппаси ишларида қатнашади. Бир қанча пьесалар ёзади, ўз асарларида ва аларда ҳам кўплаб ролларни ижро этади. Наби Ғаниев ре- ёрлик қилган «Йигит» кинофильмида бой ролини Ғози Юнус этганини эслатиб ўтсак, бир маданий шахс фаолияти на-) кўпқиррали эканини тушуниш мумкин. Кинода, театрларда р ўйнаш Ғози Юнуснинг иккинчи ёки учинчи даражали ва- таридан эди. У асосан матбуот, журналистика, босмахона, тургия соҳасида фаолият кўрсатади, кўпинча рўзнома ва галарга раҳбарлик қилади, бир нечаларини ўзи шахсан таш- илган.

Ғози Юнус ҳам бошқа кўпгина ўзбек зиёлилари сингари ок- инқилобига дастлаб катта умидлар боғлади. Унинг дабда- шиорлари-ю, қуруқ ваъдаларига ишонди. 1918 йилда пар-

тияга кирди. Инқилобдан кейинги ҳаёт қурилишининг деярли барча соҳаларида астойдил ишлади. 1918—1919 йилларда ноқ шўро матбуотида фаолият кўрсата бошлади. 1919 йилдан 1921 йилгача РОСТА да муҳаррир бўлиб ишлайди. Шу кезларда анча ҳажвий асарлар яратади. 1920 йил 19 декабрдан бошлаб «Иштирокиюн» рўзномасининг номи ўзгартирилиб — «Қизил байроқ» номи билан чиқади. Ўзкомпартия Марказий Қўмитаси қарори билан бу рўзноманинг 85-сонидан бошлаб унга Ғози Юнус бош муҳаррир қилиб тайинланади.

1922 йил март ойида МКнинг буйруғи билан Ғози Юнус Самарқандда коммунистик руҳдаги рўзнома ташкил этиш учун юборилади ва унда вилоят рўзномаси ташкил этилади. 1922 йил 27 октябрда Самарқанд вилоятининг янги рўзномаси — «Зарафшон» нинг биринчи сони Ғози Юнус муҳаррирлигида чиқади. Мазкур рўзнома ишлари бир қадар йўлга қўйилиб, 14-сонигача чиқарилгандан кейин Ғози Юнус Тошкентга қайтади.

Ғарчи Ғози Юнус босмахона ишларига инқилобдан олдин аралашган бўлса-да, 1923 йиллардан бошлаб у ерда мудир бўлиб ишлайди. Худди шу йили Тошкентда «Муштум» ойномаси ташкил этилади, унинг биринчи муҳаррири ҳам Ғози Юнус бўлади. Ойномани ташкил этишда олдинги саҳифаларда айтилган Абдулла Қодирий билан Комил Алиевлар ҳам қатнашиб, унинг саҳифаларида ҳаммаларининг ҳажвий асарлари, фельетонлари, публицистик мақолалари муттасил босилиб туради. Зотан, Ғози Юнус ва унинг сафдошлари инқилобдан кейинги «янги» ҳаёт қурилишида фаол иштирок этиш билан «шўро ҳукумати ва халқнинг келажаги порлоқ бўлади» деган сохта шиорга ишонар, заррача шубҳа қилмас эдилар. Шунинг учун ҳам улар ихлос билан «социалистик» деб аталган ижтимоий тузумни ҳимоя қилар эдилар. Босмахона, нашриёт, рўзнома, ойнома, адабий-маданий соҳада ҳалол меҳнатларини тақдирлаб Ғози Юнусга 1921 йилда ўз ибораси билан айтганда «Секанинг тасдиғи билан «Меҳнат ва матбуот қаҳрамони» унвони берилади. Унинг ана шу йиллардаги фаолияти ҳақда Саидий исми бир шахс «Туркистон» рўзномасида бундай деб ёзган: («Олти йил ичида ўзбек шеърини адабиёти» сарлавҳали мақолада) «Ўзбек ҳажвий адабиётини тараққий эттиришда «Муштум» журнали билан бирга Ғози Юнусни ҳам саноғимиз тарихий вазифамиздир. Бу адиб бир ёқдан ўзининг ёзган ва таржима қилган ва нашр эттирган томошаликлари (пьесалари) билан ўзбек саҳна адабиётининг тараққийси учун тиришқоқ бўлса, ўзбек ҳажвий адабиётининг кенгайиши, ўсиши учун яна ортиқроқ куч сарф этиб келдилар. Шунинг таъаббуси ва гайратини билан «Муштум»нинг чиқиши ва ҳамон тараққий эта бориши шунга шоҳиддир».

Ғози Юнус қайси рўзнома ёки ойномага раҳбарлик қилган бўлса, ушанда «янги, инқилобий йўл»ни изчиллик билан ўтказишга бор куч-гайратини сарф қилар, инқилоб йўлига садоқат кўрсатар, ўзимиз тасаввур этган «коммунистик келажакка» аз

дил ишонарди. Шу боис компартияга 1918 йилдаёқ кирган, ҳукуматига заррача шубҳа-ю, хизмат қилмайди, ишончсиздеган нарсани хаёлига ҳам келтирмай ишлади, 1921 йилда тлари юқоридаги унвон билан тақдирланган Ғози Юнус йилларга келиб бутун оила аъзолари билан қўшиб вайрон эди. Бу ҳақда кейинроқ тўхтаимиз...

Збек зиёлиларига асли ҳужум 1917 йилларнинг ўзидаёқ элиб, 20-йилларнинг ўрталаридан кучайиб бораверди. Даст-ВКП(б) МКнинг Ўрта Осиё бюроси» номи билан ташкил ан жазо отряди нимадан иш бошлагани тарихдан маълум. ур ташкилот марказининг барча мустамлакачилик сиёсатини а ошириб туради. Унинг раҳбар ходимлари аввало маҳал-алқнинг йўлбошчиларига, илғор зиёлиларига таҳдид солиш-аолият бошлади.

йилларнинг ўрталари ва иккинчи ярмида жумҳуриятимизда улла Хўжаев ва Акмал Икромовлар катта куч эдилар. Фай-Хўжаев тарихда жадидчилик ҳаракатининг раҳбарларидан, 1910 йиллардаёқ Ёш бухороликлар номи билан машҳур н уюшма ташкилотчиларидан бири эканлиги маълум. Маз-аракат фаолияти, тарихи, режалари, дастури ҳақида мақола-китоблари эълон қилинган. Шу ондаёқ (1926 йилда) ркестанский деган шахс Файзулла Хўжаевни жадидчилик-еаллаштиришда айблаб «иш» ёзади. Бу эса, Москванинг Осиё бюроси ходимларига Файзулла Хўжаевга ошкора ҳу-қилиш дастури бўлиб қолади. Зотан Файзулла Хўжаев голя дон, обрўли, ишчан, фаол ташкилотчи, илмий, назарий та-э доираси кенг бир шахс сифатида, жадидизм ҳаракатининг Осиё тарихидаги роли ҳақида ҳам энг тўғри тадқиқотни ти. Мазкур оқим халқимиз тарихида катта ижобий аҳамият этганига унинг ўзи гувоҳ ва худди шундай тўғри талқин Бунга дарҳол зарба бериш мустамлакачиларнинг биринчи али ишлари бўлиб қолади. Чунки маҳаллий халқлар та-фақат қора доғлардан иборат қилиб кўрсатилиши, унда га ижобий нуқта топилмаслиги зарур эди. Шундай қилиш-м. Хуллас Файзулла Хўжаевнинг бу соҳадаги биринчи иши и биланоқ юқоридаги машъум ташкилот (ВКП(б) МКнинг Осиё бюроси) ҳужум бошлади, шундай муносабат то 37-на кун сайин кучайтириб борилаверди, ниҳоят Файзулла эвни қамаш, қатл этиш билан якунланди. Зотан, улар тутган йни энг яхши зиёлиларимизнинг гулларини бир текис қи-шлаш учун атайин ўйлаб топилган усул эди.

мишни идеаллаштириш деган машъум иборани ҳар бир иш хсга қарши (агар уни таъқиқлаш лозим бўлса) тадбиқ умкин эди. Яна шуниси ҳам борки, инқилоб арафалари ва ҳам олдинроқ адабиётга кирган зиёлиларимизнинг бирон-дам жадидчилик оқими дунё қарашларидан четда турмаган да туриши ҳам умкин эмас эди. Чунки бу оқим софдил арнинг бор орзу-ҳавасларини ифода қиларди. Бу энди ўзи

бир алоҳида мавзу, уни ҳозир шу ерда тўхтатиб асосий мавзунимизни давом эттирамиз.

Юқорида Файзулла Хўжаев фаолиятига оид гапларни айтишдан мақсад шуки, 20-йилларнинг ўрталарида зиёлиларимизга оммавий равишда бошланган ҳужум уларнинг ғоят эътиборли вакилларидан бошланганини кўрсатишдир. Дастлаб энг таъсирли шахсни бадном қилиш — бошқаларни титратиб қўйишга олиб бориши лозим эди. 1926—1927 йилларга келиб, Абдулла Ҳодирий, Чўлпон, Фитрат, Ғози Юнус, Боту ва уларнинг сафдошларига қарши очиқ ҳужум қизитиб юборилди. 1926 йилда Абдулла Ҳодирий биринчи марта қамоққа олинди. Ҳужум тобора авжга чиқди, қизигандан-қизиди. Иродаси бўш, ҳар қандай хоинлик қилиб бўлса ҳам жонини сақлаб қолишга мойил кишилар ўз ичимиздан роса топилди, улар миллий зиёлиларимизнинг гулларини айблаб турдилар...

1927—1928 йилларга келиб Ғози Юнус, Абдулла Ҳодирийларга яна қаттиқ ҳужум бошланиб, ҳар иккаласи ишдан бўшатилади, то 1932 йилгача уларга ҳеч қандай иш берилмади. Ўйлаб кўринг, оила, бола-чақани боқишга бирор манбаъ йўқ, бори ҳам «хусусий мулкчиликка қарши кураш» шиори остида тортиб олинган. Одамлар қандай яшашлари керак экан? Бу саволга ҳеч ким жавоб бермасди. Ғози Юнус ҳам, А. Ҳодирий ҳам кейин ишга олинганликлари билан кўп ўтмай яна ҳаммаси териб-териб қамоққа олинади.

Ғози Юнус ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида ҳали катта китоблар ёзилиши керак, чунки бу ўзи катта бир тарих, унинг ҳаёти — ўзбек адабиёти журналистикаси ва матбааси, тарихнинг бир катта бўлагидир. 1917 йилда «Нажот» ойномасида Ғози Юнус бир мақола эълон қилади, унга «Мардикор» тахаллусини қўяди. Мантиқни бир тасаввур эътибор, у мардикорликка шахсан боргани маълум. Ғози Юнус ҳаётида мардикорлик тарихи ҳам алоҳида мавзудир, ҳали бу ҳақда ҳеч нарса ёзилган эмас. Ғози Юнус ишлатган тахаллуслар ҳақида баъзи маълумотлар шундай: 1917 йил 5 ноябрдан чиқа бошлаган «Фарғона нидоси» да «Муҳаммад ўғли», «Улуғ Туркистон» рўзномасида «Мулла Ғози Юнус Муҳаммад ўғли» тахаллусларини қўяди. «Ишчилар дунёси» (1918 йил январдан Тошкентда чиқади) рўзномасига Мулла Ғози Юнусмуҳаммад ўғли тахаллуси билан раҳбарик қилади. 1920 йилда «Қизил байроқ» рўзномасига муҳаррир этиб тайинланади. «Муштум» шу рўзнома ҳузуринида ташкил қилинган. «Инқилоб», «Таёқ», «Машраб», «Меҳнаткашлар товуши», «Билим ўчоғи», «Тонг», «Муштум», «Зарафшон», «Фарғона нидоси», «Улуғ Туркистон» каби қатор рўзнома ва ойномаларда ҳар хил тахаллуслар билан ёзиб туради, булардан кўпига шахсан раҳбарлик қилади, айримларини ҳатто ўзи ташкил этади. Ғози Юнус шахсан ҳажвийчиликда катта қобилиятга эга, ҳаётда ҳам уни таниганлар — ширин суханлиги, ҳозиржавоблиги, бир гапириб, ўн кулдириши

да кўплаб хотираларини сўзлаб юришади. Ҳажвий асар ва етонларга қўйган таҳаллусларидан баъзиларига эътибор бермақолалари руҳи сезилиб туради. «Машраб», «Мулла Муш-й», «Чўқмол», «Жиминг», «Миқ», «Кўз-қулоқ», «Ҳайрон», «Амбир», «Бароқхон талабаси», «Мардикор» ва ҳ.к.

Эзи Юнус 1917—1937 йиллар орасида бир қатор шеър, ҳикоя, ий асарлар, фелъетонлар, долзарб мавзулардаги публицистик лалар билан бирга театр ва кино санъати соҳасида, драма-тя жанрида узлуксиз ижодий иш олиб борди. Унларча кат-чик пьесалар яратди. У кўнинча тарихий мавзуларда ни ёқтирар эди. Ипқилобдан кейинги дастлабки йилларда м ҳаётний муаммоларни ҳал этиш учун воқеликнинг туб ил-ридан, тарихий тараққиёт қонунларидан келиб чиқиш ло-игини чуқур тушунар эди, буни ўзи жуда яхши изохлаб н. Ёзувчи эътиборини кўнинча ўтмишдаги халқларнинг -зулмга қарши озодлик учун олиб борган курашлари тарихи ни акс эттирган санъат асарлари жалб этади. Шу соҳада асар яратади. Унинг 20-йилларда инқилобий мавзуларда саҳ-ларлари ёзиш учун эълон қилинган конкурсда қатнашишни и, «Жюрий комиссиясига» ёзган бир аризасини келтириш ти бўлади. «Мен ҳам бўлажак мусобақага бир асар билан рок этмакчиман. Ёзажак асарим учун танлагон мавзуи ин-бий бўлиши билан Шарқ дostonларидан энг машҳури биз-ўз молимиз қаторида сонолгон Фирдавсийнинг «Шоҳнома» дан бир муҳим қисмини ташкил қилгон «Заҳҳок ва Кова» сидир. Воқеа қаблат тарихдир (милоддан илгари). Бу дос-сурофотдан кўра асотирдир (ҳақиқий тарихдир). Табиий ий хаёлий ва асотир пьесалар ҳатто тарихлар учун ҳам маъ-манбаъ) бўла оладир. Бу асарда инсонларнинг ваҳшийлик, ваҳшийликдан ўтиб, феодализм даврига ўтиш вақти синфий лари ва табақаланиш бошланишидаёқ синфий чоришмалар- (курашларнинг) бошланишини кўрсатади. Бу асар муосир (навий) эмас, тарихийдир. Асарнинг мазияти (гўзаллиги) ий табақаланишларнинг ибтидоий ҳолатидан бир мунча лав-ни ўша замоннинг савиясига мувофиқ кўрсатишидадир. йилда шу мазмундан олиб, «Заҳҳок Морон» номида бир дия ёзгон эдик. (Бу асар 20-йилларда босилгондир) Тош-а Колизий биносида ва собиқ Туркистон жумҳуриятининг а шаҳарларида қайта-қайта қўйилгон эди» Ғ. Юнус. Мазкур охирида муаллиф асарлари рўйхатини келтиради, мана шу ит: «Илмоқ Чўкич», «Луқмон ҳаким», «Топилгон нарса», «Мият уйи», «Йўлбосар Алим», «Эски мадраса», «Абомус-«Миллатпарастлар», «Муҳаммадхон тўра», «Инқилоб ша-и».

из юқорида келтирилган ариза мазмуни тарихий бир ҳуж-сифатида адабиётимизнинг шўро даври, 20-йиллардаги аҳ-уҳияси тўғрисида жуда қимматли маълумот беради. Сиртдан и бир аризага ўхшаб кўринган бу муҳим ҳужжат 20-йил-

ларда бутун мамлакатда, шу жумладан ўзбек адабиётида ўрнатилган буйруқбозлик ва зўравонликлар тарихидан жонли намунадир. Адабиётда синфий курашни акс эттириш кун тартибининг энг биринчи вазифаси қилиб қўйилган, бу мавзудаги асарларга алоҳида эътибор берилган, кўплаб худди шу руҳда асарлар ёзишга даъват этилган. Ҳар бир тарихий воқеалик ва манбаълардан ҳам инсонларнинг ўзаро қирғинларини намуна қилиб кўрсатишга ҳаракат қилинган. Бу эса, шўро ҳукуматининг одамларни бири-бирига гиж-гижлатиб қўйиб, ўз қўли билан ўзларини қириш сиёсатини амалга оширишдаги қулай уйдирмаси эди. «Синфий кураш»ни ким кўпроқ, кучлироқ ифода этса, ўшанинг қиммати баланд бўлиб қолаверади, қирилиш, ҳалокатга юз тутишнинг бошланиши шу бўлиб қолади...

Лекин масаланинг бошқа томони ҳам бор. Мазкур аризининг яна бир қиммати: пролеткультчилик ҳаракат авж олиб, ҳар қандай маданий меросни, бутун тарихий ўтмишни ёппасига инкор этилаётган бир шароитда тарихий меросдан замонавий муаммоларни ҳал этиш учун фойдаланишга интилишнинг ўзи Ғози Юнуснинг ўша даврдаги катта жаосратини ҳам кўрсатар эди (Зотан унинг энг яхши сафдошлари, Фитрат, Қодирийлар ҳам худди шу йўлдан борган эдилар).

Тарихий мавзулар устида ижодий ишни муттасил давом эттириб, Ғози Юнус юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, озарбайжон, татар, турк, араб, форс тилларидаги бадий асарлардан эркин таржима қилиш, баъзан сюжетни олиб, уни ўзбеклар ҳаётига мослаштириш усули билан қайта ишлаб, бир қатор саҳна асарлари яратади. У нима сабабдан шу усулни қўллагани ҳақида шундай изоҳ беради: «...Октябрь байрами, Париж коммунаси, Биринчи Май. Лена воқеаси, Ленин кўни каби инқилобий тарихга оид саҳна асарларининг майдонга келмагани орқасида бу кун клубларимизнинг идора ҳайъатлари шошилмоқда ва театру кружокларимиз ҳар доим йўқ пьесанинг гадоси бўлиб қидирмоқдалар. Шунини кўзда тутиб, эҳтиёжни оз бўлса-да ўташ мақсади билан инқилобий саҳна асарларини тўплаб, татбиқ ёки янги нарсалар ёзиб, ўзбек ишчи-деҳқон оммаси тушунадиган даражада қилиб майдонга ташламоқчи бўлдим. Йўқсул саҳнаимизнинг гуллаши учун биринчи ғоя саҳна адабиёти эканини шояд ҳеч ким инкор этмас...» («Маориф йўлида» пьесасига муаллиф ёзган сўз бошида», Т., 1927 й.).

Сўз боши мамзунига эътибор қилсангиз, муаллиф ҳар бир асари устида ишладан кўзлаган мақсадини аниқ баён қилади. Октябрь инқилобидан кейинги дастлабки йилларданоқ адабиёт олдига фақат инқилобни маъқуллаш вазифаси кўндаланг қўйилган, ёзувчи шу чизиқдан бир қарич нари-бери чиқмаслиги керак. Кўн қатори Ғози Юнус ҳар бир ижодий ишида ўша давр ҳукумати талабларига жавоб беришни ўйлайди, «ишчи-деҳқон оммаси» шу билан ёруғликка чиқади, деб ҳисоблайди. Ваҳоланки, бу йўл ишчи-деҳқоннигина эмас, барча табақани вайрон қиладиган йўл

инини у етти ухлаб тушида ҳам кўрмасди. Шундай қилиб, давр талаблари партия кўрсатмаларига қараб иш юритишга асос қилади. 20-йилларда расм бўлган «эскиликка қарши кўрсаткичлар, иллатлар» деб аталган барча тарихий анъаналарни салбий баҳолаш, «фош этиш», рад қилиш кўпгина ўзгаришчилари асарларининг асосий йўналиши бўлиб қолган, партия ва ҳукумат талаб қиларди. Бу ҳақда биз А. Қодирийнинг асарлари устида тўхтаганимизда бир мунча тўлароқ айтиш мумкин, шунинг учун ҳозир бу гапни кенгайтирмай, фозий Юнус асарлари ҳақидаги мулоҳазаимизнигина давом беримиз. Хуллас, Фозий Юнуснинг саҳна асарларида ҳам сарқит-танқид қилиш биринчи ўринга чиқади. 20-йиллар адабиётини йўл билан халқ оmmasининг янги ҳаётга, «социалистик» тарзига нисбатан муҳаббатини уйғотиш кўзда тутилган, давр ҳаёти қадрини ошириш, унга ҳурмат руҳида тарбиясиз мақсад қилиб қўйилган эди.

Фозий Юнус 20-йиллар давомида ўнлаб саҳна асарлари яратди. Уларнинг оmmasида биз таъкидлаб ўтган ғоялар ифодаланади ва кўп тарихий мавзудаги воқеаларни қамраб олиш билан тарихий ҳаётнинг ўртасидаги боғланишни бадиий равишда очишга интилури аҳамият касб этарди.

«Саводсизлик балоси», «Сўзлай-лик қўғирчоқ», «Илмоқ», «Чўкич». «Фарзанд дуоси», «У ерда — бу ерда бунақа», «Исломиёт уйи», «Хоннинг севгиси», «Алими Алим» каби қатор асарлари қўлөзма тарзида саҳнага олиниди, кўплари нашр қилиб тарқатилган ва жумҳуриятимизнинг кўп вилоятлари ва шаҳар театрларида, ҳаваскорлар томонидан қўйилган. Саҳна асарларида кўпинча ҳаром тарзига зид, нопок, мунофиқ шахслар, дин арбоблари оmmasидаги алдам-қалдамчилар, ўзига тўқ оила фарзандлари оmmasида беўхшов тантиқликлар сингари (бола тарбиясига оид), масалалар, янги ҳаёт ривожига тўсиқ деб қаралган ўша тарзга «иллатлар» фош этилади. Қизиғи шундаки, ҳамма сал-қеалар ва зарарли одамлар, уларнинг қилмишлари — ҳам-бақат инқилобдан олдинги ҳаётнинг қолдиғи деган ўта сох-уқдирилади. Шу жумладан бола тарбиясига оид «Йўл-Алими», «Сўзлайтурган қўғирчоқ» кабиларда ҳам ўғирлик, тантиқлик сингари иллатлар шундай баҳоланади. Бу қараш ўша йиллардан то бизнинг 90-йилларимизгача зўр-дириб келинганини бир ўйлаб кўрсак, ўғирлик, йўлбосар-лик ҳозирги авжини унга қийёсласак, қайси даврда иллатлар-лик аён кўринади қўяди... Шундан кейин Фозий Юнус қай-да, қандай зиддиятлар оmmasида яшагани, ишлагани, ижод-инини тасаввур этиш мумкин. Бу бир томондан бўлса, ма-нинг иккинчи, янада муҳимроқ томони ҳам бор — Фозий Юнус-ларини оmmasида матбуотда узлуксиз раҳбарлик лавозимла-шлаган, бу нарса унга замон талаблари билан ҳисобла-ни бошқалардан кўра анча кўпроқ ҳис қилиш мажбурияти-

ни ҳам юкларди. Матбуот партия қўлида, ундан бир нафас узоқ-лаша олмайди, бас, шундай бўлгач, партия талабларига жавоб бериш, ҳар бир матбуот раҳбари учун эмас, барча матбуот ходимлари учун ҳам темир қонун эди. Шундан кейин Ғози Юнус ҳаётда ҳам, ижодда ҳам замон талабига бошқалардан кўра кўпроқ риоя қиларди. Аммо бу ҳаракатлар унинг ҳаётини ҳам ижодини ҳам, оиласини ҳам, хароб қилинаётганда сариқ чақалик аҳамият касб этгани йўқ. Чунки коммунистик тузум — инсон ҳаётини пашшача кўрган эмас...

Биз юқорида ёзувчининг тарихий мавзуларга қай йўсинда ёндошгани ҳақида қисман изоҳ бердик. Шу жиҳатдан «Лена жаллодларининг суди» асари алоҳида аҳамиятга эга. Муаллиф мазкур асарида Лена олтин конларида азоб чекиб, оч-яланғоч олтин қазувчилар ва уларнинг хўжайинлари ўртасидаги муносабатлар ҳақида ҳикоя қилади. Ишчилар оғир иш ва иш шароитига, ундан фойдаланаётган хўжайинларига қарши уюшқоқлик билан қўзғолон кўтардилар.

Асар воқеанинг энг қизғин жойидан — ишчилар бошига қулфатлар солган зolimлар устидан чиқарилган ҳукмномани ўқишдан бошланади. Айбномада айтилишича, Лена олтин кони ишчилари қуюқ ўрмонларда 40 даражадан ортиқ совуқда оч, кийимлари юпун ҳолда 12 соатлаб ишлатилади. Ишчилар бола-чақалари билан қирилиб кетаётган бир пайтда хўжайинлар маст-аласт кайф-у, сафо қилади. Яна арзимаган баҳона билан ишчиларни ишдан ҳайдайди, ҳақорат қилади, камситади, уради-сўкади ва ҳоказо... 1905 йилдан кейин ишчиларнинг кўзи яна каттароқ очилган. Тез-тез иш ташлаб туришади. Энди улар ишчи шароитини яхшилаш, 8 соатлик иш вақти белгилаш, иш ҳақини ошириш каби талабларни қўйиб иш ташлайдилар. Арз қилиш учун келган ишчиларни хўжайинлар тўсатдан ўққа тутадилар. Қурол-яроғсиз ишчилардан 270 киши ўлдирилади, 250 киши оғир ярдор қилинади. Кечқурун ишчилар баракларида мотам, ҳалок бўлган ишчиларнинг бола-чақалари дод-фарёд қилиб ётибди, хўжайинларнинг уйларида маишат, кайф-сафо, мусиқа, шодлик қўшиқлари янграйди. Бунинг устига яраланган ишчиларни йиғиб олиб, уларни ҳам ўликларга қўшиб кўмиб юбордилар. Хўжайинлар «агар яна бирор гап чиққудай бўлса, ҳар беш кишидан бирини отиб ташлаймиз», деб дўқ урадилар...

Асарнинг мазмунидан унинг гоё ва мақсадлари аниқ кўриниб туради ва ортиқча шарҳлашнинг ҳожати йўқ. Муаллиф замоннинг синфий кураш ҳақидаги ақидаларини саҳнада жонлантиришга, унинг тарихий заминларини очиб беришга интилади. Ўтмишга нафрат уйғотиш билан ҳозирнинг қадрини улуғлашни мақсад қилиб олади. Мазкур гоё айбнома якунида шундай таъкидланади: «...Лена фожиаси биринчи пиллапоё эдики, йўқсуллар унга қадам босдилар, токи бу пиллапоёча билан бориб, энг юқори пиллапоёчага — октябрь оёқ босган ва оёқ босиб ҳам унинг мудофаа қилувчиларини ер билан яксон қилсин!» Қораловчи

омани ўқир экан, айбдорларга энг олий жазо берилишини қилади.

арда оқловчи-адвокатлар ҳам бор. Улар ўз сўзларида айбчиларни чор ҳукумати мажбур қилган, уларда айб йўқ, ҳукуматда, деган фикрни асослашга уринадилар. «...Чор ҳукумати уларни ишчи-деҳқонларга қарши руҳда ёшлиқдан тарбия қилди, шунинг учун ҳам оқлаш мумкин» деб айбдорларни ҳимоя қилади...

Қанада чор ҳукуматининг ишчилар бошига кулфатлар солқиллари Тришченков (жандарма юзбошиси), Преображен-Белузаров (кон мудир) ва бошқалар, ишчилардан Бата-а Панистов образлари, бир қатор суд ходимлари образлари япти жонланиб, томошабин эътиборини тортади; айниқса ўртасидаги зиддиятлар, курашлар, ижобий-салбий қаҳра-рининг ўзига хос хатти-ҳаракатлари маълум шов-шувлари муайян бир мақсадга қаратилган томоша жонла-

ни Юнус «Хоннинг севгиси» пьесасини А. Ҳақбердиевдан таржима қилиш асосида яратади. Бунда хотин-қизларга ан ёмон муносабат қораланади. Хоннинг бир камбағал йи-этинига ишқи тушиб, уни тортиб олиш йўлидаги хийла-иглари очиб ташланади. Мазкур асарни ўқир эканмиз. Ко-пин яратган «Бой ила хизматчи» бутун мазмуни-ю, шакли-га кўз олдимишга келди қўйди.

тўғрида камина «Гулистон» ойнамасининг 1989 йил 12-со-лақола эълон қилганмиз, шунинг учун унга ҳозир тўхтаб-га ҳожат йўқ деб ҳисоблаймиз. («Гулистон», 1989 й. даги «Фитрат ва унинг «Арслон» драмаси» сарлавҳали ма-қаралсин... Яна ундан олдинроқ — «Адабий мерос ва за-тлик», 42—43, 44-бетлар. Т., 1983 й. китобимизда ҳам бу-а аниқ далиллар билан ёндошганмиз, унга бир назар таш-тилса бас — А. А.).

и Юнус «У ерда унақа — бу ерда бунақа», «Фарзанд дуо-Асломият уяси» сингари саҳна асарларида 20-йилларда авж-ган — диний арбобларнинг иллатларини фош этишга эъти-тортади. Мазкур асарларнинг сюжетлари ҳам туркий-р ёзувчиларининг асарларидан олиниб, қайта ишланган, томошабинлари дидига мосланган ҳолда саҳналаштирил-батта мазкур мавзу ўша давр учун кун тартибига қўйил-ларб масалалардан ҳисобланганини унутмаслик керак. шуниси ҳам борки, ҳар бир табақа ўртасида мавжуд ҳам-и, ҳам салбий кишилар диндорлар, руҳонийлар орасида-р эди. Аммо 20-йилларда уларнинг биронтасини ижобий-кўрсатиш бутунлай таъқиқланган эдики, бу бизнинг та-изда энг кўп фожиаларни келтириб чиқарганлиги энди жа-маълум. Шунга кўра Ғози Юнус 20-йилларда бошқача йўл-ас эди. Буни тўғри тушунишимиз лозим.

и Юнуснинг Мирзараҳим Муҳаммадзоданинг «Исломият

уйи» асарининг мазмунидан фойдаланиб ёзган саҳна асарида ҳам чет элларда — жумладан, Эронда етилиб келаётган инқилобий ҳаракатларни кўрсатиш мақсад қилиб олинади. Бу асар ҳақида гапиришдан олдин бир нуқтани айтиб ўтайлик- 20-йилларда бизда авж олган иғволардан бири жаҳон пролетарлари инқилобининг етилиб келаётгани ҳақидаги вас-васалар эди. Гўё мана-мана, биздан намуна олиб, барча мамлакатларнинг ишчи-деҳқонлари ўз ҳукуматларига қарши кураш бошламоқдалар, деган бир ривоят зўр бериб матбуотларимизда тарқатилмоқда эди. Бунга кўплар ишонарди ҳам. Шунга ишониб, биздаги идора усулини ибратли деб ўзларида барпо этган Россиядан бошлаб, бутун Шарқий Оврўпогача қатор мамлакатлар не аҳволга тушгани кўз ўнгимизда... Аммо 20-йилларда ҳали бундай тасаввур йўқ эди, пролетариатнинг жаҳон инқилобига кўплар ишонарди. Ишончларнинг пучлиги аллақачон исбот бўлганидан қатъи назар, Ғози Юнуснинг «Исломият уйи» асари давр талабларига жавобан яратилганлигини таъкидлаймиз. У асарда нималар кўзда тутилган-у, ҳаётда у қандай оқибатларга олиб келгани — масаланинг бошқа томонидир. Асар 1922 йилда Туркистон Давлат нашриёти томонидан чоп этилган. Бунда муаллиф асосан яқка ҳокимлик — шоҳлик тузуми иллатларини фош этади. Эрон меҳнатлашлари Насриддин шоҳ ва унинг бек-амалдорлари зулмига қарши исён билан чиқишлари, бу озодлик ҳаракатларида хотин-қизлар, ёшлар иштироки қаҳрамонликларини саҳнада кўрсатиш пьесанинг бош ғоясидир.

Асарнинг бош ижобий қаҳрамони Гулсанам — камбағал, қашшоқ оиладан. Бир қиз, бир ўғли билан эрдан қолган. Ип йиғириб сотиб, ғарибликда болаларини аранг катта қилади. У ўз тақдиридан жуда норози. Кеча-кундуз тинмай ишлагани билан бири икки бўлмайди. Бунинг устига шоҳ ва унинг беклари талон-торож қилиши, порахўрлигидан, халққа қилаётган жабр-зулмидан ғоят тўйиб кетади. Эрондаги бу оғир аҳволга чидолмасдан камбағал батраklar эл-юртларини ташлаб, чет элларга қочиб кетаётганлари Гулсанамни яна баттар эзади. Бунинг устига дин пешволари исломдан лоф уриб, содда халқни сўриб ётади. Гулсанам шу аҳволлар туфайли бутун мамлакат вайрон бўлаётганидан ташвишга ботади. Ўз ватани тақдири тўғрисида қаттиқ ғам чекади. Гулсанам, ниҳоят фикрини ифодалаб, изтиробларини изҳор этади: «...Вой ўлай, вой уйимга ўт тушди, хонавайрон бўлдим. Сендек золим ҳукумат тахтдан тобутга тушсин. Мазлумларнинг юрагидан чиққан оҳларнинг шарораси қўрғошин ўқ бўлиб, қора юрагингни ари инидек тешук-тешук қилсин. Раъиятпарвар бўлмай, бўз тупроқ бўл! Эллик йилдан бери умрингни фисқ-фасод билан ўтказиб, Эроннинг истиқболини йўқотдинг! Саннинг ҳукумат (ҳукм) сурган даврингда ҳаммаёқ ларзага келди. Оҳ, бундай тирикчиликдан ўлиш минг марта ортиқдир!..»

Кўриниб турибдики, камбағалларни курашга чақириш — асарнинг бош ғояси. Ҳаётгий воқеалар, Гулсанам онгида етилиб

кўтариш, даражасига чиқиб қолгани бу руҳий ўзгариш-зулмга қарши ғазаб-нафрат туйғуларининг авжга миниши болалари онгига ҳам таъсир қилади. Шу вақтда бутун меҳнаткашлари онгида ҳам миллий-озодлик ҳаракатлари часи ривожланиб келаётгани, атрофда шоҳ, бек ва айрим арнинг қилмишларига қарши қўзғолонлар бошланиб кела-уқдирилади. Саҳнада бу ғояни бўрттириб кўрсатилади. Тамнинг ўғил-қизлари дарҳол исёнчиларга қўшилади. Ўғли эашларда қаҳрамонларча ҳалок бўлади. Қизи Зебо эса, эркийиниб, зулмга қарши адолат, озодлик учун курашларда жасоратлар кўрсатади. Тескаричилардан бири — катта шайх-ўз қўли билан отиб ўлдиради. Пьесада исёнчилар ҳаракати тутун мамлакат бўйлаб ёйилиб кетаётганлиги, шоҳ аскарлар беролмай чекинаётганлиги сингари манзараларни кенгроқ а кўрсатишга алоҳида ўрин берилади. Яна бунда аёллар-озодлик ҳаракатларида кўрсатаётган қаҳрамонликларини а жонлантириш асарнинг энг муҳим томонларидан бирини қилади. Пьеса давомида томошабин шоҳ ва унинг амал-и, текинхўрлар, халқ мулкини талон-торож қилаётган унинг иллатларини чуқурроқ билиб олади, ундан нафратла-Пундай қилиб бутун шоҳлик тузуми кирдикорлари фош и, уни ўзгартириш учун курашмоқ лозим деган, ўша вақт-и катта талабга рия қилинган бўлади. Ғози Юнус ўз асар-ёзган сўзбошларида замона талабларига жавоб беришни тутганлигини доим ўзи ҳам уқдириб боради.

Ғози Юнус 20-йиллар адабиётида ўзига хос ўрин тутган йи-хслардан бири. У ҳақда кўплаб асарлар ёзиш мумкин ва и ҳам. Бироқ ҳозирча, шу ёзганларимизнинг ўзи ҳам Ғози пахси-ю, ижтимоий, адабий фаолияти айниқса унинг ком-ва шўро давлатига, социалистик тузум деб аталган ис-из жамиятга, ўз халқи маданияти ривожини учун нақадар самимий ишлагани, мустаҳкам эътиқоди ҳақида бир қадар р берса керак. Унинг бундай пок хизматлари ҳам саф-иники сингари қамоқ ва қатл билан тақдирланди... Энди уйидаги воқеаларда яна кўрасиз. Биз юқорида ваъда қил-в — Ғози Юнусдек бир шахс ва унинг оила аъзолари а ҳақида икки оғиз сўз.

Ғози Юнус 1937 йилда «халқ душмани» деган уйдирма там-ин қамалиб, шимолга сургун қилинди — ўз ибораси билан и, «Тухмат бирла бегуноҳлар Сибир кетди», «нажиблар-вчасини боши кетди». Қамоқ, сўроқ, сургун, лагер азоб-1942 йил 5 майда Вологодскда очдан ўлди. Унинг бола-қаттиқ нон юборишларини илтижо қилиб ёзган охирги лган холос. Ғози Юнуснинг хотини — Ҳадича ая (ҳозир бу мушфиқ онахон 107 ёшдалар) ўғиллари Тўлқин Ғози-н турадилар. Бу ҳурматли зот ая ҳам «халқ душманининг », бўлгани учун ўша йили қамоққа олинади ва 39-йилнинг ча қамоқ азобини тортади. Икки қизлари Шарофатхон

билан Туйғуной 1937 йил 2 октябрда болалар қамоқхонасига олиб кетилади. У ерда Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Манжараларнинг болалари билан 1938 йил март ойигача ётишади. Шундан буён бошларига тушганини кўриб юришибди. Ғози Юнуснинг биргина ўғли — Тўлқин аввал қамалади, бир неча йил сургун, лагерларда азоб чекиб, кейин урушга жўнатилади. «Халқ душманининг ўғли» шўро ҳукумати ва ватанини немис фашист босқинчиларидан ҳимоя қилишда жонбозлик кўрсатади. Урушдан омон-эсон келгандан кейин унга биров на иш беради, на ўқишга олади. Ниҳоят кўп қийинчиликлар билан қурилишлардан иш топиб, кун кечира бошлайди. Ҳозир пенсияда. Тўлқиннинг бир ўғли, бир қизи бор. Ўғлининг отини шоир Чўлпонга ўз оиласи ҳурмати юзасидан — Чўлпон қўйган, уйлантирган, унинг ҳам болалари бор. Битта тўрт хоналик уйда саккиз жон туришади...

Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси Ғози Юнус хотираси учун унинг номини абадийлаштириш, оила аъзоларига маълум моддий ва маънавий ёрдамлар беришни ташкил этса, аждодларимиз руҳини шод этарди. Меҳнат қила-қила орамиздан бевақт кетган ёзувчиларимизнинг ҳалол, пок руҳлари тирик қолган ҳамкасбларидан шунини талаб қилади. Ғози Юнуснинг аёллари Хадича ая хотираларидан кичик бир лавҳа келтириб ўтамыз.

1937 йил 20 октябрь эрталаб соат саккизларда эшик тақилади. Очганимни биламан, 9—10 милиция ходими, булардан бошқа яна 2—3 киши оддий фуқаролар кийимида. Ҳаммаси ёпирилиб уйга киришди-ю, эшикни маҳкам ёпиб олишди. Шулардан бири дағ-дағ билан гап бошлади:

- Уйда сиздан бошқа ким бор?
- Болаларим.
- Улар қани?
- Чой ичишяпти.
- Қаерда?
- Овқатхонада.
- Кўрсатинг!
- Хўб.

Мен уларни бошлаб болалар овқатланишаётган хонага олиб кирдим. Қизларим сакраб туриб (чайнаб турган нони билан) салом беришди. Салом жавобсиз қолди.

— Гап шундай, сизлар бугундан бошлаб қамоққа олинасизлар, шунинг учун ҳар бирингиз ўзингиз кўтара оладиган даражада кийим-кечак, кўрпа-ёстиқ олинглар. Таомлардан ҳеч нарса олмаглар. Эҳтимол сўроқ қилиб, қайтариб ўборишар,— деди ҳалиги гап бошлаган.

Кўйлак, либос ва бир донадан кўрпа-ёстиқ олдик. Мен мабодо «учраб қолса берарман» деб, эримнинг костюмини кийиб олдим. Эрим 6 августда қамоққа олиб кетилганда битта кўйлақда кетган эди.

Мени Тоштурмада олиб қолиб, қизларимни бақиртириб, бош-

ва ўз ичимиздан чиққан хоинлар, сотқинлар не-не кулни ёғдирганларнинг аксарияти ҳали тирик, воқеаларга гу-
берилари мумкин. Бизнинг аянчли тарихимиздаги барча
арни тўғри ёритиш муайян тарбиявий аҳамияти борлиги-
пиларда виждон-иймон туйғуларини уйғотишга хизмат қи-
и унутмаслигимиз лозим.

МАШРИҚ ЮНУС ҲҒЛИ
— ЭЛБЕК
(1889—1939)

Машриқ Юнус Ҳғли — Элбек 20—30-йиллар ўзбек адабиётида кўплаб шеърлар, ҳикоялар, масаллар, ўқиш китоблари: дарсликлар, эртақ ва дostonлар ёзган катта шоир, олим, адиб, тил-адабиёт муаллими сифатида танилган йирик сиймо эди. У араб, форс, турк, татар, озарбайжон тилларидан ташқари рус тилини ҳам яхши ўрганган. Пушкин, Лермонтов, Кривов сингари бир қатор рус классик шоирларидан шеър ва масалларни таржима қилган. Мазкур фаолияти билан ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшган аждодларимиздандир. Элбек барча сафдошлари — А. Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ғози Юнус ва бошқалар билан ҳамфикр бўлган, биргалашиб ижодий ҳамкорлик қилишган. Шундай қилиб шўро даври ўзбек адабиётининг яралиши, шаклланишида катта улуш қўшган. Элбек адабиётнинг кўплаб жанрида (шеърят, насрий) сермахсул ижод қилиб бизга бой маънавий мерос қолдирган энг ҳурматли аждодларимиздан бири сифатида эл-юрт ҳурматига сазовор бир сиймо бўлиб қолди. Ҳали унинг мероси очилмаган кўриқлигича ётибди, унинг асарларини ўрганиш, ижодий фаолияти, ҳаёти йўлларини ўрганиш адабиётшунослигимизнинг долзарб масалаларидан бўлиб турибди. Бу ҳурматли зот ҳақида адабиётшунос олим Нормухаммад Қобулов бир кичик рисола (1988 й. Ғ. Ғулом нашриётида) эълон қилиб яхши иш қилди. Шундан сўнг камина бир мақола («Элбек ва давр адабий жараёни». «Ўзб. ад. ва санъати», 20.Х.89 й) эълон қилдик. Радио ва телекўрсатувда бир-икки чиқишлар бўлди. Ҳозирча Элбекдай бир йирик маданий сиймони ўрганиш ишлари шундан нари ўтолгани йўқ...

Элбек шунча ижодий ишни, жамоат ишлари билан қўшиб адо этган бўлса, ўзи қанча яшаган деган сўроқни бир бериб кўрингчи? У фақат 50 ёш умр кўрди, холос. Ундан ярмидан кўпроғи болалик, ўсмирликка чиқиб кетса, ниҳоят 25 йиллар ичида минглаб сатр шеър, қанча хрестоматия, қўлланмалар, ўқиш китоблари, ҳикоялар ёзиб улгуради. Мана, 20-йилларда ишлаб 30-йил

қатл этилган аждодларимиздан биттасининг қиёфаси. У
итли зотларнинг ҳаммаси — айни ижоди юксалиб ўзи ҳам
камолга етиб келаётган бир пайтда «миллатчи, халқ душми-
» деб аталган туҳмат балосига йўлиқтириб, қириб ташланди.
Шўро ҳукумати камбағални ёқлаш шиорини ёлғондан ур-
ташлаган, эси-ҳуши бор одамни табақасига қарамай қириб
т унинг биринчи даражали иши эди. Элбек келиб чиқини
гидан кўпгина сафдошларидан фарқ қиларди. Камбағал деҳ-
оласи — ҳар кимлар эшигида юриб ўқиган, ўзига тўғри йўл
н шахс ва умрида бирор марта шўро тузумига шак кел-
маи. Унинг қисқача таржимаи ҳолига бир назар ташлай-
болалик, ўсмирлик чоғлари не азобларда ўтганини кўраман.
ашриқ Юнус ўғли (Элбек — унинг тахаллуси) 1889 йилда
сент вилоятининг Бўстонлиқ туманига қарашли тоғли, да-
эртақлардагидай гўзал бир макон — Хумсон қишлоғида
ағал деҳқон оиласида туғилади. Бошланғич маълумотни ўз
оғида олиб, ўқиш-ёзишни ўрганиши билан бадий асарлар-
васи ортади, зўр бериб мутолаа қилади, 1910 йилларнинг ўр-
идаёқ Тошкентга келиб, тўғри келган жойда тунаб ўқишга,
олишга ҳаракат қилади. Дастлаб Абдулла Авлоний очган ян-
улдаги мактаб — жадидлар мактабига киради. Ўз уйида онла-
тари кўпчилик ва отасидан иқтисодий ёрдам ололмагани учун
ий қийинчиликларга учрайди, босмаҳоналарда ишлайди, ку-
рда рўзномалар сотиб кун кўришга мажбур бўлади, лекин
ни ташламайди, кунт билан давом эттиради. 1917 йилги тўн-
шдан кейинги дастлабки йиллардаёқ ўқитувчилик қила бош-
и, аста-секин шеърлар ёзишни машқ қилади. 20-йилларнинг
тари ва ўрталарида талай асарлари эълон қилинади, тўплам-
босилади. «Армуғон» (1923), «Ёлқинлар» (1925) шеърлар
амлари Элбекни катта шоир сифатида танитди, шундан кейин
г ижодий фаолияти ҳар жиҳатдан гуркираб ўсиш даврига
и, деса бўлади. Негаки бундан сўнгги йилларда қатор қўлла-
р, хрестоматиялар, илмий ишлари, масаллари кўплаб нашр
ади. Айни шу йилларда Элбек майда шеър ва кўшиқлардан
лари дostonлар, эртақлар насрий асарлар ҳам ёзади. Унинг
а асарларида давр ҳаёти муаммолари ўз аксини топади.
Элбек ҳаёти ва адабий, илмий фаолияти билан ўқитувчилик
даги хизматларини қўшганда ҳам бир неча қисмга бўлиб ўр-
лиши мумкин бўлган серқирра бир сиймодир. У жуда сер-
зул ижодкор бўлган. 20—30-йиллар мобайнида ўнлаб шеър
тамлари, ҳикоя, болалар учун кўшиқлари нашр этилади. «Ва-
» (1929), «Меҳнат куйлари» (1930), «Шеърлар» (1934), «Бо-
р кўшиғи» (1936), «Ғунчалар» (1935), «Чирчиқ бўйлариде-
35), каби шеър тўпламлари, «Тозагул» (1934), «Дадамат»
35) номли дostonлари, «Қўшчи Турғун» (1925) номли ҳикоя
босилиб чиқади. Мазкур асарларида Элбек ўзи яшаб ижод
аётган давр муаммолари, замон талаблари, меҳнаткаш халқ
асининг истиқболи ҳақида гахўрлик қилади ва ўйлаганларини

бидий шаклларда ифода этади. У «социалистик» деб аталаётган тузумга шубҳа билан қарамасди ва шу тузум талабларига жавоб бериш жамият учун бахт келтирувчи омил деб биларди. Шеърларида, қўшиқларида, масал ва ҳикояларида шу ғоялар ўз аксини тонади. Элбек шунча ижодий иш билан катта жамоат арбоби сифатида жумҳуриятимиз маданий ҳаётининг турли соҳаларида ҳам фаол иштирок этади. У 20-йилларда чиқиб турган «Инқилоб», «Маориф ва ўқитувчи», «Билим ўчоги» каби қатор ойномаларнинг тахририят ҳайъати аъзоси, ҳам уларнинг соҳифаларида насрлари билан чиқиб туради. Туркистон маориф комиссарлиги ҳузуридаги илмий кенгаш аъзоси сифатида уларнинг ишларида муттасил қатнашади.

Элбек дунёқараши ҳақида гап кетганда бир нуқтани ҳисобга олиш лозим: гарчи юқорида таъкидлаган бўлсак-да яна айтамыз, у шоир олим, ўқитувчи бир зиёли сифатида октябрь инқилобини қувонч билан кутиб олди. Барча яхши ниятлари, жамият, халқ минфаатларини кўзловчи тadbирлар энди амалга ошади, деб юз фоиз ишонарди. Шунинг учун бу йўлда учрайдиган тўсиқлар қўп бўлади, улардан қўрқмаслик керак, енгиб ўтиш шарт деган ақидани бор кучи билан тарғиб қиларди. Бу инқилоб раҳбарларининг бош шиори бўлиб, ҳамманинг миясига муттасил қўйилиб туриларди. Шу жиҳатдан унинг бутун олий мақсадларини ифодаловчи «Тилак» сарлавҳали шеъри шоир ижодининг етакчи ғоясини ифодалайди дейиш мумкин.

Эўр муҳитнинг денгизида мен букув,
Ҳеч тўхтамай, олға қараб бораман.
Денгиз қўрқинч, қора, тубсиз бўлса-да,
Тилак учун қўрқмай уни кечаман.

Шоир олдидаги мақсад ғоят буюк денгиз каби қудратли, ҳатто хирф-хатарли таги кўринмас даражада чуқур, аммо ундан сира тортинмай олға боришга қатъий, қатор бергани, бу йўлдан асло қайтиш йўқ эканини қаттиқ уқдиради. Улуғ мақсадлар ҳаминша юппир, юксак, тўсиқли, хатарли бўлишини поэтик идрок этади. Шеърнинг кейинги сатрларида эса, инқилобий вазиятнинг даҳшатлари, бўронлари ичида чиниқиб бораётган 20-йиллардаги лирик қаҳрамоннинг жўшқин, ғоят жанговар руҳий кайфиятлари ва унинг мадаккорлари қудратига юксак баҳо берилади.

Мен ботгудай бўлсам агар шу ерда,
Улар мени тезда келиб қутқарар..
Менинг бормоқ истаган ул еримга
Кўмаклашиб, қолдирмайин элталар.
Шунинг учун мен қўрқмайин кетаман.
Кўнглимдаги тилагимга етаман.

сур сатрларда Элбек ўзи ва сафдошларининг 20-йилларда улуғ мақсадлар билан яшаб, ижод қилганларини ифода бизнинг бу изоҳимиз боиси бор. Буюк мақсад билан яшаш, тилиш, уни амалга ошириш учун ғоят оғир тўсиқларга иш ва нима бўлса-да, барини енгиб ўтишга даъват ғоялапоннинг «Улуғ йўлда» шеърида ҳам ўзига хос бир шеърий ифода этилган. Мана бир неча сатрлар келтирамиз:

Йўлимизда чўллар, сувлар, денгизлар,
Бош — учини таниб бўлмаслик излар.
Шу изларни босиб, денгизлар кечиб,
Буюк амал билан борамиз бизлар.

Юракдаги сақлаб борган амаллар,
Йўллардаги денгизлардан улуғроқ.
Эзилганлар тилак тилар бу йўлда
Бурунгидан тўлуқроқ.
Маҳкам қилиб боғлавланган камарлар.
— Тезрак!
— Қанот!.. (Улуғ йўлда, 1920 й.)

Эк биз юқорида келтирган сатрларида, бошқа асарларида нинг сафдошлари, замондошлари қандай улуғ мақсадлар, ятлар билан ижод қилганларини кўрсатиб туради. Мазкур 20-йиллар ўзбек адабиётида реалистик шеъриятнинг янги ва ривожига катта ҳисса қўшган санъат асарлари билан бирга ўз даври учун ҳам, бизнинг ҳозирги кунла учун ҳам ғоят қимматли, ғоявий, ҳам бадий аҳамият касб Улуғ мақсад йўлида дадил қадам ташламасдан, катта тўни курашиб енгиб ўтмасдан бирор эзгу ниятга эриша олгани уқдириш — ҳеч қачон эскирмайдиган ғоядир. Санъатнинг биринчи галдаги вазифаси — замонлар ўтиши билан кирмайдиган, ҳар бир давр учун инсониятга хизмат қиламуаммоларни ифодалашдан иборат-ку аслида. Биз 20-йилги ёзувчиларимиз ижодида, шу жумладан, Элбек асарлаам аксар шундай бадий қимматларга дуч келамиз, уларпероси худди шунинг учун ҳам бизга абадий хазина бўлиб ради. Элбек шеъриятининг ғоявий мундарижасини яхлит ўз олдимишга келтирадиган бўлсак, асос эътибори билан, инқилобдан ғоят катта бахт кутганини, унинг ҳамма орзуларини амалга оширадиган буюк бир омил деб билганини ва кўрамиз. Катталар учун ёзган шеърларида бу ғояни бир ва ифода этса, болалар учун эса бу мураккаб фикрни содда иб тушунилиши осон тарздаги сатрларда беради. Зотан, Эл-йиллар ўзбек адабиётида тенгдошлари орасида болаларнинг кўп шеър ёзган, ўзи ҳам ўқитувчи, қатор дарслик ва амалар ёзганини ҳам айтган эдик. Жумладан, октябрь тўнишидек катта бир ўзгаришни Элбек — унинг раҳбарлари

ўртага ташлаган дабдабали шиорларни болалар тушунадиган қилиб шундай ифода этади:

Пошшо қўлидан,
Мулло йўлидан.
Бизни қутқарган
Улуғ октябрь...

Сатрларни кўриб турибсиз, у инқилобга қандай қараган ва болаларга уни қандай тушунтирган. Кейинги сатрлар инқилобдан илгариги ҳамма даврларда биз алданганмиз, энди ундай бўлмайди, деган қатъий фикрни ифодаловчи хулосалар билан яқунланади.

Бундан сўнг сира
Алданмоқ йўқдир.
Бизларда куч бор,
Кўнглимиз тўқдир.

Мазкур шеър 20—30-йилларда мактаб ва пионер саройларида байрам кунларида ҳаваскорлар томонидан қўшиқ қилиб айтилар, декламация қилиб ўқилар, замона талаб этган энг ўткир ғояни ифода этгани билан ҳам кенг тарқалган эди. Инқилоб ғалабасини улуғлашни бу даврда ҳаммадан кўпроқ талаб қилингани маълум. Шоир худди шу йўлдан борди. Аммо ўзи улуғлаётган йўлдан боргани учунми ўша йўлнинг йўлбошчилари томонидан қатл этилди. Шу далилнинг ўзи бизнинг шўро тузуми кимга хизмат қилганини кўрсатади-қўяди, зеро бу тузум учун қатл этишга келганда яхши ёмоннинг аҳамияти йўқ эди.

Мазкур шеър биринчидан 20—30-йилларда талаб этилган ғояни ифодалаган бўлса, бизнинг адабиётимизни қулликка солган — вулғар социологизмни ўзида акс эттириши билан ҳам характерли эди. Аммо бу шоирнинг эмас, тузумнинг айби деб қараш лозим, «Бой ёмон, камбағал яхши» ғояси очиқ кўринади-ю, бу ғоялар билан бутун бир мамлакатни камбағаллаштириб, дунёдаги бор давлатлардан овқат, кийимбош сўрашга сургаб келишини ҳали у вақтларда ҳеч ким хаёлига келтиролмади. Аммо бутун ҳаётимизни, адабиётимизни ҳам ўраб турган «бой ва камбағал», улар ўртасидаги «синфий кураш» деган қора парда эл-юртимизни хароб қилади деб ким айта оларди?!

Элбек Фотиҳ Сайфи деган бир кимса билан биргаликда 1922 йилда «Ўзбекча ўқиш» номи билан уч китобдан иборат, бошлангич мактаблар учун ўқиш китоби тузади. Китоб Туркистон давлат нашриёти (Т. 1922) томонидан чоп этилган. Унга ёзилган, сўз бошида Туркистон элининг халқ маориф комиссариати ҳузуридаги илмий кенгаш махсус комиссия тузгани ва шу комиссиянинг топшириғи билан ўзбек тилида ўқиш китоби тузилгани таъкидланади. Бинобарин, илгари шундай китоб бўлмаганидан бо-

авод чиқаришда қийналгани, араб-форс тилларида кўпроқ ар борлиги айтилади. Шу китобнинг учинчисида Элбек Навоий сиймосини болаларга содда қилиб тушунтириш-ишади. Бунда энг муҳим нуқта Навоийнинг она тили риворисида кўрсатган ғамхўрлиги ҳақида яхши маълумот унда ифода этилган айрим фикрлар бугун ҳам эскирма-и билан бизни қизиқтиради. «Эски мактаб ўқитувчилари-Навоий» атолган китобини ёзғувчи «Навоий» деган киши-и киши бизнинг энг улуғ ва биринчи шоиримиз. Навоий-қтида биздан етишган ёзғувчилар, шоирлар тилимизни ёр-ири бўлса керак — А. А.) адабий эмас, деб ўзга элларнинг асар ёзур эдилар. Элимиз ўз тилида ёзилган асар йўқлиги дабиётдан узоқда қолган эди. Навоий эса, бу фикрга қар-лимиз адабий, ҳам бой тил деди. Ўз тилида кўб асарлар даъвосини тўғрилигини кўрсатди. Адабиётга элимизни штирди... Навоий адабиёт ва тилимизга кўб хизмат қилди. нинг шу хизматларини кўзда тутиб, биз уни суямиз ҳам бомиз деймиз...»

ойининг улуғ хизматларидан бири туркий тилларда ба-сар ёзишни кенг кўламда тарғиб қилишдан иборат экан-Элбек 1922 йилда шундай изоҳлаб бериши катта гап эди. гилида ўқиш китоби яратилиши аҳамияти билан мазкур р уйғунлашиб кетади ва бу Элбекнинг ўқитувчилик ва к фаолиятлари натижасидан келиб чиқади.

илларнинг ўрталари ва охирларида ҳам Элбек адабий қўл-ар чиқарш билан узлуксиз шуғулланади. 1920 йилларда «К. Либкнехт» тажриба мактаби ўқитувчилари билан қда «Билим» хрестоматиясини тузади. (Бошлангич мак-инг 2-бўлимлари учун ўқиш китоби). Мазкур китобнинг ҳайъатида Элбек, Лубинсов, Архангельскийлар бор. Бу 929 йилда учинчи марта нашр этилади. Элбек ҳар иккала китоби ва хрестоматия)сида болалар учун ёзилган шеър алларидан кўпинча эълон қилган. Биз ҳозир уларнинг ари билан танишиб ўтамиз.

ек, аввало, болалар шоири, 20-йилларда кўплаб болаларга еърлар, қўшиқлар, декломациялар ёзганини айтганмиз. деярли барча шеърида биринчи галда инқилоб ғалабасини га алоҳида аҳамият беради, олдинга эски дунёни қат-ралайди, подшоҳлик зулмидан, бойлар ҳукмронлигидан қутқарган ишчи-деҳқон ҳукумати деган ғояларни зўр бе-ғиб қилади. Шу билан бирга болаларга аниқ ҳаётний во-табиат ҳодисалари, гўзал манзаралар, моддий неъматлар ҳам кўплаб шеърлар ёзган.

болалар ашуласи) шеърида болаларни тўсиқларни енгиш рашга даъват этади:

Бу ғовларни узамиз,
Бойлар уйин бузамиз,

Золимларни йиқитиб,

Янги дунё тузамиз.

Шеърнинг кейинги сатрларида бизнинг куч-қудратимиздан бутун дунёдаги душманларимиз даҳшатга тушиб қочаётгани, кўзларимиздан ут чақнатиб, кучларимиз тошиб кетаётгани каби бир дунё ваҳималар болалар тушунадиган оддийгина сўз — ифодаларда берилади. «Ўқувчи болалар сўзи» сарлавҳали декламацияга мўлжаллаб ёзилган шеърда юқоридаги мазмун янада тўлдирилади ва унинг самаралари кўрсатилади.

Биз камбағал боласи,

Йўқсулларнинг лоласи,

Очиламиз, яйраймиз,

Евга қилич қайраймиз.

Мазкур шеърнинг давомида яна ўша бойларга қарши кураш, уларни қириб ташлаш, шундан кейингина бахтли ҳаётга эришиш мумкинлиги ҳақидаги 20-йилларда бошланиб, бизнинг кунларимизгача давом этган партия кўрсатмалари тўла ифодасини топади. Мана бу сатрларга қаранг:

Бойлар — бизнинг ёвимиз,

Уларга бор дөвимиз.

Золимларни йиқамиз.

Чуқурларга тикамиз.

Шеър парчалари «Билим» ўқиш китобининг 1929 йилда босилган учинчи наширдан (Ўздавнашр.— Самарқанд — Тошкент, 1929. 5-бет). Кўриниб турибдики, дунёдаги барча гўзалликларга даъват этувчи шеърият ва бутун адабиёт бизда 20-йиллардаёқ халқларни «бой, камбағал» табақаларига ажратиб, бир-бирига гиж-гижлата бошлади. Бунинг отини синфийлик деган бир сунъий ибора билан аталиб, инсонни инсон қонини тўкишга ўргатишдек бир ғояни тарғиб этишни кун тартибига қўйди. Элбек бу кўрсатмадан четда туролмас эди, албатта. Шоир ижоди фақат шундай сиёсий ғояларни тарғиб этиш билан чекланмайди. Унинг болалар учун ёзган шеърлари орасида табиат неъматларини улуғлаш, ҳодисаларнинг моҳиятини бола тушунадиган тилда шеръий ифодалаш каби муҳим мавзулар ҳам кўп. Фасллар, ҳар бир фаслнинг ўзига хос хусусиятлари, фазилатлари, дала ишлари, манзаралари, ундаги қайноқ меҳнат ва унинг самаралари тасвирланган шеърлари ҳам болаларга катта билим ва тарбия беришни кўзда тутди. Жумладан, шоир ёз фаслида болаларнинг қувнаб яйрашларини «Чўмилиш» шеърисида жуда яхши тасвирлайди:

«Хаво қаттиқ исиди» деб ёш болалар,
Ёзнинг куни сувга қараб чопишалар.
Уст-бошларин ешиб қўйиб қатор-қатор.
Тизилишиб сув бўйида ётишалар.

мазкур сатрларда ёзнинг иссиғида болаларнинг сувга чо-
ди сингари жуда оддий бир ҳолатдай кўринаялган воқеа
нинг бола табиатига таъсирини кўрамиз. Аммо бу фикрни
айтиш билан чекланмайди. Ундан аниқ бир фойдали ху-
қарилади. Яйрашни истовчи ҳар бола сувга тушмоқчи бўл-
ишни ўрганиши ҳам шарт қилиб қўйилади. Бу гарчи од-
рингани билан ўта ҳаётий зарурат эканлигини болагина
та-оналар ҳам билишади ва унга катта эътибор беришлари

Юзиш билган усталари сув тубига
Ботирларча кўкрак кериб чўмадирлар
Юзиш билмас нўноқларни тутиб олиб,
Ҳазиллашиб сув остига кўмадирлар.
Сув устида ким ўзишга юзишалар,
Қулоч отиб бир-биридан ўзишалар.
Сувдан чиқиб тупроқ-қумго ботадирлар,
Ўбдан қизиб терлаганча ётадирлар

(Юқоридаги китоб, 7-б.).

шеърдан узунроқ нарчани кўчирдик, зотан, бунда ёз фас-
ўзига хос хусусиятлари, иссиқлик ва унинг болалар ҳаё-
иатидаги акси-ю, чўмилиш, сузиш, роҳатланиш, бир-бирла-
ан ҳазил-мутойиба муносабатлари ҳаммаси бунда ўз ифо-
топган. Катта ҳаёт лавҳаси болаларга сингадиган бир ус-
тависланган. Бу нарса шоирдан айрича маҳорат талаб
н, анча мураккаб бир муаммо тарзида ҳамisha адабиётшу-
нинг долзарб масалаларидан бири бўлиб келади. Энди «Ёз»
дали шеърда шоир фаслнинг эл-юртга қиладиган инъом-
ева-чевалари ҳақида тушунча беради:

Богда турли емишлар,
Қизаришиб пишадир.
Юмаланиб олмалар
Олдимизга тушадир *(Ўша китоб, 8-б.)*

к асли Угам дарёси муттасил шиғиллаб, тошдан-тошга
кўпириб оқиб ётган, атрофи баланд тоғ, кўкаламзор боғ-
иан ўралган гўзал водийда — Хумсон қишлоғида туғилиб
а бу жаннатдек ўлка ҳаёти, одамлари, мафтункор манза-
унинг қалбида бир умр муҳрланиб қолган. Асарларида,
и, шеърларида ўша жой кўринишлари акс этиб туради,
затан — бу фақат киндик қони тўкилган ер ҳисобланади.

Биздаги йўналишлар бу тушунчани аллақачон вайрон қилган, ватан деганда бутун иттифоқни кўзда тутасанлар деб буйруқ қилинган. Шунинг учун ҳам кўпгина иродаси суслар ватан тушунчасини ҳам унутиб бўлган. Элбек Хумсон қишлоғи ишқи билан яшади, ишлади, ижод қилди. Унинг «Ўроқ», «Кичкина темирчи», «Олма», «Қуён», «Қиш», «Оқ отим», «Хўкизим», «Йўлдошжоннинг эшаги», «Кўклам», «Чўпон», «Экинчи», «Бизнинг қишлоқ», «Лолазорда», «Қишлоқ турмушидан» каби талай шеърларида кўпинча қишлоқ ҳаёти, айниқса ўша тоғлик ўлка одамлари, болалари, табиати, манзаралари ҳақида болаларга шеърый маълумотлар берилади. Биз мазкур шеърлардан Элбек ижодига характерли бўлган биргинасидан парча келтириб ўтамиз. Шеър «Бизнинг қишлоқ» деб аталади. Ундаги сатрлар айни Хумсонни шундай кўз олдингизга келтиради:

Бизнинг қишлоқ шаҳардан кўб узокда,
Баланд тоғнинг этагига солингон.
Товараги кўркам, ўзин тоғ билан
«Қоло» каби қаттиққина ўролгон.
Биз шул ерда қишин-ёзин ўлтириб,
Ўтказамиз умримизни ер суриб.

(Юқоридаги китоб, 128—129-бетлар).

Шеърнинг кейинги сатрларида қишлоқ аҳолиснинг мол боқиши, қишни тезроқ тугаб баҳор келишини кутиши ва дарҳол, баҳор келиши билан каттадан кичик далага, экин экишга отланиб чиқиб кетиши ва ҳоказолар ўз ифодасини топади. Болаларга ҳаёт кечирish муаммолари гўзал, равон, оҳангдор бир шеърый мисраларда ифодалаб берилади. Бир неча сатрнинг ўзида бутун қишлоқ ҳаёти, одамлари, тирикчиликлари ҳақида тўла тасаввур бериш ҳар бир шоир қўлидан ҳам келавермайди. Элбек ўз маҳорати билан бунга тўла эришган, десак, муболаға бўлмайди. Шоирнинг болаларга атаб ёзган шеърлари ўзи бир дунё ва уни алоҳида текшириш, катта илмий назарий ишлар яратиш лозим. Йўл-йўлакай бу катта муаммони тўла тадқиқ этиб бўлмайди...

Элбек болалар учун 20-йилларда анчагина масаллар ҳам ёзди. «От ила одам», «Сичқонлар кенгаши», «Сичқоннинг қиз узатиши», «Қуён», «Қуйруқсиз маймун», «Маймуннинг қозилиғи», «Олақарға билан қурбақа» сингари талай масаллари ўзбек классик адабиётидаги «Зарбулмасал»лар, рус ва жаҳон адабиёти хазиналаридан ижодий фойдаланиш натижасида яратилади. Уларда хилма-хил қизиқарли сюжетлар билан кўпинча бола тарбиясига оид муаммолар қамраб олинади. Элбек болалар шоири ва муаллими сифатида ёшлар тарбияси тўғрисида муттасил ғамхўрлик қилиб келганини мазкур асарларда яна бир бор кўрамиз. Элбекнинг масалларида ҳам, бошқа асарларидаги сингари бир нуқтани равшан кўрамиз: жамятнинг иқтисодий муаммоларини ижобий ҳал этиш — дастлаб қишлоқ хўжалигини ривожлантириш билан боғлиқ деган аниқ бир ғояни илгари суради. Чунки у деҳқон бо-

ан чиқиб, зиёли даражасига кўтарилган, ҳаётни фалсафий
эта биларди, зоро даврининг илғор намояналаридан эди-да,
19-йиллардаёқ шуни идрок этиб, кўпгина асарларини мазкур
бағишлашда Элбек ўз сафдошларининг биринчи қаторида
1. Зотан, леҳқон оиласи, тоғ бағридаги қишлоқ ҳаёти — Эл-
2. кўз очиб кўрган дунёси туфайли у зиёли бўлиб етил-
3. ҳаётни фалсафий идрок этади, тўғри хулосаларга келади.
4. 7 ҳақда эндигина истиқлолимиз туфайли ўйлай бошлагани-
5. аммага маълум-ку. Шунинг учун ҳам 20-йиллар адабиёти
6. нг ривожланиш заминимизда ҳеч эскирмайдиган бир хази-
7. Мазкур ғояларни Элбек қуруқ санаб ўтавермайди. Унинг
8. и бўёқларида Хумсон қишлоғининг турли томондан кўри-
9. ри, тошдан тошга урилиб, кўпик сочиб оқаётган Угам да-
10. Чотқол, Чирчиқ дарёси тўлқинлари, зипол сувлари, тоғ ён-
11. арида гуркираб турган кўкаламзорлар, ўтлаб юрган қўй-
12. р, подалар, от, эшак миниб кетаётган болалар, чўпонлар,
13. йдаётган қўшчилар, сайраётган қўшлар — хуллас тоғлик
14. қ латофати бор кўрки билан шоир қалбини мафтун этади,
15. рида аксини топади. Унинг асарларини ўқиганимизда шу
16. лалар бир-бир кўз олдимиздан ўтаверади, унда сайр қилиб
17. дай бўламиз. Жумладан шоирнинг «От ила одам» номли
18. й, қисқагина бир эртақда — от, одам, босқинчи ҳўкиз ҳа-
19. жойиб бир ғоявий мундарижа баён қилинади. Кенг ўтлоқ-
20. ур қилиб, ғамсиз, ташвишсиз ўтлаб кун кўриб юрган от
21. бир ҳўкиз келиб, унинг насибасини еб қўяди. От уни ҳай-
22. кучи етмай, одамдан ёрдам сўрайди. Одам ёрдамида ҳў-
23. тутиб, боғлаб олишади. Кейин ўша одам ҳўкиз ёнига отни
24. шиб олиб кетади. Отнинг ялинишлари, илтижоларига на-
25. ймайди... Кичик бир масалсимон шеърини асарда — босқин-
26. зўрлик, эркинлик душмани, ноинсофлик — хуллас дунёда-
27. ятсизлик қаттиқ қораланади. Меҳр-шафқат деган нарсани
28. ан, ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган одамга
29. ан нафрат ҳиссиётини қўзғатиб юборади. Шу мазмунни
30. г манзаралари гўзаллиги билан қўшиб тасвирлайди.

Кенг ўтлоқли, улуғ бир тоғ ёқасида,
Кўм-кўк бўлиб ўсган ўтлар орасида
Кўб вақтдан бери бир от ёшар эди,
Эркинликда ёлғиз ўйнаб юрар эди.
Унинг учун қайғу, қўрқинч каби ишлар,
Қайси чоқ тўқ, қайси чоқда оч қолишлар,
Сира-сира бўлмас эди, бўлмас эди...

ўтлоқлари, унда жилдирашиб оқаётган булоқ сувлари от-
тбахш ҳаёт берган, шунинг учун ҳам у тинч ва тўқ яшар
кин эди, босқинчи ҳўкиз ва ноинсоф одам унинг эркинли-
ди, унга бўйсундирди, ишлатиш учун олиб кетди. Шу би-
нинг ҳаёти гурбатларга дучор бўлди. «Гўзал ёзғичлар»да

эълон қилинган мазкур шеър жуда катта муаммоларни қамраб олган. Босқинчилик, эркинлик, меҳр-шафқат сингари абадий мавзулар гўзал мисраларда содда, чуқур маъноли, фалсафий таҳлий қилинади. Жуда ўринли яхлит бир мазмун асосида эркинлик, мустақилликнинг гашти-ю, унга тажовуз қилувчилар қиёфаси усталик билан яратилади. Бу жиҳатдан Элбекнинг яна бир асари — «Қайси бири бўри?» масали ҳам катта аҳамиятга эга, унда яна жуда катта ғояни ўртага ташлайди. Бу асар 1923 йилда (Туркистон дав. наш.) «Ормуғон» номли масаллар тўпламининг иккинчи нашрида босилган. Бундаги воқеа ҳам, «От ила одам» даги воқелик ва ғояга ҳамоҳанг бўлиб, бўридан кўра ҳам ноинсоф одамга нисбатан нафрат уйғотади. Бир ўрмон яқинида бир қўй бўри чангалига тушади. Қўй жуда қўрқиб титраб, қақшаб ялинади, ёлворади, йиғлайди, эзилади. Аммо бўри писанд қилмайди. Бир одам бу ҳолни кўриб, дўқ билан югуриб келади, бўрини ҳайдайди, қўйни қутқаради. Қўй гоят севиниб, одамдан миннатдор бўлади, сакраб ўйнайди, хурсандчилик қилади (Худди ҳукиздан қутилган отдай эркинликка чиқади). Аммо бу эркинлик узоққа бормади, одам уни уйига етаклаб келиб, ўзи сўйиб юборади. Шунда қўй кўзларини термултириб, одамга хитоб қилади:

Мунга қўйнинг икки кўзи термулиб,
Йони типирчилаб ётиб ҳам куйиб
Айтар эди ул кишига: эй киши:
Бўримиз, ё айткил энди ким ваҳший?
Қутқардинг сен мени бўри илгидан,
Ҳамда қўрқинч шул ўлимнинг ваҳмидан,
Энг сўнг ўзинг бўридан-да ўздирдинг,
Кўрдим, энди, чин бўри ҳам сен бўлдинг.

Элбекнинг мазкур асарларида одамларни баъзан ҳайвондан кўра ваҳшийроқ қилиб кўрсатиши тасодифий ҳол эмас. Шоир бунда кучсиз, заиф, ўзини-ўзи ҳимоя қилолмасликнинг фожияли оқибатлари ҳақида фикр юритади. Бинобарин, умуман ҳаётдаги адолатсизликлар ҳақида, бировлар ерини босиб олиш ҳақида 20-йилларнинг бошларида жар солиш билан шоир ўз давридан анча илгарилаб кетади. Кейинги йилларда бўридан кўра йиртқичроқ малъун кимсалар тобора кўпайиб бораётгани ҳақида Элбек инқилобдан кейинноқ огоҳлантирган бўлиб чиқмайдими? Бу даҳшатли ҳолларнинг бадий тасвирига Чингиз Айтматовдай бир буюк санъаткор «Қунда» деб номланган бутун бир романни бағншлагани тасодифий эмас, ҳаёт тақозоси бўлиб чиқди-ку! Элбек келажакда юз бериши мумкин бўлган фожияларни 20-йиллардаёқ сезиб, унинг шеърини ифодасини бергани учун шоир руҳига яна бир бор қуллуқ қилиш керак. Бизнинг ҳозирги давримизда авж олиб, жамиятга хавф солиб турган уюшган жиноятчиликнинг асли илдизлари Элбек асарларида тасвир этилган ўша қиёфаларга бориб тақалади, десак хато бўлмайди. Чунки ҳеч бир нарса

из, манбаъсиз, илдизсиз ривожлана олмайди. Кўриниб тури. Элбек болалар учун қувноқ, ашулабон ўйноқи шеърлар, ар, масаллар ёзганда ҳамиша ҳаётдаги муҳим сиёсий олар ҳақида мулоҳаза юритади. Адолат ва адолатсизликни йди, ёшлар онгига маърифат сингдиришга ҳаракат қилади. «Яшлар кенгаши» масалида яна шу муаммога эътиборни тади. Ҳамма биладик, сичқоннинг душмани мушук. Улар тушукдан қўрқиб яшайди. Ниҳоят бундай ҳаёт жонларига ва йиғилишиб биргаликда унга қарши иш бошлаш ҳақида тади. «Энди биз мунга қарши иш кўрмасак», «келатурғон и сира сезолмасак», «сира қўймас ер юзида тухумимизни», адир бирин-бирин боримизни», деб гап бошлаган сичқон аклиф қилади. Мушукнинг бўйнига қўнғироқ осиб қўйсақ, танини эшитиб қочиб қоламиз, деган фикр ўртага ташла- и ҳамма рози бўлади...

ар бу масалда дунёдаги заифлар, кучсизларга шафқат қи- би зарур бир ҳаётий муаммони ўртага ташлайди. Мазкур масал 1921 йил ёзилиб, 1922 йилда эълон қилинади. Шу да мамлакатда фуқаролар уруши давом этиб, кўплаб одам- қсиз хунрезликлардан қурбон қилинаётган эди. Мазкур зоқеалар инқилоб ғалабасини сақлаб қолиш шиори остида ил кучайиб борар, бировни босмачи, бировни аксил инқи- яна бировни оқ, бировни қора деб инқилоб душмани син- идирма тамғалар билан тўда-тўда қириб ташлашлар, бу Элбек, Чўлпон, Қодирий, Фитрат сингари етук шоир, олим, аврининг энг етук, илғор зиёлилари қалбини ўртар эди, улар ҳаёт қувончлари билан бирга ундаги фожияларни асарларида акс эттирмай тура олмас эдилар. Мана шу лар асарларининг ҳаётийлигини, реализмининг белгиловчи ил бўлиб қолади.

к катталар учун ёзган шеър ва ҳикояларида жиддий сиё- зуларни қамраб олади. Жумладан, «Отлан», «Тилак йўли- изил байроқ», «Эслаш» (бу шеърни Элбек — «янги ада- зга бор кучи билан ишлашган марҳум Мирмулла ўртоққа надир», деб изоҳ беради), («Кўклам эрки» ўзбек хотин- учун) «Нечун», «Мотам», «Онгли ўзбек қизи тилидан», зига», «Йигитга», «Ёшлик», «Текинхўрларга», «Туркис- би юзлаб шеърларида ўзбек халқи, бутун Туркистон ва халқлар тақдири, келажаги, бахти, бахтсизлиги, одамлар иги муносабатлар ва улардаги мураккабликлар, хотин-қиз- дилиги, Шарқнинг истиқболи ҳақидаги фикр-мулоҳазала- ын қилади. Аксар бу шеърларда янги ҳаётга — катта умид иган ҳаёт тарзи сифатида қарайди. Ҳалол меҳнат қилиб, хтли турмушга етиш орзуларини ифодалайди. Бу гоя «Қўшчи Турғун» номли каттагина ҳикоясида ҳам асосий мазмун бўлиб қолади. Мазкур номлари тилга олинган асарларда кўтарилган муаммолар ҳозирги кунларда ҳам ни йўқотмаганлиги билан эътиборни тортади. Шулардан

бири, менимча шу кунларда ҳам ғоят катта ғоявий ва ҳаётий аҳамиятга молик бўлиб, туркий халқлар дўстлиги, бирлигини тарафдор этган, қон-қариндош бўлиб яшашга жиддий даъват этган шеър — «Туркистон» шеърдир. Аввало бу мавзу 20-йилларда ҳам, ундан олдин ҳам жуда катта ҳаётий муаммо эди, ҳозир ҳам шундай бўлиб турибди. Маълумки, 1924 йилда Миллий чегараланиш баҳонаси билан бир бутун Туркистон ўлкаси ўзбек, қozoқ, қирғиз, тожик, туркман деб бир неча бўлақларга бўлиб ташланди. Бу тadbир нимани кўзлаб қандай фожиали — аниқ бир қора ниёт билан амалга оширилганлиги матбуотларда кўплаб таҳлил этилди. Биз бир оғиз эслатиб ўтиш билан чекланамиз. Москва бу ишни истаган вақтда туркий халқларни бир-бирига гиж-гижлатиб қўйиш учун, улардан истаганча бўлақ-бўлақ тарзида фойдаланиш учун амалга оширган эди. Ўзбек зиёлилари, жумладан Элбек бизнинг шу кунларда хавотир олиб турган масала ҳақида инқилобдан кейинги дастлабки йиллардаёқ ўйлаган, ундан ташвиш тортган, оқибатлари ёмон бўлиши мумкинлигини пайқаган ва унинг фожиалари олдини олиш тўғрисида Туркистон халқларини огоҳлантирган эди...

Элбек мазкур шеърда Туркистонда яшаётган барча туркий, мусулмонлар бир оиланинг фарзанди эканликларини унутмасликларини, аҳил бўлиб яшашлари лозимлигини уқдиради. Ўлими олдидан кекса отанинг болаларига қиладиган энг эзгу насиҳати шу деган ғояни илгари суради. Бу ғоят буюк ғоя эканлигини биз энди тушунмоқдамиз. Ҳозирги кунларда Туркий халқларнинг ўзаро дўстлиги, иноқлиги ҳар қачонгидан ҳам зарур бўлиб қолди. Эркинлик, мустақиллик, халқларнинг ўз миллий анъаналари, урф-одатлари, миллий манфаатларини бусиз сақлаб бўлмаслигини ўтган — инқилобдан кейинги барча йилларда кўрдик-ку. Шу ғояни Элбек ўз тафаккурида 1917 йил тўнтаришидан кейиноқ идрок этгани унинг буюк кароматларидан бири деб ҳисоблашни истардим. Мана бу сатрларга эътибор беринг:

Кекса буюк Туркистон
 Ўлар чоғи олдидан
 Болаларнинг барчасин
 Ўз ёнига чақирган:
 Бобо йўғон ҳам оғир,
 Салмоққина говуш-ла,
 Айрилиқдан тўкилган
 Аччиқ қайғи ёши-ла,
 Деган: «Жондан ортиғим,
 Менинг барча ўғлоним,—
 Қozoқ, қирғиз туркманим!..»

Кекса Туркистон ўлими олдида болаларига бор молларини тақсимлаб беради. Тинч аҳил яшашга чақиради. Лекин баъзилари отанинг кўзи олдидаёқ мол талаша бошлайди. Ота бундан

қайғуриб, биров берган нарса тезда тугайди, агар ялқов-
 алмай ўзларинг ишлаб мол топсанг, унда тўқ яшайсан, тар-
 насихати билан кўз ёши тўкади, болаларининг ҳозироқ
 қилаётганидан қаттиқ изтиробга тушади. Бу жуда кат-
 — муаммо эртак тарзида, чол отанинг сўнги энг олий ор-
 тарзида болалар ва ёшларга сингдириладики, мазкур асар
 ачон эстетик қимматини ҳам, тарбиявий аҳамиятини ҳам
 атайди. Бу худди шу кунларда айтилиши лозим бўлган му-
 лар деб ҳисоблаш мумкин. Мазкур шеърнинг яна бир муҳим
 — унда бир юртда яшаб турган бир дин, бир эътиқод, бир
 ва табиий шароитдаги халқлар ўртасида ер-сув, мол-мулк
 энг ёмон оқибатларга сургаб бориши ҳақида, ота-боболар
 атларини унутмаслик ҳақида, гарчи улар дунёдан ўтганла-
 асиятларига амал қилиш, уларни доим эслаб туриш ҳақида
 қимматли ақидалар тарғиб этилади. Ақидалар бузулгудай
 боболар кўнгли вайрон бўлади, кўз ёши тўкилади, эл-юрт
 ги бузилади, ўртада нифоқ кучаяди, ҳамма бадбахт бўла-
 ган мантиққа бутун эътиборни жалб этилади. Якуловчи
 рда биз Туркистон болалари орасида айримлари ўзига тек-
 росни озсиниб, бошқалар ҳақида кўз олайтириш, бундан
 тлар келиб чиқиши ва бобонинг аччиқ кулгу билан айтган
 сўзларида ялқовлик, мол талашиш инсон учун энг катта
 эликдир, тиришқоқ одам ҳар мурод-мақсадига эришади,
 улоса баёни билан танишамиз.

«Энци узра довлашманг,
 Тезда битар бул!» деган.
 Ҳар ким тиришқоқ бўлса,
 Ўзи топар молини.
 Ялқов ўғилларимнинг
 Кимлар тинглар зорини?!

Эк ҳам ўз замондошлари Чўлпон, Фитрат, А. Қодирий ва
 ар сингари ҳаётнинг қувончлари-ю, зиддиятларини кўра
 уни ўз асарларида аниқ акс эттирган буюк аждодлари-
 биридир. Унинг шеърятларида Чўлпон шеърлари, айрим
 асарларида ҳам унинг насрий маҳсулотлари билан ҳамо-
 омонлари анчагина. Жумладан, хотин-қизлар озодлиги,
 қсадлар йўлини талқин этиш, эркинлик, озодлик, тарихий
 ҳурмат билан қараш каби талай яқдилликларини улар-
 ниш мумкин. 20-йилларда Алишер Навоийнинг буюклиги
 Чўлпон мақола ва шеърлар ёзган, Элбек ҳам бу мавзудан
 олмайди. У «Бибахоним мадрасаси» шеърида халқимиз
 тарихий ёдгорликларини, улар қачон, кимлар томонидан,
 мақсадларни кўзлаб қурилган бўлмасин, «ўтмишдан эсда-
 фатида сақлаб қолишга даъват этади. Сиз эътибор қи-
 Элбек 20-йилларда — ҳамма мачит-мадрасаларга қарши
 аётгач бир даврда шу мавзунини кўтариб чиқади, бу ўзи бир

жасорат. Иккинчидан, бу масала ҳозир эскирганми? Бундай муҳим муаммолар илғор зиёлиларимизни ҳамиша ташвишга солиб келган. Элбек тарих ва тарихий ёдгорликларга қарши турли тамгалар билан коммунистик ҳужум қизитилиб юборилган бир тарихий вазиятда ўтмиш осор-атиқаларига ҳурмат билан қараши, унга ўз муносабатини шеър билан баён этиши — унинг ҳаёт-мамоти деган сўз эди. Социалистик тузумнинг фожиясини бизнинг ўша авлодларимиз — Элбек ва сафдошлари ҳаммадан олдин пайқаганликларини шундан ҳам билса бўлади. Мачит-мадрасаларга қилинаётган ҳужумлардан шоир қалби ўртанади. Ўша қадимий, муҳташам салобатли бинолар билан бирга нафас олади, изтироб чекади, ғазабдан титрайди, қақшайди:

«Ўтмушдан эсдалик», дедим буни мен,
Чиндан-да эсдалик учун ярашар.
Ху-ҳулаб ўйнаган бир кўп кўкарчин,
Менга ўтмушлардан эртақ айтишар.
Севиқли, муҳташам, ҳайбатли бино
Емирилиш соатин кутгандай бўлиб
Кўринур кўзларга қайғулигина.
Ер юзин титратган зўр ботирларнинг
Ўлгач, қолдирғуси суякларидан...

Элбекнинг «Бир сўроғ», «Ўксузнинг ўлими», «Кўз ёшларим», «Менинг тилагим», «Кўнгил чечаги», «Парча», «Кийикка», «Вулқон» каби қатор шеърларида кўпинча шоир кўнгил дардларини имо-ишоралар билан баён қилади. Мазкур шеърлар 1919—1920 йилларда ёзилган бўлиб, бу даврларда адабиётда фикрни рамзий (символик) пардаларга ўраб ифодалаш кенг тарқалган, юқорида таъкидлаганимиздек, Чўлпонда ҳам биз мазкур ҳолатни кўплаб учратамиз. Элбек ҳам бундан ҳоли эмасди. Бирида ўксуз боланинг аянчли ҳолати, ўлими тасвирланса, бирида, турмуш оғирликларини кучли ирода билан енгишга даъват этилади. Яна бирида эса, инсонларни бирини бири уриб йиқитишдан воз кечиш ва дўст, биродар бўлиб яшашга ундалади. Хуллас, Элбек шеърияти ҳақида кўплаб ёзиш керак ва ёзилади. Унинг ижодий кўлами гоят кенг. Элбек шеърят деб ёнди, то сўнгги нафасигача «Борайин у буюк идеал томон» деб интилди. Шундан кейин Элбек ва замондашларидан ҳамон нуқсон ахтариб топиб, тошкўмир тутунидек биқсиб юрганларга нима деб баҳо бериш керак? Бир шоир айтганидек: «Сизни ўлдирганлар қон ютиб ўлсин!» дегим келади!!!

Элбек — шоир, болалар шоири, адиб, муаллим, адабиётшунос, тилшунос, масалчи, таржимон ва ҳоказо мавзуларда қатор илмий ишлар қилиш адабиётшунослигимизнинг долзарб масалаларидан бири бўлиб қолади.

МАҲМУД ХОДИЕВ — БО ТУ (1904 — 1938)

Тебраниш, югуриш — турмушнинг тузуги,
Тўхталиш, йиқилиш — ўлимнинг узуги.
Ёш гуллар саодат нурида гулласин.
Тилаксиз, амалсиз юраклар — қаро тош.
Ёш ўйноқ кўзлардан оқмасин дардли ёш.
Гузалик, яхшилик барчаси олдинда,
Яхши қиз, тўхтама, қаршилик қошинда!

(1924, 17 апрель)

«Утим» сарлавҳаси остида («Бир қизчанинг альбомига») мазкур шеър шоир Ботунинг Москва Давлат дорулфунузиб юрган чоғларида айни куч ва ғайрат тўлқинлари жўш аҳор палласида яратилган эди. Бинобарин, бу ёш шоирнинг да қайнаб турган илҳом булоқларининг илк маҳсули си-ўз ғоявий мундарижаси билан Боту ижодининг кейинги босқичлари учун ҳам характерли хусусиятини ифода эт-б ҳисоблаш мумкин. Зотан, Боту бу ва бошқа шеърларида ларни ҳамиша олға юришга, ғайрат-шижоат кўрсатишга, сари интилишга, қўрқмаслик ва тинимсиз ҳаракатга даъ-ди. Шоирнинг «Умид учқунлари» (1925) тўпламига кир-плаб шеърлари 1923—1924 йилларда ёзилган бўлиб, деяр-ммасида ёшлик, жўшқинлик, қайноқлик ҳиссиётлари ёр-с этганини кўрамиз. Зотан, бу йиллар ҳаётининг ўзи ҳам ндай бир шиддат, тезлик, ҳужумкорлик сингари серғавго вр эди. Адабиётда, айниқса, шеърятда бу ҳол алоҳида, кенг кўламда ифодасини топади. Шу йилларда Маяков-и бошланган бу шиддатли шеърят оҳанги бутун рус ва ўз-абитига ҳам таъсирини ўтказган эди. Ботунинг айни давр-сквада инқилобий ҳаракатларининг марказида яшаб, ўқиб и эса, замон ҳолатини бошқалардан олдинроқ англаб а ёрдам берарди. Яна шу йилда ёзилган «Исён» (1924, а) сарлавҳали шеърида шоир кўнглида қайнаб ётган ғоя-лақсадлар — ҳаммаси жамият истиқболига қаратилганлиги, гча ёзган билан кўнглидагини тўла ифода этиш қийинли-аъкидлайди. Янада жўшқинроқ ҳиссиётларни баён қилади:

Истагимдан кўп буюклар жамиятнинг истаги,
Шул сабабдан истасам-да, жонлонолмас эсдаги.

«Истагимдан кўп буюклар жамиятнинг истаги» тўнламига қўйган эпитафия ҳам шоирнинг

чақнаб турган ўт-олов юраги садоларидан далолат беради. Унда шоир гарчи шеърӣ садолари ҳали унчалик етук бўлмаса-да, қалбида олов ёниб тургани ва илҳом алангаси мутлақо сўнамаслигини уқдиради. Ёш қалбдан қайнаб тарқалаётган қип-қизил учқунлар ҳали унча кўп нур соча олмаётгани билан кейинчалик янада кучлироқ сочишига ишора қилади, истиқболга зўр ишонч ва умид боғлайди.

Кукка учган қип-қизил учқунларим,
Нур сепсмай учса ҳам учмас ўтим...

Ёшларга мурожаат руҳи билан суғорилган «Ўгут» мавзуини дастлаб 20-йиллар шеъриятида, драматургиясида ҳам жумладан, «Ҳинд ихтилолчилари» ва «Чин севиш» асарларида Фитрат кўтариб чиқади. «Бедил» ва «Умар Ҳайём» асарларида ҳам бу мавзуга кенг ўрин беради. Ган шундаки, уларнинг ҳаммасида ёшларни «тебраниш»га (ҳаракатга) кескин даъват этилади. Ҳаракатсизлик ўлимдир, деган ғоя чуқур уқдирилади. Мазкур ғояни Чўлпон, Элбек, Ботулар ҳам узлуксиз давом эттирадилар, унга янгидан-янги маънолар ато этадилар. Ботунинг юқоридаги шеър парчаларида ҳам биз шу мантиқ етакчилиқ қилаётганини кўра-миз. Бу жиҳатдан Ботунинг «Ўзгаришчи ёшлар» журнали бош-қармасига ёзган мактуби ҳам эътиборни тортади. Мактубда Боту, аввало, янги ташкил этилган ойномадан ғоят қувонганини ифода-далаб, унга катта умид бағишлайди, муваффақиятлар тилайди. Шу вақтгача мавжуд бўлган «Тонг», «Инқилоб», «Билим ўчоғи» ойномалари ишларидан қониқмаганлигини, айримлари бир-икки сондан сўнг тўхтаб қолганлигидан норози бўлганлигини ҳам таъкидлайди. Аммо мақолада етакчи фикр яна ёшлар тарбияси, уларни кўпроқ ўқишга, Оврупо фан, техникасини эгаллашга даъват этиш масаласи бўлиб чиқади. Москва ёшларининг билим олиш соҳасида кўрсатаётган ғайрат-шижоатларини намоён этувчи айрим далиллар келтиради. Зотан, мактубни Боту Москвада ўқиб юрган кезларида ёзган, унда кўрган билганларини ҳавас билан ўзбек ёшларига тушунтиришга интилади. Боту бунда «Туркистон ёшларининг маънавий тарбияси ҳалигача керакли ма-қени ололмагани»дан ташвиш тортади. Ойнома ходимлари эътиборини шунга жалб қилади. «Янги журнал мумкин қадар ўқувчилар даражасини англаш билан ҳисоблашиб борса, кўнгилдагидек» бўларди қабилда ёшлар қалби, дили, уларнинг маъна-вияти ҳақида ғамхўрлик қилиш масаласини кўяди. Бу ғоят муҳим фикр бўлиб, ҳозир ҳам эскирган эмас. Шу билан бирга Москвада одамлар газета, журнал ўқишни ўзларининг биринчи даражали ишлари қаторига қўйганларини ибрат қилиб кўрсата-ди. Ҳар бир янгиликни билишга интилиш, ўқишга уриниш Оврў-по маданиятини эгаллашга бўлаётган ҳаракатларни Туркистон ёшлари билиб қўйишлари, улар ҳам шу йўлдан боришлари ло-зимлигини мисоллар билан аниқ айтади.. Бу ўша 20-йиллар

ҳаёти билан бирга жаҳон аҳволи билан ҳам ҳар куни
либ турган ёш Ботунинг олий мақсадларини ифода этади,
болга ғоят умид билан қараётганини яна бир бор тасдиқ-
ёшларни олға интилишга даъват, фан, техникани эгаллаш-
ш 20-йилларнинг бошлариданоқ янги ҳаёт қуришга барча
ни шиддат билан сафарбар этаётган давр талабларини
тарди. Ҳаётни тубдан қайта қуриш масаласи инқилобдан
дастлабки ўн йилликлар давомида ғоят мураккаб, оғир,
онли жанглар билан амалга оширилмоқда эди. Бу даврда
га ташланган шиорлар ва уларнинг сиртқи кўриниши-ю,
ияти ҳақида юқоридаги саҳифаларда фикр айтганмиз, шу-
ун уларни такрорлашга ҳожат йўқ. Аммо Боту ёш, ўсув-
зу-ҳавасга тўла қайноқ бир қалби, ғайрати, шижоати би-
отия ва ҳукумат ўша даврда кун тартибига чиқараётган
о шиорга ишонарди, унга эргашарди, ҳамма мақсадлари
шу қақриқларда акс этаётган шахс сифатида яшайди,
илади. Ёшларни олға интилишга даъват этиш, тўсиқларни
ўтишга бошлаш 20-йиллар даври талабларини ифода этар-
ҳол партия ва ҳукумат тарафидан ўтмишдаги ҳамма нар-
и инкор этиш йўли билан амалга оширилади. Мазкур йўл
знинг тарихимиздаги барча муқаддас эътиқодларимизни,
ий дунёимизни ер билан яксон этишга сургади. Вайрона-
шарафли деб изоҳлади. Тўғри, бу даврларда баъзан
гчилик учун, халқ кўзини чалғитиш мақсадида Лениннинг
мерос, тарих, ўтмишдан қолган ижобий, ибратли нарсалар-
аб қолиш ва улардан намуна сифатида фойдаланиш ҳақи-
ўрсатмаларни рўкоч қилиб ҳам қўйилар эди. Аммо амалда
ни тескариси қилинар, назарий жиҳатдан силлиққина
қўйилган фикр мулоҳазаларга асло риоя қилинмас эди.
дан, адабиёт, санъат соҳасидаги буюк сиймоларимиз, бой
ий хазиналаримиз камситилаверди, инкор этилди, ҳатто
димий даврлардан қолган ёдгорликларимиз, хашаматли би-
ача оёқ ости қилинаверди. Хуллас, инқилобдан илгариги
нарсаса қарши ўт очилади. Энди ўйлаб қарасак, бизнинг
гимиздаги ҳозирги фожияларимизнинг негизи, илдизлари
шу йилларда яратилган экан.. Аммо шоир Боту янги за-
тг ёш зиёлиси, унинг чинакам куйчиси сифатида майдонга
и ва янги ҳаёт қуриш ишига астойдил киришиб кетган эди.
асарларида, шу жумладан, «Ўгутим», «Ёз куни», «Ёшлар
«Кичкина армуғоним», «Шокир Сулаймоннинг альбоми.
Бизнинг товуш» сингари 1919, 1920 ва ундан кейинги йил-
ёзган талай шеърларида, биз юқорида изоҳлаб ўтган маз-
эскиликка ўт очиш, янги ҳаёт қуришга даъват этиш ғоя-
чиқ бўртиб туради. Айрим сатрлардан намуналар келтириб
ик. «Ёз куни» (1919) шеърда шоир қишнинг тапвишла-
га кетиб, табиат уйғонаётгани, дарахтлар ҳам япроқ ёзиб,
р сайраши ва оламга шодлик бахш этаётган тангри қудра-
шукроналик ҳиссиётларини баён қилади. Шу билан бирга

ялқовликка қарши курашга, ҳаммани ишга даъват этиш, ҳаёт-бахш гоёларни тарғиб этишга эътиборни жалб қилади.

Қиш ўтди, эй туронликлар,
Битсун ялқовлик, туркистонликлар (1919).

Орадан бир-икки йил ўтиши билан Боту юқоридан берилатган кўрсатмаларга амал қилиб, эски турмушга ўт очиш гоёсини, фақат шундай қилибгина янги турмуш қуриш мумкин деган маъноларни шеърида етакчи фикр қилиб олади.

Эски турмуш, эски уй
Ёш кўнгилни қийнагай... (1921).

Булардан кейинги шеърларида эскиликка ҳужум шиддати тобора жўш уриб, кучайиб борганини кўрамиз. Ўзи туғилиб ўсган ўлка инқилобдан илгари гўё нуқул қора доғлар билан тўлган-у, энди уларни тезроқ ювиб тозалаш даври келгани ҳақида «Шокир Сулаймоннинг альбомига» шеърида шундай ифодалайди:

Бизни ўстирган ўлка доғларин
Қуруқ кўз ёши арта олғайми?
Тенгсизман деган зулмат тоғларин
Бўғиқ фарёдлар йиқа олғайми?

Мазкур сатрларда эскиликка ҳужум бошлашга тезроқ киришиш гоёлари билан бирга яна бошқа бир маъно ҳам бор. Чўлпон, Фитрат каби катта ёшдаги, анча тажрибали шоирлар эл-юртда фақат шодлик эмас, унда рўй бермоқда бўлган фожиалар ҳақида кўнроқ ғамгин руҳдаги шеърлар ҳам ёзар эдилар. Уларни йиғлоқ деб таъна қилиш, 20-йилларнинг ўрталаридаёқ авж олган. Боту ўз шеърларида шунга кўпинча ишора қилади.

Ўлкамиздаги йиғлоқи эрлар
Чақалоқ каби йиғлай берсинлар.
Соф юракларни қоронғуликда,
Умидсизлик-ла тиглай берсинлар!
(Шокир Сулаймон альбомига, 1922)

20-йиллар ўзбек шеъриятида йиғлоқилик: умидсизликни изҳор этиш деган мавзу ўзи бир алоҳида тадқиқотни талаб этади, у ўзи адабий жараённинг махсус хусусиятлари сифатида текширилиши лозим... Ҳозир биз бу масалани четлаб, ўз ишимизни давом эттирамиз.

Ботунинг аксари шеърлари ёшларга аталиб ёзилган ва уларнинг ҳаммасида ёшларни ўқишга, ишлашга, ҳаракатга, ғайратга чақирилади, истиқболдаги бахт айна шу тарзда яратилади, деган мантиқ уларнинг моҳиятини белгилайди. Шоирнинг «Ўгут»,

им», «Севинч куйлари» ва шу каби шеърларида ҳам ёшгуттасил ҳаракат қилишга, тебранишга, югуришга, интиқиради. Бу мавзу, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, 20-шеъриятида дастлаб Фитрат ва Элбекда, Чўлпонда қаламган эди. Кейинчалик улар таъсирида ҳамоҳанг шеърлар яратилади. Мана адабий жараёндаги бир ҳолат, бу сатрратнинг «Ўгут» сарлавҳали шеърдан:

Оғир йигит! Сенинг гўзал, нурли кўзингда
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқудим...
Турма, югур, тинма, тириш, букулма, юксал!
Хурма, кириш, қўрқма, ёпиш, юрма, қўзғал!
Эл йўлини тўсиб турган эски булутларни
Ёндириб қўй, йиртиб ташла, барчасин йўқ эт!.. ва ҳоказо.

Шоир Ботунинг «Ўгут» шеърдан айрим сатрлар келтичи:

Ёшлар,
Илдам, илдам!..
Кўзларингиз чақнасун!
Ғайратингиз қайнасун!
Қуёш булутдан
Қутулмоқ истар...
Истакнинг борлиқда
Жавлон қилиши
Ёшлардан,
Ёш кучлардан... ва ҳоказо...

Шоир сатрларнинг бир-бирига ҳамоҳанглиги 20-йиллар ўзбиётидан биргина Ҳамзани ажратиб олиб, ундан бошқа шоир, ёзувчи Ҳамза даражасида ижод қилолмаган деганликни минг марта рад қилади, адабий жараёнда ҳар бир ўз ўрнини олади, бирининг ўрнига иккинчисини тиқиштирилмайди... Бир даврда яшаб ижод қилган санъаткорити, сафдошлари, замондошлари тафакқуридан узилиб қонин мумкин эмас, табиат ва жамиятнинг ўзига хос қонуния-

либ ўтганимиздек, Боту 20-йилларнинг бошларидаёқ янги уриш ишларига берилиб кетади. Ғайрат, шижоат билан ундайди, тургунлик, беғамлик, хотиржамликка берилишиқ қоралайди. «Тўхталиш», «йиқилиш» ўлим билан бароҳисоблайди. Бундай дунёқараш шу йилларда орзу-умидўла олмай мақсадлар билан яшаётган шоир учун ҳам энг ақсад эди. У ўз тенгдошларини, барча ёшларни ҳам шу йўлида тинмай ҳаракат қилишга, чақирар, фақат шу билан да бахтга эришиш мумкинлигига ишонтирмақчи бўларди. инсон учун бундан бошқа тўғри йўл йўқ деб тушунарди

Боту. Энг муҳими шундаки, шоир ёшларни фақат катта мақсад ва эътиқод билан яшашга чорлайди. Мақсадсиз, тилаксиз ва фаолиятсиз, «амалсиз» яшашни қаттиқ қоралайди. Мақсадсиз яшаш «жонсиз бир қаро тошнинг ўзи» бўларди деган чуқур бир фалсафий мантиқни шеърини ифода этади. Бундай ғояларни шоирнинг ўзи ҳам ўз ҳаётининг мазмуни тарзида изоҳлайди ва «ғўзаллик, яхшилик барчаси олдинда», деб коммунистик эътиқодга суянади. Барча ижодий ва ижтимоий фаолиятида Боту мана шу ақидага амал қилишга интилади. Оқибатда эса, мазкур ақида эгалари кўп-лар қатори Ботуни ҳам қатл этдилар...

Боту ва унинг сафдошлари яшаб ижод этган даврда одамлар бошига не-не кунлар тушгани ҳақида кўп гапирдик, яна кўплаб гапириш лозим, токи бу энг кирлик тарих ҳеч қачон такрорланмасин, инсоният доим унинг олдини олиш ҳақида ўйласин! 20-йилларнинг ўзидаёқ шўро ҳукумати ва партиянинг ўз ичида марказда кетма-кет содир бўлаётган ғожиалардан биргина далил келтириб ўтсак, бутун дунёда инсоният тақдирини ҳал этиш даъвоси билан майдонга чиқаётганлар — аслида нималар билан шуғулланишдан иш бошлаганлари яна бир бор аён бўлади...

1923 йил февралда Москвадаги Никитинск бульварига ГПУ текширувчи комиссия аъзоларидан бири — ревизор коммунист Скворцов (собик ишчи) ўзини ўзи отиб ўлдиради. Унинг ёнидан қуйидаги мазмунда бир хат чиқади. (Хат РКП(б) Марказий Қўмитаси Президиуми номига ёзилган эди):

«Ўртоқлар» Меҳнат аҳли ғалабаларини муҳофаза этиш бўйича бош идорамизнинг иш юритиши билан юзакигина танишиб чиқишнинг ўзидаёқ, уларнинг тергов материаллари ва бу соҳада қўллаётган усуллари, ҳужжатлари кўздан кечирилганда шу нарса маълум бўлдики, ўз мавқеимизни мустаҳкамлаш учун ҳеч нарсадан қайтилмаётир. Яна бу ҳолни ўртоқ Уншлихт партия манфатлари учун энг зарур ва шундай қилмаса бўлмайди, деб изоҳлаши мени бундай даҳшат ва қабоҳатлардан абадий қутулиб кетишга мажбур қилди. Биз амалга ошираётган тадбир-чораларни коммунизмнинг буюк принциплари билан изоҳлаб келинди. Мен эса компартиянинг масъул ходими бўла туриб, бу ишларнинг ҳаммасида олгисиз равишда иштирок этиб келдим. Мен ўз гуноҳларимни ўлимим билан ювиб, сизларга энг сўнгги илтимосимни баён қиламан: Эс-ҳушингизни йиғиб олингиз, ҳали кеч эмас ва ўз иш услубингиз билан буюк устозимиз Маркс шаънига доғ туширмангиз, ҳамда оммани социализмдан бездирмангиз!» («ЛГ». 29.VI.89 й.).

Мазкур воқеа тасвири 20-йиллар эмас, 1917 йиллардан бошлаб шўро ҳокимияти қандай негизда, қандай услуб заминиде ташкил топгани ҳақида, ундан кейинги эл-юртимиз бошига солинган кулфатлар ҳақида, ниҳоят ҳокими мутлақларнинг даҳшатли фаолиятлари ҳақида, то бизнинг кунларимизгача етиб келган Гдялн-у Ивановчипликкача — ҳаммаси қачон, қандай рўй бергани ҳақида тасаввур бермайдими?! Биз ҳаётимиздаги ҳар бир ижо-

салбий ҳодисанинг моҳиятини тушуниб олмоқчи бўлсак, тарихгина ёрдамга келади. Бошқа гапларнинг ҳаммаси тўрама бўлгани учун йўл-йўлакай тушиб қолаверади. Модовол шундай экан, шоир Боту ва унинг сафдошлари ўзларининг шундай тутишлари керак эди деган савол устида ўйлаймиз-ми? Фақат улардан хато ахтарамизми? Улардан хато ахтаришга ҳануз беҳуда уринаётганлар агар ўшалар даврида ҳақиқатда қандай хонликлар қилишлари мумкин эди, деган саволни доим банд қилади. Чунки, улар эркин фикр юритиш бўлган вазиятда шунча хиёнат қилсалар, ўта оғир, мушарраф бошқа пайтда нималар қилишлари ўз-ўзидан маълум-да! Ҳақиқатда юз бераётган ана шу (биз келтирган) ғожиалар, уларнинг ичида дорилфунунда таълим олар экан, уларни сингулатди. Аммо тўхтовсиз ижод қилди. Ёш сергайрат композитор сифатида — сира иккиланмай социализм ғояларига эътиқод қўйди. Келажакнинг порлоқ бўлишига заррача қилмайди. Мамлакатда фуқаролар уруши қизиб турган, қанчалар «оқлар, қизиллар» деб сунъий равишда иккига қўйиб, бирини бошқасига қарши қўйилган оғир ва жуда мушарраф даврда фақат социализм ҳақидаги кўрсатмаларга умид қилиш ва ижод қилиш осон эмас эди. Биз 20-йиллардаги мушарраф увчилари (балки бутун мамлакатдаги ёзувчилар) ижодий мушаррафларига баҳо берганда уларнинг қандай жиддий вазият-мушаррафидан кечирганларини кўзда тутмаслигимиз мумкин эмас. Абдулло Қодирийнинг отаси ҳақидаги ҳужжатли қиссаси, Шеримовнинг Усмон Носир, Сулаймон Хўжаев ҳақидаги қиссаси, Шерали Турдиевнинг ўша давр ёзувчилари ҳақидаги кўраб олишларида эълон қилинган иттифоқчилар (мен уларни шунинг учун атардим — А. А.) ҳақида бериб бораётган маълумотлари ва қатор мақолаларни кузатиб бораётган жамоатчилик бўлиши биланади. Шоир Боту ҳам кўплаб замондош ва сафдош-мушаррафлари — айни шундай кечмиши мушкул, тақдири ғожиали, мушаррафдан кейинги давр ўзбек адабиётининг пойдеворини яракли қонбозлик кўрсатган Абдулло Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ғолиб Юнус ва уларнинг бошқа кўплаб тенгдошлари қаторига қўшиб, бизга бой адабий мерос қолдирди. Унинг асарлари, публицистик мақолаларидан, шеър ва ҳикояларидан мушаррафлар адабий ҳаёти, ўша давр шўро тузуми, жамияти, жумҳуриятимиз ҳол-аҳволи барча хусусиятлари ҳақида тасаввур ҳоламиз, десак муболаға бўлмайди. Бу жиҳатдан Боту ижод-мушаррафига хос бир ўринга эгадир. Унинг бутун қиёфасини мушаррафимизда ҳаётни қайта қуриш сарчашмаларида жонбозликдан етук зиёлиларимиздан бирини юксак маданиятли, чуқур-мушаррафимли, истеъдодли, бинобарин, келажакка жуда катта умид қилган шоир, адиб, фаол жамоатчи, партия ва давлат сиёсатида мушаррафланган арбобларимиздан бири сиймоси кўз олдимизга ке-

йиллардан кейин октябрь тўнтарышида вужудга келган

ҳокимиятни сақлаб қолиш учун кураш деган сохта шиор остида халқимиз бошига не-не кулфатлар тушмади. Бу даврда ҳар бир шоир ва умуман зиёли фаолияти фақат инқилобга нисбатан муносабатига қараб белгиладиган бўлди. Шу нуқтаи назардан ёзувчилар ўртасида муайян бўлинишлар рўй берди. Инқилобдан олдин адабиётга кирган ёзувчилар орасида дарҳол инқилобни қабул қилганлари ҳам, уни бир қанча муддат қабул қилолмаи юрганлари ҳам, иккиланиб турганлари ҳам, унга қарши бўлганлари ҳам, умидсизликка тушганлари ҳам бор эди. Бундай мураккаб ва зиддиятли ҳолатларга дучор бўлиш — фақат ўзбек адабиёти ва зиёлиларида эмас, кўп миллатли бутун шўро адабиётида, айниқса рус адабиётида жуда бўртиб кўринди. Гумелев, Бунин, Набоков, Блок, Есенин каби шоирлар ижодини ўзбек адабиётида Фитрат, Чўлпон, Элбек, Рафиқ ва яна бир қатор уларнинг сафдошлари ижодини, ғожиали ҳаётини эслаш кифоя. Уларнинг ҳаммаси ана шу зиддиятлар ичида яшаб ижод қилдилар: баъзи маълумотларга кўра рус ёзувчиларидан икки ярим мингдан ортиғи чет элларга қочиб кетди, умрини муҳожирликда ўтказди, қайси бирлари эса, инқилобий тўнтаришдан кейинги дастлабки йилларда рўй берган даҳшатларга чидолмай ўзини-ўзи ўлдирди, қай бирларини ҳукуматнинг ўзи отиб ташлади... Шундай қилиб Бунин, Набоков кабилар хорижда бутунлай қолиб кетди. Гумелев Ленин буйруғи билан «оқлар тарафдори» тамғаси ёпиштирилган душман сифатида отиб юборилди. Есенин, Маяковскийлар, кейинроқ, А. Фадеевдай сиймолар ўзларини ўзлари отишди ва ҳоказо...

Энди ўйлаб кўрайлик, тарих кимларнинг ҳақ эканини кўрсатди? Инқилоб томонига ўтмаганлар, унинг биринчи кунидан бошлаб унга қарши йўл тутганлар, нақадар доно ва қароматли шахслар эканини исботлади. Инқилобга бир зумда хайрихоҳлик кўрсатганлар, то — умрларининг охиригача ўз халқи, ватанига нисбатан самимиятлари йўқ, худди бизнинг сийқа шиорларимиз каби сохта, истиқболсиз шахслар эканлигини ҳам халқимиз кўриб турибди. Социалистик деб аталган ижтимоий тузумдан, етмиш йиллардан ортиқ мустамлакачилик сиёсатини зўрлик билан бутун мамлакатда қўллаб келаётган Россиянинг шовинистик фаолиятидан «дод» деб мустақиллик сари йўл бошлаган халқлар ҳаракати — бизнинг яна ўша инқилобни қабул қилмаганлар томонига нисбатан ҳурматимизни, эътиқодимизни оширади. Бу тарихий ҳақиқат — воқеликни инкор этадиган куч йўқ, бўлиши мумкин ҳам эмас. Биз мазкур тарихий йўлимиз ҳақида фақат 1980 йилларнинг охириларига келиб очиқ фикр юритадиган бўлдик ва бу йўл бизни мустақилликка ҳам бошлаб келди...

Шоир Боту қандай шароитда яшагани, ҳаётда минг хил зиддиятлар авж олиб бораётган нақадар чалкашлик бир тарихий муҳит қуршовида ижод қилганини бир кўз олдимизга келтирайлик, фақат шундан кейингина унга баҳо берайлик. Юқорида номлари санаб ўтилган ёзувчилар 20-йилларда инқилобга нисбатан ҳар хил муносабатларда бўлдилар; гоҳо хурсанд, гоҳо хафа... Баъзилари

нисбатан дангал қаршилиқ кўрсатдилар. Инқилобдан қийинчиликлар — очарчилик, қаҳатчилик, ўғирликлар, ларни кўриб тамоман умидсизликка тушиб кетганлар га эмас эди. Шулар орасида шўро адабиётининг отаси ан М. Горький ҳам бор эди. У худди ана шу йилларда ларнинг ишларидан норози бўлиб, Ленинга бир қатор) ёзганини эслатиб ўтиш кифоя қилади. Шунча даҳшат- либ яшаган — яна марказда ўқиб, таълим-тарбия олаёт- Боту инқилобни, унинг йўлини маъқуллаб асарлар ёза- рни, зиёдиларни инқилоб йўлига юришга даъват этади. эзида иккиланиб юрган замондошларини ҳам танқид қи- нлоб ғалабасини мустаҳкамлаш учун курашга ундайди. гдан Ботунинг Чўлпонга, А. Қодирийга қарата ёзган ни эслатиб ўтиш мумкин. Мана биргина мисол: Боту га Чўлпонга қарши «Жавобим» сарлавҳаси остида ёзган :

Мен ўйлаганни сен ўйламайсан,
Сен куйлаганни мен куйламайман.
Мен сўзлаганни сен сўзламайсан,
Сен кўзлаганни мен кўзламайман.
Сен ўзга банда, мен ўзга бир куч,
Фикринг, хаёлинг йўқликда кезмак,
Нурларга қарши режанг, ишинг пуч,
Ғоянинг амри ғоянгни эзмак.
Мен «ўз» эмасман... мендан узоқсан,
Меҳнат йўлида жиндак тузоқ сен... (1925, Масков.)

иб турибдики, Боту инқилобга нисбатан заррача шубҳа ровчига дарров зарба беради, бундай ғоявий курашлар зган шеърлари анчагина бор. Аммо шуни айтиш керак- дирий ҳам, Чўлпон ҳам инқилоб томонига тазийқ ости- ҳам ўтишга мажбур бўлган эдилар. Бироқ, 20-йиллар- шятларнинг улар ижодида акс этиши — воқеликни ба- ок эта билиш натижалари сифатида юзага келганлиги у диқотчилари назаридан четда қолган эди. Бундай қараш иг кунларимизгача 90-йилларгача ҳам бор эди, ҳали ҳам .. Шоир Боту, эса, ўша даврларда инқилоб ғалабасини млаш учун олиб борилаётган курашларнинг биринчи а турди. Бу фикр мулоҳазаларни кенгроқ тасаввур эт- 30-йиллардаги кўнлаб ёзувчиларимиз меросини чуқур, холис ўрганиладиган бўлса, уларнинг бутун фаолиятла- тлари: ижодлари ҳозирги кунлардаги муаммолар билан глиқ эканлигини тушуниб оламиз. Буюк аждодларимиз- н бой хазина халқимиз маънавий дунёсини поклаш учун илаётган жуда қийин, мураккаб кечаётган бугунги ку- мизда иштирок этмоқда. Боту мана шу курашлар 20- бошланган деб ҳисоблар ва унда ўз ижоди-ю, ижти-

мойи фаолияти билан фаол қатнашишни ҳаётининг мазмуни деб биларди. Комсомол, партия шўро ишларига фаол аралашади. Маориф, маданият, мафкура, матбуот соҳаларида раҳбарлик қилди. Ўзбекистонда социалистик маданият яратишга бел боғлади ва бунга росмана ишонди. Бутун кучи, қудрати, билими, қобилиятини шунга бағишлади. Унинг адабий, сиёсий, ижтимоий фаолиятидаги тажрибалари, илмий-назарий, адабий-танқидий мақолалари, нутқлари, насрий асарлари — ҳаммаси ўша даврдаги ҳукмрон кўрсатмаларга боғлиқ ҳолда эскилик билан янгилик ўртасидаги — юқоридан аниқ буюриб турилган тарзда курашиш руҳида рўй беради. Ботунинг деярлик ҳамма фаолиятида даврнинг типик зиддиятлари акс этади. Жумладан, классик меросга муносабат, замонавий адабий жараён ҳақида билдирган фикр-мулоҳазаларида биз ана шу ҳолни аниқ кўрамиз. Ўша йиллари сўзда — хўжа кўрсинга меросга ҳурмат билан қараш бор, бироқ амалда эса, бутун меросга қарши сира иккиланмай ўт очиларди. Ботунинг адабий-танқидий мақолаларида, жумладан, маданий меросга муносабатлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларида 20-йиллар ўзбек адабиётидаги ана шу хусусиятлар ҳам ўз ифодасини топади. Аммо Боту ўзбек классик адабиёти хазинасига, асос эътибори билан, доимо ижобий муносабатлар нуқтаи назаридан турган. Бусиз тараққиёт бўлмаслигини англаган. Лекин замон талабларидан келиб чиқиб, эскиликка қарши умумий кураш руҳини бадиий ифодалаш — Боту шеърятининг етакчи ғояси сифатида яққол кўриниб туради. Зотан, Боту ва унинг сафдошлари ўз ижодий ва ижтимоий фаолиятлари билан инсонни келажакка, маълум маънода ҳозирги кунларимизга руҳан тайёрлаб боришга ёрдам беради, дейиш мумкин. Ҳозирги кунларимиз — деярли 1990 йилларгача қанчадан-қанча фожиалардан иборат бўлишини Боту хаёлига ҳам келтирмасди. Ўйлаб кўрилса, мамлакатда барча соҳаларда ислоҳот тадбирлари нақадар мураккаб вазиятларда, қанчалик зиддиятлар жараёнида амалга оширилмоқда. Буларнинг ҳаммаси жабрини тортмоқдамиз ва ҳаммаси кўз ўнгимизда рўй бермоқда. Бироқ бусиз турмушни яхшилаш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмаслигини ҳам энди тушуниб турибмиз. Шоир Боту ҳам 20-йилларда худди шундай фикр-мулоҳаза билан яшаган, воқеаларни ўз кўзи билан кўрган, уларда шахсан иштирок этган ва ниҳоят турмушни қайта қуриш зарур деб билган.

Мана бу сатрларни кўринг, худди бугун айтилаётгандай:

Эски турмуш, эски уй,
 Ёш кўнгилни қийнагай.
 Эски чолғу, эски куй
 Ёш юракни тирнагай. (*Ёшлар учун, 1921*).

Бу шеърни Боту 1921 йил сентябрда эълон қилади ва уни барча ўқув юртларида ўқишлар бошланиши муносабати билан ёшларга атаб ёзган. Демак, улар ўқишга киришар эканлар, фақат

уш ҳақида ўйлашлари, эски турмуш тарзининг уйидан, тто куйларидан ҳам тезроқ воз кечишлари лозим, янги гишишлари, ўзларини бутунлай сафарбар қилишлари зақдирилади. Бироқ янги турмуш қуриш йўлларида жуда атта тўсиқларга дуч келиши муқаррар, ундан чўчимаслигига алоҳида ургу берилади.

Янги турмуш излаган,
Кўп тўсиққа учрагай.
Юксалишни истаган
Қаршиликдан кўрқмагай (*Уша шеърдан*).

Эскича яшаш деганда инқилобдан олдинги ҳаёт тарзигитутади. Биз бўлсак, эскича турмуш деганда инқилобдан ҳамма йилларни кўзда тутамиз. Шундай қилиб, Боту паш энди мумкин эмаслиги, унинг ўрнига нималар қирлиги, ҳаётнинг эскича қонунлар гирдобида қолиб кетин бундан кейин ҳеч қандай асос йўқлигини куйиб-пирради. Бинобарие, яшашнинг янгича қонуниятларини қиш ғоят оғир, мураккаб, катта тўсиқларни енгиб ўтақувватни талаб қиладиган вазифа деб билади. Ёшларни ураккаб, оғир, аммо шарафли, истиқболи порлоқ йўлдан тортмай дадил боришга чорлайди:

Эски қонун эски йўл,
Ёшни олға элтмагай...
Ёш билак, кучли билак
Ҳормасин ҳам толмасин.
Ёш тилак, нури тилак,
Порласин, ҳеч сўнмасин.
Ёш юрак, ўтли юрак
Ҳеч умидсиз бўлмасин (*Уша шеърдан*).

Ур шеърни ёзганда Боту эндигина етилиб келаётган қалти орзу-ҳаваслар билан тула талабалик чоғларини кечирди. Бундай ҳолатда ёш йигитнинг орзулари чексиз ишожуръатли, ҳар нарсага қизиқувчан, қийинчиликлардан диган бир даври бўлади. Биз Боту қалбидаги ана шу ҳисинг шеърый ифодасини «Ёшлар учун» сарлавҳаси остида рамиз. Зотан, Ботунинг кейинги ҳаёт ва фаолияти ҳам ундай орзу ва умидлар билан ўтди, бироқ афсуски, унинг лаганлари, ниятлари сароб бўлиб чиқди, минг афсус... Унинг мақсадлари, олий тилаклари мазкур шеърнинг ҳарига қуйилиб боради. Яъни ўз олдига янги турмуш қуният қилиб қўйган, ўсиш, юксалишни истаган ҳар бир ёш шиликдан, унга қарши курашлардан асло қўрқмаслигиган ғояни илгари суради ва шу билан 20-йиллардаги эсқарши очилган шиддатли курашлар руҳини ифода эта-

ди. Шоир ёшларни баъзи қийинчиликлар қаршисида умидсизликка тушмаслик, уларнинг чиқиб туриши табиий ҳолат сингаридики ғояларни сингдиришга интилади. Яъни инқилобдан илгариги ҳаёт фақат қора, ғамгин, уқубатли, кейинги ҳаёт эса, ҳамма жиҳатдан яхши; бундан кейин янада яхши бўлади тарзидаги мулоҳазалар Боту шеъриятининг моҳиятидан иборат бўлиб қолади.

Қора турмуш чапгалидан қутулиб,
Эрк чечаги тақа олган кучли қиз,
Эски одат санамларин парчалаб,
Эрк-тангрига сажда қилган руҳли қиз.
Йулинг тўғри, ортга боқма, кетабер,
Илгарилаш ашуласин айта бер!

(«Кичкина армуғоним», 1922).

Шоир ёшларга катта умид-орзулар бағишлайди, уларнинг қудрати чексиз ва ҳар ишга қодир кучлар деб қарайди. Ниҳоят барча ўйлаганлари, ғояларини амалга оширишда ёшлар унга таянч нуқтаси бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам улар олдига муттасил вазифалар қўйиб боради. Шу билан янги ҳаётни — ўша замон тили билан айтганда — социалистик ҳаётни жанговар шўро ёшлари қуриши лозимлигига асосий урғу беради. Шунинг учун ҳам ёшларга атаб ёзилган шеърларининг ҳар бир сатри уларни жанговар курашга, эски дунёни, эскича ҳаёт тарзини батамом ўзгартириб, уни янгичасига қайтадан қуришга қизгин даъват этади. Зотан, октябрь тўнтаришидан кейинги ҳаётимизнинг ҳамма йиллари шу ғояни уқдириш, сингдириш билан ўтди. Эски ҳаётга қарши кураш шиори остида бор-йўғимиздан айирдилар, тарихимиз, маънавий меросларимиз, миллий урф-одатларимиз, қадриятларимиз, ажойиб анъаналаримиз оёқ ости қилинди. Боту бундай бўлишини қаёқдан ҳам биларди, билганда октябрь инқилоби йўлини қалбига сингдирмаган, унга бунчалик умид боғламаган бўларди. Боту тўғри деб тушунган йўл халқимизни оқибат натижада қандай моддий ва маънавий фожияларга дучор қилди?! Биринчи ўзбек шўро ёзувчиларимиз бўлмиш буюк аждодларимиз учун яшаш ва яждод қилиш нақадар мураккаб, қийин бўлганлиги шундан ҳам маълум. Лоақал шунинг учун ҳам улар шаънига доғ солиб келётган номардлар қанчалик пасткаш ва ҳақсиз эканликларини эътироф этиш лозим.

Боту ва унинг замондошлари олдида шундай вазифалар кундаланг бўлиб турарди (тўғрироғи, мажбуран қўйилган эди): эски ҳаётни таг-томири билан қўпориб ташлаш шарт; лекин янги — социалистик ҳаёт деб аталаётган турмуш тарзини қандай қилиб қуриш, янги давлат тузумини қандай сақлаб қолиш ва мустақамлаш керак? Ва, ниҳоят, янги типдаги адабиёт ва умуман «социалистик» маданиятни қандай йўллари билан излаб топиш лозим эди. Биринчи шўро ёзувчилари компартия раҳбарлигида — унинг до-

шда юқоридан туриб бераётган буйруқлари асосида ана рни қидириш шиори остида қандай қийинчиликларга тарини, бу соҳада қандай фожиалар руй берганини та гди... Янги адабиётнинг темир қолиплари 1905 йилдаёқ, н анча илгари Ленин томонидан яратилган, шўро дав ти, санъатнинг бошқа барча турлари шу қолипга ти нинг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» мақоласи кура соҳасида большевиклар томонидан амалга ошири амма ишларни ичига олган темир панжара сифатида қамоқ лагери вазифасини бажарди. Ундан ҳосил қи моқлар, лагерларда зиёлиларимизнинг гуллари бўлмиш нинг қанчадан-қанча сафдошлари, замондошлари хароб ёлгончи шиорлар остида қатл этиб, «кафансиз кўмиб» ини тарих ҳеч қачон кечирмайди... Бироқ шуни ҳам йлик, 20-йилларда бошланган изланиш порлоқ келажак он изланишда давом этади. Ҳали ҳам топилгани йўқ ва йин ҳам топилиши учун қаттиқ курашиш лозим бўлиб зирги кунларимиз учун ўша аждодларимиз қолдирган и ҳам ўша яхши мақсадлар йўлида хизмат қилишга қо ийги билан қимматлидир. Шу сабабдан мен 20—30-йил ьзувчиларимиз ижоди ва ҳаёти ҳақида бутун вужудим уриб фикр юритадиган бўлиб қолганман. Уларнинг душ — халқимизга, ватанимизга, миллий маданиятимизга лган хоинлар сифатида виждонан судланиши керак, бўл тарих олдида, аждодларимизнинг пок руҳлари олдида бўламыз... 20-йиллардаги ёзувчиларимизнинг ижодий тарида, мамлакатимиз ва халқимиз тарихида рўй берган ҳеа-ҳодисалар, фожиалар ўз бадиий ифодасини топган. чор Россиясининг ўлкамизда XIX аср ўрталаридан бош инчилик қилгани, унинг рушлаштириш ва талон-торож туфайли халқимиз бошига қанчадан-қанча кулфатлар лаҳаллий миллат зиёлилари тоқатини тугатган ва улар пеър, насрий асар ёки драмаларда «эркинлик», «ватан», ибораларини кўплаб ишлатишар, миллий мустақиллик ш учун чор Россияси ва ҳар қандай бошқинчиларга қар п ғояларини тарғиб қилар эдилар. Ўзбек адабиётида ўт нинг охирлари ва XX аср бошларидаёқ кенг тарқалган ўналиш 20-йилларнинг бошлари ва ўрталарида ҳам Фит он, Элбек, А. Қодирий, Рафиқ Мўмин ва бошқаларнинг да давом этади. Аммо Боту янги давр сиёсатдони сифа имол ҳатто олий маълумотни 20-йилларда Москвада ол ндир, ўша даврдаги юқоридан берилаётган кўрсатмалар алардан кўра кўпроқ амал қилади. Жумладан, биз Қодирий, Чўлпон ва бошқаларда бу ҳолатни бошқачароқ рамиз. Ниҳоят Боту ўша биз таъкидлаган хусусиятлари шқалардан бир қадар ажралиб туради. Масалан, «Ок афасида ўзбек адабиёти» сарлавҳали каттагина назарий да жадидлар ва уларнинг адабий фаолияти ҳақида фикр

юритиб, жадидларнинг феодал тартибларига нисбатан илғор ғоялар билан майдонга чиққанларини эътироф этади, шу билан бирга улар фаолиятига берган баҳосини яна салбий қарашлари билан яқунлайди. Тўғри, 20-йилларда Боту жадидларни мутлақо ижобий баҳолай олмасди: унга марказдагилар йўл бермасди. Ахир жадидлар ҳаракати 1990 йилларнинг охирига келиб, аранг ижобий баҳога эришиб турибдики, бунинг учун Ботуни эмас, ҳали ҳам тирик юрган маънавий майиб рақибларни айб-лаш лозим. Боту асли билимдон, замонасининг илғор зиёлиси сифатида 20-йилларнинг ўрталарида жадидчиликнинг якка ҳокимлик тартибларига нисбатан юқори туришини, унда демократик эркинликлар руҳи, тараққийпарварлик фаолияти етакчи бўлганлигини таъкидлашнинг ўзи катта журъат эди. Аммо на чора, бундан нарига ўтолмасди, олдида темир панжара, ўлим даҳшати-ю, захри қотилга булғаланган тиканли симлардан тўсиқлар қилиб қўйилган эди.

Мана унинг мақоласидаги жумлалардан бир мисол: «Октябрь инқилоби ҳокимиятни пролетариат қўлига ўтказиш билан «жадидлар адабиёти» бирдан йўқолиб пролетариат адабиёти туғилмади». Мазкур жумлада жадидлар адабиёти инқилобдан кейинги давр адабиётининг туғилишига замин бўлди, деган мантиқ ўз-ўзидан келиб чиқади. Бу адабий жараён учун табиий бир қонуният эканини Боту чуқур тушунади. Аммо шундан кейинги жумлаларда жадидлар миллатчиликда айбланади. Уларда синфий кураш тушунчаси йўқлиги, бой савдогарлар манфаати ҳимоя қилинганлиги, мактаб болаларининг миясига ватан, миллат заҳарлари қуйила берганлиги ғоят катта айб деб баҳоланди. Бинобарин, миллатчиликни чор Россиясининг мустамлакачилик ва ундан туғилган шовинистик; босқинчилик сиёсати келтириб чиқаролганлигини Боту ё найқолмайди, ёки айтолмайди; эҳтимол Боту назарида жадидларни синфий кураш тушунчасидан четда деб изоҳланганлиги ҳам шундан келиб чиққандир. Боту бу ҳақда ёзади: «Ҳар вақт адабиёт миллат ватан деди, синфий кураш тўғрисида ёзиш ўрнига, синфий курашга қарши нарсалар майдонга чиқди. Бу даврда жадидлар адабиёти яна ҳам тубанлашиб кетди» («Ёз куни», Т. 80, 209-бет).

Кўриниб турибдики, Ботунинг шеърлятида ҳам, адабий-назарий мақолаларида ҳам 20-йиллар адабиёти жараёнидаги барча ютуқ камчиликлар ва зиддиятлар ифодасини топган.

Адабиётда «синфийлик» деб аталмиш машъум ибора — ўзбек шўро адабиётигагина эмас, шу билан бирга инқилобдан кейинги кўп миллатли бутун шўро адабиётига қанчалар зарар келтирганлиги, қанчадан-қанча фожпаларга сургаб борганлиги эндликда очиқ айтилмоқда. «Синфийлик» шиори остида халқларни бир-бирига қарши турлича табақаларга бўлиб ташланди; улар бир-бирига қарама-қарши қўйилдигина эмас, махсус ўзаро қирғинлар уюштирилди... Ҳатто отани болага, эрни хотинга, акани укага душман кўрсатилди. 20—30-йилларда ўзбек адабиётида ҳам, рус

халқларимиз, миллатларимиз адабиётида ҳам бу соҳа-асарлар яратилди. Уларда одамдаги инсоний фазилатлар таниди, инсон фаолияти унинг фақат «синфий душман»га раши билан баҳоланадиган бўлди. Мазкур «синов»дан ода ўтганлар амал, бойлик, унвон сингари харомхўр-борат имтиёзларга эга бўлди. Бу ўзи алоҳида мавзу, бу улистон» ойномасининг 1989 йилги 4-сонида, яна ўша сонида босилган («Мустамлакачиликка ўт очган асар», ва унинг «Арслон» драмаси» сарлавҳали) мақолалари-қадар тўхтаб ўтган эдик, шу сабабли бу масалани шу дириб, асосий мавзуимизни давом эттирамиз.

с, шоир Боту ўз бадиий асарларида ҳам, адабий-назалаларида ҳам 20-йилларда шаклланиб, кун сайин рибораётган маъмурий-буйруқбозлик иш услубига мосн яшай олмас эди, шундай бўлди ҳам. Шунинг учун г баъзи асарлари ва дунёқарашидаги айрим нуқталарга назар билан ёндошиш, гоҳ мунозара қилиш ҳам мумқ асос эътибори билан унинг ижодий маҳсулоти ҳамон ўз қимматини йўқотган эмас, йўқотмайди ҳам. Ўзи од қилган давр тарихи сифатида бизга ҳамиша керак отан, Боту ҳам бошқалар сингари дастлаб ўз даврининг сифатида майдонга чиққан ва ўз даврининг самимий ондош-жондош фарзанди эди. Бу жиҳатдан унинг 1922 ан «Бизнинг товуш» сарлавҳали шеъри айниқса хараклади:

йқсул элда дард кўпайган, онг камайтган хон билан
нгни майдон қурғоли ҳам унга зўр гўр қозғоли,
гу байроқ боқ-да, тутдик: жангимизни ёзғоли
, муаррих, ушла ёзғич, бизни эсла шон билан!

(«Ез кунн», 40-6.).

инг мазкур сатрларида 20-йиллардаги эски ҳаётга қарши, инқилобдан илгариги ҳаётни таг-томирлари билан ташлашга даъват, ўша замонда партия-ҳукумат томонига ташланган шиддатли қонли курашга чақириб ҳароэтиб туради... Боту ўз элини йўқсулликка солган ва онг-кемирган ҳокимлар ва золимларга қарши «эзгу байроқ» аммасига «гўр қозғоли» майдонга чиқдик, буни бажаришган гоёни илгари суради. Бироқ бу йўл, бу усул — идора бизни қандай таваззулга элтишини, ўзини ҳам ютибни ҳали шоир идрок этолмасди... Шиорлар, ваъдалар, ёзувчиларимизнинг, барча зиёлиларимиз ва халқимизидлари бир ёқда, ҳаёт иккинчи ёқда қолиб кетди. Боту бу қадар чалғиб, чигаллашиб кетишини асло ўйламас, га қаттиқ ишонар, бахтли бўлиш учун фақат шундай ерак, интилиш керак, муродимиз албатта ҳосил бўлади,

деган ақидага чин кўнгилдан ишонар эди. Шеърнинг кейинги сатрларида бу ғоявий мундарижани яна ҳам аниқроқ ифода этади:

Кўнглимиз тўқ, чайқалиш йўқ, бизнинг сон оз бўлса-да,
Тебранишни тўхтатиш йўқ, йўлга тўсқин тўлса-да,
Зўр денгиздек тўлқин урган ғайратимиз олдида,
Эски хоннинг тахти титрар, қанча олий бўлса-да,
Биз умидли эр йигитлар, ёшли кўзга қаршимиз,—
Ҳар томондан тўлқин урган бизнинг ўткир товшимиз.
«Ёш юраклар, бизнинг сафга, қўрқоқ ўртоқ, қоч нари!
Дунёмизга орқа бер-да, онгни йўлла «йўқ» сари!»

(*Ўша китоб, 40-бет*).

Кўриниб турибдики, Ботунинг 20-йиллар бошларидаёқ ёзган шеърларида кескин руҳ, шиддатли кураш, жанговар исёнкор эътиқод ғоялари барқ уриб туради. Мазкур эътиқодга бошловчиларнинг ўзларида эса бундай кучли тўсиқлар бўлса-да, ундан қўрқиш йўқ, қўрқоқлар четга чиқсин, улар йўқликка маҳкум этилган деган замон шиорларига қатъий риоя қилган шоир бутун ҳаётни курашлар билан қайта қуришга бел боғлайди...

20-йилларнинг ўрталари ва ундан кейин ёзган «Севинч куйлари», «Шокир Сулаймоннинг альбомига», «Ўгут», «Фарғона ёшларига», «Қизил Москвага», «Эрк сўзи», «Тутқун қиз», «Паранжи», «Қишлоқ қизлари», «Тўлқиним» каби қатор шеър ва достонларида, Ленин вафоти муносабати билан 1924 йилда ёзган «Марсия»сида, Мирмуҳсин Шермуҳамедов вафотига атаб ёзган «Катта йўқотув» сарлавҳали таъзияномаларида қизгин курашчанлик, ҳужумкорлик руҳи барқ уриб туради. Шунга қарамай, 20-йиллар ўзбек адабиёти ҳақида ғаразли фикр юритадиганлар баъзан ёзувчининг бирон асаридаги бирон-бир сўзни тутиб олиб, бошқа фазилатларини рад этиб юборадилар, ҳатто бутун ижодини йўққа чиқаришга интиладилар. Бундай даҳшатли ҳоллар адабиётшуносликда 20-йилларда ҳам бор эди. Жумладан, Абдурахмон Саъдий, Сотти Ҳусайн, Бойбулатов, қисман Олим Шарафуддинов ва бошқалар худди шу йўлдан бориб, Абдулла Ҳодирий, Чўлпон, Фитрат каби буюк санъаткорларимизнинг бошини еган эдилар. Бундай қарашларга Фитрат билан Абдулла Ҳодирий, Ойбек бир неча бор матбуотларда чиқиб норозилик билдирганлар. Боту бир мақоласида шундай ҳолатларни алоҳида таъкидлаб ўтгани ҳам маълум: «Ҳар бир шоир, ҳар бир адибнинг озми-кўпми ўзига яраша хусусиятлари бўлади: Бироқ бу хусусиятларни бир-икки шеър, бир-икки адабий парчага қараб кескин белгилаш тўғри бўлмайди. Негаки, бу хусусиятлар эгасининг ўсиш давлари ҳар вақт ўз изларини унинг асарларида қолдирмасдан қўймайдилар. Шунинг учун ҳар бир адибга баҳо берганда кенг ва чуқур таҳлил қилиш баҳонинг тўғрилигини таъмин этади».

Боту мазкур фикрларни 1928—29 йилларда ёзган, лекин у

рганми? Асло эскирган эмас. Чунки, Боту, Фитрат, ий, Ойбеклар бундан қарийб олтмиш-етмиш йиллардан ари қарши курашган нуқсонлар адабиётшунослигимизда учрайди ва биз ҳамон уларга қарши курашиш билан .. (Бу тўғрида юқоридаги саҳифаларда Фитрат, Қодидоди муносабати билан бир қатор мисоллар келтирган-рча шу билан қаноатланиб турамиз). Шу нуқтаи на-ам Ботунинг мазкур мавзудаги мулоҳазалари ҳозирги ётимизни кўзда тутиб айтилганга ўхшаб кетади...

ХОТИМА ЁРНИДА

Асримизнинг 20—30-йилларида яшаб ижод этган аждодларимиз ўзларининг бетакрор истеъдодлари билан миллий адабиёти-мизда чинакам маҳорат мактаби яратганлар. Шу жиҳатдан Абдулла Қодирий ижоди алоҳида ўрин тутди. Унинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ўзбек адабиёти тарихида биринчи роман бўлса ҳам, ёзувчи камтарлик билан қайд қилгандай «бир тажриба, ҳавас» бўлибгина қолмади. Бу фикрнинг биринчи исботи шулки, ушбу романлар пайдо бўлгандан бошлаб то шу кунларгача ҳам бутун-бутун халқлар орасида муттасил эътиборни жалб этиб келаётгани, баҳс қилиниб келаётгани, у ҳақдаги шов-шувларнинг ҳамон давом этиб, охири кўринмаётгани кишини ҳайратга солади.

Абдулла Қодирий ўз асарларининг ютуқлари тўғрисида бирор жойда мақтангансимон бирор гап айтганини учратганим йўқ. Ваҳоланки, асарлари билан ҳар қанча ғурурланса арзирди. Баъзи жўнгина асар тўғрисида бирор танқидий гап ёки мақола пайдо бўлса, дарров асар муаллифлари «мен бу асаримнинг муваффақиятлари ҳақида ўқувчилардан бунча хат олдим!» деб даъво қилишади. Буюк ёзувчиларнинг бирортаси бундай қилган эмас, қилмайди, чунки асарининг муваффақиятлари ҳақида ёзувчи эмас, бошқалар гапириши лозим.

Ёзувчилик тажрибаси, муваффақиятлари сирини ҳақида гап кетар экан, аввало Абдулла Қодирийнинг ўзи ижодга нақадар жиддий муносабатда бўлгани ҳақида унинг соддагина тарзда баён қилган бир фикрини келтирамиз. Қодирийга 1935 йилда бир гуруҳ ёш ёзувчилар билан учрашиб тажрибаларини сўзлаб бериш ҳақида мурожаат қилишади. Бу учрашув бўлиб ўтгандан кейин «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси ўша йили 14 март сонидида «Ёзувчи ўз иши тўғрисида» сарлавҳа остида (Абдулла Қодирий) Жулқунбой (докладидан) деб маърузанинг қисқача мазмунини чоп этади. Мазкур мақолада кўпгина ажойиб фикр-мулоҳазалар, романлари ёзилиши тарихига оид жуда қимматли маълумотлар, ёзувчилик маҳорати ҳақида худди бугунги талаблар даражасида баён қилган мулоҳазаларга дуч келамиз. Бунда Қодирий ёзувчи бўладиган шахслар олдидаги энг муҳим вазифаларни аниқ санаб беради. Жумладан, «Ёзувчи бўламан деган ҳар бир киши ўзида...

ирганми? Асло эскирган эмас. Чунки, Боту, Фитрат, рий, Ойбеклар бундан қарийб олтмиш-етмиш йиллардан гари қарши курашган нуқсонлар адабиётшунослигимизда и учрайди ва биз ҳамон уларга қарши курашиш билан з... (Бу тўғрида юқоридаги саҳифаларда Фитрат, Қоди- ижоди муносабати билан бир қатор мисоллар келтирган- ирча шу билан қаноатланиб турамиз). Шу нуқтаи на- қам Ботунинг мазкур мавзудаги мулоҳазалари ҳозирги аётимизни кўзда тутиб айтилганга ўхшаб кетади...

ХОТИМА ЎРНИДА

Асримизнинг 20—30-йилларида яшаб ижод этган аждодларимиз ўзларининг бетакрор истеъдодлари билан миллий адабиёти-мизда чинакам маҳорат мактаби яратганлар. Шу жиҳатдан Абдулла Қодирий ижоди алоҳида ўрин тутди. Унинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ўзбек адабиёти тарихида биринчи роман бўлса ҳам, ёзувчи камтарлик билан қайд қилгандай «бир тажриба, ҳавас» бўлибгина қолмади. Бу фикрнинг биринчи исботи шулки, ушбу романлар пайдо бўлгандан бошлаб то шу кунларгача ҳам бутун-бутун халқлар орасида муттасил эътиборни жалб этиб келаётгани, баҳс қилиниб келаётгани, у ҳақдаги шов-шувларнинг ҳамон давом этиб, охири кўринмаётгани кишини ҳайратга солади.

Абдулла Қодирий ўз асарларининг ютуқлари тўғрисида бирор жойда мақтангансимон бирор гап айтганини учратганим йўқ. Ваҳоланки, асарлари билан ҳар қанча ғурурланса арзирди. Баъзи жўнгина асар тўғрисида бирор танқидий гап ёки мақола пайдо бўлса, дарров асар муаллифлари «мен бу асаримнинг муваффақиятлари ҳақида ўқувчилардан бунча хат олдим!» деб даъво қилишади. Буюк ёзувчиларнинг бирортаси бундай қилган эмас, қилмайди, чунки асарининг муваффақиятлари ҳақида ёзувчи эмас, бошқалар гапириши лозим.

Ёзувчилик тажрибаси, муваффақиятлари сири ҳақида гап кетар экан, аввало Абдулла Қодирийнинг ўзи ижодга нақадар жиддий муносабатда бўлгани ҳақида унинг соддагина тарзда баён қилган бир фикрини келтирамиз. Қодирийга 1935 йилда бир гуруҳ ёш ёзувчилар билан учрашиб тажрибаларини сўзлаб бериш ҳақида мурожаат қилишади. Бу учрашув бўлиб ўтгандан кейин «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси ўша йили 14 март сонидида «Ёзувчи ўз иши тўғрисида» сарлавҳа остида (Абдулла Қодирий) Жулқунбой (докладидан) деб маърузанинг қисқача мазмунини чоп этади. Мазкур мақолада кўпгина ажойиб фикр-мулоҳазалар, романлари ёзилиши тарихига оид жуда қимматли маълумотлар, ёзувчилик маҳорати ҳақида худди бугунги талаблар даражасида баён қилган мулоҳазаларга дуч келамиз. Бунда Қодирий ёзувчи бўладиган шахслар олдидаги энг муҳим вазифаларни аниқ санаб беради. Жумладан, «Ёзувчи бўламан деган ҳар бир киши ўзида...

нинг майда-чуйдаларигача кузата оладирган қобилиятни керак.

ийтдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши келяхши ёзувчиларнинг асарларини бир неча қайталаб ур. Ўқиганда ҳам ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ии қандай йўл билан ўқувчига англата олганини диққат иштириб бориш керак. Шундагина ёзувчидан ҳунар мумкин...» Мана бу содда, барчага баробар тушунарли, носи жиҳатдан ғоят кенг ва чуқур мантиққа эга гаплар на эмас, ҳар қандай катта ёзувчига ҳам маҳорат сираллашнинг муҳим йўл-йўриғини кўрсатиб беради. Яна булар қуруқ назарий гаплар бўлиб қолмасин учун ўзи рсатмасига қандай амал қилиётганини ҳам ғоят билимлан олимона баён қилиб беради. «...Ҳақиқий ёзувчи чун турмушни ҳар тарафлама ўрганиш, бунинг учун о соҳаларидан хабардор бўлиш керак. Қисман менинг кечирганларим менинг ёзувчи бўлишимда каттагина ганлар. Ҳақиқий ёзувчи бўлишни истаган ёшларимиз аб шу турмуш ичига киришлари, уни билишлари кешнинг турли соҳаларида ишлашим натижасида мен ўзг урф-одатларини, улар ичида учрайдиган типларни ўр.»

биз келтирган кўчирмаларда баён қилинган фикрлада қай йўсинда қўлланиши, яъни мазкур назарий гагдай амалга ошириш кераклиги ҳақида ҳам жуда аниқ тар беради, ўз тажрибасининг бу томони тўғрисида келдай дейди:

бир асар ёзишдан аввал шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳатериалларни пухта ўрганиб чиқаман. Мен бирор жой асар ёзмоқчи бўлсам, ўша жойни аввал неча мартаба м-да, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман. ии ўрганиш маҳалида энг майда нарсаларга (деталм аҳамият бераман. Масалан, мен ҳалиги ўрганмоқчи да қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва нгилиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай айси хилда қўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда саларгача. Биринчи қараганда бу нарсалар ҳеч аҳалик бўлмагандек кўринса ҳам, кейинроқ жуда фойдаси олиши мумкин...»

қаралса, юқоридаги кўчирмаларда гўё оддийгина фикрқилингандай кўринади, аммо уларда Қодирий асарлаваффақияти сирлари ғоят чуқур ифода этилган.

а Қодирий биринчи марта ўзбек адабиётида тарихий тди, бунинг учун, ўзбек халқи тарихига оид жуда кўп рни ўзи таъкидлагандай, пухта ўрганди. Роман ёзиш нг ўзи етмайди. Хужжатларга бадий ранг бериш лериални ўрганиш маҳалида асарни қайси хилда ёзиш и қотириб... асарнинг жуда ҳам тахминий бир схемаси-

ни тузиб олиб, кейин ишга тушаман...» деган ёзувчи ўз тажрибасини ҳаммадан кўра яхшироқ ифода этар экан, ҳали бу билан ҳам ёзувчи чекланмайди. Воқеалар рўй берадиган жойларни аниқ тасаввур этиш учун, бинобарин, китобхонга ишонарли бир шаклда тасвир этиш учун Қодирий Қўқон ва Марғилонга бир неча марта бориб, шаҳар манзараси, кўчалар, маҳаллалар, уйлар, шаҳар дарвозалари — уларнинг кўмилиб кетган чегаралари, мазор, маҷитларгача ўз кўзи билан кўради, кексалар билан суҳбатлашади, хотираларини эшитади, хуллас, романга керакли ҳамма нарсани пухта ўрганади, Қодирий турмушни ўрганиш ҳақида гарчи жуда мукамал фикр айтган бўлса-да, биринчи романида буни қандай тадбиқ этгани ҳақидаги бир мисоли жуда қимматли туюлади бизга.

«Масалан,— дейди Абдулла Қодирий, «Ўткан кунлар»ни ёзиш чоғида Марғилонга борганимда, бир кўчадан ўта туриб, намозшом маҳалида, доғ қилинаётган зиғир ёғнинг ҳиди бурнимга урди, мен буни эсда тутиб қолишга уриндим. «Ўткан кунлар»нинг бир жойига шу кичкина детални киргизилганда, берилаётган тасвирнинг яна ҳам одам ишонарли бўлиб чиққани эсимда. Умуман майда деталлар ўқувчида ёзувчига ишонч уйғотади...»

Биз келтирган кўчирма бадий асар устида ижодий ишни қай даражада жиддий олиб бориш лозимлигини янада яққолроқ ифода далайди. Қодирий, бирор фикрни баён қиладиган бўлганда, чала қолдирмайди, ипидан игнасиғача мукамал айтиб бериши билан ҳам ажралиб туради. Кўрдикки, гап асарга кирадиган майда деталларга келиб тақалди. Унинг аҳамияти тўлиқ айтилди. Энди эса, деталларга ижодий муносабатда бўлишнинг ёзувчи учун нақадар аҳамияти борлигини ҳам айтиб беради. Бу фикрни Қодирий шундай таъкидлайди: «...Лекин мен ҳар қандай деталларни асарга киргизавермайман. Уларни шу асарнинг худди шу жойида тасвир этилаётган аҳволга, идеяга тўғри келиш-келмаслигини суриштириб ишлатаман...»

Биз юқоридаги саҳифада тарихий бадий асарда аниқ тарихий ҳужжат ва тўқималар ҳақида бир мунча тўхтаб ўтган эдик. Бу тўғрида ҳам Қодирий жуда тўғри ва равшан фикр айтади. Яъни, ёзувчи турмушни кузатган билан нимани кўрса, ўшанинг сувратини чизиб кетавермайди. Айтайлик, фотосурат худди шундай кўзга қандай кўринса, ўшанинг нусхасини айнан кўчиради. Аммо ёзувчи-сувратчидан фарқли ўлароқ, кўрган-билганларини қалбида қайтадан, ижодий тарзда ишлаб, таҳлил қилади, моҳиятига киради, ранг беради, барчага баробар тушунарли шаклда ифода этади. Бунинг учун ёзувчидан нималар талаб қилиниши ҳақида Қодирий айтган гапларга эътибор беринг, бу гаплар 30-йилларда ҳам, бугун ҳам, бундан кейин ҳам абадий аҳамият касб этиши ҳайратга солади. «...Ёзувчининг ўзидан қўшиши (русча айтганда «вымысль») адабий асарда катта роль ўйнайди,— дейди Қодирий,— лекин мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарса ёзмайман. Ҳар бир асаримнинг ёзилишига тур-

раган бирор воқеа сабабчи бўлади. Масалан, мен кол-
юрганимда ҳақиқатан ҳам Обид кетмоннинг баъзи ху-
ига эга бўлган бир типни кўрдим...»

та Қодирий (Жулқунбой) ижодининг катта муваффақи-
рларидан бири — аввало унинг табиий таланти ғоят кат-
т. Ундан кейин эса, ижодга жуда жиддий муносабатлари-
и мерос, адабий муҳит, воқеликни чуқур идрок эта би-
ри тарихий романлардагина эмас, умуман бадиий асар ёзиш
у, ҳужжатларни билишнинг ўзи етмаслиги — унга ёзув-
чидий ҳаёлотли-бадиий тўқималари, агар расмий тил би-
рилган бўлсак — ғоят катта маҳорати зарурлигини чуқур
ганида ҳамдир. Фикримизнинг далили жуда кўп, уни
ўтириш ҳожат эмас, биргина жумлада айтиш мумкин-
лик ишига шундай тайёргарлик ва жиддийлик билан
дан ёзилган бир қатор ўнлаб романлар бир ўқилиб ёки
ўқилмай унутилиб кетаётгани, Қодирий романлари эса,
лардан буён қўлма-қўл ўтиб келаётганини эндиликда
иб турибди.

Усиё ва Қозоғистон халқлари орасида унинг романлари
а шуҳрат қозонди. Унинг асарлари тезда рус, Болтиқ
лари, тожик, туркман, озарбайжон, турк, араб тиллари-
ор оврупоча тилларга ҳам таржима қилинди. Жумладан
везов Абдулла Қодирийни 20-йиллардаги барча туркий
нг энг буюк ёзувчиси деб атайти. Шу фикрни баён қил-
с хатини камина ҳамон эъзозлаб сақлаб келаман; бу
г Қодирий ҳақидаги биринчи тадқиқотим муносабати
)А номига 1960 йилда юборилган эди. М. Авезов бундан
на махсус фикр билдириб ёзган эди: «Абдулла Қоди-
қунбой) юксак романлар яратди. Унинг романлари
рда, гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужуд-
дай пайдо бўлди. Қодирий романларини Қўрмонғози
вский куйларини тинглагандек дам олиб, гашт қилиб
иши... Гарчи Жулқунбой 1920-йиллар бошида матбу-
ачи, публицист сифатида танилган бўлса ҳам, унинг
да газетачилик, журналчилиқ тили сира из қолдирма-
тили равон, ширали, мусиқий, менимча, ҳамма Ўрта
ларига ҳам таржимасиз тушунарли. Масалан, биз қо-
улқунбой асарларини таржимасиз ҳам бемалол ўқиб
амиз...» Кўриниб турибдики, Мухтор Авезов Қодирий
нг юксак бадиий ва ғоявий савияси туфайли бутун
халқларининг буюк маданий сиймоларига илҳом бахш
ида қисқа, аниқ ва чуқур маълумот беради. Мана энди,
алқининг атоқли ёзувчиси Берди Кербобоев фикри:
зим ҳам Толстойдан, Горькийдан, Шолоховдан ўрган-
гар ёзувчиси Иброҳимовнинг «Бизнинг кунлар»ини,
изи»ни, ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг «Ўткан
д, «Меҳробдан чаён»ини ўқиб шулардан ибрат олма-
л қадам»ни бошлай олмаган бўлардим».

Яна бир бошқа атоқли туркман ёзувчиси Хидир Деряев мазкур фикрларни тўлдириб ёзади: «Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи менда бир умрга унутилмас таассурот қолдирган ва илҳом бағишлаган. Шундан кейин менда туркман халқининг ўтмиши ҳақида роман ёзиш иштиёқи туғилди. Катта ният билан «Қисмат» романи устида иш бошладим».

Энди машҳур қардошимиз тожик адиби Жалол Икромийдан эшитайлик: «Мен А. Қодирий асарларини гарчи ўттизинчи йилларда ўқиган бўлсам-да, улардаги қаҳрамонларни ҳозирга қадар унутолмайман. А. Қодирий ўзининг гоёт сиқик, аммо чуқур лирика йўғрилган жумлалари билан мени мафтун этарди... Унинг асарларидаги ҳар бир детал ўзида юксак маъно ифода этарди, моҳир заргар томонидан ясалган буюм янглиғ жилоланади».

Қодирийнинг бутунлай янги бир мактаб соҳиби экани ҳақида атоқли олим Бертельс шундай ёзади:

«Дунёда бешта, яъни: француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди. Энди, олтинчисини, яъни ўзбек романчилик мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди». Мазкур таърифга изоҳнинг ҳожати йўқ. А. Қодирийнинг ўзбек адабиёти тарихидаги буюк ўрни аниқ белгиланган, илмий, назарий жиҳатдан ҳам тўғри таъкидланган. Бу деган сўз — Қодирий жаҳон адабий муҳити миқёсида ўзига муносиб жой олган сиймодир. Демокчимизки, Абдулла Қодирий эндиликда ўзбек адабиёти доирасидан — умуминсоний мавқе даражасига кўтарилди. Бутун жаҳон халқларининг сеvimли ёзувчиси бўлиб қолди. Бунда турли миллат вакилларининг Қодирий асарларини таржима қилишдаги хизматлари, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга бўлди. Филология фанлари номзоди Ш. Ризаев Қодирий романлари таржимаси устида ишлаган шахсларнинг шарафли хизматларини таъкидлаб, «Совет Ўзбекистони» рўзномасида «Қудратли таъсир» (Элларда ва тилларда) сарлавҳали махсус мақола эълон қилди ва бунда бир қатор муҳим далилларни келтириб, ўзбек романчилиги — отасининг жаҳонга танилиши омиллари кўрсатиб ўтади. Жумладан, 1958, 1961 йилларда Л. Бать ва В. Смирновалар таржимасида рус тилида, 1963 йилдан 1982 йиллар орасида Байжонова таржимасида «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари қозоқ тилида, Мустафо Нўъмонов таржимасида татар тилида, Д. Аҳмаммедов ва С. Гаражаевлар таржимасида туркман тилида, яна латиш, украин, озарбайжон ва бошқа қардош халқларимиз тилларига таржима қилиниб, напс этилди. Шундан кейин Қодирий романлари Оврупо халқлари ва зиёдилари эътиборини ҳам жалб этди ва ниҳоят Орпо Шпехт томонидан «Ўткан кунлар» романи немис тилига таржима қилинди. Таржимон романининг номини, унинг мазмунидан келиб чиқиб, яна айтиш мумкинки, романга овруноча бир тус бериб — «Тошкентлик ошиқлар» деб атади. Таржимон романи рус тилидаги нусхасини асос қилиб олди. Бироқ шунини айтиш керакки, гарчи Л. Бать билан В. Смирновалар «Ўткан кунлар» таржимасида анча яхши хайрли иш қилган бўлса-

ардаги миллий тил хусусиятларини беришда анча-мунтикларга йўл қўйганлар. Гап шундаки, А. Қодирий муваффақиятлари сири ҳақида романнинг немис тижимасини ўқиган немис адабиётшунос олими Ниота қимматли фикр-мулоҳазаларни баён қилди. «Абдулла бугунги кунда ўз мамлакатада ҳам, чет элларда ҳам ти қизиқиш уйғотиб, совет Ўрта Осиёси адабиётининг ардаги тўлқинли тараққиёти бошида турган эди»,— Билим мазкур таърифини жуда яхши мантиқий асослаб, ижодида Шарқ ва Ғарб романчилик мактабларининг энг яхши уйғунлашиш жараёнини ёзувчи ижодий самарасалити эканини тўғри таъкидлайди.

Олими Қодирий романларининг буюк санъат асари дақўтарилгани сирлари ҳақида шундай дейди: «В. Скотт Шарқ ҳикоячилиги анъаналарининг бевосита туташиб сезилади. Бинобарин, «Ўткан кунлар» («Тошкентликнинг яратилишида ҳар икки манбаънинг таъсири шуббулардан биринчиси ёш ўзбек романига воқеа танлаш, ҳикоячилигидаги дидактизмни енгиш имконини берган инчиси, ўқувчига қаратилган муаллиф мулоҳазаларини таъриф беради». (Ш. Ризаев мақоласидан).

А. Қодирий романларининг муваффақият сирлари ҳақидадиллар келтирилган ва турли адабиётшунослар турларини изоҳлашга ҳаракат қилганлар. Бу ишлар вом этади ва бундан кейин ҳам тўхтамаслиги та-

ўзбек адабий тили бойлигидан кишилар характерини муҳим воситаси сифатида фойдаланди. Бу билан й асарлари 20-йиллардаги туркий умумхалқ тилининг хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ва шу биадабий тили ривожланишига катта ҳисса қўшган эди. Олимиз тараққиётда Қодирий асарларининг ўрни каттақил бир илмий тадқиқот учун бой манба бўла

А. Қодирий асарлари, айниқса унинг романлари тилида унда соддаликни, ифодада ёрқинликни, воқеликнинг таъсири, нозик нуқталаригача ихчам жумлаларда беришга ва бу соҳада катта муваффақият қозонганлигини кў-

А. Қодирий адабий тилнинг бутун битмас-туганмас бойлигиланишда ва бу жиҳатдан катта муваффақиятга эришли халқ тилининг ривожланиш қонунларига асослаб, рус ва бугун туркий, форсий, Шарқ ва Ғарб классикнинг тил билишдаги маҳоратларидан зўр бериб ўргатади. Қодирий асарларининг бу жиҳатини академик Ойбек таъкидлаб шундай деган эди: «Ўткан кунлар» романида унинг устида катта маҳорат кўрсатади. Романнинг тили, тарзи, бой, бўёқли, содда, ифода кучи зўр, оммага англаши-

ларли бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз, катта» (Ойбек, Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. Ўзбекистон Фанлар қўмитаси, Тошкент, 1936, 26-бет).

Ёзувчининг тил бойлиги — унинг қаҳрамонлари ҳаминша ўз савияларига, ўз хатти-ҳаракатлари ва интилишларига хос тил билан сўзлашларида айниқса равшан намоён бўлади. Ҳар бирининг тил иборалари — уларнинг ижтимоий табақаси-ю, касби-корларигача билдириб туради. Ёзувчи ҳар бир табақа ва касбдаги одамларнинг ўзига хос тили, сўзлаш оҳанглари, ишлатадиган атамаларини яхши билади ва уларга айна ўз гапларини топиб беради. Отабек, Юсуфбек ҳожи, Анвар, Раъно, Махдумлар тили билимдон, ақл-идрокли, тadbирли кишиларга хос салобатли, маънавий бой иборалар билан тўла. Ҳасанали, Сафар бўзчи, Мулла Обид кабиларнинг тилида эса биз бутунлай бошқа бир хусусиятларни кўрамиз: жуда содда, оқкўнгил, ўз хўжаларига фидокор, шу билан бирга ўта ақли, фаросатли шахслар экани барқ уриб туради.

Энди Мусулмонқул тилида зolim ҳокимларга хос қўрслик, дағаллик, амалини пеш қилиб дўқ уриш ҳолатлари ва жаллодлик шундай кўриниб турадики, унинг номини айтмасдан ҳам ким эканлигини осонгина билиб олиш мумкин.

«Мусулмонқул: — Худайчи!

— Қулингиз!

— «Ҳалиги қушбеги билан бирга келган йигитни ҳузуримизга ҳозирла!»

Бу ибора ва гап-сўзларнинг оҳанглари, гапираётган шахснинг кайфиятини, ўзига тобе кишиларга нисбатан муомалаларини ҳам яққол кўрсатиб туради.

Дин пешволарининг тил ибораларида қадимги ўзбек ёки туркий тил хусусиятлари, араб ва форс тилидаги айрим сўзларни кўпроқ қўллаб туриш ҳолларини ҳам учратамиз, айтиш мумкинки, бу ҳам аслида ҳаётини табиийлиги билан китобхонда аниқ тасавурлар ҳосил қилади.

Абдулла Қодирий безорилар, чапанилар тилини ҳам жуда яхши билади. Ҳомид, Мутал, Содиқлар тили ўлғудай қўпол, дағал, нуқул чираниш, қочириқ, шалоқ ибора-ю, сўзлар билан тўлган. Уларнинг суҳбатидан бир кичик намуна келтирайлик:

«— Энг яхшиси дарвозадан кириш:

— Дарвозасидан кириб бўлмаса, томидан тешиб тупамиз.

— Ҳа, ҳа, ҳа, балли, Мутал тўрам!

— Кулишингни бежо қилма, ҳез... Сен ҳали дунёга келиб нимани кўрдинг-ку, сенга кулиш тушиб қолди. Бу бош дунёга келиб нималарни кўрмади-а? Бунақанги қочириқ ишларни энди қилиб турибди, деб ўйлайсанми? Эй, ҳааа, Муталаканг нималарни қилмади? Ҳа, ҳа, ҳа... Мусулмонсан, отангни арвойи, Ҳомид ака...»

Романдаги хотин-қизлар образлари тилини ишлашда Абдулла

лар-да, асардаги миллий тил хусусиятларини беришда анча-мунча камчиликларга йўл қўйганлар. Гап шундаки, А. Қодирий романлари муваффақиятлари сири ҳақида романнинг немис тилидаги таржимасини ўқиган немис адабиётшунос олими Ниота Тун анча қимматли фикр-мулоҳазаларни баён қилди. «Абдулла Қодирий... бугунги кунда ўз мамлакатида ҳам, чет элларда ҳам жуда кучли қизиқиш уйғотиб, совет Ўрта Осиёси адабиётининг ўша йиллардаги тўлқинли тараққиёти бошида турган эди»,— Бинобарин, олим мазкур таърифини жуда яхши мантиқий асослаб, Қодирий ижодида Шарқ ва Ғарб романчилиқ мактабларининг энг муваффақиятли уйғунлашиш жараёнини ёзувчи ижодий самараларининг калити эканини тўғри таъкидлайди.

Немис олими Қодирий романларининг буюк санъат асари даражасига кўтарилгани сирлари ҳақида шундай дейди: «В. Скотт услуги ва Шарқ ҳикоячилиги анъаналарининг бевосита туташиб кетганлиги сезилади. Бинобарин, «Ўткан кунлар» («Тошкентлик ошиқлар»)нинг яратилишида ҳар икки манбаънинг таъсири шубҳасиздир. Булардан биринчиси ёш ўзбек романига воқеа танлаш, Шарқ ҳикоячилигидаги дидактизмни енгиш имконини берган бўлса, иккинчиси, ўқувчиға қаратилган муаллиф мулоҳазаларини ифодалашға ёрдам беради». (Ш. Ризаев мақоласидан).

Абдулла Қодирий романларининг муваффақият сирлари ҳақида кўплаб далиллар келтирилган ва турли адабиётшунослар турли жиҳатларини изоҳлашға ҳаракат қилганлар. Бу ишлар ҳамон давом этади ва бундан кейин ҳам тўхтамаслиги табиий.

Ёзувчи ўзбек адабий тили бойлигидан кишилар характерини очишнинг муҳим воситаси сифатида фойдаланди. Бу билан А. Қодирий асарлари 20-йиллардаги туркий умумхалқ тилининг энг яхши хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ва шу билан ўзбек адабий тили ривожланишиға катта ҳисса қўшган эди. Адабий тилимиз тараққиётида Қодирий асарларининг ўрни каттагина мустақил бир илмий тадқиқот учун бой манба бўла олади.

Абдулла Қодирий асарлари, айниқса унинг романлари тилида биз аввало унда содаликни, ифодада ёрқинликни, воқеликнинг энг ингичка, нозик нуқталаригача ихчам жумлаларда беришға интилиши ва бу соҳада катта муваффақият қозонганлигини кўрамыз.

А. Қодирий адабий тилнинг бутун битмас-туганмас бойлигидан фойдаланишда ва бу жиҳатдан катта муваффақиятға эришувда жонли халқ тилининг ривожланиш қонунларига асосланади, ўзбек, рус ва бугун туркий, форсий, Шарқ ва Ғарб классик ёзувчиларининг тил билишдаги маҳоратларидан зўр бериб ўрганади. А. Қодирий асарларининг бу жиҳатини академик Ойбек ҳам таъкидлаб шундай деган эди: «Ўткан кунлар» романида ёзувчи тил устида катта маҳорат кўрсатади. Романнинг тили, ҳақиқатан бой, бўёқли, содда, ифода кучи зўр, оммага англаши-

ларли бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз, катта» (Ойбек, Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. Ўзбекистон Фанлар қўмитаси, Тошкент, 1936, 26-бет).

Ёзувчининг тил бойлиги — унинг қаҳрамонлари ҳамisha ўз савияларига, ўз хатти-ҳаракатлари ва интилишларига хос тил билан сўзлашларида айниқса равшан намоён бўлади. Ҳар бирининг тил иборалари — уларнинг ижтимоий табақаси-ю, касби-корларига гача билдириб туради. Ёзувчи ҳар бир табақа ва касбдаги одамларнинг ўзига хос тили, сўзлаш оҳанглари, ишлатадиган атамаларини яхши билади ва уларга айни ўз гапларини топиб беради. Отабек, Юсуфбек ҳожи, Анвар, Раъно, Махдумлар тили билимдон, ақл-идрокли, тадбирли кишиларга хос салобатли, маънавий бой иборалар билан тўла. Ҳасанали, Сафар бўзчи, Мулла Обид кабиларнинг тилида эса биз бутунлай бошқа бир хусусиятларни кўрамиз: жуда содда, оққўнгил, ўз хўжаларига фидокор, шу билан бирга ўта ақлли, фаросатли шахслар экани барқ уриб туради.

Энди Мусулмонқул тилида золим ҳокимларга хос қўрслик, дағаллик, амалини пеш қилиб дуқ уриш ҳолатлари ва жаллодлик шундай кўриниб турадики, унинг номини айтмасдан ҳам ким эканлигини осонгина билиб олиш мумкин.

«Мусулмонқул: — Худайчи!

— Қулингиз!

— «Ҳалиги қушбеги билан бирга келган йигитни ҳузуримизга ҳозирла!»

Бу ибора ва гап-сўзларнинг оҳанглари, гапираётган шахснинг кайфиятини, ўзига тобе кишиларга нисбатан муомалаларини ҳам яққол кўрсатиб туради.

Дин пешволарининг тил ибораларида қадимги ўзбек ёки туркий тил хусусиятлари, араб ва форс тилидаги айрим сўзларни кўпроқ қўллаб туриш ҳолларини ҳам учратамиз, айтиш мумкинки, бу ҳам аслида ҳаётий табиийлиги билан китобхонда аниқ тасаввурлар ҳосил қилади.

Абдулла Қодирий безорилар, чапанилар тилини ҳам жуда яхши билади. Ҳомид, Мутал, Содиқлар тили ўлғудай қўпол, дағал, нуқул чираниш, қочириқ, шалоқ ибора-ю, сўзлар билан тўлган. Уларнинг суҳбатидан бир кичик намуна келтирайлик:

«— Энг яхшиси дарвозадан кириш:

— Дарвозасидан кириб бўлмаса, тоmidан тешиб тушамиз.

— Ҳа, ҳа, ҳа, балли, Мутал тўрам!

— Кулишингни бежо қилма, ҳез... Сен ҳали дунёга келиб нимани кўрдинг-ку, сенга кулиш тушиб қолди. Бу бош дунёга келиб нималарни кўрмади-а? Бунақанги қочириқ ишларни энди қилиб турибди, деб ўйлайсанми? Эй, ҳааа, Муталаканг нималарни қилмади? Ҳа, ҳа, ҳа... Мусулмонсан, отангни арвойи, Ҳомид ака...»

Романдаги хотин-қизлар образлари тилини ишлашда Абдулла

Кодирий ғоят катта маҳорат кўрсатади. Ўзбек аёлларига хос жуда характерли ибораларни топиб ишлатади.

А. Қодирий халқ оғзаки адабиёти намуналари — латифалар, ривоятлар, мақол-маталлар, ажойиб маъноли қочириқлар, пичинг ва истехзолар, пайров-аскиялар сингари битмас-туганмас санъат хазинасидан ҳам жуда яхш хабардор экаплигини романларида кўрсатди. Мазкур бойликдан хўб ижодий фойдаланади. «Қовоқ девона» образи фаолиятида биз буни яққол кўрамыз. Бунда ёзувчи халқ ўртасида кенг тарқалган фольклор хазинасидан энг муштаракларини териб, роман сюжетига шундай усталик билан киритиб юборадики, бу ҳол бадий асарга ғоят гўзал бўёқлар ато этади. Ёзувчи айрим ўринларда тилнинг мусиқий оҳангларига эътибор беради, саъж ҳам ишлатади. Жумладан, «...Ҳасанали «Қутилдим» деган эди, яна тоғдай қайғуга тутилди...», «...Кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар...», «Иш ўтган, ғишт қолипдан кўчган эди», «Милтиқнинг ўқидай, пушти гулнинг тўқидай», «Киши давлат учун эрга теккандан ерга тексин» ва ҳоказо...

А. Қодирий ўхшатишлари баъзан шу қадар кучли жаранглайдики, образ ё воқеликнинг мазкур воситаси билан ифодаланган ҳолатини бундан ортдиқ қилиб тасвишлаб бўлмас деб қолади киши. Отабек Кумушникидан қувилгандан кейин Кумушнинг бошқа бир эрга узатилиши ҳақидаги гаплар хабарини эшитандаги ҳолати шундай тасвирланади: «Жонсиз бу хабарни эшитган Отабекнинг ҳуши бошидан учган каби боқди-да, одим узган жойида миҳлангандай қотиб қолди. Гўё устидан бир челақ қайноқ сувни ағдарган эдилар-да, бутун териси оёғига сидирилиб тушган эди...»

Қодирий романлари ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожланишига яна шу билан ҳисса қўшдики, бунда ёзувчи эски бадий асарлардаги айрим баландпарвоз, баъзан фавқулодда суронли ифодаларга барҳам бериб, бадий асарда содда, жонли, образли халқ тилидан фойдаланишнинг юксак намунасини ҳам кўрсатди. Яъни, «алқисса авдоқ урдиларки» услуби ўрнига ифодали, реалистик услуб яратилган эди.

Қодирийнинг адабиётимиз тараққиётидаги энг катта хизматларидан бири ҳам реалистик наср бадий тили ривожига қўшган катта ҳиссаси эди.

Ёзувчи реализмининг бадий кучи шундаки, у тасвирий воситалардан ижодий фойдаланади. Тасвир этилаётган воқеа образ ҳақида аниқ тасаввур ҳосил этиш услубига қаттиқ риоя қилади. Шунинг учун ҳам А. Қодирий ибораларида сунъийлик, зўрма-зўракилик учрамайди. Ҳар бир образнинг ўзига хос миллий фазилатлари бўртиб туради. Миллий руҳ бутун асар моҳиятида ҳаммиша уфуриб туради. Кумуш ёки Офтоб ойим, Ўзбек ойим, Отабек ёки Юсуфбек хожи, Уста Олим ёки Ҳасанали, Анвар, Раъно, Махдум, Абдурахмон домла, Мулла Обид ва Берди татар фаолиятларини кузатган киши уларда ўзбек халқининг бутун ўзига хос урф-одатлари, миллий хусусиятларининг нақадар мукамал мужассамланганлигини дарров пайқаб олади. Демак, Қо-

дирпй романларнинг энг муҳим ва буюк фазилатларидан бири ҳам улар миллий руҳининг кучлилиги бўлиб чиқади ва бу асарларнинг юксак бадийлигини, унинг зўр муваффақиятини тайин этган сирлардан биридир. Худди шу сабабли асарда иштирок этувчи образлардан бирортаси ўрнига, бошқа миллат вакилини қўйиб бўлмайти, қўйилса ажралиб қолади. Уларга қандай кийим кийдирманг — ўзбеклигини ўзгартиролмайсиз.

* * *

20—30-йилларда яшаб ижод қилган авлодларимиз фаолиятининг қайси томонига қараманг, худди бизни ўйлаб иш кўргандай бўлаверади. Адабий жараёнимизда мавжуд бўлган муаммоларнинг қайси бирини олиб қараманг, уларнинг илдизларини ўша аждодларимиз ижодидан, фаолиятдан топасиз. Зотан, улар озодлик йўлида, эркин ҳаёт йўлида, миллий мустақиллик йўлида ғоят катта умидлар билан яшаб, келажакнинг порлоқ бўлишига ишонар эдилар, шунинг учун ҳам бутун вужудларини жамият манфаати учун курашга бахшида қиладилар... Эътиқодларига содиқ қолиб ғоят серқирра, оғир, мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтдилар, тинмай ижод қилиб, бизга бой маънавий мерос қолдирдилар. Минг шукурки, бу битмас-туганмас хазинага эндигина — покланиш, қайта қуриш, янгиланиш, мустақиллик шарофати тўфайли бемалол кириб бораётимиз. Унда ҳали очилмаган қўриқлар тўлиб-тошиб ётибди. Софдил ҳамкасбларимизнинг аҳиллик билан, яхши ният билан бирлашиб ишлашлари орқасидагина мазкур соҳада катта ютуқларга, йирик натижаларга эришамиз деган умиддамиз. Аждодларимиз — 20—30-йилларда яшаб ижод этган ва сталинча жаллодлар томонидан қатл этилган буюкларимизнинг жойлари жаннатда бўлсин, руҳлари шод бўлсин, уларга абадий шон-шарафлар бўлсин! Иймон-эътиқоди бор ҳар бир кимса — уларнинг шаънига яхши гап айтиши, номларини ҳурмат-иззат билан тилга олиши, ҳамisha хотираларини қалбида эъзозлаб сақлашни ўзининг виждоний иши, бурчи деб билади.

МУНДАРИЖА

Китоб ҳақида бир неча сўз	3
Музллифдан	4
Абдурауф Фитрат	7
Абдулла Қодирий (Жулқунбой)	60
Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон	152
Маҳмудхўжа Беҳбудхўжа ўғли Беҳбудвий	179
Ғози Юнус	208
Машриқ Юнус ўғли — Элбек	227
Маҳмуд Ходиев — Боту	242
Хотима ўрнида	259

Ахмад Алиев

**НЕЗАВИСИМОСТЬ
И ЛИТЕРАТУРНЫЕ НАСЛЕДИЯ**

На узбекском языке

Издательство «Узбекистон» — 1997,
700129. — Ташкент, Навоий, 30

Ташқи муҳаррир **С. СОДИКОВ**
Рассом **Т. ҚАНОАТОВ**
Техник муҳаррир **Ў. БИМ**
Мусахҳиҳ **М. ЙУЛДОШЕВА**

Босмахонага берилди 03.04.97. Босишга рухсат эгилди
04.08.97. Ўлчами 60×90^{1/16}. Адабий гарнитура. Шарт-
ли б. табағи 17,0. Нашр табағи 18,39. Ҳами 3000 нусха.
Буюртма 821. Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома 64-96.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
ижарадаги Тошкент матбаа комбинати. 700129, Тошкент,
Навоий кўчаси, 30.

Алиев А.

Истиқлол ва адабий мерос: Олий ўқув юртларининг филология факультетлари талабалари, мактаб ўқитувчилари, аспирантлар, илмий ходимлар учун қўлланма/Сўз боши муаллифи И. Султон.— Т.: «Ўзбекистон», 1997. 272 б.

ISBN 5-640-02329-X

Қизил империя даврида бутун тарихимиз, шу жумладан ўзбек адабиёти тарихи, маънавий меросимиз муттасил сохталаштирилиб келинди. Аммо шахсга сиғиниш фойдаланилган 50-йилларнинг ўрталаридан кейин Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Элбен, Ғоzi Юнус, Боту сингари буюк ёзувчиларимиз ҳаёти ва ижоди билан узлуксиз шуғулланиб келаётган адабиётшунос олим Аҳмад Алиев бу соҳада 6 монография, 200 дан ортиқ назарий мақолалар эълон қилди. «Истиқлол ва адабий мерос» ана шу тадқиқотлар заминида яратилган муҳим ўқув қўлланмасидир. Муаллиф мазкур китобда адабий меросимизга Истиқлол нуқтаи назаридан ёндашиб, маънавийтимизнинг бугунги аҳамияти, мустақиллигимиз учун курашиб ҳалок булган аجدодларимизнинг буюк умуминсоний қадриятларини тиклаш ҳақида атрофлича мулоҳаза юритади. Шунингдек, уларнинг ҳали кўпчиликлга маълум булмаган ҳаёт йўллари ва бой адабий-бадиий мерослари тўғрисида теран маълумот беради.

ББК 83.3Уз

№ 336—97

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
давлат кутубхонаси

А 4702520105—28 97
М 351 (04) 97